

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HİCRÎ IV. ASIRDA BAĞDAT'TA HADİS İLMİ

MUSTAFA ORAL

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. FİKRET KARAPINAR

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUSTAFA ORAL	
	Numarası	18810601128	
	Anabilim/Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri ABD/Hadis BD	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	
		Doktora	X
Tezin Adı	Hicri IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi		

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Hicri IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi başlıklı bu çalışma 16/01/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Fikret KARAPINAR	
2	Prof. Dr.	Mehmet EREN	
3	Prof. Dr.	Murat AK	
4	Prof. Dr.	Recep TUZCU	
5	Dr. Öğr. Üyesi	Mustafa DEMİR	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUSTAFA ORAL	
	Numarası	18810601128	
	Anabilim/Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri ABD/Hadis BD	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	
		Doktora	X
Tezin Adı	Hicrî IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUSTAFA ORAL	
	Numarası	18810601128	
	Anabilim/Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri ABD/Hadis BD	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	
		Doktora	X
	Tez Danışmanı	PROF. DR. FİKRET KARAPINAR	
	Tezin Adı	Hicrî IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi	

Çalışmada 4./10. asırda Bağdat'ta Hadis ilmi konu edilmiştir. Bağdat halkının sürekli siyasi ve askeri kargaşalar ile ekonomik krizler içinde birçok sorun yaşamasına ve çeşitli doğal afetlere maruz kalmasına karşın hadis rivayetinin hız kesmeksizin devam ettiği ve Hadis ilimlerinin birçoğuna dair önemli eserlerin telif edildiği tespit edilmiştir. Büveyhîlerin Bağdat'a girişiyle kargaşa ve ekonomik kriz sona ermiş; bununla birlikte mezheb çatışmaları yeni bir boyut kazanmıştır. Tüm bunlara rağmen Bağdat Hadis ilminin en önde gelen merkezi olma vasfını korumuş ve önemli âlimlerin yetişmesine ve eserlerin telif edilmesine ev sahipliği yapmıştır.

Çalışma Bağdat'ta Hadis ilmini mekân-âlim-eser bağlamında üç bölümde ele almaktadır. Birinci Bölüm'de bir hadis merkezi olarak Bağdat'ın sosyal ve coğrafi durumu ve bunun hadis ilmine olumlu veya olumsuz etkileri ile hadis öğrenim ve öğretim mekânları incelenmiştir. Hadis öğrenim mekânlarında hadis öğreniminin nasıl yapıldığına değinilmiştir. İkinci Bölüm'de Bağdatlı râviler ana branşlarına ve mesleklerine göre tasnif edilerek bu grupların hadis rivayetine yaklaşımları incelenmiş ve her bir gruptan hadis rivayeti açısından önemli olan bazı râviler tanıtılmıştır. Böylece muhaddisler ve diğer ana branş mensubu râvilerin genel profili çizilerek Hadis ilmi açısından "râvi" unsurunun çeşitli tipleri ortaya koyulmuştur. Bağdatlı râvilerin ortak yönelimi olarak seçici hadis öğrenimi üzerinde durulmuştur. Bağdatlı râvilerin ezber konusundaki farklılıkları ve bunların sonuçları incelenmiştir. Üçüncü Bölüm'de Bağdatlı râvilerin katkı sunduğu Hadis ilimleri ve telif ettikleri eserler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Bağdat, 4./10. Asır, Râvi, Hadis Rivayeti

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü Müdürlüğü,
Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, A Blok Zemin Kat,
Meram Yeni Yol 42090-Meram /KONYA

Tel : 0 332 201 00 60 e-posta: sosbil@erbakan.edu.tr
web : www.erbakan.edu.tr/sosyalbilimler/enstitusu

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	MUSTAFA ORAL		
	Student Number	18810601128		
	Department	Basic Islamic Sciences/Hadith		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	PROF. DR. FİKRET KARAPINAR		
	Title of the Thesis/Dissertation	The Science of Hadith in Baghdad in the 4th Century AH		

The study examines the science of ḥadīth in Baghdad during the 4th/10th century. Despite the fact that the people of Baghdad faced numerous challenges, including constant political and military turmoil, economic crises, and various natural disasters, it has been determined that the transmission of ḥadīth continued uninterrupted, and significant works on various branches of ḥadīth sciences were authored. With the entry of the Būyids (Buwayhīs) into Baghdad, disorder and economic crises came to an end; however, sectarian conflicts took on a new dimension. Despite all these circumstances, Baghdad maintained its status as the foremost center of ḥadīth studies, fostering the growth of eminent scholars and facilitating the composition of significant works.

The study examines the science of ḥadīth in Baghdad in three sections within the framework of space-scholar-work. The first section investigates Baghdad's social and geographical conditions as a center of ḥadīth transmission, analyzing their positive or negative impacts on ḥadīth studies as well as the institutions dedicated to ḥadīth education. Additionally, the methods employed in the study and transmission of ḥadīth in these educational settings are discussed. The second section classifies Baghdadi transmitters based on their primary fields and professions, analyzing their approaches to ḥadīth transmission. Furthermore, certain significant transmitters from each group are introduced. By outlining the general profiles of both the muḥaddithūn (ḥadīth scholars) and transmitters belonging to other primary branches, the study delineates the various types of transmitters in the context of ḥadīth sciences. Special emphasis is placed on the selective approach to ḥadīth learning among Baghdadi transmitters. Additionally, variations in memorization techniques among these transmitters and their implications are examined. The third section explores the contributions of Baghdadi transmitters to ḥadīth sciences and the works they composed.

Keywords: Ḥadīth, Baghdad, 4th/10th Century, Rāwī, Ḥadīth Transmission

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü Müdürlüğü,
Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, A Blok Zemin Kat,
Meram Yeni Yol 42090-Meram /KONYA

Tel : 0 332 201 00 60 e-posta: sosbil@erbakan.edu.tr
web : www.erbakan.edu.tr/sosyalbilimlerenstitusu

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	İ
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	İİ
ÖZET	İİİ
ABSTRACT	İV
İÇİNDEKİLER	V
HARİTALAR	Vİİİ
GRAFİKLER VE ŞEKİLLER.....	Vİİİ
KISALTMALAR LİSTESİ	İX
ÖNSÖZ.....	X

GİRİŞ

I. ÇALIŞMA HAKKINDA.....	1
A. KONU, KAPSAM, YÖNTEM VE SINIRLILIKLAR.....	1
B. KAYNAKLAR	6
II. HİCRÎ IV. ASIRDA BAĞDAT	10
A. KISA TARİHİ.....	10
B. COĞRAFİ KONUMU	12
C. ETNİK VE DİNİ YAPISI.....	13
1. Etnik Yapı	14
2. Dini Yapı.....	14
D. SİYASİ DURUMU.....	18
E. İCTİMÂÎ VE İKTİSADİ DURUMU	20
F. DİNÎ VE KÜLTÜREL ATMOSFERİ.....	22
G. İLMÎ ATMOSFERİ	27
1. Doğa İlimleri	27
2. Sosyal İlimler	34

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR HADİS MERKEZİ OLARAK BAĞDAT

I. BAĞDAT'IN ÖNEMLİ BİR HADİS MERKEZİ OLMASINI SAĞLAYAN FAKTÖRLER.....	46
A. ÂLÎ İSNÂDA SAHİP MUHADDİSLERİN ÇOKLUĞU	46
B. HAC KAFİLELERİNİN TOPLANMA MERKEZİ OLMASI	52
C. ALTERNATİF NEHİR YOLU ULAŞIMI.....	58
D. FARKLI BRANŞLARDAKİ ÖNEMLİ ÂLİMLERİN VARLIĞI.....	59
E. DEVLET ADAMLARININ ÂLİMLERİ HİMAYESİ.....	62
F. ÖNEMLİ TİCARET MERKEZLERİNDEN BİRİ OLMASI	63
II. HADİS ÖĞRENİMİNİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER.....	65
III. HADİS ÖĞRENİM MEKÂNLARI	71
A. EVLER.....	72

1. Hadis Meclisine Ön Hazırlık.....	80
2. Evlerdeki Hadis Eğitimi.....	83
B. CAMİLER VE MESCİDLER.....	88
1. İlk Öğrenim.....	98
2. Genel Öğrenim.....	101
3. Hadis İmlâ Meclisleri.....	106
C. DİĞER MEKÂNLAR.....	113
IV. DEĞERLENDİRME.....	119

İKİNCİ BÖLÜM BAĞDATLI RÂVİLER

I. BAĞDATLI RÂVİLERİN ORTAK YÖNELİŞİ.....	126
A. Sahih ve Hasen Hadis Seçimi.....	129
B. Âli İsnâd Seçimi.....	134
C. Garîb Hadis Seçimi.....	136
II. BAĞDATLI RÂVİLERİN HIFZ AÇISINDAN FARKLILIKLARI.....	139
III. BAĞDATLI HADİS HÂFİZLARI.....	151
IV. BAĞDATA YERLEŞEN HÂFİZLAR.....	172
V. FAKİH RÂVİLER.....	182
VI. KIRAAT ÂLİMİ RÂVİLER.....	192
VII. ŞÂİR VE DİL BİLGİNİ RÂVİLER.....	200
VIII. SÛFÎ RÂVİLER.....	206
IX. BÜROKRAT RÂVİLER.....	212
A. Muhaddis Bürokrat Râviler.....	214
B. Edib Bürokrat Râviler.....	217
X. HALKTAN RÂVİLER.....	221
XI. DEĞERLENDİRME.....	229

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BAĞDAT'TA HADİS İLİMLERİ VE HADİS EDEBİYATI

I. RİCÂL İLMİ VE EDEBİYATI.....	233
A. ÖNEMLİ RİCÂL ÂLİMLERİ VE ESERLERİ.....	233
1. Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Cafer İbnü'l-Münâdî (öl. 336/947).....	234
2. Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil (öl. 350/961).....	240
3. Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni' (ö. 351/962).....	244
4. Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer (öl. 380/990).....	246
5. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât (öl. 384/994).....	248
6. Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (öl. 385/995).....	250
7. Ebu Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn (öl. 385/996).....	253
8. Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmed İbn Ebu'l-Fevâris (öl. 412/1021).....	255
9. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (ö. 425/1034).....	258
10. Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî (öl. 435/1043).....	260
11. Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Hallâl (öl. 439/1047).....	262
12. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-'Atîkî (öl. 441/1049).....	263
13. Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ali et-Tevvezî (öl. 442/1050).....	265

14.	Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Ali el-Ezecî el-Varrâk (öl. 444/1052).....	266
15.	Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî (öl. 447/1055)	267
B.	DİĞER RİCÂL ÂLİMLERİ	268
C.	BAĞDATLI RÂVİLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLER.....	273
1.	Adalet VASFİNA YÖNELİK ELEŞTİRİLER	275
a.	Yalana Dair Eleştiriler	276
b.	Kitap Merkezli Eleştiriler	287
c.	Münker ve Bâtıl Hadis Rivâyet Etmek.....	292
d.	Tedlis Yapmak.....	293
e.	Bid'at Fırka Mensubiyeti.....	294
f.	Rivayet İçin Ücret Almak.....	300
2.	Zabt VASFİNA YÖNELİK ELEŞTİRİLER	301
a.	Tesâhül	301
b.	Gaflet	303
c.	Galat	304
d.	Vehim	305
e.	Tashîf.....	306
f.	Teferrüd	307
g.	İhtilât.....	308
h.	Hocanın Nüshasıyla Mu'âraza Yapmamak	309
II.	DİĞER HADİS İLİMLERİ VE EDEBİYATI	310
A.	İLEL İLMİ VE EDEBİYATI	310
B.	GARİBU'L-HADİS İLMİ VE EDEBİYATI	315
C.	NÂSİH-MENSÛH İLMİ VE EDEBİYATI.....	318
D.	RİVAYET EDEBİYATI.....	319
1.	Musannefler.....	319
2.	Müsnedler ve Mu'cemler	319
3.	Sünenler.....	322
4.	Kitâbu's-Sünne Türü Eserler.....	323
5.	Müstahrecler ve Müstedrekler.....	324
6.	Cüzler	325
a.	Fevâidler	325
b.	Emâlîler	331
c.	Belli Bir Konusu Olmayan Cüzler	334
d.	Belli Konular İçin Yazılan Cüzler	340
e.	Belirli Kişilerin Rivayetlerini Toplayan Cüzler	345
III.	DEĞERLENDİRME	347
	SONUÇ.....	351
	KAYNAKÇA	371

HARİTALAR

Harita 1.1.: Bağdat Nehirleri ve Su Kanalları.....	66
Harita 1.2.: Bağdatlı Muhaddislerin İkâmet Ettiği Yerler.....	75
Harita 1.3.: Bağdat'taki Cuma Camileri.....	90

GRAFİKLER VE ŞEKİLLER

Grafik 1.1.: Âlî İsnad Sahibi Muhaddislerin Şehirlere Göre Dağılımı.....	48
Tablo 1.1.: Bağdat'a Gelen Misafir Râvilerin Şehirlere Göre Dağılımı.....	54
Grafik 1.2.: Bağdatlı Hadis Râvilerinin Vefât Yaşlarına Göre Dağılımı.....	50
Grafik-2.1.^a: 4./10. Asırda Hâfızların Şehirlere Göre Dağılımı.....	152
Grafik-2.1.^b: 4./10. Asırda Hâfızların Şehirlere Göre Dağılımı.....	152
Grafik-2.1.^c: 4./10. Asırda Hâfızların Şehirlere Göre Dağılımı.....	153
Grafik-3.1.: Bağdatlı Râviler İçin Kullanılan Cerh-Ta'dîl Lâfızlarının Dağılımı...	274
Grafik-3.2.: Adalet Vasfına Yönelik Eleştirilerin Dağılımı.....	276

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: İbn (Oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
h.	: hicrî
H.z.	: Hazreti
m.	: miladî
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallâllahu aleyhi ve sellem
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri
vd.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
y.y.	: Yayıncı Yok
Yayınları	: Yayınevi

ÖNSÖZ

Bağdat İslam düşüncesinin oluşumunda büyük etkileri olan ilim merkezlerinden biridir. İslam düşüncesinin ilk temsilcileri sayılabilecek Mutezilenin iki ekolünden birinin merkezi Bağdat'tır. Tasavvuf ekollerinin en etkili kollarından biri Bağdat tasavvuf okuludur. Ehl-i sünnet fıkh mezheplerinin çoğunun doğuşu veya bir mezheb olarak teşekkülünün tamamlanması Bağdat'ta olmuştur. Şîa, 4./10. asra kadar siyasî bir hareket görünümünde iken itikadi bir mezheb olarak bu asırda Bağdat'ta teşekkülünü tamamlamıştır. Eş'arîlik, Bağdat'ta yayılmış ve buradaki Eş'arî kelimcilerin çalışmaları sayesinde İslam dünyasında kabul görmüştür. Dolayısıyla Bağdat, İslam ilim ve düşünce birikiminin en önemli merkezlerinden biridir. Hadis tarihi açısından da Bağdat en önemli merkezlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla Bağdat'ta hadis ilminin durumu ve gelişiminin incelenmesi önem arz etmektedir.

Bir ilim dalı çalışmaya konu edilecekse o ilme mensup âlim profilleri, bu âlimlerin yetiştiği çevre, eğitim-öğretim süreci ve ortaya koydukları eserler incelenmelidir. Bu doğrultuda Bağdat'ı konu alan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de Bağdatlı muhaddislerin yetiştiği fiziksel ve sosyal ortam incelenmiştir. Zira sosyal psikoloji çalışmaları toplumun bir ferdi olarak insanın davranış, duygu ve düşüncelerinin toplumun diğer bireyleri ve gruplarıyla olan ilişkisi sonucu oluştuğunu ortaya koyarken çevresel psikoloji araştırmaları da insanın içinde yaşadığı fiziksel çevrenin onun davranışlarını, düşünce yapısını, değer yargılarını, çevresindeki dünyayı algılayışını, ona karşı tutumlarını ve duygu dünyasını etkilediğini ve onu şekillendirdiğini tespit etmiştir. Fizikî ve sosyal ortamıyla her şehrin bir kimliği vardır. Şehrin kimliği, içinde yaşayan fertleri yoğurur ve ortak bir ruhla bezer. İnsanların davranışlarını, ortaya koydukları eserleri ve gösterdikleri tepkileri anlayabilmek için yaşadıkları şehrin fiziksel ve sosyal ortamının incelenmesi şarttır. Bundan dolayı Bağdatlı muhaddisleri, onların olaylar ve olgular karşısındaki bireysel ve grupsal reflekslerini anlamlandırabilmek için Bağdat'ın fiziksel ve sosyal ortamı incelenmiştir. Bağdat'ın fiziksel ve sosyal ortamının hadis ilmine olumlu ve olumsuz etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci Bölüm’de Bağdatlı râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilerek incelenmiştir. Böyle bir tasnif yapılmasının sebebi râvilerin yaşam öykülerine ve güvenilirlik durumlarına yer veren tarih ve tabakat eserlerinde râvilerin kimlik bilgileri verilirken kimlik bilgilerinin sonunda ilim dallarının ve mesleklerinin de zikredilmesidir. Hatîb el-Bağdâdî söz konusu uygulamayı çok daha titiz yapmış ve neredeyse her râvinin adının sonunda ilim dalını ve mesleğini kimlik bilgisi olarak mutlaka zikretmiştir. Kaynakların titizlikle bu tür bilgileri kaydetmesi araştırmanın başında bize her ilim dalı mensuplarının hadis rivayeti açısından bazı farklılıklarının olabileceğini düşündürmüştür. Araştırma sonunda öngörü durumundaki düşüncenin doğru olduğu anlaşılmış ve tasnif edilen ilim dalı veya meslek mensuplarının farklı rivayet tutumları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilince toplumun farklı statülerdeki her kesiminin hadis ilmüne yönelik farklılaşan ilgisi daha açık görülmüştür.

Üçüncü Bölüm’de ise Bağdatlı râvilerin katkı sunduğu ilimler ve telif ettikleri eserler tespit edilmiştir. Bağdatlı muhaddislerin ricâl ilmüne olan ilgisinin fazla olması sebebiyle bu ilim diğerlerinden daha geniş olarak ele alınmıştır. Bağdatlı ricâl âlimleri ve onlardan ricâl bilgisi rivayet eden öğrencileri tanıtılmış, bu münekkidlerin ricâl tenkid metodu ve kullandıkları cerh ta’dîl lâfızları tespit edilmiş, ricâl ilmüne dair telif ettikleri eserlerden söz edilmiştir. Ardından Bağdatlı râvilerin cerh-ta’dîl durumlarına ve onlara yöneltilen eleştirilere değinilmiştir. Ricâl ilminden sonra İlel, Garîbu’l-hadîs ve Nâsîh-mensûh ilimleri ele alınmış ve Bağdatlı muhaddislerin bu ilimlere katkısı araştırılmıştır. Bu asırda Bağdatlı muhaddisler tarafından telif edilen rivayet eserleri zikredilmiştir.

Bu çalışmanın her aşamasında rehberliğiyle bana yol gösteren, fikirleriyle yolumu açan, tavsiye ettiği eserlerle tezin ortaya çıkmasına büyük katkıları bulunan tez danışmanım Prof. Dr. Fikret KARAPINAR hocama; yine tez süresince her zaman destekleri ve tavsiyeleri ile bana yol gösteren tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Mehmet EREN ve Prof. Dr. Murat AK hocalarıma, jüri üyesi Prof. Dr. Recep TUZCU hocama, hem jüride bulunma nezaketi gösteren hem de tezi dikkatle okuyup

verdiği önemli tavsiyelerle tezin son şeklini almasında en çok emeği bulunan değerli büyüğüm Dr. Öğr. Üyesi Mustafa DEMİR hocama teşekkür ederim.

İlmi hayatımın şekillenmesinde büyük emekleri olan hocalarımı da anmak istiyorum. İslami ilimlerle ilk tanıştığım ve hayatımın en önemli aşamalarından biri olarak gördüğüm İlahiyat Araştırmaları Derneği (İLADER) eğitimimde üzerimde emeği olan herkese, İLADER'in kurucularına, idarecilerine, hocalarına ve personeline her zaman minnettar kalacağım. Bu ilim yuvasında derslerine katılmaktan mutluluk duyduğum Nureddin CAN, Halil ALDEMİR, İshak Emin AKTEPE, Mehmet Akif CAN, Mehmet Talha ODABAŞI, Muhammed Enes TOPGÜL, Mustafa GENÇ, Soner DUMAN, Aykut KAYA, Selman ÇALIŞKAN, Selman BAKTI, İsmail HALİDİ, Esad ŞAHİN ve Abdülaziz HATİP hocalarıma; Dâru'l-Hikme'de usûl dersleri sırasında râvilere dair naklettiği anlatılarla Hadis ilmini sevdiren ve hadis alanına yönelmeme vesile olan Mehmet Fatih KAYA hocama; hadisin tadını almamıza vesile olan muhterem Halil İbrahim Kutlay hocama, Şeyh Mustafa Devâtî Câmîi'nde tadına doyamadığımız derslerini unutmayacağım Harun BAKTI hocama ömür boyu minnettar kalacağım.

Tezin hazırlanma sürecinde önemli katkıları olan ve tezi okuyarak kıymetli görüşlerini paylaşan dostlarım Dr. Öğr. Üyesi Üsame BOZKURT ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KOYUNCU ile Doç. Dr. Şemseddin KIRIŞ ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Ali TEKİN hocalarıma teşekkür ederim. Hayatımın her aşamasında beni destekleyen sevgili anne ve babama, uzun tez sürecinde kendilerine ayırmam gereken zamandan çaldığım çocuklarım Muhammed Salih, Ahmed Yusuf, Nesibe ve Berire'ye; bu süreçte her zaman desteğini yanımda hissettiğim eşim Abide hanıma teşekkür ederim.

Mustafa ORAL

Karaman 2025

GİRİŞ

I. ÇALIŞMA HAKKINDA

A. KONU, KAPSAM, YÖNTEM VE SINIRLILIKLAR

Çalışma 4./10. asırda Bağdat'ta Hadis ilmini mekân-insan-eser temaları üzerine bina ederek üç bölümde ele almaktadır. Birinci Bölüm'de fiziksel ve sosyal ortamın muhaddisler, dolayısıyla da Hadis ilmi üzerindeki etkileri incelenecektir. İkinci Bölüm'de hadis râvilerine odaklanan çalışma onların ortak ve farklı yönlerini ortaya koyacak ve çeşitli râvi tipleri ile bunların rivayet tutumlarını ele alacaktır. Üçüncü Bölüm'de eser/ürün temasıyla Hadis ilimleri ve Hadis edebiyatı incelenecektir.

Daha önce Bağdat'ta Hadis ilmini ve muhaddisleri inceleyen bu türden bir çalışmanın varlığı tespit edilememiştir. Daha açık bir ifadeyle Bağdat'ta Hadis ilminin gelişimine ve Bağdat hadis okulunun tarihsel süreçteki rolüne odaklanan kapsamlı bir akademik çalışmanın bulunmaması, bu alanda önemli bir boşluğu işaret etmektedir. Bununla birlikte bazı açılardan araştırmanın kapsamına giren çalışmalar bulunmaktadır. Tarafımızdan 2017 yılında hazırlanan *Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğretim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)* başlıklı yüksek lisans tezi hadis öğrenim ve öğretim sürecine odaklanmıştır.¹ *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadisin İç Tartışmaları*² adlı doktora tezi belirli bir bölge ile sınırlı kalmaksızın 4./10. asırda muhaddisler tarafından dile getirilen sorun ve eleştirileri ele almaktadır. Garib ve şâz hadislerin peşine düşme, rihlenin problemleri ve bu konudaki genel kabullerin değişimi, tashifat edebiyatının serencâmı, fıkhu'l-hadîs vurgusu ve itikadi konularda Ashâbu'l-hadîsin zihinsel evrimi konularına değinmektedir.

¹ Mustafa Oral, *Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğretim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

² Üsâme Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

Târîhu Bağdâd, farklı araştırma perspektifleriyle ele alınmış ve çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Örneğin, Münîruddin Ahmed, 1968 yılında Hamburg Üniversitesi'nde, *Muslim Education and the Scholar's Social Status up to the 5th Century Muslim Era (11th Century Christian Era) in the Light of Tarikh Baghdad* başlıklı bir doktora tezi hazırlamış ve bu çalışmasında *Târîhu Bağdâd*'ı merkeze alarak İslam eğitim tarihine ışık tutmayı amaçlamıştır. Ancak bu tez, hadis ilminin öğrenim ve öğretim süreçlerine yeterli düzeyde odaklanmamakta, hadis eğitiminin metodolojik ve teknik boyutlarını göz ardı etmekte ve yalnızca 5./11. yüzyıl ile sınırlı kalmaktadır. Söz konusu tezin ilk üç bölümü, Sâmî es-Sakkâr tarafından *Târîhu 't-ta 'lîm 'inde'l-Müslimîn* adıyla Arapçaya tercüme edilerek yayımlanmıştır.³

Max Weisweiler, *Târîhu Bağdâd*'da imlâ yöntemiyle ders veren hocalar ve bu hocaların müstemlîlerini inceleyen “Das Amt Des Mustamli In Der Arabischen Wissenschaft” başlıklı bir makale kaleme almıştır.⁴ Ancak bu çalışmalar, Bağdat hadis okulunun tarihsel gelişimini bütüncül bir şekilde ele almak yerine, belirli yönlerine odaklanmakla sınırlı kalmıştır. Bu durum, Bağdat'ta hadis ilminin gelişimini kapsamlı bir şekilde inceleyen akademik bir çalışmanın eksikliğini daha da belirgin hale getirmektedir.

Melîha Rahmet Allah, *Târîhu Bağdâd*'da yer alan verilerden hareketle 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda Bağdat'ta kadının toplumsal konumunu analiz etmeyi amaçlayan bir yüksek lisans tezi kaleme almıştır. *The Women of Baghdad in the Ninth and Tenth Centuries as Revealed in the History of Baghdad of al-Khatib* başlığını taşıyan bu çalışma yayımlanmıştır.⁵ Rahmet Allah, bu tezinde, Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde aktarılan bilgiler ışığında, söz konusu dönemde Bağdat'ta kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamdaki rollerini inceleyerek, İslam toplumunda kadının konumuna dair önemli bir perspektif sunmayı hedeflemiştir. Bu çalışma, erken dönem İslam toplumunda kadınların statüsüne ilişkin tarihsel verilerin sistematik bir şekilde değerlendirilmesi açısından önemli katkılar sağlamaktadır.

³ Münîruddin Ahmed, *Târîhu 't-ta 'lîm 'inde'l-Müslimîn* (Riyad: Dâru'l-Merîh, 1981).

⁴ Max Weisweiler, “Das Amt Des Mustamli In Der Arabischen Wissenschaft”, *Oriens*, IV (1951), 27-57.

⁵ Meliha Rahmet Allah, *The Women of Baghdad in the Ninth and Tenth Centuries as Revealed in the History of Baghdad of al-Khatib*, (Bağdat: The Times Press, 1952).

*Orta Çağ Bağdat'ında Bilginin İntikali (800-1258)*⁶ başlıklı yüksek lisans tezi, medreseler öncesi dönemdeki eğitim kurumları ile medreseler dönemini ele almaktadır. Hadis ilmine odaklanmaksızın bilgi aktarılan mekanlar incelenmektedir.

4./10. asırda Bağdat'ta Hadis ilmini konu edinen çalışmanın sınırları belirlenirken râviler esas alınmıştır. Dolayısıyla araştırma yapılırken önce râviler tespit edilmiş, ardından tespit edilen râviler hakkında bilgi veren kaynaklara müracaat edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu râvilerin tespitinde Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Medîneti's-Selâm*'ı ana kaynak olarak kullanılmıştır. Zira Hatîb, eserinde Bağdatlı olan ve Bağdat'a uğrayan tüm hadis râvilerini tespit etme iddiasındadır. Ayrıca Hatîb, araştırmaya esas teşkil eden asrın sonlarında aktif olarak hadis tahsil eden bir öğrencidir. Dolayısıyla bu asra en yakın müellif konumundadır. 4./10. asırda yaşayan ricâl âlimlerinden doğrudan veya birkaç vasıta ile ricâl bilgisi aktarmaktadır. Bu da onun verdiği bilgileri ve yaptığı tasvirleri önemli kılmaktadır.

Belirli bir asrı inceleyen çalışmaların kapsamı belirlenirken genellikle vefat tarihleri esas alınır. Bu çalışmada da 4./10. asırda vefat etmiş râvilerin incelenmesi beklenebilirdi. Fakat bu yöntemin bazı sorunları bulunmaktadır. Mesela 300 ilâ 310 yılları arasında vefat eden râviler aslında 3./9. asırda yetişmiş, eserlerini 3./9. asırda telif etmiş, talebelerini 3./9. asırda yetiştirmiştir. Bununla birlikte ileride ifade edileceği üzere Bağdatlı râvilerin yaşam ortalaması 82,7 yıl olduğu için 425 yılına kadar yaşamış râviler ise ömürlerinin çoğunu 4./10. asırda yaşamıştır. Bu sebeple çalışma 300-425 yılları arasında vefat eden 1160 râviyi kapsamaktadır.

Çalışma kapsamını belirleyen bir diğer husus da Bağdat'ta hadis ilmini ortaya koyarken orada yaşayan muhaddislerin değil, Bağdatlı olan muhaddislerin esas alınmasıdır. Âlimler arasında râvilerin şehirlere nispeti konusunda iki kabul bulunmaktadır. Cemmâilî, Münzirî, Mizzî, Zehebî, Sübkî, İbn Kutluboğa ve Süyûtî gibi bazı âlimler râvileri uzun süre ikâmet ettikleri birden fazla yere nispet etmektedir. Fakat Bağdatlı hadis otoriteleri Bağdat'ta ne kadar yaşadığına bakmaksızın buraya sonradan yerleşenleri Bağdatlı saymamaktadır. Bağdatlı hadis

⁶ Şerife Eroğlu, *Orta Çağ Bağdat'ında Bilginin İntikali (800-1258)* (Bartın: Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi).

otoriteleri ikinci kabulü benimsedikleri için araştırmada ikinci kabul esas alınmıştır. Bağdat'a sonradan yerleşen râviler istatistiksel bilgiler verilirken hesaba katılmamış, birçok ilim dalında bunlara değinilmemiştir. Sadece başka şehirlerde doğup sonradan Bağdat'a yerleşen yabancı hadis hâfızları kısaca tanıtılmıştır.

Araştırma "Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan faktörler nelerdir?", "Coğrafi, siyasi, içtimai ve iktisadi etkenlerin bu konudaki olumlu ve olumsuz etkileri nelerdir?", "Bağdat'ta hadis eğitiminin yapıldığı mekânlar nerelerdir?", Bu mekânlarda nasıl bir hadis eğitimi verilmektedir?", "Bağdat hadis ekolünden bahsetmek mümkün müdür?", "Eğer mümkünse Bağdatlı muhaddisleri diğer bölgelerdeki muhaddislerden ayıran özellikler nelerdir?", "Bağdatlı muhaddisler hadis râvisi olarak yeknesak bir özelliğe mi sahiptir, yoksa kendi içlerinde farklılaşan özellikleri var mıdır?", "Bağdatlı muhaddislerin hadis ilimlerine ve hadis edebiyatına katkıları nelerdir?" sorularına odaklanmış ve bu sorulara cevap bulabilmek için nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Araştırma yazılı kaynakların incelenmesi sonucunda elde edilen verilerin yorumlanmasına dayandığı için nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın inceleme ve dökümantasyon aşamasında, elde edilen verileri anlamlandırmaya yarayan nitel veri analizi yapılmıştır. Ardından bu veriler tümdengelimci veri analizi ile çeşitli başlıklar altında incelenmiştir. Elde edilen nitel veriler bazı alt başlıklarda istatistiksel rakamlara dönüştürülerek nicelleştirilmiştir. Daha sonra bu nicel veriler hadis tarihi açısından yorumlanmıştır.

Çalışma kapsamındaki râvileri tespit ettikten sonra bu râvilerin doğum tarihleri, ölüm tarihleri, vefat yaşları, memleketleri, ikâmetleri, vefat yerleri, defnedildikleri kabristanları, hadis öğrenimine başlama yaşları, meslekleri ve mezhepleri gibi onlar hakkında verilen her türlü detayı bir Excell dosyasına kaydettik. Bu verilerden bir kısmını istatistiksel rakamlara dönüştürerek çalışmanın farklı aşamalarında kullandık. Mesela doğum ve ölüm tarihlerine dair kayıtlarıdan yola çıkarak Bağdat'ta yaşam ortalamasının 82,7 yıl olduğunu tespit ettik ve bunun hadis rivayet pratikleri açısından önemine değinerek yorumladık. Râvilerin cerh-tadil durumlarına dair bilgilerin de dökümünü yaparak Hadis ilmi açısından

değerlendirdik. Râvilerin mesleklerine dair kayıtları ise kullanmadık. Zira kişilerin isimlerinde yer alan meslek nisbelerinin her zaman o kişinin mesleğini ifade etmediği, babasının veya soy ağacındaki baskın karaktere sahip bir atasının mesleğini ifade edebileceği malumdur.

Çalışmamızın başında kaydettiğimiz memleket-ikâmet bilgileri ile işin başında Bağdat'a hangi coğrafyalardan kısmî veya nihâî göç olduğunu, aynı şekilde Bağdatlı râvilerden kaçının hangi şehirlere nihâî göç ettiğini tespit etmek istedik. Bu verilerin toplanmasının ve analizinin sosyal, siyasi, ekonomik ve ilmî olarak birçok konuda önemli sonuçlar elde edilmesini mümkün kılacağını varsaydık. Mesela Bağdatlı birçok râvinin Mısır'a yerleştiği görülmüş, bu da Mısır'ın bir ilim merkezi olarak yükselmeye başladığı izlenimini vermiştir. Çalışma kapsamını sınırlamak zorunda kalmamız sebebiyle bu veriler nicelleştirilmemiş, göçün serencâmı takip edilmemiş, dolayısıyla da nihâî bir görüş bildirecek derinlikte incelenmemiştir. Bu konuda gelecekte yapılacak araştırmalar önemli tarihi boşlukları dolduracaktır.

Râvilerin defnedildikleri kabristanlara dair bilgiler amaçsızca verilmiş olarak düşünülebilir. Fakat bu bilgileri dikkatle topladıkça bizde kişilerin medfen tercihlerinin alelade bir karar olmadığı, mezhepsel ve grupsal aidiyetlerin bu konuda önemli etkilerinin olduğu kanaati oluştu. Kişilerin hayatta iken benimsedikleri mezhepsel ve grupsal ilkeler doğrultusunda ait oldukları düşünce yapısını temsil eden önder şahısların bulunduğu kabristana defnedilme eğilimleri bulunduğunu gördük. Bu konu, kültürel-antropolojik bir perspektifle incelenip önemli sonuçlar çıkarılmaya uygun görünmektedir. Fakat tezin sınırlılıkları sebebiyle bu da bir başka çalışmanın konusu olarak dışarıda bırakılmıştır.

Yine râvilerin isim ve künyelerinde dikkat çekici bir durum tespit ettik. Şîî ve Sünnî düşünce yapısında önemli yeri olan kişilerin adlarının yoğunlukta olduğunu fark ettik. Sünnî ve/veya Şîî grupların sembol isimleri sayılan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin isim ve künyelerde önemli sayıda bulunduğunu gördük. Ebû Bekir, Ebû Hafs, Ebu'l-Hasan künyeleri ile Ömer, Ali, Hasan, Hüseyin isimleri bunlardan bazılarıdır. Râvilerin isim ve künyelerinin istatistiksel verilere dönüştürülerek kültürel-antropolojik bir perspektifle incelenmesi dönemin düşünce

dünyasına ışık tutacak sonuçlar elde edilmesine imkân verecektir. Çalışmanın sınırlılıkları sebebiyle bunu da bir başka çalışmanın konusu olarak dışarıda bıraktık.

B. KAYNAKLAR

Tezin kapsamını belirleyen 1160 râvi hakkında bilgi veren biyografik ve bibliyografik eserler çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu kaynakların başında Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Medîneti's-selâm* adlı eseri gelmektedir. Biyografi kaynakları mukayeseli olarak incelendiğinde görülmektedir ki kaynaklar, biyografisine yer verdikleri râvi hakkında *genellikle* söz konusu râvinin memleketindeki veya yerleşerek ömrünün çoğunu yaşadığı şehirdeki ricâl otoritelerinin bilgi ve değerlendirmelerini aktarmıştır. Bağdat'ta yaşayan râviler hakkında Hatîb el-Bağdâdî *çoğu kere* Bağdatlı hadis otoritelerinin görüş ve değerlendirmelerini aktarmış, Hatîb sonrası kaynakların neredeyse tamamı da Hatîb'e atıf yaparak bu râvileri tanıtmıştır. Aynı şekilde Hatîb el-Bağdâdî Mısır'a yerleşen Bağdatlı bir râviyi tanıtmak için Mısırlı ricâl bilgini Ebû Sa'îd Abdurrahman İbn Yunus el-Mısri'nin (öl. 347/958) *Târîh*'ine, İsfahan'a yerleşen bir râviyi tanıtmak için de İsfahanlı ricâl bilgini Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî'nin (öl. 430/1038) *Târîhu İsbahân*'ına müracaat etmiştir. Dolayısıyla Bağdatlı râviler için neredeyse tüm tabakat eserlerinin ana kaynağı Hatîb'in *Târîh*'idir. Bu sebeple *Târîhu Medîneti's-selâm* çalışmanın her aşamasında en temel kaynak durumundadır.

Çalışmanın Giriş başlığında Taberî'nin *Târîhu'l-mülûk ve'l-ümem*'i, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'i, Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ı, Yakûbî'nin *Büldân*'ı, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si gibi temel tarih eserlerinden, ayrıca Kadir Kan'ın *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Abdülhamit DüNDAR'ın *4./10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* ve Adan Jarso Golole'nin *Büveyhî Hâkimiyetine Giden Süreçte Bağdat'ta Siyasî, İktisadî ve İctimâî Hayat (279-334/892-945)* adlı tezlerinden, Guy Le Strange'nin *Baghdad During the Abbasid Caliphate*'inden Bağdat'ın kuruluşu, coğrafi durumu, etnik ve dinî yapısı, siyasi, ictimai ve iktisadi durumu gibi konularda istifade edilmiştir. Ahmed Sûse'nin *Atlasu Bağdâd*'ındaki haritalar Bağdat'ın fiziki yapısını,

mahallelerin, köprülerin ve camilerin konumunu tespit için çok önemli katkılar sunmuştur. Biyografik eserlerden râvilerin evlerine dair bilgilerin istatistiksel verilere dönüştürüldükten sonra evlerin yaklaşık konumlarını belirlemek için bu haritalardan istifade ettik. Ayrıca eserdeki harita zeminlerini kullanarak tespit ettiğimiz konumları işaretledik.

Çalışmanın her bölümünde râviler hakkında bilgi veren genel tarih, tabakât eserleri ve şehir tarihlerinden yoğun olarak yararlanılmıştır. İbn ‘Asâkir’in *Târîhu Medîneti Dimeşk*’ı, İbnü’l-Cevzî’nin, *el-Muntazam fî târihi’l-mülûki ve’l-ümem*’i, İbn Abdülhâdî’nin *Tabakâtu ‘ulemâi’l-hadîs*’i ve *Tezkiretü’l-Huffâz*’ı, Zehebî’nin *Siyeru a’lâm*, *Tezkiretü’l-huffâz*, *el-Mu‘în fî tabakâti’l-muhaddisîn*, *Târîhu’l-İslâm*, *el-İber* adlı eserleri, Süyûtî’nin *Tabakâtu’l-huffâz*’ı, Makdisî’nin *et-Târîhu’l-mu‘teber*’i, İbn Mâkûlâ’nın *el-İkmâl fî raf‘i’l-irtiyâb ‘ani’l-mü‘telif ve’l-muhtelif fî’l-esmâ ve’l-künâ ve’l-ensâb*’ı, İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fî’t-târih*’i ve diğer bazı klasik ve modern eserlere müracaat edilmiştir. Bu eserler hakkında kısa bir değerlendirme yapacak olursak tamamına yakınının Bağdatlı râviler hakkında Hatîb’i referans alarak bilgi verdikleri söylenebilir. Özellikle İbnü’l-Cevzî’nin *el-Muntazam*’ında Hatîb’in zikrettiği bilgiler dışında neredeyse hiç bilgi verilmediği görülmektedir. Zehebî de büyük ölçüde benzer durumda olmakla birlikte *Siyer*’de yer yer erken dönem eserlerinde bulunmayan bilgiler vermiştir. Özellikle râvilerin yaşları, âlî ve garîb rivayet sahibi olmaları, öğrencilere rehberlik (ifâde) yaptıkları gibi bilgileri titizlikle kayıt altına almıştır.

Râvilerin isim ve nisbeleri ile yer adlarının zaptı konusunda temel başvuru kaynağımız Sem‘ânî’nin *el-Ensâb*’ı olmuştur. Bu eserde kelimelerin okunuşu yazı ile ifade edildiği (Bi-fethi’l-kâf gibi) için emin olamadığımız isimlerde mutlaka *Ensâb*’a müracaat edilmiştir. Râvilerin cerh-ta‘dîl değerlendirmeleri konusunda ise yukarıda zikredilen genel kaynakların yanında Dârekutnî’ye öğrencileri tarafından yöneltilen soruları ve onun verdiği cevapları ihtivâ eden *Sûâlâtlar*, İbn ‘Adî’nin *el-Kâmil fî du‘afâi’r-ricâl*’i, Zehebî’nin *Mîzânü’l-i‘tidâl*, *el-Muğnî fî’d-du‘afâ*, *Dîvânu’d-du‘afâ* adlı eserleri, İbn Hacer’in *Lisânü’l-Mîzân*’ı ve *Ta’rîfu ehli’t-takdîs bi merâtibi’l-mevsûfîne bi’t-tedlîs*’i, Irâkî’nin *Zeylu Mîzâni’l-i‘tidâl*’i, İbn Kutluboğâ’nın *es-Sikât*

mimmen lem yeka' fi'l-kütübi's-sitte'si, Sıbt İbnü'l-'Acemî'nin *el-Keşfu'l-hasîs 'ammen rumiye bi vad'i'l-hadîs*'i, İbn Şâhîn'in *Târîhu esmâi's-sikât*'ı, İbnü'l-Cevzî'nin *ed-Du'afâ ve'l-metrükün, el-Mevdü'ât ve el-'İlelü'l-mütenâhiye*'si, İbn 'Arrâk'ın *Tenzîhü's-şerî'a*'sı, Süyûtî'nin *el-Leâliu'l-masnû'a*'sı, İbn Kesîr'in *et-Tekmil fi'l-cerhi ve't-ta'dil*'i, Cevrekânî'nin *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*'i, Sıbt İbnü'l-'Acemî, *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihlât*'ı ve diğer bazı klasik ve modern eserlere müracaat edilmiştir. Bunlar içerisinde Dârekutnî'nin suâlâtlarında dönemin râvileri hakkında çok sayıda bilgi bulunması ve sonraki eserlerin bunlara atıf yapmaktan müstağni kalamaması bu hacmi küçük risalelerin hadis tarihinde büyük boşlukları doldurduğunu göstermektedir. Zehebî'nin *Mizân*'ı ve İbn Hâcer'in bu eser üzerine yaptığı çalışması olan *Lisân*'ı birçok ricâl eserinde bulunmayan kıymetli bilgiler ve önemli ayrıntılar vermektedir.

Farklı ilim dallarına mensup râviler hakkında söz konusu branş mensuplarına özel yazılmış biyografik eserlerin, genel tabakât eserlerinden daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülmüştür. Mesela Şâfiî fukahâsından bir râvi hakkında Sübkî'nin *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*'sında birçok eserde bulunmayan ayrıntılı bilgiler bulunabilmektedir. Bu sebeple fakih râviler için Sübkî'nin *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*'sı, İbnü's-Salâh'ın *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*'si, İbn Kesîr'in *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*'i, İbnü'l-Mulakkin'in *el-Ikdü'l-müzheb fi tabakâti hameleti'l-mezheb*'i, İbn Kâdî Şühbe'nin *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*'si, İbn Ferhûn'un *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*'i, Şîrâzî'nin *Tabakâtu'l-fukahâ*'sı, İbn Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtu'l-Hanâbile*'si, Salih b. Abdülaziz'in *Teshîlü's-sâbile li müridi ma'rifeti'l-Hanâbile*'si, Cüveynî'nin *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*'i, Kindî'nin *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*'ı, Kureşî'nin *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*'si, İbn Kutluboğa'nın *Tâcu't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*'si, Abdülhay el-Leknevî'nin *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*'si, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî'nin *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*'si, İbn Abdülkadir et-Temîmî'nin *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*'si, Ali el-Kârî'nin *el-Esmâru'l-ceniyye*'si, Kümillâî'nin *el-Budûru'l-mudîyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*'si, Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî'nin *el-Ma'üne 'alâ mezhebi 'alimi'l-Medîne el-İmâm Mâlik b. Enes*'i, İbn Müflih'in *el-Maksadu'l-*

erşed fî zikri ashâbi'l-imâm Ahmed'i, Muhammed b. Muhammed İbn Mahlûf'un *Şeceratü'n-nûri 'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*'sine müracaat edilmiştir.

Kıraat âlimi râviler hakkında bilgi vermeyi amaçlayan biyografik eserler kıraat ilmindeki rivayet ağımı ve hoca-talebe ilişkilerini göstermesinin yanında râvilerin hadis rivayetindeki durumlarına dair de önemli bilgiler barındırmaktadır. Mukrî râviler hakkında bilgi edinme için Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*'ı, İbnü'l-Cezeri'nin *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*'sı ve Muhammed Salim Muhaysin'in *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân 'abra't-târih*'ine; Nahiv âlimi râviler hakkında bilgi için Süyûtî'nin *Buğyetü'l-vu'ât*'ı, İbnü'l-Kıftî'nin *İnbâhü'r-ruvât*'ı, Fîrûzâbâdî'nin *el-Bülğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-lüğa*'sı, Zebîdî'nin *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*'i, Yâkût'un *Mu'cemu'l-üdebâ*'sı, Ebu'l-Berekât el-Enbârî'nin *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*'sına; Müfessir râviler için Süyûtî'nin *Tabakâtu'l-müfessirîn*'i, Dâvûdî'nin *Tabakâtu'l-müfessirîn*'i, Ahmed b. Muhammed el-Adanavî'nin *Tabakâtu'l-müfessirîn*'ine; Sûfi râviler için Sülemi'nin *Tabakâtu's-süfiyye*'si, İbnü'l-Mulakkın'ın *Tabakâtu'l-evliyâ*'sı, Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ*'sı ve Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sine müracaat edilmiştir.

Bunların dışında er-Rib'î'nin *Târihu Mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*'i, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtu'l-a'yân*'ı, İbnü'l-Verdî'nin *Târih*'i, Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ı, Yâfi'î'nin *Mir'âtü'l-cenân*'ı, Bâmahrame'nin *Kılâdetü'n-nahr*'i, İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtü'z-zeheb*'i, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si, Makrîzî'nin *el-Mukaffa'l-kebîr*'i, Kâtib Çelebi'nin *Süllemü'l-vusûl*'u ve birçok makale, ansiklopedi maddesi, yüksek lisans ve doktora tezine müracaat edilmiştir.

Tezin özellikle Üçüncü Bölümü'nde bibliyografik kaynaklar yoğun olarak kullanılmıştır. Araştırmaya konu olan dönemin büyük bir kısmına tanık olması sebebiyle İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i en önemli kaynaklardan birini teşkil etmiştir. Bunun yanında İbn Hayr el-İşbilî'nin *Fehrese*'si, Kettânî'nin *er-Risâletü'l-müstetrafe*'si, İbn Hacer'in *el-Mu'cemu'l-müfessir*'i, Kâtib Çelebi'nin *Keşfu'z-zunûn*'u, Kehhâle'nin *Mu'cemu'l-müellifîn*'i, Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ı günümüze ulaşamayan eserlerin tespitinde önemli bilgiler vermiştir. Bağdatlı İsmail Paşa'nın, *Hediyetu'l-'Arifîn*'i ve *İdâhu'l-Meknûn*'u Bağdat kütüphanelerindeki eserler üzerine

yoğunlaştığı için Bağdatlı müelliflerin telif ettiği günümüze ulaşamayan birçok eser hakkında bilgi edindiğimiz vazgeçilmez bir kaynaktır. Fuad Sezgin'in *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*'si ile Elbânî'nin *Fihrisu mahtûtâti Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*'si günümüze ulaşmış eserlerin tespiti ve bu eserlerin bulunduğu kütüphaneler hakkında bilgi edindiğimiz önemli kaynaklardır.

II. HİCRÎ IV. ASIRDA BAĞDAT

İnsan ürünü olan ilimlerin gelişiminde, insanı şekillendiren çevresel, kültürel, siyasi ve ekonomik faktörlerin etkisi bilinmektedir. Bu bölümde Bağdat'ın coğrafi konumu, etnik ve dinî yapısı, siyasi, sosyal ve ekonomik durumu ile dinî ve kültürel atmosferi ele alınacaktır.

A. KISA TARİHİ

Bağdat kelimesinin Arapça kökenli olmadığı hususunda neredeyse ittifak vardır. Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071), Bağdat kelimesinin Farsça kökenli olduğunu ifade etmiş ve şehrin adının “Bağdâd, Bağdâz, Bağdân, Mağdâd, Mağdâz ve Mağdân” gibi farklı imlalarının bulunduğunu kaydetmiştir. Farklı rivayetlerde Bağdat kelimesi “tanrı verdi, tanrı armağanı” “Dâd'ın/Dâdeveyh'in Bahçesi” “Tanrı tarafından kuruldu” anlamlarına geldiği, Çinli tüccarlar tarafından buraya kendi hükümdarlarının adının verildiği ve Sarât Nehri yakınlarındaki bir manastırın bahçesi olduğundan bu adı aldığı yönünde anlatılar bulunmaktadır.⁷ Bağdat'a, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'a nispetle “Mansûr Şehri” (Medînetü'l-Mansûr), mimari şekline nispetle “Dairevi Şehir” (el-Medînetü'l-Müdevvera) adları verilmiştir.⁸

Abbâsî ihtilâlden sonra Ebu'l-Abbâs es-Seffâh (132/750-136/754) bir müddet hilâfet merkezi olarak Kûfe'yi kullanmıştır. Fakat Kûfe'de Abbâsî

⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttânihe'l-'ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridihâ*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 1/364-369.

⁸ Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate* (Londra: Oxford, 1924), 15; Abdülaziz ed-Dûrî, “Bağdat (Genel Bakış)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/425.

karşıtlarından çekinmiştir. Yeni bir hilafet merkezi arayışına girmiştir. Kûfe'den Enbâr'a geçerek merkezi buraya taşımıştır. Seffâh'ın ölümünden sonra ise Ebû Câfer el-Mansûr (137/753-158/775) hilâfet merkezini önce Hâşimiyye'ye taşımış; burada Râvendîlerin isyan etmesi, ayrıca Kûfe'ye halen yakın bir konumda olması sebebiyle yeni bir başkent arayışına koyulmuştur.⁹ Uzun keşif faaliyetlerinin ardından ikliminin elverişli olması, Fırat ve Dicle üzerinden gemi taşımacılığıyla ekonomik ve lojistik açıdan büyük kolaylıklar sağlayacağı varsayımı ile Bağdat arazisine başkenti kurmaya karar vermiştir.¹⁰ Bağdat şehri kurulmadan önce bu bölgeye Bağdâd Pazarı denildiği, her yıl burada büyük bir pazar kurulduğu, buraya Çin'den ve İran'dan birçok tüccarın gelerek ticaret yaptığı ifade edilmiştir.¹¹

Kaynaklarda halifenin şehri kuracağı yeri tespit çalışmalarıyla ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre halife keşif için bizzat yola çıkmış ve farklı yerleri gördükten sonra Bağdat Kenti veya Bağdat Pazarı olarak bilinen mevkiyi başşehir için seçmiştir.¹² Diğer bir rivayete göre Halife Mansûr başkente uygun yer tespiti için uzmanlardan oluşan bir heyeti görevlendirmiştir. Bu heyet keşif çalışmalarının ardından Bârimmâ bölgesini halifeye tavsiye etmiştir. Halife bu bölgeyi yerinde incelemek için bizzat gidip orada konaklamıştır. Burayı başşehir için uygun görmeyen halife yolda gelirken gördüğü Bağdat Kenti mevkiinin daha uygun olduğunu söyleyerek başşehirin oraya inşa edilmesi talimatını vermiştir.¹³

Bağdat'ın inşasına 145/762 yılında başlanmış, devlet erkânı 146/763 yılında Bağdat'a yerleşmiştir. Surlar dahil şehrin inşası 147/764 yılında tamamlanmıştır.¹⁴ Dairevî şehrin merkezine hilâfet sarayı ve yanına da Mansûr Câmii inşa edilmiştir. Şehrin etrafına iki sur inşa edilmiştir. İç sur, dış surdan daha yüksektir.¹⁵ Kuruluşunun ardından İslam coğrafyasının dört bir yanından göç alan şehir kısa bir

⁹ Le Strange, *Baghdad*, 1.

¹⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rusul ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1387/1967), 7/614-617; Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997), 5/132-133.

¹¹ Hatîb, *Târih*, 1/323.

¹² Taberî, *Târih*, 7/614.

¹³ Taberî, *Târih* 7/615-616.

¹⁴ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988), 289; Le Strange, *Baghdad*, 16.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/145.

süre sonra orta çağın en büyük metropolü haline gelmiştir. Bu hızlı büyüme sebebiyle şehir Dicle'nin doğu ve batı yakasında hızla genişlemiştir. Halife Mansûr'un inşa ettirdiği dairevî şehir sadece 47 yıl hilafet merkezi olarak kalmış, önce Sâmerrâ'ya taşınan hükûmet sarayı ve diğer resmî daireler daha sonra Bağdat'ın doğu yakasına intikal etmiştir.¹⁶

B. COĞRAFİ KONUMU

Bağdat, Dicle Irmağı'nın iki yakasına 33° 26' 18" kuzey enlemi ile 44° 23' 9" doğu boylamı üzerine kurulmuştur.¹⁷ Bazı coğrafya bilginleri dünya iklimlerini yediye ayırmış, Bağdat'ın bu iklimlerden en mutedili olan dördüncü iklimde yer aldığını ifade etmiştir. İnsan sağlığına son derece faydalı havaya, alüvyonlu bereketli topraklara ve bol su kaynaklarına sahip bir şehirdir.¹⁸ Yâkûbî, Bağdat'ın dört mevsimi yaşamasının ve iklim geçişlerinin yumuşak olmasının hava ve toprağa olumlu etki ettiğini, hava ve suyun da Bağdat halkının ahlâkına, yüz güzelliğine, zekâsına, sağlığına olumlu etki yaptığını, bu sayede ilim, kültür, muhakeme yeteneği ve pek çok alanda diğer bölge halklarından daha ileri seviyede olduklarını ifade etmiştir.¹⁹

Dicle ve Fırat nehirleri sayesinde dünyanın birçok bölgesine nehir yolu ile ulaşıldığı, Basra körfezine açılan kanallar ile okyanus ötesi ülkelerle deniz yolu ulaşımı sağlandığı ifade edilmiştir.²⁰ Nehir ve kanalların çokluğu bakımından Bağdat günümüzdeki Venedik'e benzetilmiştir.²¹ İnsanın veya ticârî emtianın şehrin bir yerinden başka bir yerine taşınması için mutlaka nehirler ve kanallardan geçmek gerektiği ifade edilmiştir. Bağdat'ta malların üçte ikisinin nehir yolu ile taşındığı bildirilmiştir. Yük gemilerinin çarşıların içine girebildiği, karayolundan daha etkin

¹⁶ Abdülhamit Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* (Bilecik: Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 2.

¹⁷ Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 4/425.

¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 1/319.

¹⁹ Yakûbî, *Buldân*, 14.

²⁰ Taberî, *Târîh*, 7/617; Yakûbî, *Buldân*, 22-24; Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-842)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 25.

²¹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 551.

kullanıma sahip olan nehirlerin, ulaşım sahasında büyük bir iş alanı oluşturduğu belirtilmiştir. Kayıkçılar loncasının gelirlerinin günlük doksan bin dirheme ulaştığı kaydedilmiştir. Hali vakti yerinde bir Bağdatlının mutlaka özel bir teknesinin bulunduğu ifade edilmiştir. Bu da nehir yolu ulaşımının gündelik hayatta çok aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.²²

Halife Mu'temid-Alellah'ın (257/870-279/892) kardeşi ve hilâfet nâibi el-Muvaffak-Billâh'ın (öl. 278/891) emriyle Bağdat'ın yüzölçümü 278/892 yılından önce hesaplanmıştır. Bu hesaplama sonucunda günümüz ölçülerine göre doğu yakası 35.857,5 km² ve batı yakası 23.905 km² olmak üzere şehrin toplam alanı 59.762,5 km² olarak hesaplanmıştır.²³ İstahrî ve İbn Ebû Tayfûr'un ifade ettiğine göre 278/892 yılında Bağdat'ın uzunluğu 7,250 km, genişliği 6,5 km; Muktedir zamanında ise uzunluğu 8,5 km genişliği 7,250 km olarak ölçülmüştür.²⁴

Bağdat'ın nüfusuna dair tahmini hesaplamalar yapılmıştır. Hamam ve mescidlerin sayısından hareketle Bağdat'ın nüfusu tespit edilmeye çalışılmıştır.²⁵ Bağdat'ta 60.000 hamamın olduğu rivayeti esas alınarak, her hamamda ortalama 5 işçi çalıştığı dolayısıyla Bağdat'ta toplam 300.000 işçi olduğu hesaplanmıştır. Hamamcı sayısı hakkındaki bu tahminden sonra her hamamın etrafında 5 mescit olduğu ve her mescitte en az 5 kişinin namaz kıldığı farz edilerek Bağdat nüfusunun 1.500.000 olduğu sonucuna ulaşılmıştır.²⁶

C. ETNİK VE DİNİ YAPISI

Bir şehrin etnik ve dini yapısı o şehirdeki sosyal yaşamı, dolayısıyla ortak kültürü etkiler. Kültür ise ilimlerin gelişmesinde ve eserlerin ortaya koyulmasındaki en önemli etkenlerden biridir. Bağdat'ta hadis ilminin gelişimine geçmeden önce şehrin etnik ve dini yapısının incelenmesi önem arz etmektedir.

²² Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 180-181.

²³ Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 4/429.

²⁴ Hatîb, *Târîh*, 1/438.

²⁵ Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 184.

²⁶ Hatîb, *Târîh*, 1/439.

1. Etnik Yapı

Bağdat kozmopolit nüfus yapısına sahip bir şehirdir. Bağdat nüfusunun bir kısmının Araplardan oluşmasının yanında Farslar, Türkler ve Afrikalılar da nüfusun azımsanamayacak bir bölümünü oluşturmaktadır. Abbâsî halifelerinin ilk üçü dışında diğerlerinin tamamının Türk, Rum, Fars ya da zenci annelerden doğması, farklı etnik kökendeki nüfusun tek bir toplumu oluşturmasını ve aralarındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Bağdat'ta yaşayan Arap nüfusu, Abbasoğulları, sahabe nesli, diğer Araplar ve bedeviler olmak üzere dört grup olarak tespit edilmiştir.²⁷

Sâsânîler devrinden beri bu bölgede İranlı Fars kökenli önemli bir etnik nüfus bulunmaktadır. Abbâsîlerin ilk döneminde, Bermekiler başta olmak üzere Fars kökenli bürokratlar siyasi ve kültürel alanda söz sahibi olmuştur.²⁸ Türklerin Abbâsîler ile irtibatı devletin kuruluş döneminde başlamıştır. Abbâsîlerin ihtilal için propaganda yaptığı ve organize olduğu dönemde Horasan bölgesinde onlar adına faaliyette bulunanlar arasında önemli sayıda Türkün bulunduğu ifade edilmiştir.²⁹ 232-334/847-945 yılları arası, birçok araştırmacının ifade ettiği gibi “Türk Nüfuzu Dönemi” olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemden itibaren Türkler devletin askeri ve idari gidişatına etki eden bir unsur olmuştur.³⁰ Nüfusun diğer önemli bir unsuru Deylemlilerdir. 4./10. yüzyılın ortasından 5./11. yüzyılın ortasına kadar Abbâsî halifeliğini tahakküm altına alan Büveyhîler bu ırka mensuptur.³¹

2. Dini Yapı

Bağdat her mezhebden Müslümanın bulunduğu bir şehirdir. İtikadi fırkalardan Ehl-i sünnet, Şîa ve Mutezile; fikhî mezheplerden Hanefilik, Mâlikîlik, Şâfîîlik, Hanbelîlik ve Zâhirîlik en fazla müntesibi olan mezheplerdir. 3./9. asırda

²⁷ Ya'kûbî, *Büldân*, 33; Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-842)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 99-112.

²⁸ Abdulazîz Dürî, *Târîhu'l-'Irâk el-iktisâdî fi'l-karnî'r-râbi'i'l-hicrî* (Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-vahdeti'l-'Arabiyye, 1995), 36.

²⁹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 52.

³⁰ Mehmet Emin ŞEN, *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 437.

³¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/6.

Ehl-i sünnet ve Mutezile arasında halku'l-Kur'ân meselesi etrafında şiddetli tartışmalar meydana gelirken 4./10. asırda Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesi halku'l-Kur'ân tartışmalarının yerini Şîî ve Sünnî çekişmesinin almasına sebep olmuştur. Bu dönemde, halku'l-Kur'ân meselesinin nadiren gündeme geldiği görülmektedir.

Büveyhîler, Bağdat'a hakim oldukları dönemin başında Şîa inancını desteklemiştir. Büveyhî Emiri Muizzüdevle Ahmed (334-356/946-967), Şîa'ya mahsus bayram ve matemleri şatafatlı törenlerle kutlamaları için Şîî halkı teşvik etmiştir.³² Şîîler Büveyhîlerin desteğiyle toplumsal alanda daha fazla kendilerini göstermiştir. İnanç ve düşüncelerini daha serbest olarak ifade etmişlerdir. Hatta bu konuda aşırıya kaçarak tarihte ilk defa Bağdat'ta sahâbîlere olan kinlerini izhar ederek camilere bazı sahabîleri lanetleyen yazılar yazmışlardır.³³ Muizzüdevle'nin emriyle Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü Âşûrâ gününün yıl dönümlerinde geniş katılımlı törenler tertib edilmiştir. Hz. Ali'nin Rasûlullah (s.a.v.) tarafından kendisinden sonra imam ve halife olarak tayin edildiğine inandıkları günü kutlamak üzere Gadîr-i Hum bayramını kutlamışlardır. Bu etkinlikler Büveyhîler devri boyunca devam etmiştir.³⁴ Şîîlerin bu dönemde kavuştukları özgür ortam onların edebiyatlarını da etkilemiş ve değişik Şîî inanç ve uygulamalar, Şîî edebiyatın esaslı konuları haline gelmiştir. Bu dönemde Şîîler, Bağdat'ta, kendilerine ait mahalle, cami, mescit ve meşhedlerde, ezanı kendi mezheblerine göre okumuştur.³⁵

Sünnîler de Şîîlerin bu kadar pervasızca davranmalarına tepki göstererek Şîîlerin Âşûrâ merasimine mukabil Mus'ab b. Umeyr'in katledilme gününü matem günü ilan ederken Gadîr-i Hum bayramına karşılık da Hz. Ebu Bekir'in Allah Rasûl'ü (s.a.v.) ile hicret yolculuğunda iken mağaraya sığındıkları günü (Yevmü'l-Ğâr) bayram olarak kutlamıştır. Sünnîlerin bu bayram ve matem günlerinin güvenlik

³² Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûki ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdis Atâ – Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 14/162.

³³ Hatîb, *Târîh*, 1/429.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/6-7.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 325/15.

ve asayiş gerekçesiyle yasaklandığı yıllar dışında tüm Büveyhî devri boyunca bu kutlamalarına engel olunmamıştır.³⁶

Büveyhîler, Bağdat hakimiyetlerinin ilk döneminde takındıkları Şîa yanlısı tutumun toplumsal infiale sebebiyet vereceğinden endişe ederek daha sonra bu tutumlarından vazgeçip iki tarafa da özgürlükler tanıyan ve eşit muamelede bulunan bir tutum takınmıştır. Bundan sonra Sünnîler bireysel, sosyal ve dinî hayatlarında ciddi bir sınırlama ve baskı ile karşılaşmamıştır. Şîilerin sebbü's-sahabe uygulamaları Sünnîlerin sahabe duyarlılığını artırmıştır. Ebû Bekir eş-Şâfiî (öl. 354/965) başta olmak üzere birçok muhaddis ashâbın faziletlerini ihtiva eden hadisler rivayet etmiş ve eserler kaleme almıştır. Şair, kıssacı ve vaizler bu konuyu gündemde tutmuştur.³⁷ Şîilerin Hz. Muaviye düşmanlığı bazı Sünnî-Hanbelî kesimlerde aşırı seviyede Hz. Muaviye taraftarlığının oluşması sonucunu doğurmuştur.³⁸

Bağdat'taki Müslüman nüfusu oluşturan iki ana unsur durumundaki Sünnîler ve Şîiler bazen birlikte yaşamının güzel örneklerini sergileseler de çoğu kez mezhep çekişmeleri yüzünden kavgalı durumdadır. Fakat bu durum sosyal açıdan bir kriz ortamı oluştursa da iki tarafın ilmî ve edebî gelişimine müspet katkılar yapmıştır.

Bağdat kurulmadan önce bu bölgede Hıristiyanların yaşadığı tespit edilmiştir.³⁹ Hıristiyan ve Yahudilere mahsus bölgeler yoktur. Bağdat'ta şehrin bütün semtlerinde Hıristiyan manastırları bulunmaktadır. Abbâsî coğrafyasında zimmet ehli olarak adlandırılan Hıristiyan ve Yahudiler, İslâm'ın buyrukları doğrultusunda dinlerini özgürce yaşamıştır.⁴⁰ Hıristiyan ve Yahudilerin bürokraside görev almasının önünde herhangi bir engel yoktur. Halife Muktedir-Billâh'ın (296/908-320/932) veziri Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'ın (öl. 312/924) maiyetinde birçok Hıristiyan bürokratin çalıştığı bildirilmiştir. Onun, hergün bunlardan dördünü yemeğe davet

³⁶ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 340.

³⁷ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 14/173, 15/85, 15/320.

³⁸ Güner, "Şîî Yüzyılı", 157-158.

³⁹ Ya'kûbî, *Büldân*, 16.

⁴⁰ Babu İshak, *Nasârâ Bağdâd*, 23.

ederek birlikte yemek yediği kaydedilmiştir.⁴¹ Devlet gayri müslim tebasının ibadetlerine karışmamıştır. Aksine Hıristiyan bayramlarının görkemli olarak kutlanmasını teşvik etmiştir.⁴² Hıristiyan tarihçiler 4./10. yüzyılda Müslümanlarla zımmîler arasında cereyan eden az sayıda olayı kayda geçmiştir.⁴³

Bağdat şehri kurulmadan önce bu bölgede Yahudilerin de yaşadığı bilinmektedir. Yahudiler, Hıristiyan ve Mecûsîler gibi zımmî statüsündedir. Can ve mal güvenliği, din ve vicdan özgürlüğüne sahiptirler. Bunun karşılığı olarak cizye vermişlerdir. Ayrıca verdikleri cizye sayesinde askerlik yükümlülüğünden de muaf sayılmışlardır.⁴⁴ Bağdat'ta 4./10. asrın başında cizye olarak on altı bin dinar toplandığı ifade edilmekte ve bu sayıdan yola çıkarak cizye mükelleflerinin on beş bin kişi olduğu, bunların bin kadarının Yahudi olması gerektiği, bu hesaba göre Bağdat'ta kırk ila elli bin arasında Hıristiyan olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵

Bağdat'ın kuruluşundan önce Irak Yahudilerinin dinî ve idarî kurumları Sura ve Pumbedita'da bulunuyordu. Sura'da bulunan Re'su'l-Câlûtluk'un bunlar arasında Bağdat'a ilk taşınan kurum olduğu ifade edilmiştir. Mevzubahis bu taşınmanın tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat bu kurumun 3./9. asrın başlarında Bağdat'a taşındığı tahmin edilmektedir. Eski yeşivaların ise daha sonraki bir dönemde Bağdat'a taşındığı bildirilmektedir.⁴⁶ Bağdat'ın İslam coğrafyasının en önemli ilim merkezi olması ve dünyanın dört bir yanından Müslüman ilim adamlarını ve öğrencileri kendisine çekmesi gibi Bağdat'ta faaliyet gösteren Yahudi yeşivaları da o dönemde dünyanın dört bir yanındaki Yahudiler için bir çekim merkezi durumundadır. Sadece İslam coğrafyasından değil Bizans İtalya ve Fransa gibi dünyanın dört bir yanından pek çok Yahudi öğrenim görmek için Bağdat'taki yeşivalara gelmiştir.⁴⁷

⁴¹ Bâbu İshâk, *Ahvâlu Nasârâ Bağdâd*, 59.

⁴² Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 53.

⁴³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 63-64.

⁴⁴ Nuh Arslantaş, "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008* (Üsküdar: y.y., 2008) 1/319.

⁴⁵ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 51.

⁴⁶ Dünder, *4/10. Asırda Bağdat*, 280.

⁴⁷ Nuh Arslantaş, "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat", 328.

Abbâsîler Yahudilerin yüksek din eğitimi verilen eğitim kurumları olan yeşivalardaki eğitim faaliyetlerini engellemedikleri gibi özgürlük alanlarını da genişletmişlerdir. 3./9. asra kadar kuruldukları tarihî şehirlerde faaliyet gösteren yeşivalar, 4./10. asırda Sura ve Pumbedita'dan Bağdat'a taşınmıştır. Yeşivalar, o dönem Yahudi dünyası için birer cazibe merkezi durumundadır. Dünyanın dört bir yanından gelen Yahudi öğrenciler eğitimlerini tamamladıktan sonra Yahudi cemaatinin hizmetlerinde istihdam edilmiştir. Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız (öl. 255/869) yaşadığı zamanda Yahudilerin daha çok boyacılık, kasaplık, dericilik ve hacamatçılık gibi meslekler icra ettiğini ifade etmiştir. Önceki dönemlerdeki küçük sermayeli bakkal ve emekçi zanaatkarların torunları, 4./10. asırda geniş sermayeli büyük iş adamlarına dönüşmüştür.⁴⁸

Bağdat'ta bulunan bir diğer dinî grup Mecûsîlerdir. 4./10. asırda Mecûsîler (Zerdüştler) de Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi zimmî statüsünde kabul edilmiştir. Onların da sarayda kendilerini temsil eden ve sorunlarını devlet görevlilerine ileten temsilcileri olmuştur.⁴⁹ Sâbiîler 4./10. asrın ikinci yarısında halifeden aldıkları bir ahitname ile devlet nezdinde zimmî statüsüne katılmıştır. Bu ahitnâmede onların korunup kollanması, özgürlüklerine müdahale edilmemesi ve zulme uğratılmamaları, sahip oldukları malları miras bırakabilmelerine mani her türlü engelin kaldırılması emredilmiştir.⁵⁰

D. SİYASİ DURUMU

Abbâsî Devleti'nin merkezî otoritesinin zayıflamaya başladığı 3./9. asrın son çeyreği ile 4./10. asrın ilk yarısını kapsayan zaman diliminde pek çok siyasi problemle karşılaşmıştır. Daha öncesinde Sâmerî'de halifelerle Türk komutanlar arasında ortaya çıkan çatışmalardan dolayı merkezî devlet zayıflamış, bu zafiyetten yararlanan bölgesel yöneticilerin özerk hatta bağımsız bölgeler ilan etmeye başlaması

⁴⁸ Nuh Arslantaş, "Abbâsîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar", *Bellefen* 79/286 (Aralık: 2015) 866.

⁴⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 48.

⁵⁰ Tacüddin Abdülvehhab b. Takıyyüddin es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettah Muhammed el-Hulv (y.y., Dâru Hicr, 1413), 3/231.

Abbâsî Devleti'ni daha da güç duruma düşürmüştür. Öte yandan merkezî devletin kontrolü altında bulunan bölgelerde isyan hareketlerinin başgöstermesi devleti daha da zayıflatmıştır. Bu siyasi kötü gidişatın yanında sosyal ve iktisadi krizler de her geçen gün artmıştır. Bölgesel yöneticilerin merkezî hükûmetten ayrılarak bağımsız yönetimler kurma gayretlerinin yanında mezheb esaslı çatışmalar da artmıştır. Sonu gelmeyen bu sosyo-politik krizler halkın psikolojisini ve maneviyatını zedelemiştir.⁵¹

Halife Mu'tazîd-Billâh (279/892-289/902) ve Müktefi-Billâh (289/902-295/908) zamanında idari, siyasi ve iktisadi alanlarda başarılı adımlar atılmış ve devlet kısa süreli bir toparlanma sürecine girmiştir.⁵² Fakat onlardan sonra gelen halifeler başarılı yönetimi devam ettirememiş ve kısa süren toparlanma süreci akamete uğramıştır. Sonunda önü alınamaz bir düşüş ve gerileme dönemine girilmiştir.⁵³ Halife Râzî-Billâh'ın (323/934-329/940) devleti eski gücüne askerî erkin yardımıyla döndürebileceği düşüncesiyle emîrû'l-ümerâlık kurumunu ihdâs etmesi yepyeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Büyük umutlarla kurulan bu kurum devleti eski gücüne döndürmek şöyle dursun çok daha aciz hale getirmiştir.⁵⁴

Halife Müstekfî-Billâh (333/944-335/946) devletin düştüğü durumu düzeltebilmek amacıyla Büveyhî hanedanını Bağdat'a davet etmiştir. Ahmed b. Büveyh (öl. 356/967), Halife Müstekfî-Billâh tarafından Muizzüddeve ünvanı verilerek emîrû'l-ümerâ ilan edilmiştir.⁵⁵ Büveyhîler genel olarak Sünnî-Şîî dengesini güderek ılımlı bir siyasi yönetim uygulamıştır. Büveyhîlerle birlikte Bağdat'a siyasi ve ekonomik düzen ve istikrar gelmiştir. Bununla birlikte mezhep çekişmeleri de yeni bir boyut kazanmıştır.

⁵¹ Saim Yılmaz, *Abbâsilerde Mu'tazîd Dönemi ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 19-20.

⁵² Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdî Demürdâş (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004), 268; Ebû Ali Miskeveyh er-Râzî, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibu'l-himem*, thk. Ebu'l-Kasım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 2000-2002), 4/498; Taberî, *Târîh*, 10/108-114; 10/115-118; 10/116-117; 10/120; 10/88; Hatîb, *Târîh*, 1/99; Taberî, *Târîh*, 10/39; Fatih Güzel, *Abbâsilerde Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 47-48.

⁵³ Arslan, *Muktedir'in Halifeliği*, 171.

⁵⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler'de Emîrülümerâlığın Ortaya Çıkışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1979-1980), 104-105; Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, 41.

⁵⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/157.

E. İCTİMÂÎ VE İKTİSADİ DURUMU

Bağdat'taki Abbâsî toplumunu bazı araştırmacılar havâs ve avâm olarak iki grupta incelemiştir. Bu araştırmacılara göre havâs ve avâm tabakasının bir araya gelerek şekillendirdiği Abbâsî toplumunda halife, saray halkı ve devlet ricali has tabakayı oluştururken, halk, askerler, esnaf ve tüccâr ise avâm tabakasını oluşturmaktadır.⁵⁶ Diğer bazı araştırmacılara göre ise Abbâsî toplumu üç temel tabakaya ayrılmış durumdadır: yüksek tabaka, orta tabaka ve alt tabaka. Yüksek tabakayı halifeler, vezirler, komutanlar, valiler, emirler, devlet büyükleri, büyük tüccarlar, iktâ sahipleri; orta tabakayı ordu mensupları, kamu personeli ve önemli tüccarlar; alt tabakayı ise halk, çiftçiler, küçük iş sahipleri, hizmetçiler ve köleler oluşturmaktadır.⁵⁷

Daha önce de değinildiği gibi Mu'tazîd-Billâh ve Müktefi-Billâh dönemlerinde devletin ekonomisi iyiyken ve sürekli gelişme gösterirken Halife Müktefi-Billâh'ın vefatından sonra devletin malî durumu kötüleşmeye başlamıştır. 'tazîd-Billâh ve Müktefi-Billâh döneminde beytülmaldeki paraya bakarak durumun iyi olduğu söylenebilir ise de onların zamanında finansal durumunu ayağa kaldıran birçok kaynağın kaybedildiği ifade edilmiştir. Devlet uzak bölgelerin yönetimini bölgesel idarecilere vermiş, bu sebeple en önemli kaynaklar kaybedilmiştir.⁵⁸

On üç yaşındaki Muktedir-Billâh'ın (296/908-320/932) halifelğe gelmesiyle merkezî yönetim zayıflamıştır. Devletin ekonomik durumu da siyasi gidişata paralel olarak kötüleşmeye başlamıştır. Merkezî devlet aşırı harcamalara ve beytülmalde gelen kısıtlı paraya dayanamamıştır. Muktedir'in hilafetinin ilk üç yılında devlet hazinesi boşalmıştır. Askerlerin maaşları ödenemez hale gelmiştir. Askerlerin ayaklanmasından korkan halife, vezirleri görevden almaya başlamıştır. Yaklaşık yirmi dört yıllık döneminde Halife Muktedir-Billâh 15 kez vezir değiştirmiştir. Buna

⁵⁶ Taner Yıldırım, "Abbasi Devletinde Tüccarın Siyasi Rolü ve Devletin Özel Mülkiyete Müdahalesi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 8/2, (2013), 127.

⁵⁷ Şevkî Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî* (Mısır: Dâru'l-me'ârif, 2. Basım), 53.

⁵⁸ Saim Yılmaz, *Abbâsilerde Mu'tazîd Dönemi ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 269-270.

rağmen devletin ekonomik durumu düzelmemiştir. Devlet gittikçe kötüye gitmiştir. Ayrıca göreve getirilen bu vezirlerden bazılarının yanlış ekonomik politikaları nedeniyle halka takatinin üzerinde vergiler koyulmuştur.⁵⁹

Devletin Irak bölgesinde halka hizmet etmek ve ekonomiyi güçlendirmek amacıyla yaptığı kanalların temizlenmesi veya onarılması gibi işler mâlî yetersizlik sebebiyle yapılamamıştır. Sulama yapılamaması ziraatte verimi düşürmüş ve çiftçilerin kazancı düşmüştür. Bu da yiyecek fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Fiyatların yükselmesi ve pazarda bulunan yiyeceklerin azalması halkın sokağa dökülmesine neden olmuştur. Halife askerlerin maaşını karşılamak üzere elindeki bazı bölgeleri maaşlarını kendilerinin toplaması için onlara verince devletin ekonomisi daha da kötüleşmiştir. Halife kendi sarayının maddî isteklerini bile karşılayamaz duruma gelmiştir. Daha da kötüleşen bu ekonomide ayakta kalmaya çalışan halife, devlet arazilerinin satılmasına karar vermiştir. Bazı topraklar büyük toprak ağalarına devredilmiştir. Fakat bu tedbirlerin hiçbiri devlet ekonomisine yaramamıştır.⁶⁰

Özerk olarak hareket eden bölgeler iktisâdî politikalarını ve komşularına karşı tutumlarını kendi çıkarlarına göre belirlemeye çalışmıştır. Bu ekonomik kaos bir kısır döngü içinde Abbâsî Devleti'nin siyasi parçalanmasında etkili olmuştur. Merkezî bir idarenin olmayışı sebebiyle bölgelerin zirâî üretimden ve ticaretten büyük paylar kapma yarışı çok geçmeden denetlenmesi imkânsız çatışmalara dönüşmüştür. Bütünlüğünü koruyacak siyasi ve iktisadi örgütlenmeden yoksun olan devlet ülkenin denetimi için askeri güce başvurmuştur. Ordunun sivil halkın denetlenmesinde kullanılması büyük buhranlara yol açmıştır.⁶¹

Malî krizler ve hayat pahalılığı ulemâyı da etkilemiş görünmektedir. Bazı âlimler malî kriz sebebiyle Bağdat'tan ayrılmıştır. Bağdat'ta görülen kıtlık üzerine Hanefî mezhebinin reisi olarak anılan Ebû Bekir el-Cessâs bir ara Ahvaz'a gitmiş bir

⁵⁹ İhsan Arslan, *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 354-355.

⁶⁰ Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/294-296.

⁶¹ Cengiz Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 37.

süre sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür.⁶² Kıraat âlimlerinden Muhammed b. Ahmed b. Mahzûm Ebu'l-Hüseyn, 330 yılında Bağdat'ta fiyatlar aşırı yükselince Basra'ya gitmiş ve orada vefat etmiştir.⁶³

F. DİNÎ VE KÜLTÜREL ATMOSFERİ

Bu dönemde Bağdat'ta birçok ırk, din, ideoloji, mezheb ve meşrebe mensup karma bir halk bulunmaktadır. Bağdat tam anlamıyla her düşünceden ve inançtan insanı kucaklamış, bu düşüncelerin ve inançların oluşturduğu ortak kültür ve yaşama tecrübesiyle orta çağda eşine az rastlanır bir metropol haline gelmiştir.

Abbâsî iktidarının zayıflaması ve merkezi hükûmetin itibarını yitirmesi sonucu yaşanan siyasi kargaşaları, Büveyhîlerin Bağdat hakimiyetinin ilk yıllarında uyguladıkları marjinal Şîî politikaları ve mezhepsel reflekslerle ortaya çıkan bazı taşkınlıkları görmezden gelirsek bu şehir “Medînetü's-Selâm: Barış Şehri” adının hakkını vermiş görünmektedir. Hıristiyan tarihçiler, 4./10. asırda Müslümanlarla gayri Müslimler arasında çok az karışıklık meydana geldiğini tespit edebilmiştir.⁶⁴

Bu şehirde diğer din mensuplarının inançlarına ve ibadeterine karışılmamış, yaşam haklarına müdahale edilmemiştir. Kendi mahkemelerinde yargılanmalarına izin verilmiş, üstelik dilediklerinde Abbâsî devlet mahkemelerine müracaat hakkı da tanınmıştır. Ticarete, zanaatte ve bürokraside önleri kapatılmamış, aksine en yüksek mevkilere yükselmelerinin önü açılmıştır. Mesela Halife Muktedir'in (öl. 320/932) veziri Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'ın (öl. 312/924) maiyetinde çok sayıda Hıristiyan bürokrat bulunmaktaydı. İbnü'l-Furât, her gün bu bürokratlardan dördünü yemek sofrasına davet ederek birlikte yemek yemiştir.⁶⁵ Halife Râzî'nin özel hazine görevlisi Stefan adında bir Hıristiyandır. Büveyhîlerin ilk Bağdat emiri olan Muizzüddeve'nin kâtibi de bir Hıristiyandır. Durum öyle bir hâl almıştı ki

⁶² Mevlüt Güngör, “Cessâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/427.

⁶³ Hatîb, *Târîh*, 2/230.

⁶⁴ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 63-64.

⁶⁵ Bâbu İshâk, *Ahvâlu Nasârâ*, 59.

Müslüman tebâ içinde kendi ülkelerinde Hıristiyanlar tarafından yönetildiklerini düşünenler bile olmuştur.⁶⁶

Bağdat dünya kültürünün bir câzibe merkezi haline gelmiştir. Yahudilerin yüksek din eğitimi verdikleri Yeşiva adlı kurumlar bu sırada Sura ve Pumbedita'dan Bağdat'a taşınmıştır. Yeşivalar, o dönem Yahudi dünyası için birer çekim merkezi olmuştur.⁶⁷ Yalnızca İslam coğrafyasından değil aynı zamanda Bizans, İtalya ve Fransa gibi dünyanın dört bir yanından pek çok Yahudi öğrenim görmek üzere Bağdat'taki yeşivalara gelmiştir.⁶⁸ Devlet merkezinin doğuya kaydırılması sonucunda Doğu Hristiyanlarının ruhani lideri olan Nestûrî Patriği İslam devleti içindeki bütün Hristiyanların da başı olmuştur.⁶⁹

Bu dönemde Bağdat, farklı din ve mezheb mensuplarının bir arada yaşama tecrübesinin en güzel örneklerini vermiştir. Bağdat'ta Hristiyan ve Yahudilere mahsus gettolar yoktur. Bağdat'ta bütün semtlerde Hristiyan manastırları mevcuttur.⁷⁰ Farklı din ve mezheplere mensup kişiler hep bir arada yaşamıştır. Bu özgürlük ve ortak yaşam tecrübesinin sonucu olarak dinler ve mezhepler arası etkileşimler olmuş, firkalar birbirinden etkilenmiştir. Mesela Yahudilerin Bağdat'ta Müslümanlarla birlikte yaşama tecrübesi sayesinde daha önceki dini inaçlarında bazı değişiklikler olmuştur. Mesela Yahudilerin Bağdat'a yerleştikten sonra Sura ve Pumbedita'daki pek çok dini tutum ve uygulamasının değiştiği belirtilir.⁷¹ Sosyo-kültürel etkilenmelerden bir diğeri Yahudilerin adetli kadına karşı yumuşayan tavrıdır. Yahudi şeriatında kadının hayız döneminde ev içinde bile kocasından uzak durması ve yemek pişirmemesi gerekir. Yahudi din adamlarından bazıları Sura, Nehardea ve Pumbedita gibi eski Yahudi yerleşim yerlerinde yaşayan Yahudilerin adetli kadına karşı tutumlarında dikkatli davrandıkları ve Yahudi şeriatına uyduklarını; ancak Bağdat'taki Yahudiler gibi Müslümanlarla birlikte Yaşayan Yahudilerin bunu fazla önemsemediklerini belirtir. Birlikte yaşama tecrübesinin

⁶⁶ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 62.

⁶⁷ Arslantaş, "Yeşivalar", 866.

⁶⁸ Arslantaş, "Bağdat", 1/328.

⁶⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 49.

⁷⁰ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 56.

⁷¹ Arslantaş, "Bağdat", 1/337.

etkilerinden biri de Yahudilerin Talmudik dönemde oluşan yabancı milletlerin mahkemelerine karşı sert tavrının yumuşamasıdır. Daha önceki din adamları Müslümanların mahkemelerinde edilen yeminlerin geçersiz olduğu hükmünü vermişken; sonraki gaonlar bu tür yeminlerin geçerli olduğunu kabul etmiştir.⁷² Kısacası Yahudiler, bu ortak yaşama tecrübesi sayesinde yeni bir Yahudi kültürü ortaya koymuştur. Bağdat, bu yeni kültürün ortaya çıktığı medeniyet merkezi olmuştur.⁷³

Bu fikri etkileşim sadece farklı din mensupları arasında değil aynı zamanda Müslüman fırkalar arasında da gerçekleşmiştir. Büveyhîlerin sağladığı özgürlük ortamından faydalanan Şîa artık takiyeye gereksinim duymadan görüşlerini açıkça ifade etmeye başlamıştır.⁷⁴ Böylece söz konusu mezhebin teşekkül sürecindeki en önemli dönemlerden biri yaşanmış, itikadi görüşler sistemleşmiş ve temel eserler kaleme alınmıştır. Şîa 4./10. asra kadar siyâsi bir mezheb hüviyetinde olup kelâmî bir sistemi yoktur. Şîa itikadi ilkelerini Mutezile mezhebinin görüşleri doğrultusunda bu asırda oluşturmuştur.⁷⁵

Müslüman fırkalar arası etkileşimin bir diğer örneği de Ehl-i sünnet mezheplerinin Eş'arîliğe evrimidir. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36), Ahmed b. Hanbel'in naslardan tespit ettiği itikadi esasları, akli istidlalle destekleyip sistemleştirmiştir. Bu sayede Kelâm ilmi Ehl-i sünnet âlimleri tarafından meşrû sayılmıştır. Şâfiî ve Mâlikî âlimlerin çoğu ile Hanbelî ve Hanefî âlimlerin bir kısmı onun yöntemini benimsemiştir.⁷⁶

Bağdat'ın ilmî çeşitliliğinin ve âlimlerin yetkinliğinin Bağdat'taki öğrencilerin ve hatta âlimlerin ilim ve kültür seviyesini yükselttiği görülmektedir. Mesela Bağdat'a yerleşmeden önce sadece hadis ilmiyle ilgilenen Ebu'l-Kasım

⁷² Arslantaş, "Bağdat", 1/338.

⁷³ Arslantaş, "Bağdat", 1/341.

⁷⁴ Ahmet Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbelâ/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîi Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ (Tarih Bilimleri)*, ed. Alim Yıldız (Sivas: y.y., 2010), 1/328.

⁷⁵ Ahmet Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 243.

⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/448.

Hibetullah b. Hasan el-Lâlekâî (ö. 418/1027) Bağdat'a geldiğinde bu ilmî çeşitlilik karşısında bigâne kalamamış, Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den Şâfiî fikhını öğrenmiştir. Öyle ki onu Şâfiî fakihleri arasında sayanlar olmuştur.⁷⁷

Bu dönemdeki kültürel atmosfer hakkında değinilmesi gereken bir diğer nokta da Bağdat'taki fikir özgürlüğüdür. Bu ortam sayesinde farklı düşünce ve inanç mensupları düşüncelerinden dolayı zarar görme endişesi taşımadan münâzaralar yapmış ve düşüncelerini özgürce dile getirmiştir. Büveyhî devlet ricâlinin saraylarında, câmi ve mescidlerde, evlerde, kütüphanelerde ve sahaf dükkanlarında bu tür münâzaraların oldukça arttığı görülmektedir.⁷⁸ Bu özgür ortam dünyanın dört bir yanından ilim adamlarını Bağdat'a çekmiş ve Bağdat'ı dünyanın en önemli ilim ve kültür merkezi haline getirmiştir. Mes'ûdî'nin, bilimin intikal merkezlerini sayarken "Atina → İskenderiye → Antakya → Harran → Bağdat" sıralamasını yapması⁷⁹ da bu dönemde Bağdat'ın dünya ilim merkezi konumunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Büveyhîlerin sağladığı bu özgürlükçü atmosferin bazen menfi sonuçları olduğu görülmektedir. Hiçbir kesimin görüşlerine engel olunmayıp herkesin istediği görüşü dile getirmesinin teşvik edilmesinden cesaret alan bazı gruplar düşüncelerini dikte etmeye, karşıt düşünceye sahip grup mensuplarına şiddet uygulamaya kalkmıştır. Bu da zaman zaman çatışmalara, can kayıplarına, mahallelerin ateşe verilmesine ve iş yerlerinin yağmalanmasına dahi sebep olmuştur.⁸⁰

Yaptıkları eylemlerle bu atmosferi menfi yönde etkileyen grupların başında Şîa'nın halk kitlesi gelmektedir. Büveyhîler Bağdat'a hakim oldukları zaman Büveyhî emîri Muizzüddevele, Şîi olması sebebiyle Şîa'ya diğer gruplardan daha fazla yakınlık göstermiş, onları inançlarını artık serbestçe yaşamaya teşvik etmiştir. Âşûrâ gününde tüm dükkânların kapatılıp mâtem yaşanmasını, Allah Rasûlü'nün

⁷⁷ İbrahim Hatiboğlu, "Lâlekâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/85.

⁷⁸ Güner, "Şîi Yüzyılı" 1/162.

⁷⁹ Eyyüp Tanrıverdi, "el-Mes'ûdiye Göre Abbâsiler Döneminde Arapça Kültürü ve Kültürler Arası İletişim", *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları*, 14 (Ekim 2008), 188.

⁸⁰ Hatice Geçkin, *Büveyhiler Döneminde Bağdad'da Şiilik*, (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 75.

(s.a.v.) Hz. Ali'yi vasî ve velî tayin ettiğine inandıkları Gadîr-i Hum gününü bayram olarak coşkuyla kutlamalarını emretmiştir. Bu günlerde Şîa'nın halk tabakasının taşkınlıklar yapıp Sünnîlere karşı şiddete giriştikleri, Sünnîlerin de onlara karşı ayaklandıkları bazı olaylar vuku bulmuştur. Burada dikkat çekici bir diğer nokta ise Âşûrâ Mâtemi, Gadîr-i Hum Bayramı kutlamaları, ezandaki “Hayye ‘alâ hayri’l-amel” eklemesinin tarihte ilk kez Bağdat'ta başlayıp oradan, önce Şîi Fâtîmî Devleti'ne, ardından da tüm Şîi bölgelere yayılmış olmasıdır.⁸¹ Bu da Bağdat'ın kültürel anlamda öncülüğünü göstermektedir.

Bu atmosferden yararlanarak şiddet içerikli eylemlerde bulunan bir diğer grup da Hanbelîlerin aktivist kanadıdır. Bu asırda teşekkülünü tamamlayan Hanbelî mezhebi içerisinde Hallâl'in başını çektiği ilmiye kanadı ve Berbehârî'nin başını çektiği aktivist kanat olmak üzere iki farklı grubun olduğu bilinmektedir. Sözüne ettiğimiz aktivist kanat Ahmed b. Hanbel'i fakih saymadığı, Kur'ân'da geçen Makâm-ı Mahmûd'u “Âhirette Allah'ın, Rasûlullah'ı Sağ Yanına Oturtması” olarak yorumlamadığı gibi sebeplerle Taberî'yi tartaklamış, ev hapsine tabi tutmuş, derslerini engellemiş, hatta evine ziyareti dahi yasaklamıştır.⁸² Hanbelîlerin yaptırdığı bir cami önünden geçen Şâfiîler de 323/935 yılında tartaklanmıştır.⁸³

Burada belirtilmesi gerekir ki Büveyhîlerin yaklaşık bir asırlık Bağdat hakimiyeti sürecindeki genel tavırlarını göz önünde bulundurarak onların fikir özgürlüğü sağladığını ve kimseye görüşünü ifade etmede engel çıkarmadığı ifade edilmiştir. Genel durum bu olduğu halde Büveyhîlerin ilk Bağdat emiri Muizzüddeve fanatik Şîi politikalarıyla kendi mezheb mensuplarını kayırmış, mescidlerin duvarına sahabeyi lanetleyen yazılar yazdırmış ve sahabenin faziletini anlatan hadislerin rivayet edilmesini yasaklamıştır. Bununla birlikte yazıların asıldığı ilk gece Ehl-i sünnet mensupları tarafından kazanması ve devlet tarafından onların yerine sahabeye hakaret eden ifadelerin çıkarıldığı tabloların asılması ile sahabenin faziletini içeren rivayetleri başta Ebû Bekir eş-Şâfiî olmak üzere çok sayıda

⁸¹ Güner, “Şîi Uygulamaları”, 329-333.

⁸² Hatîb, *Târîh*, 2/551; Ahmet Saim Kılavuz, “Berbehârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/476; Mustafa Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/315.

⁸³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 254.

muhaddisin rivayet etmesi ve yasağa rağmen şehrin en prestijli camii olan Mansûr Câmii'nde kurulan fezâil-i sahabe rivayet halkalarına devletin hiçbir müdahalede bulunmaması Büveyhîlerin bu tutumlarında kararlı olmadıklarını göstermektedir.

G. İLMÎ ATMOSFERİ

4./10. asırda Bağdat İslam dünyasının ilmi ve kültürel başkenti olma konumunu korumuştur. Hem doğa bilimleri hem de sosyal bilimler alanında en önemli çalışmaları yapan ilim adamlarının önemli bir kısmının Bağdat'ta olduğu görülmektedir. Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerinin merkezinin bu asırda Bağdat olması, Bağdat dil ekolünün bu asırda teşekkül etmesi, Şîa'nın kelâmî bir mezheb olarak teşekkülünü bu asırda Bağdat'ta tamamlaması ilmî atmosferin hareketliliğini göstermektedir.

Kurulduğu dönemden itibaren aktif ve üretken bir ilim ve kültür atmosferine sahip olan Bağdat, Büveyhîlerin hakimiyeti altında bu özelliklerinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Aksine Büveyhî devlet adamlarının sağladığı özgürlük ve hoşgörü ortamı sayesinde bu üretkenlik daha da artmış ve bazı araştırmacılar tarafından 4./10. asır "İslam'ın rönesansı" olarak adlandırılmıştır.⁸⁴ Doğa ilimleri ve sosyal ilimler alanında öne çıkan âlimler ve yaptıkları çalışmalar incelenecektir.

1. Doğa İlimleri

4./10. asırda tıp, matematik, geometri, fizik, astronomi, kimya gibi doğa ilimleri alanında önemli çalışmalar ortaya koyulmuştur. Şimdi her bir ilim dalında yapılan önemli çalışmalara değinilecektir.

Doğa ilimleri içerisinde inceleyeceğimiz ilk ilim tıptır. 4./10. asırda Bağdat'ta diğer ilimler gibi tıp alanında da önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Büveyhî

⁸⁴ bk. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014).

Emîri Adududdevle tarafından inşa ettirilen ‘Adudî Hastahanesi, bu dönemde Bağdat’ta aktif olan diğer yedi hastahane ile birlikte tıp alanındaki çalışmalara hız kazandırmıştır. İslam dünyasının her tarafından hastaların başvurduğu bu önemli sağlık kurumu aynı zamanda tıbbi araştırmaların yapıldığı ve yüksek tıp eğitiminin verildiği bir üniversite hüviyetindedir. İslam dünyasının uzman hekimlerini ve tabib olmak isteyen öğrencileri şehre çekmiştir. Bu dönem İslam tıbbının çok parlak olduğu dönemdir. Daha önceden olduğu gibi bu dönemde de Bağdat ünlü hekim ve tıp otoriteleri yetiştirmeyi sürdürmüştür.⁸⁵

Burada sözkonusu tabiplerin bazılarını zikredebiliriz. Cebrail b. Ubeydullah b. Buhtîşû (öl. 396/1006) İslam dünyasının her tarafından insanların, özellikle hükümdarların değer verdiği bir hekimdir. Eserlerinden *el-Kâfi* daha müellifi hayatta iken tanınmış ve hastanelerde başvuru kitabı olmuştur.⁸⁶ İbn Mendeveyh (öl. 410/1019[?]), ardından kırka yakın eser bırakmış ve *Künnaş* adlı eseri *Küçük Kanun* diye adlandırılarak ders kitabı olarak okutulmuştur. Ebu’l-Ferec İbnü’t-Tayyib’in (öl. 435/1043-44) şahsında Bağdat, kendini Grek hekimlerinin tıp kitaplarını Arap dilinde tercüme ve şerh yoluyla anlaşılır kılmaya adanmış ve çok öğrenci yetiştirerek tıp ilminin yaygınlaşmasına hizmet etmiş bir otoriteye sahip olmuştur. İbn Sina’yı da eserleriyle etkileyen İbnü’t-Tayyib zamanında Adudi Hastanesi evrensel bir tıp kurumudur. Bağdat bu dönemde İbnü’t-Tayyib okulunda yetişen Ali b. İsa (öl. 430/1038-39) ile göz tıbbında dünya medeniyetine en önemli katkısını sunmuştur. Onun bu alanda kaleme aldığı *Tezkiretü’l-Kehhâlîn*, bir başyapıt olarak kabul edilmiştir.⁸⁷

Halife Muktedir-Billâh, Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh’ın hilâfet dönemlerinde Sinân b. Sâbit (öl. 331/943) birçok hastanenin açılışına ve burada hem sağlık hizmetleri hem de tıp eğitimi verilmesine ön ayak olarak sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasına ve tıp ilminin gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Bağdat’taki

⁸⁵ Ahmet Güner, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Gözde Bir Tıp Kurumu: Adudî Hastahanesi (el-Bîmâristânü’l-’Adudi)”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı 1-6 Eylül 2002*, ed. Nil Sarı – Ali Haydar Bayat vd. (Ankara: Sarıyıldız Basımevi, 2005), 1/366-370.

⁸⁶ Zehra Gençel Efe, “Abbâsî Sarayında Rol Alan Hekimler: Buhtîşû’ Aile ve Tıp Tarihi Açısından Önemi” *Karam Dergisi*, 20/78 (Yaz 2023), 490.

⁸⁷ Güner, “Adudî Hastahanesi”, 1/366-368.

hekimleri imtihana tâbi tutmuş, hekimlik ehliyeti olmayanların görevine son vermiştir. Halife Muktedir-Billâh'ın veziri Ali b. İsa, ona Bağdat'taki tüm hastanelerin idaresini teslim etmiş, hastanelerin titizlikle denetlenmesini emretmiştir. 319/931 senesinde bir hastanın yanlış tedavi sonucu vefatı üzerine Bağdat'taki tüm hekimlerin imtihana tabi tutulmasını, ehil olmayanların hekimlikten azledilmesini emretmiştir. Ayrıca bu dönemde yaşanan bir salgın hastalık sürecinde tüm hekimler köy kent demeden Bağdat'ın her noktasında yerinde tedavi hizmeti götürmüş ve ilaç yardımı yapmıştır. Salgın sonrasında zindanlardaki mahkumların sağlık sorunlarıyla yakından ilgilenilmiş, hayvanlar da tedavi edilmiştir. Tüm bunlar o dönemde İslâm medeniyetinin seviyesini ve her canlının sağlığına verilen önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁸⁸

İkinci olarak üzerinde duracağımız bilimler Matematik ve Geometridir. Bu dönemin önde gelen matematik bilginlerinden biri Ebu'l-Abbas Fazl b. Hâtim en-Neyrîzî'dir (ö. 310/922 [?]). Neyrîzî, yaşamının kahir ekseriyetini Bağdat'ta Abbâsî sarayında astronom-astrolog olarak görev yaparak geçirmiştir. Öklid ve Batlamyus'un eserleri üzerine çalışmalar yapmış, bu eserleri tanıtip açıklamıştır. Bu sayede Öklid ve Batlamyus daha iyi tanınmış ve anlaşılmıştır. Ortaya koyduğu çalışmalar daha sonraki matematikçilerin mürâcaat kaynağı olmuştur. Oran-orantı teorisini içeren hendesî aritmetiği geliştirmiştir. Daha önce Habeş el-Hâsib'in ortaya koyup kullandığı tanjant fonksiyonunu küresel trigonometriye yerleştirmiş ve küresel sinüs değerini açıklamıştır. Kendisinden sonraki âlimler kendisine mutlaka atıf yapmıştır.⁸⁹

Ebû Sa'îd Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî (öl. 368/979) matematik, geometri ve astronomi ilimlerinde önemli isimlerden biridir. Bu konularda Batlamyus ve Öklid'in eserlerinden istifade etmiştir. Çok yönlü bir âlim olan Sîrâfî, Bağdat'ta hadis, fıkıh, kelâm, kıraat, mantık, matematik ve geometri ilimlerinde birçok ders okutmuştur.⁹⁰

⁸⁸ Mahmut Kaya, "Sinân b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/239.

⁸⁹ İhsan Fazlıoğlu, "Neyrîzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/71.

⁹⁰ Zülfikar Tüccar, "Sîrâfî, Ebû Sa'îd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/264.

Sâbit b. Kurre'nin (öl. 288/901) dost sayılar hakkındaki çalışmasının matematik ilmine önemli katkısı olmuştur. Bu çalışma daha sonraki matematikçiler tarafından farklı açılımları dikkate alınarak geliştirilmiştir.⁹¹

Dönemin en önemli geometri bilginlerinden biri Ebû Sehl Veycen (Vîcen) b. Rüstem el-Kûhî (öl. 380-390/990-1000 [?]) olup kendisi Öklid, Pergeli Apollonios ve Archimedes'in haleflerinden biri olarak görülür. Yaptığı çalışmalar incelendiğinde ikinci dereceden daha yüksek denklemlere götüren problemleri çözdüğü görülmektedir.⁹²

Trigonometri ilminin kurucusu sayılan Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed el-Bûzcânî (öl. 388/998) hayatının en verimli dönemlerini Bağdat'ta geçirmiştir. İbn Hallikân, Ebu'l-Vefâ'yı meşhur matematikçilerden saymış ve onun geometri ilminde özellikle kırımlarla ilgili yeni ve eşsiz buluşların mucidi olduğunu ifade etmiştir. Kemaleddin İbn Yunus onun geometriyi en iyi bilen âlimlerden biri olduğunu ifade etmiştir. Ebu'l-Vefâ, trigonometriyi sistematik bir bilim dalı haline getirmiştir. Trigonometri teoremlerinin ilk ispatlarını vermiş, "zıl" ismiyle tanjantı, "kutru-ı zıl" ismiyle sekantı açıklamış ve trigonometrik fonksiyonların yayın fonksiyonu olarak 15 dakikalık adımlarla hassas cetvellerini gerçekleştirmiştir. Ayrıca küresel üçgen problemlerinin çözümü için çeşitli yöntemler geliştirmiştir.⁹³

Ebû Abdullah Muhammed b. Câbir el-Harrânî (öl. 317/929), matematik alanında çok mühim çalışmalara imza atmıştır. Sinüs, kosinüs, tanjant, kotanjant, sekant ve kosekantı gerçek anlamda ilk o kullanmıştır. Bettânî, çalışmaları sırasında bazı temel trigonometrik bağıntılara ulaşmış ve bunları astronomik hesaplamalarda kullanmıştır.⁹⁴

⁹¹ Mahmut Kaya, "Sâbit b. Kurre" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/354.

⁹² Mehmet Emin Bozhüyük, "Kûhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/346.

⁹³ Cengiz Aydın, "Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/348.

⁹⁴ Yavuz Unat, "Battânî ve Zîc-i Sâbî Adlı Astronomi Eseri" *Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik: Makaleler*, ed. Yavuz Unat (Ankara: Lotus, 2008), 219.

Üzerinde duracağımız dördüncü bilim dalı astronomidir. Bu dönemde doğa ilimleri arasında en çok rağbet görenlerden biri astronomi olmuştur. Büveyhî Emiri Şerefüddeve'nin, Bağdat'ta bir rasathâne yaptırması bu rağbetin bir göstergesi sayılabilir. Uzay Geometrisi ve Trigonometrinin doğmasının en büyük etkeni Müslüman ilim adamlarının Astronomi alanındaki çalışmalarıdır. Matematik ve Astronomi içinde modern Trigonometrinin ilgilendiği konuları işleyen İslam âlimleri, bu ilmin temelini oluşturan sinüs, kosinüs, tanjant ve kotanjantın mucitleridir.⁹⁵

Daha önce matematik ve geometri alanında yaptığı çalışmalarından bahsettiğimiz Ebu'l-Vefâ'nın orijinal rasatlarla tesbit ettiği yeni parametreler yüzyıllarca kullanılmıştır. *el-Mecistî* adlı eserinde Tycho Brahe'den (öl. 1009/1601) asırlar önce ayın değişimini incelemiştir. Astronomi ilminin gelişimine verdiği büyük katkılar sebebiyle ayın bir kraterine onun adı verilmiştir.⁹⁶

Şerefüddeve'nin Bağdat'a hâkim olmasının ardından büyük astronomi âlimi Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Ömer es-Sûfî (öl. 376/986) Bağdat'a gelerek çalışmalarını burada sürdürmüştür. Abdurrahman es-Sûfî, Ali b. İsa el-Harrânî, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, Battânî gibi astronomların çalışmalarını ve gözlemlerini tamamlamış, hatalarını tashih etmiş ve kendi gözlemlerini de katarak astronomi ilminde yeni bir dönem başlatmıştır. Astronomi tarihi araştırmacılarından bazılarının göre Abdurrahman es-Sûfî, modern çağı etkileyen üç büyük astronomi âliminden biridir. Batıda Azophi, Jeber Mosphim, Abuhassin İlbermosofim adlarıyla tanınmaktadır. Batlamyus'tan sonra sabit yıldızları incelemiş ve bunların kozmografik kataloğunu hazırlamıştır. Astronomi aletlerinin ve enstrümantal tekniklerin geliştirilmesinde büyük katkıları olmuştur. Gerçekleştirdiği düzenlemelerle usturlapların ölçme hassasiyetini artırmıştır.⁹⁷ Yunanca astronomi terimlerine Arapça karşılıklar bulmuştur. Arapça astronomi terminolojisinin gelişiminde öncü rol oynamıştır. Onun bulduğu terimler hem Müslüman hem de Batı

⁹⁵ Mehmet Çelik, Şükran Yaşar, "Ortaçağ Bilim Dünyasından bir Portre İslam Aleminin Batlamyosu: el-Battânî (H. 244-317/ M. 858-929)" *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2 (2005), 15.

⁹⁶ Aydın, "Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî", 10/348.

⁹⁷ Cengiz Aydın, "Abdurrahman es-Sûfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/172.

ilim adamları tarafından kullanılmıştır. Bugün hâlâ kullanılan Arapça asıllı 94 terim onun bulduğu terimlerdir.⁹⁸

Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan el-'Alevî eş-Şerîf el-Hüseynî el-Bağdâdî (öl. 375/985) Büveyhî Emîri Adududdevle'nin Bağdat'ta kurduğu rasathânedede görev yapan astronomi âlimlerinden biridir. En önemli eseri olan *ez-Zicü'l-'Adudî* adlı zîci, daha önce kullanılmakta olan Yahya b. Ebû Mansûr el-Müneccim'in *ez-Zicü'l-mümtehan* adlı zîcinin önüne geçmiştir. Gözlemleri için kullandığı âletleri kendisi yapmıştır. Onun çalışmaları büyük bir hayranlık uyandırmış, özellikle zîci, 7./13. asra kadar astronomi âlimleri tarafından kullanılmıştır.⁹⁹

Müslüman geometri, teorik ve pratik astronomi ve astroloji âlimlerinin en önde gelen isimlerinden olan Bettânî, eserleri Batı dillerine tercüme edilen ilk âlimdir.¹⁰⁰ ömrünün son kısmını Bağdat'ta yaşamıştır.¹⁰¹ Astronomi aletleri icat etmekte ve bunları imal etmede uzman olduğu ifade edilmiştir. Güneş ve ay gözlemlerine ait tablolar vermiştir. Batlamyus'un *el-Mecistî*'sindeki hatalı bilgileri tashih ederek geliştirdiği ve yeni buluşlarını açıkladığı çok önemli bir zîc yazdığı bildirilmiştir. Söz konusu eserde beş gezegenin hareketlerini ve bunlarla ilgili astronomik hesapları verdiği ifade edilmiştir. Bettânî, Doğu ve Batı'da büyük bir üne kavuşmasını sağlayan en mühim eseri *Kitâbu'z-zîc*'i kendisinden önce yaşayan âlimlerin çalışmalarında tespit ettiği hataları tashih etmek amacıyla yazmıştır. O söz konusu eserinde o zamanki teori ve istidlâlleri yeni gözlemlere dayanarak tashih edip geliştirmiştir.¹⁰²

Bettânî'nin *Kitâbu'z-zîc*'i, yalnız İslam Dünyasında değil, Ortaçağ'da ve Rönesans'ta tüm dünyada astronomi ve küresel astronomi üzerinde büyük etkiler yaratmıştır.¹⁰³ *Zîc-i Sâbî* olarak bilinen eser yazıldığı dönemden itibaren uzun süre etkili olmuş ve astronomi çalışmalarını etkilemiştir. Bettânî'nin *Zîc-i Sâbî*'de verdiği

⁹⁸ Mehmet Bayrakdar, İslam Bilim Adamları (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2012), 18.

⁹⁹ Sadettin Ökten, "İbnü'l-A'lem" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/482-483.

¹⁰⁰ Çelik - Yaşar, "el-Battânî", 17.

¹⁰¹ Çelik - Yaşar, "el-Battânî", 14.

¹⁰² Ferruh Müftüoğlu, "Bettânî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/9.

¹⁰³ Unat, "Battânî", 243.

trigonometrik değerlerin oldukça dakik olduğu ve astronomlar arasında uzun süre bu değerlerin kullanıldığı ifade edilmiştir. Yine eğime ilişkin verdiği değerın dönemine göre en kesin değer olduğu bildirilmiştir. Güneş'in apoje hareketine ilişkin ilk bilgiler Fergânî ve Bettânî tarafından bulunmuş ve hem Müslüman astronomlar ve hem de Batıdaki astronomlar tarafından kabul edilmiştir.¹⁰⁴

“Onun [Bettânî'nin] Ekliptik'in (ıllım dairesi) meylini, “tropik yıl” (Dünyanın bahar ıllım noktasından ardarda iki geçişi arasında geçen süreyi) ve mevsimleri, büyük bir prezisyonla tayin etmesi, Güneşin zenit noktasında bulunabileceği en yüksek noktanın değişmezliğı hakkındaki Batlamyus Teorisini yıkmış, Güneşin görünürdeki açısal çapının değişebildiğini (Batlamyus'un görüşüne zıt olarak) ispatlamış, yine Ay'ın görünebilirliğı şartlarını belirleyici yeni ve çok ince bir teori kurmuştur. Ayrıca O, bir yılı 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak (gerçeğinden 24 saniye fazlalıkla) hesaplamıştır. Battani'nin tespit ettiği Ay ve Güneş turulmaları ile ilgili gözlemleri, XVIII. yüzyılda gök bilimcilere Ay hareketinin “Secularie” ivmesini tayin imkânı vermiştir. Ayrıca ortografik projeksiyon yardımıyla küresel trigonometri problemleri için bulduğu çözümler, Batı dünyasında XV. yüzyılın uyanış devri çalışmalarına ışık tutmuştur.”¹⁰⁵

4./10. asrın önemli coğrafyacılarından biri Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih'tir (öl. 300/912-13). İbn Hurdâzbih, ilk Müslüman coğrafyacılarından biri olmanın yanı sıra kendinden sonra gelen coğrafyacıların rehberi olan tarifli ve tasvirli bir coğrafya eseri telif eden ilk müelliftir.¹⁰⁶ İbn Hurdâzbih'in coğrafya alanındaki eseri *el-Mesalik ve'l-Memalik* idari, iktisadi, tarihi, topografik ve matematiksel coğrafya alanında çok değerli bir kaynaktır. Eserin deniz ve kara yoluyla Arap ülkelerinden Çin'e giden yolu ilk kez tasvir etmesi coğrafyacılık sahasına önemli katkı sağlamıştır. Coğrafya sahasındaki en eski eser

¹⁰⁴ Unat, “Battânî”, 244.

¹⁰⁵ Çelik - Yaşar, “el-Battânî” 15.

¹⁰⁶ Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/79.

olması hasebiyle coğrafya eserlerinin yöntem ve muhteva bakımından gelişmesine katkıda bulunan öncü bir kaynaktır.¹⁰⁷

Bu asırda Bağdat'ta bulunan en önemli coğrafya âlimlerinden biri Muhammed b. Cerîr et-Taberî'dir (öl. 310/923). O, kaleme aldığı *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eseri ile Müslüman tarihçilerin dünya tarihi çalışmalarının ilk örneklerinden birini vermiştir. Taberî, kendi döneminde telif edilen eserleri aşmış, döneminin tarih anlayışına önemli bir ivme kazandırmıştır. Bu dönemde telif edilen dünya tarihi eserlerinin en mükemmelinin onun eseri olduğu ifade edilmiştir. Brockelmann ve Fuat Sezgin Taberî'nin bu eserini ilk dünya tarihleri arasında saymıştır.¹⁰⁸

Bir diğer önemli coğrafya âlimi ise İbn Havkal olarak tanınan Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ali en-Nasîbî'dir (öl. 4./10. yüzyıl). İbn Havkal seyyah coğrafyacılardandır. Eserini telif ederken İstahrî'nin kitabından istifade etse de İslam dünyasının en doğusundaki Hindistan sınırından en batısındaki Endülüs'e kadar her yeri gezmiş ve gözlem yapma fırsatı bulmuştur. Eserini telif ederken en çok kendi gözlemlerini kullanmıştır. Uzun seyahatleri sonucunda kazandığı birikim ile bölgesel coğrafya sahasına önemli katkılarda bulunmuştur. Eseri sonraki coğrafyacılar için kaynak teşkil etmiştir.¹⁰⁹

2. Sosyal İlimler

Bu başlık altında ele alınacak görüşler ve eserler sadece ilgili ilmin gelişimine sundukları katkı ve 4./10. asrın ilmi durumunu yansıtması amacıyla değerlendirilecektir. Bu sebeple görüşlerin ayrıntılarına ve bu alandaki tartışmalara yer verilmeyecektir.

¹⁰⁷ Cahid Kara, "İbn Hurdâzbih", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara, Otto Yayınları, 2020) 2/602-603.

¹⁰⁸ İrfan Aycan, "Taberî", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara, Otto Yayınları, 2020), 2/606.

¹⁰⁹ Cahid Kara, "İbn Havkal", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara, Otto Yayınları, 2020), 2/635-636.

İlk ele alınacak ilim dalı Kur'ân ilimleridir. 4./10. asırda Bağdat'ta yaşayan âlimlerin Kur'ân ilimleri alanında önemli eserler kaleme aldığı görülmektedir. Bunların başında Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı gelmektedir. Hem rivayet hem dirayet yönü olan bu eser alanında yazılan en meşhur tahlîlî tefsirlerden biri olarak addedilmiştir.¹¹⁰ Bu tefsirin en kıymetli yönünün Allah Rasûlü (s.a.v.), sahâbe, tâbiûn ve Taberî'nin zamanına kadar gelen tefsire dair görüşleri toplayan ansiklopedik yapısı olduğu ifade edilmiştir.¹¹¹ Bu özelliğiyle eser kendisinden sonraki tefsirlere kaynaklık etmiş ve hiçbir müfessirin müstağni kalamayacağı bir başyapıt olmuştur.

Tecvid ilmine dair ilk müstakil eser bu asırda Bağdat'ta Musa b. Ubeydullah b. Yahya el-Hâkânî'nin (öl. 325/937) telif ettiği *el-Kasîdetü'r-râiyye* adlı manzum eserdir.¹¹² 4./10. asırda Kur'an ilimleri sahasında telif edilen önemli eserlerden biri de Muhammed b. Uzeyz el-Uzeyzî es-Sicistânî'nin (öl. 330/941) telif ettiği *Nüzhetü'l-kulûb fî tefsîri ğarîbi'l-Kur'ân/et-Tibyân fî tefsîri ğarîbi'l-Kur'ân* adlı eserdir. 4./10. asra kadar ğarîbu'l-Kur'ân türü eserler Mushaf tertibine göre yazılmıştır. Sicistânî yeni bir tertib ile eserinde ğarîb kelimeleri alfabetik sıraya göre tasnif etmiştir.¹¹³ Kur'ân ilimlerine dair Bağdat'ta yazılan bir diğere eser Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh* adlı eseridir. Daha önce dilbilimsel tefsirler sadece bazı ayetleri tefsir etmekte iken Zeccâc bütün ayetleri dilbilimsel açıdan tefsir ederek bu alanda bir ilke imza atmıştır. Bu eserin filolojik yapısı ağır bassa da yer verdiği hadisler ve sahabe/tâbiûn sözleri ile aynı zamanda bir rivayet tefsiri görünümü vermektedir.¹¹⁴ Zeccâc'ın öğrencisi Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı tenkid etmek ve orada gördüğü hataları tashih etmek amacıyla *el-İğfâl* adlı hacimli bir eser kaleme

¹¹⁰ Ali İhsan Özdemir, "Ebû Ca'fer et-Taberî ve "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli-âyi'l-Kur'ân" Adlı Tefsirinin Özellikleri", *İslâmî Araştırmalar*, 14/1 (2001), 150.

¹¹¹ İsmail Cerrahoğlu, "Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1968), 100.

¹¹² Abdurrahman Çetin, "Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/166.

¹¹³ İsmail Çalışkan, "Sicistânî (ö. 330/941)", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara, Otto Yayınları, 2020), 2/464.

¹¹⁴ Esat Özcan, "Tefsir İlminin Temel Kaynakları (IV-VI. Asırlar)" *Batman Akademi Dergisi*, 4/1 (2020), 25.

almıştır.¹¹⁵ Kur'ân ilimlerine dair bu asırda Bağdat'ta yazılan bir diğer eser Ebû Bekir el-Cessâs'ın (öl. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ıdır. Söz konusu eser bu alanda telif edilen ilk eserlerden biridir. Daha sonra telif edilen ahkâm tefsirlerine kaynaklık etmiş ve onları etkilemiştir. Mezhepler arasındaki ihtilâfları da içeren eser, bu açıdan bir mukâyeseli islâm hukuku kaynağı hüviyetindedir. Cessâs bu eserinde âyetleri tefsir ederken nüzûl sebeplerini açıklamakta, âyetlerden nâsih ve mensûh olanları belirtmektedir. Edebî tahliller yapmakta, Arap şiiriyle istişhâd etmektedir. Bu sebeple *Ahkâmu'l-Kur'ân*, kendisinden sonraki asırlarda sadece fakih ve müfessirlerin değil; edebiyatçıların da başucu kaynağı olmuştur.¹¹⁶

Üzerinde durulacak İslâmi ilimlerden bir diğeri Tasavvuftur. İnsanın tabiatı ve düşünce yapısının farklılığı sebebiyle diğer ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da tek bir düşünce yapısından söz etmek mümkün değildir. Hücvîrî'nin kendi döneminde faal olan on iki tasavvuf fırkasına değinmesi bu çeşitliliği göstermesi açısından dikkat çekicidir.¹¹⁷ Bununla birlikte çeşitli beldelerde meclisler kurup müridlerini irşâd eden ve sohbetler yapan sûfilerin etrafında gelişen ve diğer sûfilerce geliştirilen benzer fikirlerle bir bütünlük arzeden tasavvuf mekteplerinden bahsetmek mümkündür. Bu mekteplerden biri de Bağdat Tasavvuf Mektebi'dir. Bağdat Tasavvuf Mektebi'nin temellerinin, Ma'rûf el-Kerhî (öl. 200/815-16 [?]), Bişr el-Hâfî (öl. 227/841), Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857), Mansûr b. Ammâr (öl. 225/840) ve Serî es-Sakatî (öl. 251/865) gibi mutasavvıflar tarafından hicrî 3. asırda atıldığı kabul edilmiştir. Bununla birlikte bu mektebe asıl hüviyetini kazandıranların hicrî 3-4. asırlarda yaşayan sûfilernden Cüneyd el-Bağdâdî (öl. 297/909), Ebû Sa'îd el-Harrâz (öl. 277/890 [?]), Ruveym b. Ahmed (öl. 303/915-16), Amr b. Osman el-Mekkî (öl. 297/910), Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk (ö. 298/910-11), Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 321/933), İbrâhîm b. Ahmed el-Havvâs (öl. 291/904), Ebû Yakub İshâk b. Muhammed en-Nehrecûrî (öl. 330/941), Ebû Sa'îd İbnü'l-A'râbî (öl. 341/952), Cafer el-Huldî (öl. 348/959), Hayr en-Nessâc (öl. 322/934), Ebu'l-Hüseyn

¹¹⁵ Emrullah İşler, "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/173.

¹¹⁶ Yunus Vehbi Yavuz, "Ahkamu'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/553.

¹¹⁷ Mehmet Necmeddin Bardakçı, *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 191.

en-Nûrî (öl. 295/908), Semnûn b. Hamza (öl. 298/911 [?]), Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922), İbn Atâ (öl. 309/922) ve Ebû Bekir eş-Şiblî (öl. 334/946) gibi sûfiler olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁸ Görüldüğü gibi Bağdat Tasavvuf Mektebi'nin oluşum ve gelişiminde etkili olan sûfilerden bir kısmı hicrî 4./10. asır sûfileridir. Bu da hicrî 4./10. asrın tasavvuf düşüncesinin gelişiminde önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. 4./10. asrın ikinci yarısından 5./11. asrın başlarına kadarki süreç içerisinde diğer ilimler gibi tasavvuf ilmi de konusu, yöntemi ve amacı olan sistematik bir disiplin haline gelmiştir.¹¹⁹

Üzerinde durulacak olan bir diğer ilim dalı Kelâm ilmidir. Bu asra kadarki kelâmî çalışmalara öncülük eden mezheb Muteziledir. 3./9. asırda tarihinin en parlak dönemini yaşayan Mutezile 3./9. asrın sonu ile 4./10. asrın başlarında eski gücünü kaybetmiş ve Ebû İsa el-Varrâk (öl. 247/861), Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Râvendî (öl. 298/910), Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî (öl. 310/922) ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-936) gibi büyük Mutezilî âlimler mezhebden ayrılmıştır.¹²⁰ Mutezilenin Bağdat ekolü âlimlerinden Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât (öl. 300/913 [?]) bu çözümlere karşı mezheb içerisinde bütünlük sağlamaya ve mezhebi eski gücüne kavuşturmaya çalışmıştır. Önceki Mutezilî âlimlerin görüşlerini detaylandırmaya ve delillendirmeye çalışmıştır. Bu çaba mezhebi özgün düşünceden koparıp hâkim paradigmaların tasallutuna girmeye mahkûm etmiştir.¹²¹ Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) ile yeniden toparlanmaya çalışan Mutezile, bu iki âlimin çabalarıyla gümüş çağını yaşasa da güç kaybetmeye devam etmiştir. Ebul-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) ile Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) Sünnî kelâmı sistematize ederek mezhebleştirmeleri ile Mutezile daha ağır bir darbe almıştır. Daha sonra Mutezile zaman zaman toparlanmaya çalışmışsa da varlığını uzun süre devam ettirememiştir.¹²²

¹¹⁸ Bardakçı, *Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*, 194.

¹¹⁹ Aslan, Abdülğaffar, IV/X. Yüzyılda Kelam - Tasavvuf İlişkisi -İbn Fûrek Örneği-, *Dini Araştırmalar*, 5/14 (2002), 61.

¹²⁰ Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni", *İslâmî İlimler Dergisi*, 12/2 (2017), 20-21.

¹²¹ Aydın, "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni", 21.

¹²² İlyas Çelebi, "Mutezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/392.

4./10. asırda kelâm alanındaki en büyük gelişmelerden biri Eş‘arîliğin ortaya çıkışıdır. Ebu‘l-Hasan el-Eş‘arî‘nin, Ahmed b. Hanbel‘in naslardan tespit ettiği itikadî esasları, Ebû Hanîfe ile İbn Küllâb‘ın yaptığı gibi aklî istidlâlle destekleyip uzlaştırma çabaları sayesinde kelâm ilmi Ehl-i sünnet âlimlerinin önemli bir kısmı tarafından meşrû sayılmıştır. Eş‘arî‘nin Ehl-i sünnet akaidini kelâm yöntemiyle ortaya koyması büyük takdir toplamış, Şâfi‘ ve Mâlikî ulemanın çoğu ile Hanbelî ve Hanefî ulemânın bir kısmı onun yöntemini kabul edip daha ileriye taşımıştır. Eş‘ariyye Mezhebi çok kısa sürede geniş bir yelpazeye yayılmış, Ehl-i sünnet‘in en büyük kelâm mezhebi olmuştur.¹²³

Şîa 4./10. asra kadar siyâsi bir mezheb görünümünde olup kelâmî bir sistemi bulunmamaktaydı. Şîanın kelim sistemini kurmasında Mutezilenin etkisi kabul edilmektedir. Şîa, inanç sistemini Mutezile mezhebinin temel inanç konularındaki görüşleri üzerine bina etmiştir.¹²⁴ İmâmiyye ile Mutezile arasındaki ilişkiyi 2./8. asrın başlarından 5./11. asrın ortalarına kadarki yaklaşık 350 yıllık dönem içerisinde inceleyen bir araştırmada, bu etkileşimin üç evrede gerçekleştiği tespit edilmiştir. 2./8. yüzyılın başlarından 3./9. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde İmâmiyye ile Mutezile‘nin birbirine zıt iki akım görünümünde olduğu; 3./9. yüzyılın ortalarından 4./10. yüzyılın ikinci çeyreğine kadarki dönemde İmâmiyye içerisindeki Ahbârîlerin yine Mutezile karşıtı tutumuna karşın Usûlîlerin Mutezileden etkilendikleri; Büveyhîlerin hâkimiyeti döneminde (320/932-454/1062) Şeyh Müfid (öl. 413/1022), Şerîf Murtazâ (öl. 436/1044) ve Ebû Cafer et-Tûsî‘nin (öl. 460/1067) çabalarıyla Usûlî düşüncenin Ahbârî düşünceye üstünlük kurduğu ve bu akım üzerindeki Mutezilî etkinin zirveye ulaşip kalıcılık kesp ettiği belirtilmiştir.¹²⁵ Gaybet-i suğrânın başlangıcından itibaren diğer Şîî gruplar zayıflamış, sadece İmâmiyye Şîası gelişimine devam edip ayakta kalmıştır. Bu dönemde İmâmiyye düşüncesine gaybet ve imamların sayısı konuları da eklenmiştir. Söz konusu fırka 4./10. asrın sonlarına doğru el-İmâmiyyetü‘l-İsnâşeriyye adıyla anılmıştır. Fırka daha sonraki dönemlerde

¹²³ Yavuz, “Eş‘ariyye”, 11/448.

¹²⁴ Ahmet Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 243.

¹²⁵ Sonay, *İmâmiyye-Mutezile İlişkisi*, 240-241.

fıkıh sahasında Cafer es-Sâdik'a (öl. 148/765) nisbetle Caferiyye olarak da anılmıştır.¹²⁶

Üzerinde duracağımız bir diğer ilim dalı Arap Dili'dir. 4./10. asırda Arap Dili alanındaki en önemli gelişmenin Bağdat dil ekolünün teşekkülü olduğu söylenebilir. Bağdat dil ekolünün müstakil bir ekol olarak 4./10. asrın ortalarında Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002) öncülüğünde kurulduğu ifade edilmektedir.¹²⁷ Bu ekolün metodu, Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerini inceleyip bunlardan doğru olanı benimsemiş temeline dayanmıştır.¹²⁸ Bağdat dil ekolünün teşekkülü, Basra ve Kûfe dil ekollerinin tekeline ortadan kaldırarak Mısır, Endülüs ve diğer dil ekollerinin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Buna ek olarak sonraki dönemlerde yaşayan dil âlimlerinin kendilerine has bir duruş sergilemelerinin de önünü açmıştır.¹²⁹

Üzerinde durulacak bir diğer ilim Fıkıh ildir. Dört fıkıh mezhebi açısından 4./10. asır en önemli dönemlerden biri olmuştur. Bazı araştırmacılara göre bir oluşumun *mezheb* olarak tanınması için fıkıh öğrencilerinin, ashâb (ihtisas öğrencileri) ve telâmîz (başlangıç düzeyi öğrenciler) şeklinde ayrıma tabi tutulması ile mezheb müntesiplerinin biyografilerinin derlendiği tabakât eserlerinin yazılması gereklidir. Bu kriterlere göre Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî mezheplerinin teşekkülünü tamamlayıp *mezhep* şekline dönüşmesi 4./10. asırda Bağdat'ta gerçekleşmiştir.¹³⁰ Şâfiî Mezhebi'nde bu kurulumun öncüsü Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer İbn Süreyc (öl. 306/918), Hanefî Mezhebi'nde Ebu'l-Hasan el-Kerhî (öl. 340/952), Hanbelî Mezhebi'nde Ebû Bekir el-Hallâl (öl. 311/923) olmuştur.

Hanefî Mezhebi 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda Bağdat'ta en parlak dönemini yaşamıştır. Bu iki asırda yazılan furû ve usûl eserleri Hanefî mezhebinin en mühim

¹²⁶ Mustafa Öz, "İmâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/208.

¹²⁷ Muhsin Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*, (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 68

¹²⁸ Salih Zafer Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 13/3 (2013), 135.

¹²⁹ Ramazan Bezci, "Bağdat'taki Arap Dili Grameri Akımları ve Süreçleri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 22/1 (2022), 248.

¹³⁰ Melchert, Christopher, "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü", çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 226-227.

kaynakları kabul edilmektedir. Fakat 5./11. asrın sonlarından itibaren Hanefî mezhebinin Bağdat'ta etkili olmadığı ve zayıfladığı görülmektedir. Hanefiliğin merkezi 3./9. ve 4./10. asırlarda Bağdat iken 5./11. asırda Buhârâ ve Semerkand olmuştur.¹³¹

Şâfiî mezhebinin 4./10. asırdaki en etkili isimlerinden biri Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer İbn Süreyc'dir. İbn Süreyc'in 400 kadar eser telif ettiği, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Hanefî Mezhebi için uyguladığı metod temelinde Şâfiî'nin fıkıh mirasını sistematik bütünlüğe kavuşturup Şâfiî mezhebinin teşekkülünde çok büyük bir görev üstelendiği ifade edilmiştir. Onun mezhebin teşekkülü konusundaki büyük etkisi göz önünde bulundurularak “Küçük Şâfiî” lakabıyla anıldığı belirtilmiştir. İbn Süreyc, Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed et-Tirmizî'den (öl. 295/907) sonra Irak'ta Şâfiîlerin lideri olmuştur.¹³² Fıkıh öğrencilerinin ashâb (ihtisas öğrencileri) ve telâmîz (başlangıç düzeyi öğrenciler) şeklinde ayrımı ile mezheb müntesiplerinin biyografilerinin derlendiği tabakât yazımı İbn Süreyc ve öğrencileri tarafından sağlandığı için teşekkül eden ilk fıkıh mezhebinin Şâfiî mezhebi olduğu ifade edilmiştir.¹³³

Hanbelî mezhebi teşekkülünü iki aşamada tamamlamıştır. Birinci aşamada Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri mezheb imamlarının “*mesâil*”ini rivayet etmişlerdir. İkinci aşamada Ebû Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen tüm *mesâili*, *el-Câmi'* adını verdiği eserinde bir araya getirmiş, bir de Ahmed b. Hanbel'in ashabının biyografilerini içeren bir tabakât eseri kaleme almıştır. Ebu'l-Kasım el-Hırakî'nin (öl. 334/946) *el-Muhtasar*'ını yazmasıyla da teşekkül süreci tamamlanmıştır. Bu sayılanların tamamı 4./10. asırda Bağdat'ta gerçekleşmiştir.

¹³¹ Murteza Bedir, Hanefî Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2011), 1/626-627.

¹³² Bilal Aybakan, “Şâfiî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/237.

¹³³ Melchert, “Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü”, 225.

Melchert'ın aksine George Makdisî teşekkül sürecini ilk tamamlayan fıkıh mezhebinin Hanbelîlik olduğunu savunur.¹³⁴

4./10. asır, Mâlikî mezhebinin gelişim dönemi olarak adlandırılmaktadır. Mâlikî mezhebi açısından, 3./9. asrın ikinci yarısından itibaren Medine çevresi önemini yitirmiş ve Mâlikîliğin en güçlü merkezi Irak olmuştur. Kadı İsmail b. İshak, İbn Huveymendâd ve Ebû Bekir el-Ebherî (öl. 375/986) gibi âlimler Mâlikî mezhebinin Bağdat'ta güçlenmesinde öncü rolü oynamıştır.¹³⁵ 4./10. asırda Mâlikî mezhebinin Irak bölgesindeki reisi Ebû Bekir el-Ebherî'dir. Ancak kendisinden sonra güçlü fakihler yetişmemesi sebebiyle Mâlikî Mezhebi Bağdat'ta zayıflamıştır.¹³⁶

4./10. asırda Bağdat'ta bulunan fıkıh mezheplerinden biri de Zâhirîliktir. Dâvud b. Ali (öl. 270/884) tarafından kurulan mezhebin bu asırdaki en önemli fakihî Ebu'l-Hasan Abdullah b. Ahmed İbnü'l-Muğallis'tir (öl. 324/936). İbnü'l-Muğallis Bağdat'ta yetişmiş ve ömrünü yine burada geçirmiştir. Zâhirî mezhebinin gelişmesi ve yayılmasında çok büyük katkıları olmuştur. Yaşadığı dönemde Zâhirî mezhebinin reisi kabul edilmiştir.¹³⁷

İbn Cerîr et-Taberî'ye nispet edilen Cerîriyye veya Taberiyye olarak adlandırılan bir mezhebden daha bahsetmek yerinde olacaktır. Taberî, Bağdat'a yerleşmiş ve ölümüne kadar elli yıldan fazla burada telif ve tedris faaliyetlerini yürütmüştür. Bağdat'a yerleştikten sonra on yıl kadar Şâfiî mezhebine intisab ederek bu mezheb usulüne göre fetva veren Taberî daha sonra kendi usulünü oluşturarak müstakil bir mezheb tesis etmiştir. Hem Taberî hem de öğrencilerinin Bağdat dışına çıkmaması sebebiyle Cerîrîlik Bağdat'la sınırlı kalmış bir mezhebdir. Varlığını iki asır sürdürebilen Cerîrîlik, günümüze ulaşamamıştır.¹³⁸

¹³⁴ Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 29.

¹³⁵ Eyüb Said Kaya, "Maliki Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/520.

¹³⁶ Muhammed Süveysî, "Ebherî, Ebu Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/74.

¹³⁷ Hacı Mehmet Günay, "İbnü'l-Mugallis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/129.

¹³⁸ Ali Yüksek, "Taberi Mezhebinin Ortaya Çıkışı ve Karakteristik Özellikleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 26 (2015), 462-464.

Şîa fikhını yalnızca rivayetleri aktaran bir ilim olmaktan çıkarıp usûl kâideleri ortaya koyarak sistematik bir fıkıh usulü ilminin temellerini atan ilk âlimlerden biri İbnü'l-Cüneyd olarak tanınan Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. el-Cüneyd el-İskâfi'dir (öl. 381/991). İbnü'l-Cüneyd hayatının çoğunu Bağdat'ta geçirmiş bir Şîî âlimdir. O, fıkıh usulü alanında eser telif eden ilk Şîî âlim kabul edilmektedir. Şîî âlimlerden bazıları, İsnâaşeriyye'de ictihad kapısını ilk defa onun açtığını ifade etmiştir.¹³⁹ İbnü'l-Cüneyd, usul ve fûrû konusunda Ehl-i sünnet'ten etkilendiği, onların eserlerini esas alarak eser telif ettiği, yine onların metoduna uyarak kıyas ve rey kullandığı gerekçesiyle hem Ahbârî hem de Usûlî ulemâ tarafından ağır eleştirilere maruz kalmıştır. İbn Cüneyd etrafında oluşan tartışmalar göstermektedir ki 4./10. asırda müstakil bir Şîî fikhı ve fıkıh usulünden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Şîîler bu asırda Ehl-i sünnet fikhına muhtaç durumdadır.¹⁴⁰

Değnilmesi gereken ilimlerden biri de felsefedir. 4./10. asırda Bağdat felsefe açısından da bir câizbe merkezidi. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî (öl. 339/950) Bağdat'a gelmiş, yirmi yıl buradada kalmıştır. Eserlerinin çoğunu burada telif etmiştir. Fârâbî Bağdat'tan ayrıldıktan sonra meşşâiliğin en güçlü temsilcisi Ebû Zekeriya Yahya b. Adî (öl. 364/975) olmuştur.

Son olarak mantık ilmine değinecek olursak Mettâ b. Yûnus (öl. 328/940) kendi döneminin önemli mantıkçılarından biridir. Eserlerinin büyük bir kısmı, Aristo'nun özellikle *Organon*'u teşkil eden eserlerinin şerhlerinden veya şerhlerinin tercümesinden müteşekkildir.¹⁴¹ Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin, *en-Nakz 'alâ Aristotâlîs fi'l-kevn ve'l-fesâd* adlı bir eseri bulunmaktadır. Ebû Hâşim, İslâm dünyasında Aristo'yu ilk tenkit edenlerden biri sayılmıştır.¹⁴²

¹³⁹ Mazlum Uyar, "İbnü'l-Cüneyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/5-6.

¹⁴⁰ Uyar, "İbnü'l-Cüneyd", 21/6.

¹⁴¹ Tahsin Görgün, "Mettâ b. Yunus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/418.

¹⁴² İlhan, "Ebû Hâşim el-Cübbâî", 10/147.

BİRİNCİ BÖLÜM
BAĞDATLI RÂVİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR HADİS MERKEZİ OLARAK BAĞDAT

Fiziksel ve sosyal ortam insanı bedeni ve ruhuyla şekillendirir. Sosyal psikoloji çalışmaları toplumun bir ferdi olarak insanın davranış, duygu ve düşüncelerinin toplumun diğer bireyleri ve gruplarıyla olan ilişkisi sonucu oluştuğunu ortaya koyarken¹⁴³ çevresel psikoloji araştırmaları insanın içinde yaşadığı fiziksel çevrenin onun davranışlarını, düşünce yapısını, değer yargılarını, çevresindeki dünyayı algılayışını, ona karşı tutumlarını ve duygu dünyasını etkilediğini, onu şekillendirdiğini gözler önüne sermiştir.¹⁴⁴ Fizikî ve sosyal ortamıyla her şehrin bir kimliği vardır.¹⁴⁵ Bu kimlik, içinde yaşayan fertleri yoğurur ve ortak bir ruhla bezer. İnsanların davranışlarını, ortaya koydukları eserleri ve gösterdikleri tepkileri anlayabilmek için yaşadıkları şehrin fiziksel ve sosyal ortamının incelenmesi şarttır. Bu sebeple Bağdatlı muhaddisleri, onların olaylar ve olgular karşısındaki bireysel ve grupsal reflekslerini anlamlandırabilmek için Bağdat'ın fiziksel ve sosyal ortamı incelenecektir.

¹⁴³ Yasemin Abayhan, "Sosyal Psikoloji Perspektifinden İnsan Doğası ve Liberalizm", *Liberal Düşünce Dergisi*, 1/81 (Nisan 2016), 39.

¹⁴⁴ İpek Gürkaynak, "Çevresel Psikoloji: Doğası, Tarihçesi, Yöntemleri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 21/1 (Ağustos 1988), 1.

¹⁴⁵ İsmail Göktürk - Mehmet Yılmaz, "Kahramanmaraş Şehir Kimliği Üzerine Toplumsal Yapı Çözümlemesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8/2 (Aralık 2018), 19.

I. BAĞDAT'IN ÖNEMLİ BİR HADİS MERKEZİ OLMASINI SAĞLAYAN FAKTÖRLER

Bağdat kuruluşundan itibaren her ilim gibi Hadis ilminin de en önemli merkezlerinden biri olmuştur.¹⁴⁶ Yetiştirdiği muhaddislerin ve neredeyse hadis ilminin her branşında yazılan eserlerin sayısı açısından da Bağdat uzun yıllar önde olmuştur.¹⁴⁷ Bağdat'ın verimli ve önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan etkenler ele alınacaktır.

A. ÂLÎ İSNÂDA SAHİP MUHADDİSLERİN ÇOKLUĞU

Muhaddisler âlî isnâdın önemine vurgu yapmış ve öğrencileri âlî isnâd elde etmek için gayret etmeye teşvik etmiştir. Özellikle Bağdat'ta, 3./9. asırdaki hadis otoritelerinin âlî isnâd konusundaki ısrarlı teşvikleri sayesinde nâzil isnâdın makbul olmadığı, âlî isnad elde etmenin zarûrî olduğu genel kanaatinin yerleştiği görülür. Ahmed b. Hanbel, âlî isnad elde etmek için uğraşının dinin bir gereği ve seleften tevârüs edilegelen bir sünnet olduğunu ifade etmiş; Yahya b. Ma'în ise vefât edeceği hastalığına yakalandığı sırada kendisini bunaltacak derecede kalabalık olan ziyaretçilerin “[Son isteğin olarak] Ne arzu ederdin?” sorusuna “Boş bir ev ve âlî bir isnâd!” diyerek cevap vermiştir.¹⁴⁸

Bağdatlı muhaddisler âlî isnâda sâhip bir muhaddis varsa nâzil isnâda sahip olanlara teveccüh göstermemiştir. Bağdatlı muhaddislerin tutumunu göstermesi açısından şu anlatı dikkat çekicidir ki Ahmed b. Muhammed el-Enbârî el-Yâmûrî (öl. 354/965) hadis münekkitleri tarafından “sika ve sadûk” olarak nitelenmiş, çok hadis dinlemiş ve birçok kitabı olan muteber bir muhaddis olmasına rağmen dinlediği hadislerin çok azını rivâyet edebilmiştir. Zira onun zamanında ondan daha âlî isnada sahip çok muhaddis vardır. Bağdatlı muhaddisler ve öğrenciler ondan hadis yazmak

¹⁴⁶ S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 261.

¹⁴⁷ Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadîs*, 578-587.

¹⁴⁸ Ömer b. Ali el-Kazvîni, *Meşyhatü'l-Kazvîni*, thk. Âmir Hasan Sabrî (y.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005), 86.

istememiştir.¹⁴⁹ Meşhûr Bağdatlı ricâl ve hadis âlimi Ebu'l-Feth İbn Ebu'l-Fevâris'in kardeşi Ali b. Ahmed el-Bağdâdî de abisi gibi hadis tahsil etmesine karşın dinlediği hadisleri rivayet edemeden vefat etmiştir.¹⁵⁰ Bu da âlî isnâda sahip yaşça büyük muhaddislerin çok olması sebebiyle genç muhaddislerin rivâyet imkânı bulamadığını gösteren bir başka örnektir.

Dikkat çekici başka bir anlatıya göre Ebu'l-Kasım İbn Menî' el-Begavî (öl. 317/329), Tâbık Irmağı boyunca bir mescidin önünden geçerken bir müstemlinin sesini duymuştur. Hadis rivayet eden kişinin kim olduğunu sormuştur. Hadis rivâyet eden kişinin Ebû Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî (öl. 318/930) olduğu söylendiğinde, onu tahkir ederek “*O çocuk mu!*” demiş ve bir taburenin üzerine çıkarak hadis rivayetine başlamıştır. Öğrenciler, o dönemde en âlî isnâdlara sahip olan ve muhaddislerin dünyanın dört bir yanından kendisinden hadis yazmak için Bağdat'a geldiği İbn Menî'in hadis rivâyet ettiğini görünce İbn Sâ'id'in meclisinden ayrıлып onun meclisine koşmuştur. İbn Menî' derlemek için uğruna ömrünü harcadığı en nâdide isnadları bir sarraf edasıyla zikretmiştir. Bu mecliste on altı hocasından birer tane olmak üzere toplam on altı hadis imlâ etmiştir. Dünyada o zamanlar ondan başka bu hocalardan hadis rivâyet eden kimse kalmamıştır.¹⁵¹

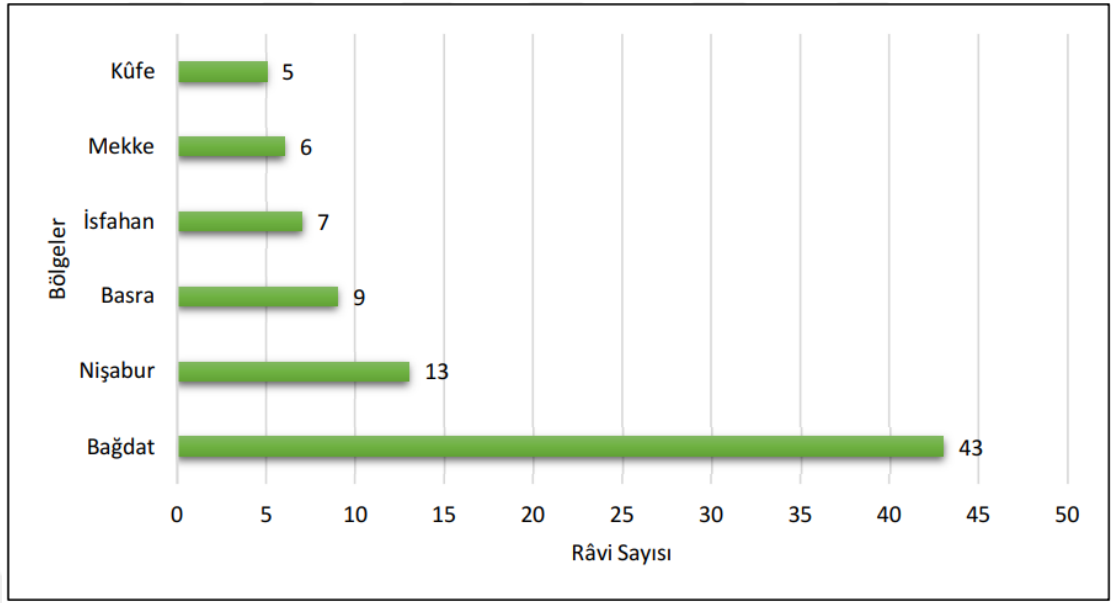
Buna benzer birçok teşvik sayesinde Bağdat'ta âlî isnâd sahibi muhaddisler çoğalmış, Sehâvî'nin de nitelediği gibi Bağdat “Âlî isnâd ve hıfz yurdu”¹⁵² haline gelmiştir. Bağdat, 2., 3. ve 4. asırlarda âlî isnâd sahibi muhaddislerin sayıca en çok bulunduğu şehir olmuştur. Tuğçe Günaydın, yaptığı doktora çalışmasında bu durumu şu grafikte ifade etmiştir:

¹⁴⁹ Hatîb, *Târîh*, 6/61.

¹⁵⁰ Nuri Topaloğlu, “İbn Ebü'l-Fevâris”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/463.

¹⁵¹ Hatîb, *Târîh*, 11/329; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 14/450.

¹⁵² Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh li men zemme ehle't-târîh*, thk. Salim b. ğitr b. Salim ez-Zafîrî (Riyad: Daru's-Sumey'î, 1438/2017), 456.

Grafik 1.1.: Âlî İsnad Sahibi Muhaddislerin Şehirlere Göre Dağılımı (Tuğçe Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 227)

Âlî isnâd ile meşhur olan bazı Bağdatlı muhaddislerden bahsedilecektir. Bu muhaddislerden biri Ebû Bekir Cafer b. Muhammed el-Firyâbî'dir (öl. 301/913). Firyâbî'nin hadis imlâ ettiği mecliste, teberrüken hadis dinlemek için gelen halk haricinde hadis yazan on bin öğrencinin olduğu söylenmiştir.¹⁵³

Bir diğer muhaddis yukarıda bahsi geçen Ebu'l-Kasım İbn Menî'dir. O "*Bugün kendilerinden sadece benim hadis rivâyet ettiğim seksen yedi hoca bulunmaktadır.*"¹⁵⁴ diyerek âlî isnâdlarıyla haklı bir gururu yaşamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, İslam tarihinde "kîdem-i semâ'" açısından İbn Menî'e denk bir muhaddisin bilinmediğini, onun, İshak b. İsmail et-Tâlikânî'den 225 senesinde dinlediği hadisi 92 yıl sonra rivâyet ettiğini bildirmiştir.¹⁵⁵

Zehebî, Muhammed b. Mahled el-Attâr (öl. 331/943) ve Kâdı Mehâmilî'nin (öl. 330/942) uzun ömür sürdüklerini ve Bağdat'ta en âlî isnatlara sahip olduklarını söylemiştir.¹⁵⁶ Ebû Ali es-Saffâr (öl. 345/956) hadis ilmindeki yetkinliği ve âlî

¹⁵³ Zehebî, *Siyer*, 14/98; Hatîb, *Târih*, 8/102.

¹⁵⁴ Hatîb, *Târih*, 11/327-328.

¹⁵⁵ Hatîb, *Târih*, 11/327.

¹⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, 15/257.

isnadlarının çokluğu ile bilinen, Müsnidü'l-İrâk olarak adlandırılan bir muhaddistir. Zehebî, onun âlî isnadda zirve olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷ Ebû Bekir eş-Şâfiî (öl. 354/965) uzun ömürlü bir muhaddis olduğu ve çok sayıda âlî isnâda sahip olduğu için tüm İslam dünyasındaki öğrenciler için bir çekim merkezi olmuştur.¹⁵⁸ Bir başka âlî isnad ile meşhur muhaddis olan İbnü'l-Muzaffer'den (öl. 379/989) hadis dinlemek için Mısır, Şam, Rakka, Cezire, Kûfe ve Vâsıt'tan hadis tâliplerinin Bağdat'a akın ettiği bildirilmiştir. Müsnidü'l-İrâk olarak tanınan İbn Şâzân el-Bağdâdî, 5 yaşında hadis öğrenimine başlaması ve uzun bir ömür sürmesi sebebiyle çok sayıda âlî isnâda sahip olmuştur.¹⁵⁹

Âlî isnâd sahibi olarak meşhur olan Bağdatlı muhaddislerden bazılarında değindikten sonra âlî isnâda ulaşmanın yollarına değinilecek ve Bağdatlı muhaddislerin âlî isnâda sahip olmasını sağlayan özellikleri incelenecektir. Âlî isnâda sahip olmanın yolu küçük yaşta iken yaşça büyük râvilerden hadis dinlemek ve uzun bir ömür sürmektir.¹⁶⁰ Zikredilen yollardan ilki olan hadis öğrenimine erken başlama konusunda ayrıntıya girilmeyecektir. Zira Bağdatlı muhaddislerin hadis öğrenimine kaç yaşında başladığına dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Bağdatlı 1160 hadis râvisinden sadece 21 kişinin hadis öğrenimine başlama yaşları bildirilmiştir. Bu verilere göre Bağdat'ta hadis öğrenimine başlama yaş ortalaması 10,7'dir. Söz konusu 21 râvi incelendiğinde en erken 5 yaşında hadis öğrenimine başlandığı görülmektedir.¹⁶¹

Âlî hadis elde etmenin bir diğer yolu uzun bir ömür yaşamaktır. Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 280 kişinin doğum tarihi verildiği için bunların vefat ettiklerinde kaç yaşında oldukları tespit edilebilmiştir. Bu da râvilerin %24,13'üne tekâbül etmektedir. Haddi zatında bir bütünü neredeyse 1/4'ü istatistik için son derece yeterli bir sayıdır. Dolayısıyla 280 râvi bütün hakkında ikna edici sonuçlar

¹⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 15/440.

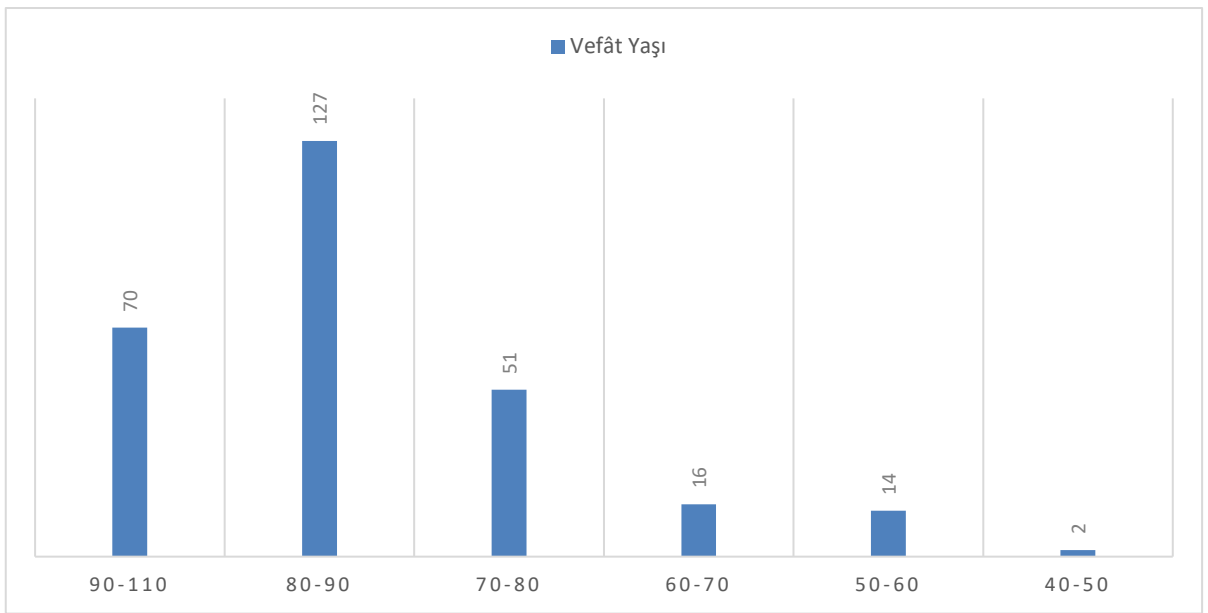
¹⁵⁸ Selman Başaran, "Ebû Bekir eş-Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/113.

¹⁵⁹ Ali Toksarı, "İbn Şâzân el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/369.

¹⁶⁰ Tuğçe Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 68.

¹⁶¹ Toksarı, "İbn Şâzân el-Bağdâdî", 20/369.

verecektir. Elde ettiğimiz verilere göre Bağdat'ta yaşam ortalaması 82,7 yıldır. 280 râvi'nin %24,9'u (70 râvi) 90-110 yaşlarında, %45,3'ü (127 râvi) 80-90 yaşlarında, %18,2'si (51 râvi) 70-80 yaşlarında, %5,7'si (16 râvi) 60-70 yaşlarında, %4,9'u (14 râvi) 50-60 yaşlarında ve %0,7'si (2 râvi) 40-50 yaşlarında vefat etmiştir. Görüldüğü gibi bu râvilerin %70,3'ü 80 yıldan fazla yaşamıştır. Aşağıdaki grafikte 280 râvinin yaş gruplarına dağılımı görülmektedir:

Grafik 1.2.: Bağdatlı Hadis Râvilerinin Vefât Yaşlarına Göre Dağılımı

Ömür kuşkusuz Yüce Allah'ın takdiri ile belirlenir. Fakat her şeyi bir sebeple var eden Yüce Allah'ın uzun ömrü de belirli sebeplere bağladığına inanmaktayız. Bağdatlı muhaddislerin uzun yaşamasının sebeplerini onların sağlığı koruma konusundaki hassasiyetlerine, hijyene önem vermelerine ve Bağdat'taki hastahanelerde üst seviye sağlık hizmetleri sunulmasına bağlamaktayız.

Bağdatlı muhaddislerin öz bakımlarına ve sağlıklarına dikkat ettikleri görülmektedir. Houari Touati, muhaddislerin ihtiyaç miktarınca “seyahat tabipliği” bildiklerini ve bu konuda yazılan bir risaleyi yanlarından ayırmadıklarını

söylemektedir.¹⁶² Söz konusu risâlenin Ali b. Rabben et-Taberî'nin (öl. 247/861'den sonra) *Firdevsü'l-hikme* adlı tıp eseri olması muhtemeldir. Nitekim Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin diğer muhaddisler gibi sağlığına dikkat ettiği ve Ali b. Rabben et-Taberî'nin *Firdevsü'l-hikme* adlı eserini yanından ayırmayıp onun içindeki tavsiyelere uyduğu söylenmektedir.¹⁶³

Bağdatlı muhaddislerin uzun yaşamalarının bir başka sebebi hijyene önem vermeleri olsa gerektir. Bağdat evlerinde banyo bulunmakta ve atık su, borular aracılığıyla dışarıya tahliye edilmekteydi.¹⁶⁴ Bu da Bağdatlıların hijyene önem verdiğini göstermektedir. Bağdat'ta binlerce hamamın olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁵ Bunun haricinde insanlar bireysel hayatlarında beden ve elbise temizliği için sabun kullanmayı ihmal etmemekteydiler. Hatîb el-Bağdâdî, dünyalık her şeyden uzak durmayı ilke edinen bir sûfiden bahsederken “*Elbiselerini sabun kullanmadan sadece su ile yıkardı!*”¹⁶⁶ diyerek şaşkınlığını dile getirmektedir. Hatîb'in ifadesi o dönemde sabun kullanımının yaygınlığını ve söz konusu sûfinin tutumunun alışılmadık bir tavır olduğunu göstermektedir.

4./10. asırda Bağdat'ta sağlık hizmetlerine ayrı bir önem verilmiştir. Çoğu yeni açılan toplamda sekiz hastane bulunmaktadır.¹⁶⁷ Söz konusu hastanelerin başına Hıristiyan Hekim Sinân b. Sâbit (öl. 331/943) başhekim olarak getirilmiştir. Hastanelerde hizmet veren hekimler sınava tabi tutularak göreve alınmıştır. 4./10. asırda yaşanan salgın sürecinde Vezir Ali b. İsa yazılı emirle hekimlerin şehrin her yerine giderek yerinde tedavi yapmalarını, ihtiyacı olanlara ilaç ulaşturmalarını, Müslim-gayri müslim ayırt etmeksizin herkesi tedavi etmelerini hatta hayvanları bile tedavi etmelerini emretmiştir. Salgın haricinde de hapisanelerdeki mahkûmların sağlık sorunları yaşadığını gören Vezir Ali b. İsa hekimlerin tüm hapisanelerdeki

¹⁶² Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 90.

¹⁶³ Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, 39/315.

¹⁶⁴ Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, 76.

¹⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî Bağdat'ta 60.000 hamamın bulunduğunu söylemektedir. (Hatîb, *Târîh*, 1/439)

¹⁶⁶ Hatîb, *Târîh*, 8/627.

¹⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Dündar, *4/10. Asırda Bağdat*, 107-109; 151-155.

hasta mahkûmları tedavi etmesini emretmiştir.¹⁶⁸ Hastaneler dinî inanışlarına bakmaksızın tüm Bağdatlılara eşit seviyede hizmet vermiştir.¹⁶⁹ Tüm bunlar Bağdatlıların sağlıklı ve uzun bir ömür sürmesinde etki etmiş olmalıdır.

B. HAC KAFİLELERİNİN TOPLANMA MERKEZİ OLMASI

Hadis tahammül ve edası için uzun ve meşakkatli yolculuklara katlanan hadis talebeleri için hac her dönemde bulunmaz bir fırsat olmuştur. Zira muhaddisler bu kutsal zaman diliminde dünyanın dört bir yanından gelen birçok muhaddisi bir arada bulma, hadis dinleme ve eda etme fırsatı yakalamıştır. Bu yönüyle ashâbu'l-hadis için hac yolculuğu aynı zamanda hadis tahammül ve edası için en önemli rihle olmuştur. Hatta bazen bu mevsimde hadis öğrenim amacının hac amacının önüne geçtiği dahi görülmüştür. Mesela Mis'ar b. Kidâm (öl. 155/772) kendisinden hadis dinlemek istediği âlim Abdullah b. 'Atâ'nın Mekke'de olduğunu duyunca ondan hadis dinlemek amacıyla Mekke'ye gitmiştir. Mis'ar bu yolculuğundaki asıl amacının hac değil hadis öğrenimi olduğunu söylemiştir.¹⁷⁰ Buna benzer bir duruma Zehebî dikkat çekmiştir. Süfyân b. Uyeyne'nin uzun bir ömür sürmesi sebebiyle âlî isnadlara sahip olduğunu, İslam coğrafyasının dört bir yanından öğrencilerin birçok meşakkate katlanarak ondan hadis dinlemek için Mekke'ye gittiklerini söylemiştir. Bu öğrencilerin asıl amacının hac değil ondan hadis dinlemek olduğunu ifade etmiştir.¹⁷¹

Hac mevsiminde hadis öğrenimi amacıyla memleketlerinden çıkan birçok muhaddisin yolu Bağdat'a düşmüştür. Zira Bağdat'ın kurulması ve Abbâsî hilâfetine merkezi olmasının ardından burası hac yolculuklarının merkezi haline gelmiştir.¹⁷² Bedevîlerin ve diğer başıbozuk grupların (bir dönem Karmatîlerin) hac kabilelerine yönelik saldırılarının önüne geçmek, hac kafilesinin güvenliğini sağlamak ve

¹⁶⁸ Mahmut Kaya, "Sinân b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 37/239.

¹⁶⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 55.

¹⁷⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâ'i*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beirut: Dâru'l-fikr, 1971) 313-314.

¹⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 8/457.

¹⁷² Nâhîd Abdürrezzak el-Kaysî - Süheyle Merzûbân Hasan, "el-Haccu fi'l-'Irâk 'abre't-târîh" *Mecelletü dirâsât fi't-târîh ve'l-âsâr*, 70 (2019), 14; Mehmet Nur Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi: Savaşlar, Salgınlar ve Yağmalar* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 16.

sorunsuz bir şekilde kutsal topraklara ulaşmalarını temin etmek için Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinden gelen hacı adayları hac mevsiminden iki ay önce Bağdat'ta toplanır, bir müddet burada kaldıktan sonra Abbâsî devletinin muhâfızları eşliğinde büyük ve ihtişamlı bir hac kervanı olarak kutsal topraklara giderdi.¹⁷³

Târihu Bağdad' da Bağdat'a gelen yabancı râvilerin memleketlerine ve bazen de geliş amaçlarına değinilmiştir. Verilen bilgilerden 4./10. asırda Bağdat'a 389 misafir râvinin geldiğini tespit ettik. Bu râvileri memleketlerine göre tasnif ederek Bağdat'a hangi şehirlerden kaç râvinin geldiğini tespit ettik. 389 misâfir râviden 81 kişinin hacca giderken veya hac dönüşü Bağdat'a geldiği kaydedilmiştir.¹⁷⁴ Geri kalan 308 kişiden bir kısmının da yine hac maksadıyla yolunun Bağdat'a düşmesi muhtemeldir. Aşağıdaki tabloda Bağdat'a gelen misafir râvilerin memleketleri ve geliş amaçları gösterilmektedir:

¹⁷³ Mehmet Nur Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi: Savaşlar, Salgınlar ve Yağmalar* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 16-17.

¹⁷⁴ Ayrıntılar için bk.: Hatîb, *Târih*, 5/480, 6/188, 4/153, 13/216, 8/199, 12/382, 3/25, 8/472, 7/296, 8/438, 15/637, 2/510, 6/17, 8/728, 9/357, 13/179, 14/543, 12/224, 2/184, 2/448, 3/474, 10/347, 8/142, 2/100, 8/578, 1/588, 11/351, 4/353, 2/106, 8/315, 14/141, 14/544, 14/547, 15/369, 6/289, 11/32, 6/11, 12/345, 2/100, 3/119, 2/309, 4/355, 7/102, 15/254, 8/445, 13/556, 11/206, 2/71, 15/181, 3/481, 6/410, 6/500, 11/593, 9/42, 11/598, 10/159, 7/105, 2/109, 11/34, 7/45, 7/445, 2/202, 8/627, 6/51, 6/17, 10/490, 13/477, 11/39, 6/260, 12/309, 15/225, 13/515, 12/187, 4/369, 11/607, 3/624, 7/446, 7/313, 12/188, 7/312, 2/95, 11/611, 12/414, 13/232, 9/397, 6/111, 6/17, 11/199, 8/440.

Tablo 1.1: Bağdat'a Gelen Misafir Râvilerin Şehirlere Göre Dağılımı

ŞEHİR		BAĞDAT'A GELİŞ SEBEBİ		ŞEHİR		BAĞDAT'A GELİŞ SEBEBİ		ŞEHİR		BAĞDAT'A GELİŞ SEBEBİ	
		HAC	DİĞER			HAC	DİĞER			HAC	DİĞER
1	Antakya	0	1	27	Hemedân	2	7	53	Musul	1	11
2	Bağşûr	2	1	28	Herât	4	11	54	Nehrevân	1	7
3	Bânyâs	0	1	29	Hıms	0	1	55	Nesâ	7	3
4	Basra	0	13	30	Hırak	0	1	56	Nişabur	19	34
5	Belh	2	5	31	Hicâz	0	1	57	Numaniyye	0	1
6	Berdea	1	1	32	Hît	0	1	58	Nusaybîn	0	2
7	Buhârâ	10	7	33	Hulvân	0	3	59	Rakka	0	4
8	Bûşenc	0	1	34	İsfahân	2	6	60	Râşidiyye	0	2
9	Büst	1	1	35	İşkâf	0	1	61	Rey	5	8
10	Cezîre	0	1	36	Kâze	0	1	62	Ruhâ	0	2
11	Cürcân	1	5	37	Kazvîn	4	3	63	Sâmerrâ	0	13
12	Cüzcân	0	1	38	Kelvezâ	0	3	64	Semer kand	3	1
13	Dandanakan	1	0	39	Kermîniyye	1	0	65	Serahs	2	4
14	Dımeşk	0	4	40	Kırmîsîn	0	1	66	Sûs	0	1
15	Dimemmâ	0	1	41	Kisse	1	0	67	Şâm	0	2
16	Dimyât	0	2	42	Kûfe	1	32	68	Şâş	2	2
17	Dînever	0	2	43	Kûhistân	0	1	69	Taberiyye	1	2
18	Ehvâz	0	2	44	Kutrubbûl	0	2	70	Tâlikân	1	0
19	Enbâr	0	13	45	Mağrib	0	1	71	Tarâz	1	0
20	Endülüs	0	1	46	Malatya	0	1	72	Tarsûs	0	2
21	Esterâbâd	1	1	47	Mekke	0	2	73	Tirmiz	1	1
22	Fergâna	1	1	48	Merv	5	10	74	Tûs	0	1
23	Fustat	0	2	49	Merverrûz	0	1	75	Ukberâ	0	20
24	Haleb	0	3	50	Mısır	0	7	76	Vâsıt	0	10
25	Harrân	0	2	51	Missîsa	0	2	77	Yemen	0	1
26	Hemedân	0	1	52	Mîsrâsâ	0	1				

Hacı adayları Şevvâl ayının başından itibaren, hac zamanından iki ay evvel Bağdat'a gelmeye başladılar. Her gün çok sayıda hacı adayı Bağdat'a gelirdi. İlk hac kervanlarının gelmesinden hacı adaylarının topluca kutsal topraklara hareket edeceği zamana kadar Bağdat'ta adeta bayram havası eserdi. Bağdat'ın batı yakasında çadırlar kurulur ve hacı adayları burada misafir edilirdi.¹⁷⁵ Hacıların hac farızasını yerine getirdikten sonra Bağdat'a dönmeleri de şehirde ikinci bir bayram atmosferi oluştururdu. Hac kfilesinin Bağdat'a gelişinde halife ve devlet büyükleri kervanı karşılar ve resmî tören yapılırdı.¹⁷⁶

Hacıların hac zamanından iki ay önce Bağdat'a gelmelerinden Bağdat'tan ayrılacakları zamana kadar geçirdikleri süre ile hac dönüşü tekrar Bağdat'a gelip burada kaldıkları süre, Hadis ilmi açısından hareketli ve verimli bir dönem olmuştur. Bağdat halkı birçok bölgeden gelen hadis otoritelerini görme ve onlardan hadis dinleme fırsatı bulurken diğer bölgelerden gelen öğrenciler de hem Bağdatlı muhaddislerden hem de hac amacıyla gelen muhaddislerden hadis dinleme fırsatı bulmuştur.

Hac maksadıyla yola çıkıp Bağdat'ta bir müddet kalan muhaddislerin hadis meclisleri akdettiği, hadisler ve kitaplar rivayet ettiği bildirilmektedir. İbnü'n-Niyâzekî olarak bilinen Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (öl. 370/980) hacca giderken Bağdat'a gelmiş ve Buhârî'nin *Kitâbu'l-Edeb*'ini rivayet etmiştir.¹⁷⁷

Dönemin önde gelen hadis otoritelerinden Hâkim en-Nîsâbûrî, Nişabur'da iken hocası Ebû Abdullah İbn Ebû Zühl'ün 353/964 yılında hacca giderken Bağdat'ta kaldığı sürede Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî ile görüşüğünü ve onun çok büyük bir hâfız olduğundan sitayişle bahsettiğini zikretmiştir. Daha önce Dârekutnî ile gençlik yıllarında karşılaşan Hâkim en-Nîsâbûrî, hocasının anlattıklarını ilk önce mübalağalı bulmuştur. 367/967 yılında kendisi hacca giden Hâkim hac dönüşü Bağdat'ta dört aydan fazla kalmıştır. Kendi deyimiyle gece gündüz Dârekutnî ile bir arada olan Hâkim onun illet ve ricâl bilgisine hayran kalmıştır. Râvilerin hadis rivayetindeki

¹⁷⁵ Muhammed Manazir Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat 170-289 Hicri / 786 - 902 Miladi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 338.

¹⁷⁶ Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, 340.

¹⁷⁷ Hatîb, *Târih*, 6/111.

durumuna dair Dârekutnî'ye sorduğu soruları derlemiş ve Nişabur'da bu eseri rivayet etmiştir. Nişabur'a döndüğünde hocasının onun hakkında söylediklerinin fazlasıyla doğru olduğunu öğrencilerine anlatmıştır.¹⁷⁸

Ebû Nasr es-Saffâr el-Buhârî, 377/987 yılında hac dönüşü Bağdat'a gelmiş ve burada İsa b. Musa Guncâr'ın *Kitâbu'l-fiten*'ini ve başka eserleri rivayet etmiştir.¹⁷⁹ Görüldüğü gibi Buhâralı bir muhaddis Buhârâ'nın önde gelen hadis otoritelerinden Guncâr'ın eserini Bağdat'ta rivayet ederek Buhârâ hadis müktesebâtının Bağdat'a taşınmasına vesile olmuştur. Bu elbette tüm beldeler için geçerlidir. Hac mevsimi dünyanın birçok yerindeki ilmî birikimin Bağdat'ta toplanmasına, farklı kültürdeki muhaddislerin bir araya gelip etkileşim kurarak bölgeler üstü ortak bir kültürü oluşturmalarına olanak tanımıştır.

Ebû İshak el-Müzekkî en-Nîsâbûrî hacca gitmek üzere Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî onun hadislerinden bir seçki oluşturmuş, o da meclisler akdederek Dârekutnî'nin seçtiği bu hadisleri rivayet etmiştir. Müzekkî'nin Bağdat'ta akdettiği meclisler hadis tâlipleri için son derece verimli geçmiştir. Çok miktarda hadis yazmışlar, birçok kitabı semâ etmişlerdir. Müzekkî bu meclislerde Dârekutnî'nin seçtiği hadislerin dışında Ebu'l-Abbas es-Serrâc'ın *Târih*'ini, *el-İhve ve'l-Ehavât*'ını, Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr*'ini ve Müslim'in birçok kitabını rivayet etmiştir.¹⁸⁰ Görüldüğü gibi ashâbu'l-hadis Bağdat'ta kaldıkları bu sınırlı zamanı ilmi açıdan oldukça verimli geçirmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi hac kâfilesindeki hacı adaylarının konaklaması için Bağdat'ın batı yakasına çadırlar kurulmaktadır. Halk bu çadırlarda kalıyor olsa da muhaddislerin en azından bir kısmının şehrin farklı yerlerinde konakladığı anlaşılmaktadır. Mesela Ebû Muhammed et-Tâlikânî, 323/934 yılında hacca giderken Bağdat'a gelmiş, Harbiyye Mahallesi'nde konaklamış ve burada hadis rivayet

¹⁷⁸ İbn 'Asâkir Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Târihu Medîneti Dimeşk ve zikru fadhîhâ ve ve tesmiyetu men hallehâ mine'l-emâsil ve 'ctâze bi nevâhîhâ min vâridîne ve ehlihâ*, thk. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amravî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1995), 43/96.

¹⁷⁹ Hatîb, *Târih*, 6/17.

¹⁸⁰ Hatîb, *Târih*, 7/105.

etmiştir.¹⁸¹ Ebu'l-Kasım el-Becelî el-Kûfî, 322/933 yılında Bağdat'a gelmiş, Bâbu'l-Muhavvel Mahallesi'nde konaklamış ve burada hadis tahdis etmiştir.¹⁸² Ebû Nasr Lokman b. Halil es-Semerkindî 341/952 yılında hacca giderken Bağdat'a gelmiş, Yahyâ Pazarı Mahallesi'nde konaklamış ve burada hadis rivayet etmiştir.¹⁸³ Adı geçen Bâbu'l-Muhavvel ile Harbiye Mahalleleri batı yakasında; Yahya Pazarı Mahallesi ise doğu yakasındadır. Dolayısıyla bu muhaddislerden en azından bir kısmının söz konusu çadırlarda kalmadığı muhakkaktır. Bu muhaddisler ya kiralık evlerde ya tanıdıkları Bağdatlı bir muhaddisin evinde yahut hanlarda kalmış olmalıdır. İleride zikredileceği üzere mescidlerin yanlarında hanlar bulunmaktadır.¹⁸⁴

Bağdatlı muhaddisler, misafir muhaddislere burada kaldıkları süre içerisinde rehberlik (ifâde) ederek onları şehrin farklı yerlerindeki ilim meclislerine götürmüştür. Ebu'l-Hüseyin el-Beydâvî (öl. 397/1006), misafir bir öğrenciyi Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'nin hadis meclisine getirerek ondan hadis dinlemesini sağlamıştır.¹⁸⁵ Ebû Sa'd el-İdrîsî (öl. 405/1015) Bağdat'a geldiğinde Bağdatlı muhaddislerden kendisini âlî ve garîb hadis koleksiyonu olan muhaddislere götürmelerini istemiştir. Bağdatlı muhaddisler de onu Ebu'l-Kasım İbnü's-Sellâc'a götürerek hadis dinlemesini sağlamıştır.¹⁸⁶

Hac ve hadis öğrenimi için çıkılan bu zorlu yolculukta kimileri memleketine dönerken kimilerine dönmek nasib olmamıştır. Ebû Müslim el-Kattân el-Kerecî (öl. 345/956) hacca giderken Bağdat'a gelmiş, burada hadis rivayet etmiştir. Dicle'yi geçerken boğularak vefat etmiştir.¹⁸⁷ Ebu'l-Kasım İbrahim b. Necîh ez-Zührî (öl. 313/925), Bağdat'ta vefat etmiş, naaşı memleketi Kûfe'ye götürülmüştür.¹⁸⁸

¹⁸¹ Hatîb, *Târih*, 11/199.

¹⁸² Hatîb, *Târih*, 8/440.

¹⁸³ Hatîb, *Târih*, 14/547.

¹⁸⁴ George Makdisi, *Beşeri Bilimler*, 52.

¹⁸⁵ Hatîb, *Târih*, 13/493.

¹⁸⁶ Hatîb, *Târih*, 11/365.

¹⁸⁷ Hatîb, *Târih*, 3/119.

¹⁸⁸ Hatîb, *Târih*, 7/151.

C. ALTERNATİF NEHİR YOLU ULAŞIMI

Bağdat, yorucu kara yolculuklarıyla hadis öğrenimi için dünyayı dolaşan hadis öğrencilerine daha rahat ve daha hızlı bir alternatif ulaşım yolu sunmuştur. Birçok bölgeden Fırat ve Dicle nehirleri ile bunların kolları sayesinde Bağdat'a ulaşılabilmiştir. Basra Körfezi'ne açılan nehir yolları sayesinde Fırat ve Dicle nehirleri, Bağdat'ın Basra Körfezi'ne bağlanmasını ve okyanus ötesi ülkelerle irtibatını da sağlamıştır.

Halife Mansûr henüz Bağdat'ı kurmaya karar vermeden önce bu bölgenin ulaşım açısından elverişli olduğunun, tüm dünyayla kara ve su yolları ile bağlantı kurulabileceğinin farkına varmıştır. Bir anlatıya göre o, yeni pâyitahtı için yer aradığı sırada Bağdat Kenti olarak bilinen kadîm bir ticâret merkezi ve ticârî pazar alanına gelmiştir. Burada bulunan zengin bir çiftlik sahibi, halifeye buranın ulaşım açısından eşsiz bir yer olduğunu, Fırat ve Dicle Nehirleri ile birçok bölgeye ulaşımın sağlanabileceğini söylemiştir.¹⁸⁹

Ya'kûbî bu durumu şöyle dile getirmiştir: “[Bağdat'ın] İki tarafından iki ulu ırmak, Fırat ve Dicle nehirleri akar. Tâcirler ve mallar en kolay şekilde kara ve deniz yoluyla buraya ulaşır. Doğudan ve batıdan, Müslim ve gayri müslim diyârlardan mallar buraya taşınır. Hindistan, Çin, Tibet, Sind, Türk, Deylem, Hazar, Habeşistan ve diğer diyârlardan tüccarlar mallarını satmak için Bağdat'a taşırlar.”¹⁹⁰

Su yolları sadece ticârî emtianın taşınması için kullanılmayıp yolcu taşımada da aktif olarak kullanılmıştır. Eski Abbâsî veziri Hâmid b. Abbâs, Vâsıt'tan Bağdat'a gemilerle gelmiştir. Büveyhî Emiri Adududdevle onu Dicle üzerinde teknesiyle karşılamıştır.¹⁹¹ Su yolları ticâret, hac ve ilimî seyahat gibi amaçlarla çok sık kullanılmıştır. Mesela 348/959 yılında hacca gitmek üzere on kûsûr büyük gemi ile Bağdat'a doğru gelen hacı adaylarının gemileri alabora olmuş, bine yakın hacı aday

¹⁸⁹ Taberî, *Târîh*, 7/617.

¹⁹⁰ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 12-13.

¹⁹¹ Düner, 4/10. *Asırda Bağdat*, 181.

boğularak vefat etmiştir.¹⁹² Bir önceki başlıkta zikrettiğimiz gibi hacca giden hacı adayları Bağdat'ta toplanarak yaklaşık iki ay burada konaklamaktaydı. Hacı adaylarının bir kısmı burada hadis rivayet veya tahammül etmiştir. Kaynaklarımız her yıl düzenli olarak hacca giden gemilerle ve bunlar içindeki yolcu sayısı ile ilgilenmemiştir. Sadece yukarıda zikrettiğimiz gibi kayda değer bir hâdise olduğunda kayıt altına almıştır. Fakat bu veri, azımsanmayacak sayıda insanın her yıl nehir yoluyla Bağdat'a geldiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Tüm bunlar nehir yolu gibi konforlu ve hızlı bir alternatif ulaşımın, Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasına büyük katkıları olduğunu göstermektedir.

D. FARKLI BRANŞLARDAKİ ÖNEMLİ ÂLİMLERİN VARLIĞI

Bu başlık altında mezheb öncülerinden ve farklı ilim dallarındaki âlimlerden ders almak için Bağdat'a gelen öğrencilerin Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasına katkısından bahsedilecektir. Bağdat hem kelâm mezhepleri, hem fıkıh mezhepleri hem kıraat ve Arap Dili okulları açısından İslam dünyasının en önemli merkezlerinden biridir. Bu ilim dallarında eğitim almak isteyen öğrenciler Bağdat'a akın etmiştir. Farklı ilim dallarında eğitim almak isteyen öğrencilerin Bağdat'a gelişinin hadis ilmüne ve Bağdat'ın hadis merkezi kimliğine nasıl katkıda bulunduğu sorusu akla gelebilir. İlmî faaliyetler için Bağdat'a gelen âlimler ve öğrenciler burada hadis rivayet ederek Bağdat'ın hadis merkezi kimliğine katkı sunmuştur. Zira kıraat, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve Arap Dili faaliyetleri ayet ve hadislerden müstağni kalmaz. Herhangi bir kelâmî veya fikhî hükmün ilk önce ayet ve hadis temelleri üzerine bina edilmesi gerektiği izahtan varestedir. Bu tür ilmî faaliyetlerde hadisin etkin bir şekilde kullanılmış olması gerekir. Bu dönemin ilmi usulü sebebiyle hadisler hangi mecliste rivayet edilirse edilsin muhaddislerin usulüne uygun bir yöntemle isnadlarıyla zikredilmiştir. Dolayısıyla yabancı öğrencilerin ve âlimlerin ilmî faaliyetler için Bağdat'a gelmesi Bağdat'ın hadis merkezi olarak gelişimine

¹⁹² Miskeveyh, *Tecârib*, 6/216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/225.

katkı sunmuştur. Farklı branşlara mensup kişilerin bu katkısını Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîh*'inin yöntemini açıklarken söylediği şu sözler açıkça ortaya koymaktadır:

“Medînetü's-Selâm'a gelip orayı vatan edinmemiş olan misafirlerden (gurebâ) sadece burada hadis rivayet ettiği tarafımdan doğrulanan kişileri zikrettim. Buraya gelip de burada hadis rivayet etmeyenleri (...) zikretmedim.”¹⁹³

Hatîb'in zikrettiği Bağdat'a dışarıdan gelen 389 kişi¹⁹⁴ incelendiğinde bunların çeşitli ilim dallarına mensup râviler olduğu görülmektedir. Hâl böyle olunca Bağdat'ta bulunan ve dünyanın dört bir yanından ilim tâliblerini Bağdat'a çeken farklı ilim dallarındaki otoritelere kısaca değinmek faydalı olacaktır. Hanefiliğin merkezi 3/9 ve 4./10. asırlarda Bağdat'tır.¹⁹⁵ 4./10. asırda Irak Hanefîlerinin bu asırdaki reisleri sırasıyla Ebû Sa'îd Ahmed b. Hüseyin el-Berda'î (öl. 317/930), *reîsü'l-mezheb* sıfatıyla anılan ilk hanefî fakihî olan Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin el-Kerhî (öl. 340/952), Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs (öl. 370/981) Bağdat'ta yaşamış ve burada dersler vermiştir. Hanefî tabakât eserlerinde Cessâs hakkında söylenen “*Rihleler ona yönelmiştir.*”¹⁹⁶ ifadesi de onun ilim taliblerini Bağdat'a çeken bir câzibe merkezi durumunda olduğunu göstermektedir.

Mâlikî Mezhebi açısından, 3./9. asrın ikinci yarısından itibaren Medine çevresi önemini yitirmiş ve Mâlikîliğin en güçlü merkezi Bağdat olmuştur. Kadı İsmail b. İshak (öl. 282/896), İbn Huveymendâd (öl. 390/999) ve Ebû Bekir el-Ebherî (ö. 375/986) gibi âlimler Mâlikî mezhebinin Bağdat'ta güçlenmesinde öncü rolü oynamıştır.¹⁹⁷ Dârekutnî Ebherî'den bahsederken onun Mâlikîlerin imamı olduğunu ve dünyanın dört bir yanından ona rihle yapıldığını söylemiştir. Dârekutnî onun evinin önünde Endülüs ve Mağrib'den gelen, fikhî hadisleri ve Mâlik'in hadislerini müzâkere bir grup öğrenci görmüştür.¹⁹⁸ Bu anlatı fıkıh ilmi için Bağdat'a

¹⁹³ Hatîb, *Târîh*, 2/5.

¹⁹⁴ bk. s. 54.

¹⁹⁵ Bedir, Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması, 626-627.

¹⁹⁶ Abdülkadir el-Kureşî Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulvî, (Kahire: Dâru Hicr, 1993), 1/223.

¹⁹⁷ Kaya, “Maliki Mezhebi”, 27/520.

¹⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 16/332.

gelen öğrencilerin burada hadis faaliyetlerine katılarak Hadis ilmine katkıda bulduklarını göstermektedir.

Şâfiî mezhebinin 4./10. asırdaki en etkili isimlerinden biri Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer İbn Süreyc'dir (öl. 306/918). O, Şâfiî mezhebinin kuruluş sürecindeki en önemli kişilerden ve mezhebin sistemleşmesine en büyük katkıyı sunanlardan biri olarak kabul edilmiştir. Onun mezhebin teşekkülü konusundaki büyük etkisi sebebiyle "Küçük Şâfiî" lakabıyla anıldığı belirtilmiştir. İbn Süreyc, Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed et-Tirmizî'den (öl. 295/907) sonra Irak'ta Şâfiîlerin lideri olmuştur.¹⁹⁹ Onun Bağdat'ın Kerh mahallesine yakın Suveykatu Gâlib denilen yerdeki kabri mezhep müntesipleri tarafından yoğun bir şekilde ziyâret edilen bir ziyaretgâh durumundadır.²⁰⁰

Hanbelî mezhebinin teşekkül sürecini etkileyen en önemli âlimlerden biri Ebû Bekir el-Hallâl'dır (öl. 311/923). O Ahmed b. Hanbel'den (öl. 241/855) rivayet edilen tüm *Mesâil*'i *el-Câmi'* adını verdiği eserinde bir araya getirmiş, bir de Ahmed b. Hanbel'in ashabının biyografilerini içeren bir tabakât eseri kaleme almıştır.²⁰¹

Ruveym b. Ahmed (öl. 303/915-16), Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922), Ebû Muhammed el-Cerîrî (öl. 321/933), Ebû Yakub İshâk b. Muhammed en-Nehrecürî (öl. 330/941), Ebû Sa'îd İbnü'l-A'râbî (öl. 341/952), Cafer el-Huldî (öl. 348/959), Hayr en-Nessâc (öl. 322/934), İbn Atâ (öl. 309/922) ve Ebû Bekir eş-Şiblî (öl. 334/946) gibi Bağdatlı sûfiler bu asırda tasavvufun önde gelen isimlerindedir.²⁰²

Eş'arîliğin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) Bağdat'a gelmiş, Bağdat'taki Hanbelî liderleriyle konuşmuş, kendisinin Ahmed b. Hanbel'in görüşleri temelinde itikadi meselelere cevap verdiğiinden bahsederek Hanbelî otoritelerden meşruiyet onayı almak istemiştir. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'den sonra Ebu'l-Hasan el-Bâhilî, İbn Mücâhid et-Tâî (öl.324/936), Bâkılânî (öl. 403/1013), İbn Fûrek (öl. 406/1015), Ebû İshak el-İsferâyînî (öl. 418/1027), Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed et-

¹⁹⁹ Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", 38/237.

²⁰⁰ Özen, "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas", 20/363.

²⁰¹ Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 29.

²⁰² Bardakçı, *Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*, 194.

Taberî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Kaffâl (öl. 365/976), Ebû Abdullah Muhammed b. Kasım el-İsfahânî ve Ebû Mansûr Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî, Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) gibi önemli isimler Bağdat'ta Eş'arîliğin önde gelen simalarıdır.²⁰³

4./10. asırda Bağdat dil ekolü teşekkül etmiştir. Bağdat dil ekolünün müstakil bir ekol olarak 4./10. asrın ortalarında Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002) öncülüğünde kurulduğu ifade edilmiştir.²⁰⁴

Hanefîlerin ve Hanbelîlerin imamları Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve Ahmed b. Hanbel'in, Şîîlerin imamı Mûsa Kâzım'ın (öl. 183/799) ve İmâm Muhammed Cevâd'ın (öl. 220/835), tasavvuf tarihinin en önemli isimlerinden Marûf el-Kerhî (öl. 200/815-16 [?]), Serî es-Sakatî (öl. 251/865), Cüneyd el-Bağdâdî'nin (ö. 297/909) kabirlerinin Bağdat'ta bulunması²⁰⁵ buraların önemli bir ziyâretgâh olmasına ve dolaylı olarak da Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasına katkı sunmuştur.

E. DEVLET ADAMLARININ ÂLİMLERİ HİMAYESİ

Kuruluşundan itibaren ilim ve kültür merkezi olan Bağdat 3 ve 4. asırlarda dünyanın en büyük metropolü, İslam medeniyetinin başşehriydi. Bunu sağlayan birçok etkenden biri kuruluşundan itibaren devlet adamlarının ulemaya teveccühü, desteği ve özgür bir fikir ortamı sağlamasıdır. Zaman zaman mihne olayları gibi fikir özgürlüğünü kısıtlayıcı uygulamalar görülse de Bağdat'ta genel olarak bir özgürlük atmosferi olmuştur. Devlet adamlarının sağladığı bu ortam sayesinde âlimler çekinmeden düşüncelerini ifade edebilmiştir. Böylece 4./10. asırda birçok ilim dalı altın çağını yaşamıştır. Eş'arîlik temellerini Bağdat'ta atmış, öteden beri siyâsî bir hareket görünümündeki Şîîlik kelâmî bir mezheb hüviyetine bu asırda sahip olmuştur.

²⁰³ Yavuz, "Eş'ariyye", 11/448.

²⁰⁴ Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*, 68

²⁰⁵ Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 372.

Devlet adamları sadece özgürlük ortamı sağlamakla kalmamış; aynı zamanda ilmi teşvik etmiş ve âlimleri malî olarak desteklemiştir. Saraylarını birer ilim yuvası ve münâzara meclisine çeviren devlet adamları âlimleri el üstünde tutmuştur. Onların âlimlere verdiği değer dünyanın dört bir yanındaki âlimlerin Bağdat'a gelmesini sağlamıştır.²⁰⁶ Abbâsî Veziri İbnü'l-Furât (öl. 312/924) hadis talebelerine destek vermiş, kağıt veya mürekkep alacak kadar paraya sahip olamayan hadis tâlibleri olabileceğini düşünerek ashâbu'l-hadîse yirmi bin dirhem dağıtmıştır.²⁰⁷ Miskeveyh'in bildirdiğine göre Büveyhî Emiri Adududdevle muhaddislere, fakihlere, müfessirlere, mütakellimlere, neseb âlimlerine, şâirlere, nahiv âlimlerine, tabiplere, astronomlara ve matematik âlimlerine maaş bağlamıştır.²⁰⁸

Büveyhî emirleri gibi vezirleri de ilmî çalışmaları ve âlimleri desteklemiştir. Bu desteğin en güzel örneklerinden biri Büveyhî Veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in (öl. 416/1025) 381/991 veya 383/993 yılında Bağdat'ın Kerh semtinde kurduğu Dâru'l-İlm'dir. Bu eğitim ve araştırma kurumunu Dâru'l-ilm olarak bizzat müessisi adlandırmıştır.²⁰⁹ Farklı ilim dallarına dair on bin dört yüz civarında eser bulunan zengin kütüphanesi ilim severlerin uğrak yeri olmuştur. Dâru'l-ilm'in en önemli yönü bir kütüphane oluşu ise de burası aynı zamanda ulemânın münâzaralar yaptığı ve dersler verdiği bir ilim merkezi durumundadır.²¹⁰

F. ÖNEMLİ TİCARET MERKEZLERİNDEN BİRİ OLMASI

Bağdat Şehri Halife Ebû Cafer el-Mansûr tarafından inşa edilmeden önce de bu bölge bir ticaret merkezi konumundadır ve buraya "Bağdat Kenti" ve "Bağdat Pazarı" adları verilmekteydi. Buraya her yıl dünyanın birçok yerinden hatta Çin'den bile tüccarlar gelip panayıra katılmış ve ticaret yapmıştır. Arapça olmayan "Bağdat" isminin menşesine yönelik varsayımlardan biri de bu adı Çinli tüccarların verdiği

²⁰⁶ Güner, "Şiî Yüzyılı", 1/161.

²⁰⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 218.

²⁰⁸ Miskeveyh, *Tecârib*, 449.

²⁰⁹ Ahmet Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2001), 76.

²¹⁰ Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm'i", 87.

yönündedir.²¹¹ Bu bilgi Çinli tüccarların Bağdat panayırına sıklıkla geldiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla her yıl dünyanın en ücra köşelerinden Bağdat'a tüccarların geldiği anlaşılmaktadır.

Bağdat, kurulmasının ardından kısa sürede dünyanın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika tâcirleri Bağdat'a yönelmiştir. Orta Asya tâcirleri ve Volga Nehri ile Baltık Denizi'ne erişen ticaret yolu da Bağdat'a yönünü çevirmiştir. Böylece Asya, Afrika ve Avrupa'ya giden mallar Bağdat'tan yola çıkmış veya Bağdat'a mutlaka uğramıştır.²¹² Fırat ve Dicle nehirlerinin açılan su kanallarıyla doğrudan Basra Körfezi'ne bağlanması Bağdat'ın okyanus ötesi bir ticaret limanı olmasının yolunu da açmıştır. Özellikle Hindistan, Sind, Çin, Tibet, Türkistan, Deylem, Hazar, Habeşistan ve diğer bölgelerden gelen ticaret malları ile Bağdat dünyanın tüm ürünlerinin toplandığı bir merkez olmuştur. 6./12. yüzyılda Bağdat'ı ziyaret eden Yahudi gezgin Tudelalı Benjamin (öl. 568/1173) Bağdat'a dair izlenimlerini anlatırken burada dünyanın birçok yerinden gelen çok sayıda tüccâr bulunduğundan bahsetmiştir.²¹³ Bağdat, deniz yollarının haricinde tarihî ipek yolunun da en önemli duraklarından biri haline gelmiştir.

Bağdat'ın önemli bir ticaret merkezi olmasının, hadis merkezi kimliğine nasıl katkı sunduğuna gelecek olursak; muhaddislerin bir kısmının tüccar olduğu bilinmektedir. Her dönemde olduğu gibi tâcirlerin bir kısmı kara veya deniz yoluyla ticarî emtiayı bir yerden alıp başka bir yerde satarak ticaret yapmıştır. Tüccar muhaddisler bu ticarî seyahatleri fırsata çevirerek hadis rihlelerine dönüştürmüşlerdir. Gittikleri diyârlarda hem ticaret yapmış hem de hadis yazmışlardır. Mesela Ebû Bekir Muhammed b. Amr b. Süleyman el-Bezzâz İbn 'Amrûye en-Nisâbûrî (öl. 304/916) bir kumaş tâciri olup sık sık Bağdat'a gelmiş, her geldiğinde burada uzun süre kalmıştır. Böylece hem ticaretin en büyük

²¹¹ Hatîb, *Târîh*, 1/80.

²¹² Taner Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, ed. Yunus Emre Tansü (Elazığ: İKSAD Yayınları, 2022), 226.

²¹³ Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 226.

merkezlerinden biri olan Bağdat'ta ticaretini yapmış hem de burada hadis öğrenimiyle ilgilenmiştir.²¹⁴

Bağdatlı tâcir muhaddis Da'lec b. Ahmed (öl. 351/962), ticaret için gittiği Mekke, Medine, Irak, Horasan ve çevresinde Ebû Müslim el-Keccî, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî, Ali b. Abdülazîz el-Begavî ve İbn Huzeyme en-Nîsâbûrî gibi âlimlerden hadis tahsil etmiştir. Da'lec b. Ahmed, Nişabur seyahati sırasında İbn Huzeyme'nin bütün eserlerini dinlemiştir. Öğrencisi Dârekutnî onun rivâyet izni aldığı hadisleri müsned tertibine koymuştur. Ayrıca Şu'be ile Mâlik b. Enes'in rivayetlerini bir araya getirmiştir.²¹⁵ Burada ticaretin Bağdat'a dolaylı katkısını görmekteyiz. Tâcir bir muhaddis olan Da'lec b. Ahmed ticârî seyahati sırasında çağdaşı bir muhaddis olan İbn Huzeyme en-Nîsâbûrî'nin (öl. 311/924) hadis müktesebâtını Bağdat'a taşımıştır.

Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan faktörleri ele aldıktan sonra bu durumun tam tersi olan olumsuz faktörlere de değinmek bir hadis merkezi olarak Bağdat'ın her yönüyle ortaya koyulması açısından önem arz etmektedir. Şimdi Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen faktörler ele alınacaktır.

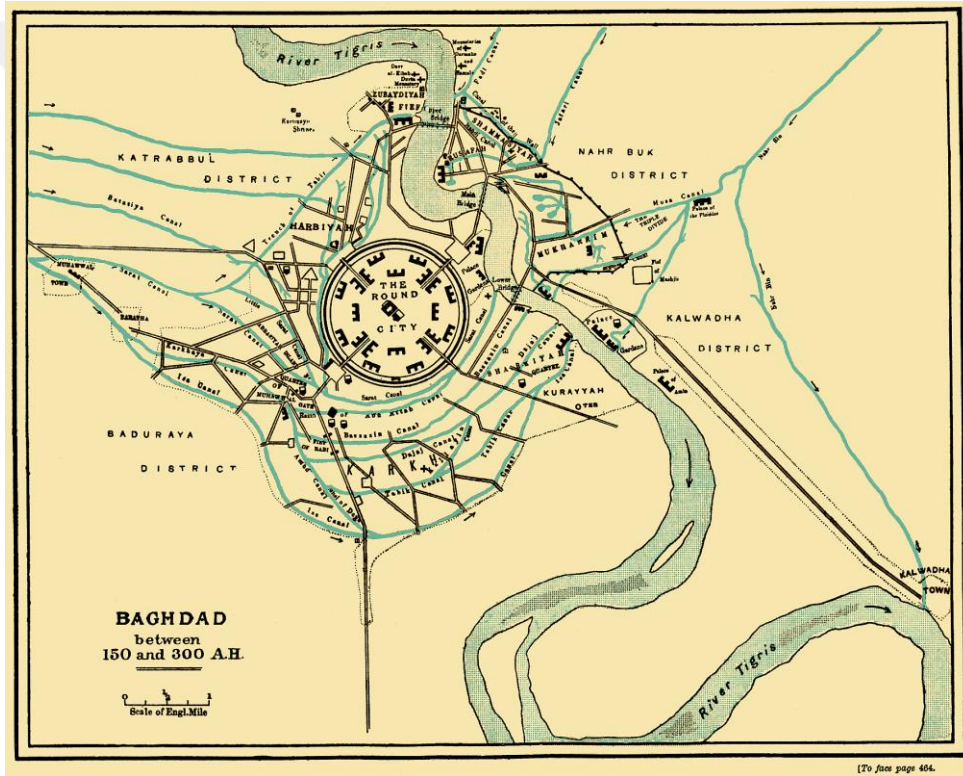
II. HADİS ÖĞRENİMİNİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen faktörler coğrafi, siyasî ve iktisadî olarak üç grupta incelenecektir. Coğrafi faktörler Bağdat'taki nehirler ve su kanallarının çokluğu sebebiyle yaşanan şehir içi ulaşım sorunu ve yaz mevsiminde havanın aşırı sıcak olmasıdır.

²¹⁴ Hatîb, *Târih*, 4/221.

²¹⁵ Çakan, "Da'lec b. Ahmed", 8/430-431.

Nehir ve kanalların çok fazla olması ile Bağdat günümüzdeki Venedik'e benzetilmiştir.²¹⁶ Bağdat'ta nehirler, evlerin ve çarşıların arasından akmaktaydı.²¹⁷ Bir yerden başka bir yere gitmek için en az bir, çoğu zaman birkaç nehir geçmek gerekiyordu. Dönemin tanığı tarihçi Mukaddesî, ulaşımın üçte ikisinin su yoluyla sağlandığını bildirmiştir. Nehirlerde yük ve yolcu taşımacılığı yapan kayıkların sayısı 30.000'i buluyordu. Kayıkçı loncasının günlük geliri 90.000 dirheme ulaşmıştı. Maddi durumu iyi olan bir Bağdatlının mutlaka bir teknesi olurdu.²¹⁸ Aşağıda Bağdat'ın 4./10. asrın başındaki haritasında nehir ve su kanallarını görmek mümkündür:

Harita 1.1: Bağdat Nehirleri ve Su Kanalları (City Plan of Medieval Baghdad, *World History Encyclopedia*, (Erişim 25 Ocak 2025))

Bağdat'ta ulaşım ya köprüler veya yolcu taşıyan ücretli kayıklarla sağlanmıştır. Nehir ve kanallar üzerinde iki çeşit köprü bulunmaktadır. Bunlardan taş köprüler sabit ve sağlam yapılardır. Fakat bu tür köprüler ihtiyacı karşılayamayacak

²¹⁶ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 551.

²¹⁷ Hatib, *Tarih*, 1/431; 1/435.

²¹⁸ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 551.

kadar az sayıdadır. İkinci çeşit köprüler ise kayıkların yan yana getirilip üzerlerine kütük bağlanarak yapılan seyyar duba köprülerdir.²¹⁹ Taş köprülerin yetersizliği sebebiyle öğrencilerin nehir ve kanallardan geçmek için iki seçeneği kalmaktadır. Birincisi duba köprülerden geçmek, ikincisi ise ücretli kayıkları kullanmaktır. Duba köprülerin de çeşitli sorunları vardır. Bu köprülerin genellikle korkulukları olmadığı için şiddetli akıntı ve dalga zamanlarında son derece tehlikeli köprülerdir.²²⁰ Yer yer ölümlere dahi yol açtıkları olmuştur. Mesela Sâmerrâlı muhaddis Ebû Abdullah Muhammed b. Kasım el-Attâr, 330/941 yılında köprüden düşerek vefat etmiştir.²²¹ Ebû Müslim el-Kattân el-Kerecî hacca gitmek üzere Bağdat'a gelmiş, burada hadis rivayet etmiş, Dicle Irmağı'na düşerek vefat etmiştir.²²²

Köprülerin ulaşımı nasıl zorlaştırdığını göstermesi açısından Kûfeli Şîî hadis hafızı Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn 'Ukde el-Cârûdî'nin (öl. 332/944) Bağdat'ta başından geçen olay dikkat çekicidir. İbn Ukde Bağdat'a üç kere gelmiştir. İlk gelişinde Bağdat'ın meşhur hadis hafızlarından İbn Sâ'id'in meclisine katılmıştır. İbn Sâ'id'in bir hadisi hatalı okuduğunu söyleyerek mecliste ona itiraz etmiştir. İbn Sâ'id'in öğrencileri hocalarına karşı bu tutumu hazmedememiş ve mecliste olay çıkarmıştır. Ardından İbn 'Ukde'yi vezire şikayet etmişlerdir. Vezir bir müddet onu zindana attırmıştır. Fakat haklı olduğu ortaya çıkınca serbest bırakmıştır. İbn Ukde, Bağdat'a ikinci gelişinde Bağdatlı hadis hafızı Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî ile görüşmüştür. İbnü'l-Ci'âbî'nin elinde daha önce tartıştığı hadis hafızı İbn Sâ'id'in kitabını görmüş, incelemek için kitabı istemiştir. Kitabı inceledikten sonra ona kitapta hatalı bir hadis olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Ci'âbî ondan bu hadisi kendisine bildirmesini istemiştir. Fakat İbn 'Ukde, daha önce başına gelenlerden dolayı hatalı rivayeti ona söylememiştir. Zira İbn Sâ'id'in öğrencilerinden çekinmiştir. İbnü'l-Ci'âbî ısrar edince memleketi Kûfe tarafındaki Yâsiriyye Köprüsü'nü geçince hatalı hadisi ona söyleyeceğini vaad etmiştir. Yâsiriyye Köprüsü'nü geçince hatalı hadisi

²¹⁹ Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 232.

²²⁰ "Aduddevle döneminde Dicle üzerindeki köprüünün yoğun trafiğine rağmen oldukça dar olması, özellikle binekliler için büyük tehlike arz ediyordu. Aduddevle bu köprü için daha büyük ve sağlam gemiler [süfun] kullanarak köprüyü genişletmişti. Köprüünün iki yanına yapılan korkuluklarla [derâbzînât] yolcuların güvenliği sağlanmış, köprüye muhafızlar ve bekçiler tayin edilmişti." (Dündar, 4/10. *Yüzyılda Bağdat*, 119)

²²¹ Hatîb, *Târih*, 4/305.

²²² Hatîb, *Târih*, 3/119.

İbnü'l-Ci'âbi'ye göstermiştir.²²³ İbn 'Ukde'nin, şehir içindeki bir köprüyü geçince İbn Sâ'id'in öğrencilerinin kendisine erişemeyeceğini düşünmesi, bu köprüleri geçmenin ve şehir içindeki ulaşımın zorluğunu göstermektedir.

Duba köprülerin sebep olduğu can kaybı dışında sallanmaları sebebiyle muhaddislerin, geçiş sırasında hadislerinin yazılı olduğu kitaplarını nehre düşürdüklerinden de bahsedilmektedir. Meselâ Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eserine Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (öl. 290/903) ile birlikte birçok hadis ekleyen ve "Müsnidü'l-İrâk" olarak şöhret bulan muhaddis Ebû Bekir el-Katî'î'nin (öl. 378/988-89) bazı kitapları ırmağa düşmüştür. Irmağa düşen kitaplarda bulunan hadisleri, kendisinin semâ'ı olmayan başka birinin kitabından tekrar yazmıştır. Bu sebeple birçok hadis münekkidinin eleştirisine maruz kalmıştır.²²⁴ Dönemin önemli hadis münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî (öl. 435/1043), Ebû Abdullah İbn Dûst'un (öl. 407/1016) zayıf olduğunu söylemiş, bunun gerekçesi olarak da kitaplarının ırmağa düşmesinin ardından bu kitaplarda bulunan hadisleri başkalarının kitaplarından tekrar yazıp semâ'ı bulunmayan nüshalardan bunları rivayet etmesini göstermiştir.²²⁵ İleride bahsedileceği gibi hadis otoriteleri, râvilerin bizzat kendi semâ ettikleri nüshalardan hadis rivayet etmeleri istemiş, ezberden hadis rivayet etmelerini bile hoş karşılamamıştır. Dolayısıyla kitaplarını ırmağa düşürerek kaybeden muhaddisler uğruna ömürlerini harcadıkları hadislerini de kaymetmiştir.

Nehirleri geçmenin bir diğer yolunun ücretli yolcu kayıklarını kullanmak olduğundan söz etmiştik. Bağdat'ta nehirlerin çok olması sebebiyle bazen 3-5 kere kayığa binmek gerekebiliyordu. Hadis tâliblerinin önemli bir kısmının fakir olduğunu ve hergün ücretli kayıkları kullanmalarının mâlî açıdan mümkün olmadığını düşünürsek Bağdat'ta şehir içi ulaşımın hadis öğrenimi açısından oldukça büyük bir soruna dönüştüğü anlaşılacaktır.

Bağdatlı bazı muhaddislerin şehir içi ulaşımdan yakındıklarını görmekteyiz. Bağdat'ın doğu yakasının en uç mahallelerinden Dûr Mahallesi'nde oturan hadis

²²³ Zehebî, *Siyer*, 11/533.

²²⁴ Hatîb, *Târih*, 5/116.

²²⁵ Hatîb, *Târih*, 6/321.

hafızı Ebû Abdullah İbn Mahled el-‘Attâr ed-Dûrî’den hadis dinlemeye gelen öğrenciler ulaşım sorunundan yakınarak hocalarına “Keşke bize daha çok hadis okusan. Çünkü senin evin bize uzak. Sana gelmekte zorlanıyoruz.” demiştir. Bunun üzerine İbn Mahled el-‘Attâr, öğrencilik yıllarında kendisinin bu uzak mahalleden hocalara gidip hadis dinlediğini, uzak mesafelerin ona engel olmadığını söyleyerek öğrencilerini teşvik etmiştir.²²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, hocası Berkânî’nin kitaplarını incelerken onun kendi zamanındaki önemli muhaddislerden biri olan İbn Mükrem’den çok az hadis dinlemiş olduğunu fark edince bunun nedenini sormuştur. Berkânî’nin verdiği cevap ulaşım sorununu gözler önüne sermektedir: “[İbn Mükrem] Muizzüddeve’nin sarayı civarında bölgenin en sonunda otururdu. Uzakta olduğu için ondan fazla hadis dinlemem mümkün olmadı.”²²⁷ Berkânî Bağdat’ın batı yakasındaki Kerh Mahallesi’nde ikamet etmektedir. İbn Mükrem ise doğu yakasındaki Büveyhî emirinin sarayı civarında oturmaktadır. Dolayısıyla ona ulaşabilmek için irili ufaklı birçok nehirden, en sonunda da Dicle Irmağı’ndan geçmek zorundadır. Bu anlatı, Berkânî gibi hadis öğrenimine karşı hırslı bir muhaddisi şehir içinde önemli bir hocadan hadis öğreniminden alı koyan ulaşım sorununun boyutlarını göstermektedir. Hatîb’in onun hakkında zikrettiği hatıra hadis öğrenimine karşı hırsını göstermesi açısından önemlidir. Hatîb hocası Berkânî’yi “hadise karşı hırslı ve çok gayretli biri” olarak niteledikten sonra birgün onun yanındayken yanlarına dostlarından salih bir zâtın geldiğini, Berkânî’nin bu zâta “Allah’a dua et de kalbimden bu hadis arzusunun alsın! Hadis sevgisi tüm benliğimi sardı! Gece gündüz onunla uğraşmadan edemiyorum!” diyerek dua istemiştir.²²⁸ Hadis ilmine karşı böyle tutkuya sahip olan bir muhaddisi bile hadis öğreniminden alıkoyan ulaşım sorunu Bağdat’ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkilemiştir.

Bağdat’ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen coğrafi faktörlerden ikincisi yaz mevsiminde havaların aşırı sıcak olmasıdır. Sıcaklık hadis öğrenimini engeleyecek seviyelere yükselbilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, birlikte hocalara gittikleri öğrenci grubuyla Kadı Ebu’l-Hüseyin el-Mehâmîlî’nin hadis meclisine katılmıştır. Bu meclisin ardından arkadaşları başka bir muhaddisin meclisine gitmeye karar

²²⁶ Hatîb, *Târih*, 4/500.

²²⁷ Hatîb, *Târih*, 4/514.

²²⁸ Hatîb, *Târih*, 6/27.

vermişler, Hatîb'i de kendileri ile gelmesi için davet etmişlerdir. Fakat Hatîb, havanın aşırı sıcak olmasından dolayı bu hocadan hadis dinlemeye gitmemiştir. Daha sonra bu yaptığından pişman olarak “*Ondan hadis dinleme nimetine erişemedim. Halbuki sika biriydi.*”²²⁹ demiştir.

Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen coğrafi etkenlere değindikten sonra siyasi etkenlere değinmek yerinde olacaktır. Büveyhîler öncesi askerlerin isyanları ve darbe girişimleri Bağdat'ta can güvenliği sorununu doğurmuştur. Emîrû'l-Ümerâ Beckem et-Türkî'nin (öl. 329/941) öldürülmesinden Büveyhîlerin Bağdat'a davet edilip yönetimi ele almalarına kadar geçen beş yıl ise Bağdat'ın yaşadığı en acı olaylara şahit olmuştur. Hiçbir emniyet gücünün kalmadığı bu yıllarda can ve mal kayıpları yaşanmıştır.²³⁰ Bunların her insan gibi muhaddislere de olumsuz etki ettiği muhakkaktır. Bunların haricinde devletin zaman zaman hadise müdahale etmesi de hadis öğrenimini olumsuz yönde etkilemiştir. Yukarıda zikrettiğimiz İbn Sâ'id'in öğrencileri ile İbn 'Ukde arasında geçen olay göstermektedir ki devletin iki muhaddis arasındaki ilmi tartışmaya taraf olarak birine arka çıkıp diğerini zindana atması muhaddislerden bazılarının hatalı gördüğü konuları dile getirmeye çekinmesine sebep olmuştur. Büveyhîler, Bağdat'a hakim oldukları dönemin başlarında Şîlik hassasiyetleri ile sahâbenin üstünlüklerini içeren hadislerin rivayet edilmesini yasaklamıştır. Ebû Bekir eş-Şâfiî bu yasağa aldırış etmeksizin Bâbu's-Şâm Mahallesi'ndeki mescidinde ve Bağdat'ın en prestijli mabedi olan Mansûr Câmii'nde fezail-i sahabe içerikli hadisler rivayet etmiştir.²³¹ Fakat her muhaddisin aynı cesareti göstermesi beklenemez. Bu yasağın bazı muhaddisleri olumsuz etkilediği düşünülebilir.

Hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen faktörlerden biri de iktisâdî sorunlardır. Mu'tazid-Billâh ve Müktefi-Billâh dönemlerinde devletin ekonomisi iyi durumdadır. Fakat on üç yaşındaki Muktedir-Billâh'ın halife olarak seçilmesinin ardından ekonomi her geçen gün zayıflamaya başlamıştır. Merkezî otoritenin zayıflamasını fırsat bilen valilerin ve bölgesel güçlerin isyan etmemesi için devlet

²²⁹ Hatîb, *Târih*, 11/225.

²³⁰ Mez, *Onuncu Asırda İslam Medeniyeti*, 16.

²³¹ Hatîb, *Târih*, 3/483.

arazileri bu kişilere sus payı olarak verilmiştir. Fakat bu da gelirlerini toprak vergilerinden sağlayan Abbâsî Devleti'nin gelir kaynaklarının azalmasına sebep olmuştur. Merkezî devlet aşırı harcamalara ve beytü'l-mâle gelen kısıtlı vergi gelirlerine dayanamamıştır. Muktedir'in hilafetinin ilk üç yılında beytü'l-mâl tamamen boşalmıştır. Halife ekonomiyi düzeltme görevini vezirlerden ummuştur. Fakat bir türlü ekonomiye çare bulamadıkları için sürekli vezirler azledilmiştir. Yaklaşık yirmi dört yıllık halifelik döneminde Halife Muktedir on beş kere vezir değiştirmiştir. Buna rağmen devletin ekonomik durumu düzelmemiştir. Aksine vezirlerin yanlış ekonomik politikalarla halka gücünün üzerinde vergiler koyması toplumsal huzuru hepten bozmuştur. Devletin maddi yetersizliği sebebiyle tarımsal sulama için yapılan su kanalları onarılamaz ve temizlenemez olmuştur. Sulama olmayınca tarımsal faaliyetler verimsiz hale gelmiştir. Çiftçilerin giderleri arttığı için ürün fiyatları da haliyle yükselmiştir. Yiyecek ekmeğe muhtaç kalan halk sokaklara dökülüp isyan etmiştir.²³²

İktisâdî sorunlar muhaddisleri olumsuz etkilemiştir. Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Mukrî, 330 yılında Bağdat'ta fiyatlar aşırı yükselince Basra'ya gitmiş ve orada vefat etmiştir.²³³ Bağdat'ta görülen kıtlık üzerine bir ara Ahvaz'a giden Ebû Bekir el-Cessâs bir süre sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür.²³⁴

Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen çeşitli faktörler ele alındıktan sonra şimdi de Bağdat'ta hadis öğreniminin yapıldığı mekânlara değinilerek tezin üç sac ayağı olan mekân, muhaddis, eser bölümlerinden birincisi tamamlanmış olacaktır.

III. HADİS ÖĞRENİM MEKÂNLARI

Muhaddisler hadis öğrenimi için belirli bir mekân şartı aramamıştır. Bahçe, bostan, sokak, meydan, saray, hân hatta zindan gibi imkân buldukları her yerde hadis

²³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/339.

²³³ Hatîb, *Târih*, 2/230.

²³⁴ Güngör, "Cessâs", 7/427.

öğrenim ve öğretiminden geri durmamışlardır. Bununla birlikte muhaddisler hadis ilminin şerefine yakışır şekilde ona özel mekânlarda tahdîs edilmesini tavsiye etmişlerdir. Hatîb el-Bağdâdî öğrencinin muhaddisten ayakta ve yürürken hadis rivayeti istememesini, çünkü her sözün o söze yaraşır bir mekânda söylenmesinin gerektiğini, hadisin de yollar ve bayağı mekanlar dışında hususi yerlerde rivayet edilmesi gerektiğini söylemiştir.²³⁵ Muhaddislerin hadis öğrenimi yaptıkları mekânlar incelenecektir.

A. EVLER

İslam tarihinde ilim öğrenimi için kullanılan ilk mekân evdir. Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) Dâru'l-Erkâm'da başlattığı ev merkezli eğitim Müslümanlar tarafından her çağda uygulanmıştır. 4./10. asırda da evlerin hadis öğreniminde mescidler kadar hatta bazı açılardan mescidlerden daha önemli olduğu görülmektedir. Evlerde akdedilen hadis meclisleri, Bağdat hadisçiliğini asıl hüviyetine kavuşturan halkalardır.

Bağdatlı muhaddisler hadis öğrenim ve öğretimi için evleri yoğun olarak kullanmıştır. Öğrenciler ferden veya gruplar halinde muhaddislerin evlerine gitmiş ve onlardan hadis dinlemiştir. Mesela, Hatîb el-Bağdâdî'nin birlikte hadis meclislerine gittiği bir grup öğrenci Ebû Muhammed Abdullah b. Ubeyd'den (öl. 408/1017) hadis dinlemek için sözleştikleri gibi bir araya gelmiş, Hatîb ise havanın sıcaklığından dolayı hocanın evine gitmemiştir.²³⁶ Evler mescid ve câmilerden daha fazla kullanılmıştır. Râviler gün içerisinde evlerinde bulunmuş, öğrenciler hocaların evlerini dolaşarak onlardan hadis dinlemiştir. Mesela dönemin önemli hadis hafızlarından ve Mâlikî otoritelerinden biri olan Ebû Bekir el-Ebherî'den hadis dinlemek için Bağdat'a gelen Endülüs ve Mağribli bir grup öğrenci Ebherî'nin evine

²³⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, 98.

²³⁶ Hatîb, *Târih*, 11/224.

gitmiş, hocanın kendilerini içeri almasını beklerken de fikhî hadisleri ve Mâlik'in rivayet ettiği hadisleri müzâkere etmişlerdir.²³⁷

Bağdat dışından gelen muhaddisler ve öğrenciler ya tanıdıkları bir Bağdatlının evinde konaklamış ya bir ev kiralamış yahut han veya ribatlarda konaklamıştır. Ukberâlı muhaddis İbn Batta (öl. 387/997) Bağdat'a geldiğinde İbnü's-Sûsencerdî'nin evine konuk olmuştur.²³⁸ Mütenebbî Bağdat'a geldiğinde Bağdat eşrâfından tüccâr muhaddis Hasan b. Hâmid'in (öl. 407/1016) evine konuk olmuştur.²³⁹ Muhaddisler konuk oldukları evlerde hadis rivayet etmiştir. Meselâ Ebu'l-Müsennâ Muhammed b. Ahmed ed-Dihkân el-Kûfi (öl. 338/949) 333/944 yılında Bağdat'a gelmiş ve Ebu'l-Hasan b. Ukbe eş-Şeybânî'nin evinde hıfzından hadis imlâ etmiştir.²⁴⁰ Sadaka b. Ali el-Mevsilî, Bağdat'ta 370/980 yılında Kadı Ali b. el-Muhassin et-Tenûhî'nin evinde önce hadisleri oradakiler için bizzat yazmış, ardından kendisi okumuştur.²⁴¹

Şehir dışından gelen bazı muhaddislerin Bağdat'ta ev kiralarak bu evlerde kaldıkları daha önce ifade edilmişti. Bu muhaddislerden biri Ebu't-Tayyib İsmail b. Yusuf en-Nîsâbûrî'dir. Ebu't-Tayyib en-Nîsâbûrî 320/932 yılında hac niyetiyle yola çıkmış ve Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ın hac kabilelerinin toplanma merkezi olduğu, hac mevsiminden iki ay önce birçok bölgeden Bağdat'a gelen hacı adaylarının batı yakasında konakladıkları ve bazılarının burada hadis rivayet ettikleri ifade edilmişti. Bu muhaddislerden bazıları batı yakasına kurulan çadırlarda kalırken bir kısmı da kiralık evlerde kalmıştır. Ebu't-Tayyib en-Nîsâbûrî de Horasân Kapısı Mahallesi'nde kiralık bir evde konaklamıştır.²⁴²

Evlerde kurulan meclislerden kısaca bahsettikten sonra Bağdatlı râvilerin ikâmet ettikleri mahallelere değinilecektir. Târîhu Bağdâd'da bazen râvilerin evlerinin bulunduğu mahallelere dair bilgiler verilmektedir. Araştırmamız sırasında bu bilgileri kaydedip râvilerin Bağdat'taki ikâmet dağılımını tespit ettik. Bu sayede

²³⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/332.

²³⁸ Hatîb, *Târîh*, 12/103.

²³⁹ Hatîb, *Târîh*, 8/262.

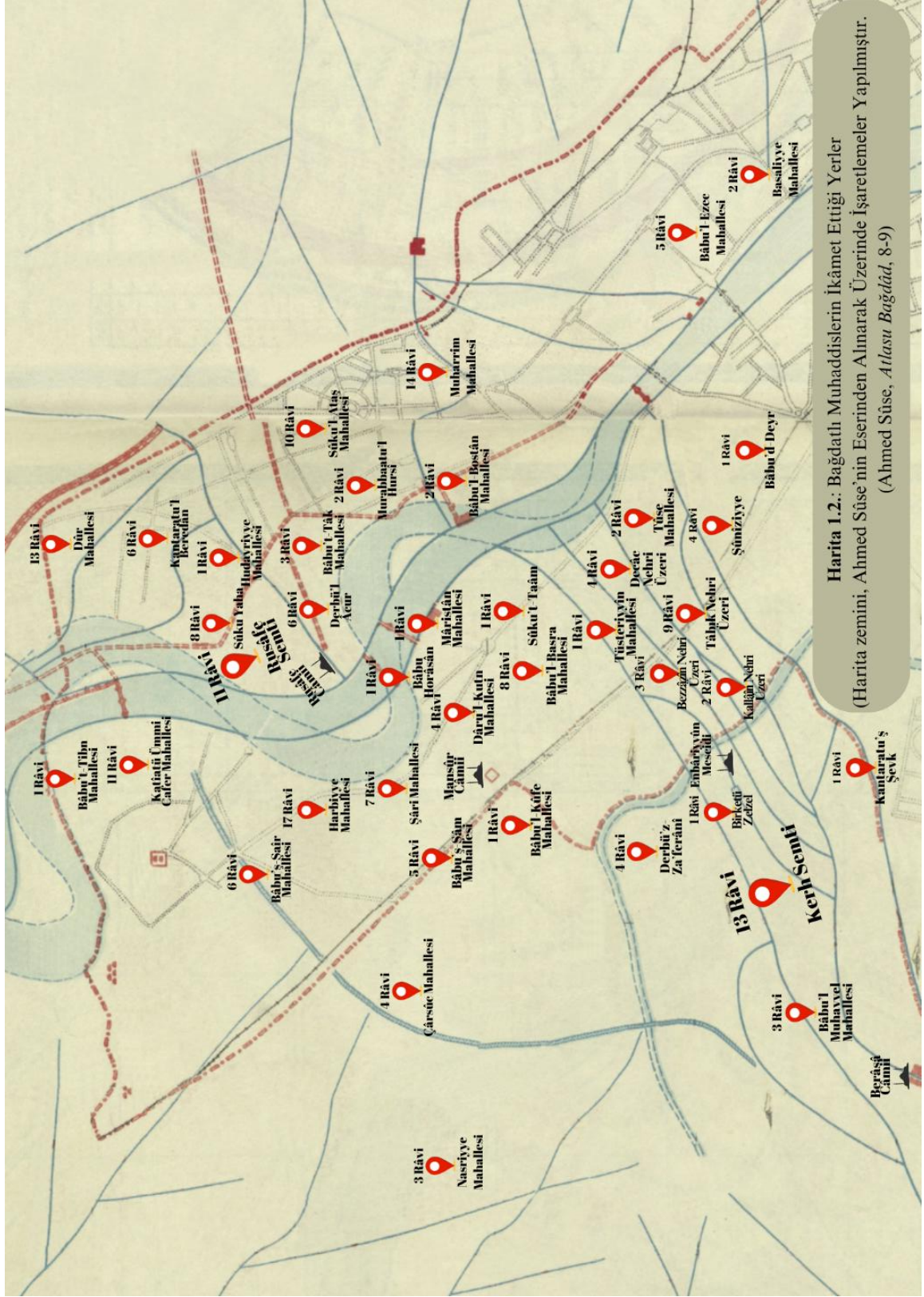
²⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/224.

²⁴¹ Hatîb, *Târîh*, 10/456.

²⁴² Hatîb, *Târîh*, 7/296.

Bağdat mahallelerinin ilmî hareketlilik açısından durumları da görülmüş olacaktır. Zira sosyal ve fizikî ortam ilmî çalışmalara yön veren önemli haricî unsurlardır. Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 249 kişinin (%21,46) ikâmet ettiği yer tespit edilebilmiştir. Bu oran bütün hakkında kesine yakın doğru bilgi verebilecek yükseklikte bir sayıdır. Bu 249 kişinin %58,63'ü (146 râvi) batı yakasında, %41,36'sı (103 râvi) doğu yakasında ikâmet etmektedir.

Tespitlerimiz sonucunda batı yakasında daha fazla râvinin ikâmet ettiği görülmektedir. Bununla birlikte yığılma olmaksızın bir dağılım söz konusudur. Batı yakasında Harbiyye Mahallesi (17 râvi), Katî'tatu Ümmi Cafer Mahallesi (11 râvi), Kerh Mahallesi (13 râvi), Basra Kapısı Mahallesi (8 râvi), Tâbık Nehri civarı (9 râvi) hadis râvilerinin yoğunlukta olduğu bölgelerdir. Doğu yakasında ise Muharrim Mahallesi (14 Râvi), Dûr Mahallesi (13 râvi), Rusâfe Semti (11 râvi), Sûku'l-Ataş Mahallesi (10 râvi), Yahya Pazarı Mahallesi (8 râvi), Beredân Köprüsü Mahallesi (6 râvi) ve Derbü'l-Âcur Mahallesi (6 râvi) en fazla râvinin ikâmet ettiği mahallelerdir. Elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak râvilerin evlerinin yaklaşık konumlarını Ahmed Sûse'nin *Atlasu Bağdâd* adlı eserinde yer alan Bağdat'ın 4./10. asır haritası üzerinde işaretledik. Muhaddislerin evlerinin yaklaşık konumları Harita-1.2.'de görülmektedir.

Mescidlerde akdedilen ve hocanın aktif olduğu imlâ meclislerinin aksine evlerde öğrencilerin aktif olduğu, onların meclis öncesinde sahip olmak istedikleri koleksiyonun özelliklerine uygun hadislerin tamamını veya baş kısımlarını not edip hazırlanarak katıldıkları ve her öğrencinin sırayla icâzetini almak istediği hadisleri hocaya okuduğu *özel meclisler* akdedilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bağdatlı hadis otoriteleri 3./9. asırdan beri hadis tâliblerini her hadisi yazmamaları, nitelikli (sahih, âlî ve garîb) isnâda sahip olanları yazmaları konusunda teşvik edegelmiştir. Hadis otoritelerinin bu ısrarlı teşvikleri sayesinde öğrenciler tüm hayatlarını harcayarak ve türlü meşakkatlere katlanarak elde ettikleri hadis koleksiyonlarının niteliğine önem vermiştir. Hocaların meclislerine katılmadan önce sıhhat, uluv ve teferrüd gibi özel niteliklere sahip rivayetleri seçip evlerde bunları hocalara okuyarak istedikleri koleksiyonu elde etmişlerdir. Hadis rivayeti bir ibadet olarak telakki edilmesinin yanında hadis meclisleri ibadet sessizliğinde bir eğitimin yapıldığı mekanlar olmamış; aksine bu dönemin öğrenci merkezli hadis eğitimi gereği öğrencilerin hocanın rivayet ettiği hadisin isnâdı, râvileri, içerdiği garîb kelimeleri ve fikhî/kelâmî hükümleri gibi birçok konuda soru sorduğu, bazen hocaya itiraz edip yanlışları düzelttiği meclisler olmuştur. Tüm bunların sonunda Sehâvî'nin de nitelediği gibi Bağdat “âlî isnad yurdu”²⁴³ haline gelmiştir.

Evlerde yapılan eğitimin genel çerçevesini çizdikten sonra şimdi de bunların ayrıntılarına değinilecektir. Öncelikle bu meclislerin akdedildiği günler hususu üzerinde durulacaktır. Bazı muhaddislerin akdettiği meclislerin günü belli olduğu halde –tahminimize göre- çoğu meclisin muayyen bir günü bulunmamaktadır. Muhaddisler gün içinde evlerinde bulunmuş, öğrenciler ferden veya bir topluluk halinde hocaların evlerine giderek onlardan müsait olanlara hadis okumuştur. Bu düşünceyi destekleyen dokuz argüman ile konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

1. Bir öğrenci Hâlid el-Hazzâ'dan (öl. 141/758) hadis dinlemek için düzenli olarak onun evine gitmekteydi. Ama gündüz vakti değil gece gelerek uygun olmayan zamanlarda hocadan hadis dinlemek istemekteydi.

²⁴³ Sehâvî, *el-İ'lân*, 456.

Bunun üzerine Hâlid, onu kendisine yönlendiren müfid (rehber) muhaddise durumdan yakınlıkla “Bu deliyi Şu‘be’ye [öl. 160/776] yönlendirme! Akşam namazında veya sonrasında geliyor ve ben dışarı çıkana kadar kapıyı çalıyor!”²⁴⁴ demiştir. Burada açıkça görüldüğü gibi bazı meclislerin sözleşilmiş bir zamanı bulunmamaktadır.

2. Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât, Bağdat'ın önde gelen hadis hafızlarından biridir. Yetmiş yaşlarında vefat edene kadar gece gündüz hadis yazmış; bu hadis tutkusu sebebiyle derlediği engin birikimini rivayet etmeye bile fırsat bulamamıştır. Hadis dinlemek için hocaları dolaşır ve bir meclisten çıkıp diğerine giderdi. Zaman kaybetmemek için bir sonraki mecliste okuyacağı hadisleri yazıp bir cariyesine verir, o cariye İbnü'l-Furât gelmeden hocanın aslıyla İbnü'l-Furât'ın yazdığı nüshayı muâraza ederdi. İbnü'l-Furât meclise geldiğinde muâraza edilmiş ve varsa hataları düzeltilmiş nüshayı hocaya okur ve oradan ayrılıp diğer hocanın evine giderdi.²⁴⁵ İbnü'l-Furât'ın bir hocanın evinden çıkıp diğerine girmesi ve bunun gün boyu (kaynaktaki ifadesiyle gece gündüz peş peşe) olması da hadis meclislerinden bazılarının belirli bir saati olmadığını gösterir. Zira eğer tüm bu meclislerin muayyen bir zamanı olsaydı İbnü'l-Furât'ın, saatleri belli meclisleri sıraya koyduğu ve bu meclislere yetişebilmek için saatin güneşe göre tespit edildiği bir çağda dakika hesabı yaptığı düşünülmesi gerekirdi ki bu da muhal görünmektedir.

3. Uzun ömürlü bir muhaddis olan ve akranlarının kendisinden önce vefat etmesi sebebiyle birçok hocadan teferrüden hadis rivayet eden, böylece en âlî isnadlara sahip olan muhaddislerden biri Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harbî'nin (öl. 442/1050) gün boyu evinde hadis rivayet etmesi ve sadece namaz kılmak için câmiye gitmek amacıyla evden dışarı çıkması meclislerin belli bir zamanı olmadığını göstermektedir.²⁴⁶ Gün boyu hadis rivayet eden bir muhaddisin saatin güneşe göre tespit edildiği

²⁴⁴ Hatîb, *el-Câmi'*, 329.

²⁴⁵ Hatîb, *Târih*, 4/207-208; Zehebî, *Siyer*, 16/496.

²⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/326.

bir çağda art arda gelen öğrenci gruplarına saat ve dakika bildiremeyeceği âşikârdır.

4. Hatîb el-Bağdâdî hadis hocalarına ve öğrencilerine hadis rivayetinin kurallarını ve âdâbını anlatmak amacıyla telif ettiği eseri *el-Câmi*’de öğrencinin hocanın evine gittiği zaman onun uyuduğunu öğrenirse kapıyı çalmaması gerektiğini; ya hocanın uyanmasını beklemesi yahut oradan ayrılması gerektiğini söylemektedir.²⁴⁷ Sözleşilmiş bir zaman olsaydı hoca o saatte uyumamalı ve öğrenciyi bekliyor olmalıydı.

5. Tabakât kaynaklarında, öğrencilerin, hadis dinlemek için hocaların evlerine gittikleri zaman onları evde bulamadıklarına dair anlatılar bulunmaktadır.²⁴⁸ Meclisin muayyen bir zamanı olsaydı hocalar meclis için o saatte orada olmalıydı.

6. Hatîb, hocanın evine giden öğrencinin sünnete uygun olarak üç kere kapıyı çalması, eğer kapı açılmazsa oradan ayrılması gerektiğini söylemektedir.²⁴⁹ Bu da hocanın o saatte öğrencileri beklemediğini göstermektedir.

7. Yine aynı eserde öğrencinin râvinin evine gittiği zaman yanında bir grup öğrenci görürse sadece hocaya değil orada bulunan herkese selam vermesi gerektiğini söylemektedir.²⁵⁰ Meclisin saati belli olsaydı kendilerine ayrılan ders saatinde başka öğrencilerin orada bulunmaması gerekirdi. Buradan da anlaşıldığına göre öğrenciler hocaların evlerini dolaşarak müsait olanlara hadis okumuştur.

8. *el-Câmi*’de öğrencinin hocaya okumak istediği hadisleri okuduktan sonra orada okuma sırasını bekleyen öğrencilerden önce meclisten ayrılacaksa onlara selam vermesi gerektiği ifade edilmektedir.²⁵¹ Burada da bahsettiğimiz kişisel ve koleksiyoner hadis eğitiminin izleri görülmektedir. Her öğrenci okumak istediği hadisleri

²⁴⁷ Hatîb, *el-Câmi*’, 61.

²⁴⁸ Hatîb, *Târih*, 13/578.

²⁴⁹ Hatîb, *el-Câmi*’, 67.

²⁵⁰ Hatîb, *el-Câmi*’, 69.

²⁵¹ Hatîb, *el-Câmi*’, 75.

hocaya sırayla okur, ardından dilerse meclisten ayrılıp başka bir hocaya gidebilir.

9. Yukarıda bir meclisten çıktıktan sonra Hatîb el-Bağdâdî'nin arkadaşlarının başka bir hocanın evine gitmeye karar vermelerinden, Hatîb'in ise havanın sıcaklığından dolayı bu hocaya gitmediğinden bahsedilmişti. Bu anlatıda bir hadis meclisinden çıkan öğrencilerin o anda başka bir hocaya gitmeye karar verdikleri görülmektedir. Bu, o anda verilmiş bir karar gibi görünmektedir. Hatîb'in hocanın evine gitmek istememesi de onların bu kararı o anda aldıkları düşüncesini güçlendirmektedir. Zira sözleşilmiş ve saati belli bir meclis olsaydı Hatîb'in de bu vaadine uyarak meclise katılması beklenirdi. Dolayısıyla öğrencilerin sözleşilmiş bir zaman olmaksızın hocaların evlerine gittikleri anlaşılmaktadır.

Meclislerin muayyen bir vaktinin olmaması Bağdat'taki hadis eğitiminin hareketliliği ile birleşince görülmeye değer bir manzara oluşturmuştur. Haftada altı gün Bağdat sokakları ellerinde hokka, divit ve kağıt olan hadis talebelerinin evden eve dolaşarak hadis yazdığı hareketli bir ilim merkezi durumundadır. Biraz önce zikredilen İbnü'l-Furât'ın gece gündüz hocaların evlerini dolaşarak hadis öğrenmesi bu hareketli ortamı göstermektedir. Bir esnaf, hadis öğreniminin başında bulunan ve meclisten meclise koşan bir öğrenci olan Ebu'l-Feth Yusuf b. Ömer el-Kavvâs'ı (öl. 385/995) durdurup onun ashâbu'l-hadîsten olup olmadığını sormuştur. Kavvâs, ona tahmininin doğru olduğunu, kendisinin hadis tâlibi olduğunu söyleyince esnaf zât Ahmed b. Hanbel'in "Koşuşturan bir insanı görürseniz bilin ki ya mecnundur ya da hadis tâlibidir." dediğini nakletmiştir.²⁵²

Meclislerin bir kısmının da belirli bir günü olduğu anlaşılmaktadır. Bir anlatıya göre Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî bir arkadaşıyla hadis müzâkere ederken arkadaşı ona Abdullah b. Muhammed ed-Dîneverî'nin bazı hadislerini zikretmiştir. Daha önce bu hadislerin farkında olmayan İbnü'l-Ci'âbî arkadaşının nüshasının bir kopyasını çıkarıp Dînever'e gitmiştir. Hadisleri hocadan dinleyip geri dönmüştür.

²⁵² Hatîb *Tarih*, 16/477.

Arkadaşı onun Dînever'e gittiğini bilmediği için “günlerce” meclise katılmamasından dolayı onu merak etmiştir.²⁵³ Bu anlatıdan İbnü'l-Ci‘âbi'nin haftanın belirli günlerinde katıldığı bir hadis meclisi olduğu anlaşılmaktadır. Zira günlerce meclise katılmamasından dolayı merak edilmesi bunu göstermektedir. Bir diğer anlatıya göre Ebu'l-Ferec İbnü'l-Mesleme'nin (öl. 415/1024) evinde ulemanın toplanarak ilmî meclisler akdedildiği belirtilmektedir. Bu meclisler muhtemelen fıkıh veya edebiyat içerikli meclisler olmalıdır. Bunun yanında onun her yıl Muharrem ayının başında sadece bir hadis meclisi akdettiği bildirilmektedir.²⁵⁴

Hadis meclislerinin zamanlarına değindikten sonra, hadis meclislerinde hadis eğitiminin nasıl yapıldığına değinilmesi yerinde olacaktır. Meclislerdeki hadis dersinin öncesindeki hazırlıklar ve mecliste hadis rivayet usulü iki alt başlıkta incelenecektir.

1. Hadis Meclisine Ön Hazırlık

Râvilerin artması ve bu sebeple rivayet tariklerinin çoğalması sebebiyle öğrenciler hadis yazımında seçici davranmaya teşvik edilmiştir. Bütün râvilerden bütün tarikler yazılamayacağı için imkân olduğunca çok râviden sıhhat, uluv ve teferrüd gibi özel niteliklere sahip hadislerin yazılması tavsiye edilmiştir. Âlî ve garîb hadislere sahip olanlar bu koleksiyonlarıyla övünmüş, nâzil isnada sahip olanlar seçici davranmadıkları için eleştirilmiştir. Bu seçicilik genel bir yönelime dönüşmüş, bu yönelim de hadis eğitiminin kalitesini yükseltmiştir. Zira bu yöntemde hadis tâlibi merkezdedir. Kendisi her hocanın özel nitelikli hadislerini hadis meclisi öncesinde tespit edip yazmakla ve hocaya gidip istediği hadisleri okumakla yükümlüdür. Hatîb el-Bağdâdî Bağdatlıların hadis öğrenimi ve öğretiminde seçiciliğe dayalı bu yöntemini övmüş, onların hadis tahammül ve edası konusunda uzman olduklarını söylemiştir. Ardından İsmail b. 'Uleyye'nin (öl. 193/809) “Bağdatlılardan

²⁵³ Hatîb *Tarih*, 4/42.

²⁵⁴ Hatîb, *Tarih*, 6/228.

daha güzel hadis öğreneni görmedim.” sözleriyle bu duruma işaret ettiğini ifade etmektedir.²⁵⁵

Evlerde akdedilen meclislerde öğrenciler sırayla hocaya kendi istedikleri hadisleri okumuştur. Öğrenci, tahammül etmek istediği hadisleri meclis öncesinde seçmiştir. Öğrencilerin seçmesi gereken hadislerin niteliği konusunda en fazla dile getirilen özellik uluvdur. Öğrencinin, hadis dinleyeceği râvinin hadis eğitim sürecinde en eski zamanlarda dinlediği (kadîmu’s-semâ‘) âlî isnadlı rivayetlerini seçmesi istenmiştir.²⁵⁶ Mesela Dârekutnî, Ebû Bekir eş-Şâfiî’nin en âlî isnadları olan dolayısıyla öğrenim hayatının başlarında edindiği rubâ‘î isnadlı hadislerini seçerek büyük bir cüz telif etmiştir.²⁵⁷

Hadislerin seçimi konusunda tavsiye edilen bir diğer özellik sıhhattir. Öğrencinin sahih hadisleri seçmesi, zayıf ve uydurma hadislerden uzak durması tavsiye edilmiştir. Dârekutnî, hadis uydurduğu gerekçesiyle eleştirilen Ebû Bahr el-Berbehârî’nin (öl. 362/972) hadislerinden bir seçki oluşturmuş ve o meclistekilere “Ebû Bahr’in hadislerinden sadece benim intihâb ettiklerimle yetinin!”²⁵⁸ diyerek diğer hadislerin uydurma olduğunu ifade etmiştir. Dârekutnî’nin seçtiği iki cüz hadisin sahih hadisler olmasının yanında âlî isnadlı rivayetler olduğu ifade edilmiştir.²⁵⁹ Hatîb hadis seçkisi yapan öğrencinin âlî isnadları ve sahih hadisleri seçmesi, batıl ve mevzu rivayetlerin peşine düşmemesi gerektiğini söylemiştir.²⁶⁰

Meclis öncesi seçilmesi tavsiye edilen bir diğer rivâyet türü garîb isnâdlı rivayetlerdir. Öğrencinin hadis dinleyeceği hocanın teferrüd ettiği, ondan başkasında bulunmayan tarikleri seçmesi tavsiye edilmiştir. Bunun yanında tekrarlanan hadisleri yazmaması için öğrenciler uyarılmıştır.²⁶¹ Bazı kaynaklarda ashâbu’l-hadîsin garîb hadislerden uzak durmaları öğütlenmektedir. Burada belirtilmelidir ki âlimlerin derlemek için uğraşmayı hoş görmedikleri garîb rivayetler, râvileri hadis uyduran

²⁵⁵ Hatîb, *Târîh*, 1/345.

²⁵⁶ Hatâib, *el-Câmi*’, 32; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, 246.

²⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/42.

²⁵⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/613.

²⁵⁹ Zehebî, *Siyer*, 12/216.

²⁶⁰ Hatîb, *el-Câmi*’, 334.

²⁶¹ Hatîb, *el-Câmi*’, 332.

veya dinlemedikleri rivayetleri dinlediklerini iddia eden kişiler olduğu için hadis otoritelerinin batıl saydığı rivayetlerdir. Yoksa doğru ve güvenilir râvinin teferrüd ettiği hadislerin, yazılması, dinlenmesi ve ezberlenmesi gereken hadisler olduğu ifade edilmiştir.²⁶²

Hadisleri seçen kişi, fehim ve marifet sahibi uzman bir muhaddis ise râvilerin rivayetlerinden haberdar olma ve bu sayede râvi ve rivâyetleri konusunda değerlendirme yapma amacıyla illetli, zayıf ve uydurma rivayetleri de seçebilmektedir. Nitekim Dârekutnî iki çeşit seçki yapmıştır. Bunlardan biri sahih ve meşhur rivayetler; ikincisi ise garib ve münker rivayetlerdir. Bunun râviyi tanımak için daha faydalı bir yöntem olduğunu düşünmüştür.²⁶³

Öğrenci, hadislerin isnad ve metin inceliklerini bilmediği için seçki konusunda yetersiz ise uzman muhaddislerden yardım alarak onun için seçki oluşturmalarını istemiştir.²⁶⁴ Hadislerin niteliklerini bile anlamayan öğrencilere, meclise gelmeden önce hadisleri seçme sorumluluğu verilmesi kuşkusuz onların bu konudaki farkındalıklarını ve bilgilerini artırmıştır. Böylece daha nitelikli bir hadis eğitimi uygulanmıştır.

Öğrenci hadisleri seçtikten veya seçtirdikten sonra bu hadislerin ya tamamını yahut baş kısımlarını (etrâfını) bir nüshaya yazmıştır.²⁶⁵ Eğer tamamını yazıp kendisine bir nüsha oluşturacaksa kitabın başına öncelikle besmele yazmıştır.²⁶⁶ Ardından kitabı dinlediği hocanın adını, künyesini ve nesebini yazmıştır.²⁶⁷ Dinlediği kitabı yazdıktan sonra isimleri yazdığı satırın üzerine kendisiyle birlikte bu kitabı dinleyen kişileri ve semâ tarihini yazmıştır. Eğer o kitabı birçok mecliste dinlediyse her meclisin sonuna belâğ kaydı düşmüştür. Belağ kaydının hemen ardından kitabın

²⁶² Hatîb, *el-Câmi*’, 335.

²⁶³ Hatîb, *el-Câmi*’, 334.

²⁶⁴ Hatîb, *el-Câmi*’, 106-107.

²⁶⁵ Hatîb, *el-Câmi*’, 106-107.

²⁶⁶ Hatîb, *el-Câmi*’, 130.

²⁶⁷ Hatîb, *el-Câmi*’, 133.

başında yazdığı gibi semâ kaydı ve tarih yazmıştır.²⁶⁸ Bütün bu ön hazırlıkların ardından öğrenci hocanın evine gidip ondan hadis dinlemeye hazır hale gelir.

2. Evlerdeki Hadis Eğitimi

Evlerde akdedilen hadis meclislerinde genellikle öğrenciler kendi istedikleri hadisleri hocalara sırayla okudukları için öğrenci merkezli bir hadis eğitimi söz konusudur. Hatîb el-Bağdâdî, öğrencilerin haftanın altı günü Bağdatlı muhaddislere hadis okuduğunu; hocaların haftada sadece bir gün imlâ meclisleri kurarak hadis imlâ ettiklerini ifade etmiştir.²⁶⁹ Dolayısıyla haftanın altı günü öğrenci merkezli bir eğitim sözkonusu iken bir gün hoca merkezli imlâ meclisleri kurulmuştur.

Hadis meclisine gelen öğrenciler, Allah'ı zikrederek hadis okumaya başlamış ve Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) salât ederek okumasını bitirmiştir. Hadis okumayı bitirdiklerinde hadis dinledikleri hocalara dua etmişlerdir. Muhaddislerden bazılarının hocalara ettiği dua şöyledir: “Allah hocadan, onun anne-babasından ve bütün Müslümanlardan razı olsun!”²⁷⁰

Hadis meclisi için ön hazırlığını yapıp hadisleri yazarak hocanın evine gelen öğrenci râviye hadisleri okumuş yahut ondan rivayet etmesini istediği hadisin baş kısmını (tarafını) zikretmiş, ardından hoca öğrencinin baş kısmını zikrettiği hadisleri okuyarak ona rivayet etmiştir.²⁷¹ Öğrencinin, tashif ve tahrif olmaması için râvi isimlerine hareke ve nokta koyması²⁷², hadisleri birbirinden ayırmak için hadisler arasına daire çizmesi tavsiye edilmiştir.²⁷³ Muhaddisler öğrencilere, hoca onların istediği hadisleri rivayet etmişse müsaade isteyip oradan ayrılmasını ve hocayı daha fazla hadis rivayeti isteyerek bunaltmamalarını tavsiye etmiştir.²⁷⁴

²⁶⁸ Hatîb, *el-Câmi'*, 133-134.

²⁶⁹ Hatîb, *el-Câmi'*, 266.

²⁷⁰ Hatîb, *el-Câmi'*, 154.

²⁷¹ Hatîb, *el-Câmi'*, 98.

²⁷² Hatîb, *el-Câmi'*, 134.

²⁷³ Hatîb, *el-Câmi'*, 136.

²⁷⁴ Hatîb, *el-Câmi'*, 99.

Hadis rivayetinde uygulanan bir diğere yöntem öğrencinin hocadan dinlemek istediğı hadislerin isnadlarını okuyup hocanın bu isnadlara ait hadisleri okuması yahut öğrencinin hadis metinlerini okuyup hocanın isnadları okumasıdır. Mesela Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Ebû Abdullah İbn Bükeyr'in evine gitmiştir. Hocası ona "Nasıl rivayet etmemi istersin? Dilersen bu hadislerden istediğinin metnini oku, ben de isnadını zikredeyim; yahut sen isnadını oku ben metnini söyleyeyim?" diye teklif etmiştir. Ezherî ona metinleri okumuş, hocası da isnadları zikretmiştir.²⁷⁵

Bu dönemdeki baskın yöntem kıraat olsa da bazen hocaların semâ yoluyla hadis rivayet ettikleri görülmektedir. Mesela Hibetullah b. Cafer el-Mukrî (öl. 350/961) Kûfe Kapısı Mahallesi'ndeki Hârizmiyye Sokağı'nda bulunan evinde semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir.²⁷⁶ Sadaka b. Ali el-Mevsilî, Bağdat'ta Ali b. Muhassin et-Tenûhî'nin evinde önce hadisleri oradakiler için bizzat yazmış, ardından kendisi okumuştur.²⁷⁷

Bu dönemde hadis meclislerinde kitap rivayeti oldukça yaygın durumdadır. Kadı Ebû Bekir Mükerrrem b. Ahmed el-Bezzâz *el-Fevâid* adlı derlemesini 24 Cemâziyelahir 344 [15 Ekim 955] Pazartesi günü sabah namazından sonra Bağdat'ın doğu yakasında Şemmâsiyye Mahallesi civarındaki Reyhan Sokağı'nda bulunan evinde kendisine kıraat edilmesi suretiyle rivayet etmiştir.²⁷⁸ İbn Sâ'id, 315/927 yılında perşembe günleri evinde Abdullah İbnü'l-Mübârek'in *ez-Zühd ve'r-rakâik* adlı eserini rivayet etmiştir.²⁷⁹ Ali b. Ahmed b. Ali el-Mukrî, doğu yakasındaki Sûku'l-Ataş Mahallesi'ndeki Bâriziyyîn Sokağında bulunan evinde İbn Ebu'd-Dünya'nın kitaplarını rivayet etmiştir.²⁸⁰ Ebû Ali el-Mervezî (öl. 391/1000) Bağdat'a yerleşmiş ve buradaki evinde Ebû İsa et-Tirmizî'nin *Câmi*'ini rivayet etmiştir.²⁸¹

²⁷⁵ Hatîb, *Târih*, 8/525; Zehebî, *Siyer*, 17/9.

²⁷⁶ Hatîb, *Târih*, 16/106.

²⁷⁷ Hatîb, *Târih*, 10/456.

²⁷⁸ Ebû Bekir Mükerrrem b. Ahmed el-Bezzâz, *Fevâidu Mükerrrem el-Bezzâz (Mecmû' fihî selâsetü resâil hadîsiyye içinde)*, thk. Nebil Sadeddin Cerrâr (b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 239.

²⁷⁹ İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 1, 59.

²⁸⁰ Hatîb, *Târih*, 13/223.

²⁸¹ Hatîb, *Târih*, 8/450.

Genel bir imlâ meclisi olmadığı ve her öğrenci kendi istediği hadisleri okuduğu için evlerdeki hadis meclislerinde bireysel bir hadis eğitimi söz konusudur. Her öğrenci kendi çabası, bilgisi ve donanımına göre hadis meclisine hazırlanmakta ve bu oranda hadis birikimine sahip olmuştur. Hocaların özel nitelikli hadislerini iyi bilenler veya bilenlere sorarak tespit edenler onlardan en iyi hadisleri alırken bilmeyenler herkeste olan tarikleri yazmıştır. Dolayısıyla bu eğitimin sonunda sivrilen ve öne çıkanlar hadis meclislerine gelmeden önce hazırlığını iyi yapanlar olmuştur. Ebu't-Tayyib Osman b. Amr ed-Dekkâk (öl. 389/998) “Kardeşim yaşça benden daha büyük ama ben ondan daha âlî isnadlara sahibim.”²⁸² derken eğitim sürecindeki titizliğinin sonucunda elde ettiği hadis birikiminden gururla bahsetmektedir.

Hadis meclislerinde nisbî bir serbestlik görülmektedir. Öğrenciler bireysel okumalarını yapıp meclisten ayrılabilirlerdir.²⁸³ Meclisin belirli bir zamanı olmadığı için bir grup öğrenci gelirken diğer grup çıkmaktadır.²⁸⁴ Herkes bireysel okuma yaptığı için genel bir semâ kaydı tutulmamaktadır. Bu sebeple bazı öğrencilerin önünde okuma sırası bekleyen çok öğrenci olduğu zaman meclisten ayrılıp bireysel işlerini görüp veya ihtiyaçlarını giderip tekrar meclise gelmeleri tabii bir durumdur. Mesela Ebû Ömer İbn Hayyûye (öl. 382/992) İbn Sâ'id'in meclisinde sırasını beklerken def-i hâcet ihtiyacı olduğunda meclisten ayrılır ve Katî'atü'r-Rebî' Mahallesi'ndeki evine giderdi. Def-i hâcetini yapar, abdest alır sonra da meclise geri dönerdi.²⁸⁵ Burada geniş zaman kipi kullanılması bu durumun sık sık gerçekleştiğini göstermektedir. İbn Sâ'id, dönemin önde gelen hadis hafızlarından biri olduğu için hadis meclisleri yoğun ilgi görmüş ve öğrenciler uzun süre okuma sırasının kendilerine gelmesini beklemiştir.

Evlerdeki hadis meclislerinin serbest ortamını gösteren bir başka anlatıya göre Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'nin, belki de gün boyu süren öğrenci akımından vakit bulamadığı için, bazen öğrenciler kendisine hadis okurken nafîle namaz kıldığı ifade edilmiştir. Bir defasında o nafîle namaz kılarken bir öğrenci isnâdında Nüseyr

²⁸² Hatîb, *Târih*, 13/204.

²⁸³ Hatîb, *el-Câmi'*, 75.

²⁸⁴ Hatîb, *el-Câmi'*, 69.

²⁸⁵ Hatîb, *Târih*, 4/206.

b. Zu'lûk adlı râvi olan hadisi okumuştur. Öğrenci râviyi hatalı olarak “Beşîr b. Zu'lûk” olarak okumuştur. Dârekutnî namazda olduğu için doğrudan müdahale edememiş ve “Sübhânallah!” diyerek öğrencinin hata yaptığını ifade etmiştir. Hatalı okuduğunu anlayan öğrenci bu defa “Büşeyr b. Zu'lûk” demiştir. Dârekutnî yine “Sübhânallah!” demiş, öğrenci bu kez “Yüseyr b. Zu'lûk” olarak okumuştur. Öğrencinin doğru okuyamayacağını anlayan Dârekutnî “Nûn! Kaleme ve yazdıklarına andolsun!”²⁸⁶ ayetini okumuştur. Râvinin isminin baş harfinin nûn olduğunu anlayan öğrenci sonunda doğru şekilde okumuştur.²⁸⁷

Meclisteki serbest ortam, öğrencilerin aralarında konuşmasına, râviler, isnad ve metin hakkında akıllarına takılan soruları birbirine veya hocaya sormasına imkân vermiştir. Bu haliyle hadis meclisleri herkesin en üst seviyede istifade etmek için aktif olduğu ilim halkaları durumundadır. Bununla birlikte bir edeb kuralı olarak rivayeti bölmek ve soru için muhaddisin hadisin rivayetini tamamlamasını beklemek gerektiği öğrencilere salık verilmiştir.²⁸⁸ Mesela Hatîb el-Bağdâdî, Ali b. Muhassin et-Tenûhî'nin meclisinde hadis rivayet eden Ebû Muhammed Hasan b. Abdülvahid'den (öl. 448/1056) hadis dinlemiş, ardından hocaya doğum tarihini sormuştur. Hoca doğum tarihini söylemiş, Hatîb de bu tarihi kaydetmiştir.²⁸⁹ Bağdat'a yerleşen yabancı hafızların bir kısmının Bağdat'taki bu serbest yönteme alışmadığı ve öğrencilerin ders esnasında birbirleri ile konuşmasına müsaade etmediği görülmektedir. Fakat bu tür hocaların sayıca az olduğu anlaşılmaktadır. Zira birçok mecliste aktif olarak soruların sorulduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Mecliste konuşulmasına izin vermeyen muhaddislerden biri Bağdat'a yerleşen ve hayatının sonuna kadar burada yaşayan misafir muhaddislerden Ebu'l-Kasım el-Âbendûnî'dir (öl. 368/978). O her mecliste sadece bir hadis rivayet etmeyi prensip edinmiştir. Ona bunun nedeni sorulunca “Ashâbu'l-hadis içinde edepsizler var. Hadis dinlemek için toplandıklarında konuşuyorlar. Ben buna tahammül edemiyorum.”²⁹⁰ demiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sûrî (öl. 441/1049) hadis öğrenimine ömrünü adayan, meclisten meclise koşan ve çok miktarda hadis yazan bir muhaddis

²⁸⁶ Kalem, 68/1.

²⁸⁷ Hatîb, *Târih*, 13/492; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 43/103.

²⁸⁸ Hatîb, *el-Câmi'*, 97.

²⁸⁹ Hatîb, *Târih*, 8/321.

²⁹⁰ Hatîb, *Târih*, 11/59.

olmasına rağmen hadis öğreniminde zorluk yaşamıştır. Çoğu zaman doğru olarak zapt edebilme kaygısıyla tek bir hadisi hocasına defalarca okuduğu olmuştur.²⁹¹ Burada Bağdat'taki öğrenci merkezli ve bireysel hadis eğitiminin izleri görülmektedir. Mecliste hocaya hadis okuma sırası Sûrî'dedir ve o istediği hadisleri istediği şekilde tahammül edene kadar hocası onu dinlemektedir.

Evlerde akdedilen hadis meclislerinde hadis rivayetinin yanında ricâl ve isnâd değerlendirmesi ile garîb kelimelerin anlamlarına ve yer adlarına dair açıklamalar yapıldığı görülmektedir. Mesela önde gelen hadis hafızlarından İbn Sâ'id, Abdullah İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbu'z-zühd ve'r-rakâik*'inin râvisidir. *Kitâbu'z-zühd*'ü evinde semâ usulü ile rivayet etmiş²⁹² ve hadislerin ardından "Bu hadisin rivayetinde İbnü'l-Mübârek teferrüd etmiştir. İsnâdı garîb ve sahih bir hadistir."²⁹³, "Bu [sözün] manası "Kur'ân okumadan uyumaz" demektir."²⁹⁴, "Humeyd b. Abdurrahman el-Himyerî Basralıdır. Tâbiûndan bir zâttır. İbn Avf değildir."²⁹⁵, "Râzân, Medine'de bir yerdir."²⁹⁶ gibi açıklamalar yaparak hadislerin anlaşılmasını sağlamıştır. Onun açıklamaları *Kitâbu'z-zühd*'ü yazan öğrenciler tarafından hadislerin sonuna kaydedilmiştir. *Kitâbu'z-zühd*'ün matbu nüshasında söz konusu açıklamalar korunmuştur.

Meclis öncesinde araştırarak hocanın sıhhat, uluv ve teferrüd gibi özel niteliklere sahip hadislerini tespit eden veya başkasından yardım isteyerek bu tür hadisleri yazan, ardından hocaya seçtiği hadisleri okuyarak kendisine bir asl/kitâb oluşturan hadis talibinin bundan sonra yapması gereken ilk iş kendi nüshasını hocanın asıl nüshasıyla karşılaştırmak ve varsa hataları düzeltmektir. Muhaddisler muârazayı, dinlenen kitapların rivâyetinin sıhhat şartı olarak görmüştür.²⁹⁷ Kitapların usulüne uygun olarak dinlenip muâraza edilmemesi hadis münekkidlerinin eleştirisine konu olmuş ve bu iki aşamayı tamamlamamış kitaplar güvenilir kabul

²⁹¹ Hatîb, *Târîh*, 4/172.

²⁹² Abdullah İbnü'l-Mübârek el-Mervezî, *Kitâbu'z-zühd ve'r-rakâik*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (b.y., t.y.), 304, 387, 430.

²⁹³ İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 332.

²⁹⁴ İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 426.

²⁹⁵ İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 427.

²⁹⁶ İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 175.

²⁹⁷ Hatîb, *el-Câmi'*, 138.

edilmemiştir. Mesela Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Kadı Ebû Bekir Muhammed b. İsmail'in kitaplarının bir kısmının usulüne uygun olarak dinlenmediğini söyleyerek onu eleştirmiştir. Hatîb de onun, muhtemelen vefat ettikten sonra sahafların eline geçen kitaplarından bazılarını satın alıp kontrol etmiştir. Ezherî'nin eleştirisinde haklı olduğunu anlamıştır. Zira bu kitaplarda İbn İsmail'in semâ' kaydı bulunmadığı gibi hiçbir yerinde düzeltme ve mu'âraza işaretleri de görememiştir.²⁹⁸

Öğrencilerin muâraza esnasında harekelenmemiş veya noktalanmamış isimlere hareke ve nokta koyması, yanlışlıkla iki kere yazılan kelimelerin birinin üzerini çizmesi, tahrif ve tashif varsa düzeltilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁹⁹

B. CAMİLER VE MESCİDLER

Camiler/mescidler Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) Medine'ye hicretinden sonra ilim öğreniminin merkezine yerleşmiş ve hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Son asırlarda üniversitelerin kurulmasına kadar merkezi konumunu korumuştur. Medreselerin çok yoğun ve yaygın olduğu dönemlerde bile câmiler ve mescidler, medreseler kadar yoğun kullanılan ilim mekânları olmuştur.³⁰⁰

Cami, halife tarafından içinde cuma namazı kılınmasına izin verilmiş minberi bulunan mâbedlere; mescid ise büyüklüğü ne olursa olsun halife tarafından “cuma camii” statüsü verilmemiş, dolayısıyla cuma namazı kılınmayan bütün mâbedlere verilen isimdir.³⁰¹ Bunun haricinde camiler ve mescidler arasında hadis öğrenimi hususunda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Mescidlerde farklı günlerde hadis meclisleri kurulurken camilerde *genellikle* cuma günleri hadis meclislerinin kurulduğu görülmektedir. Muhaddisler mescidlerde dilediklerinde hadis rivayet

²⁹⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/390.

²⁹⁹ Hatîb, *el-Câmi'*, 138-139.

³⁰⁰ Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 56

³⁰¹ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 47.

edebiliyorken camilerde meclis kurmak için halifeden izin alınması şarttır.³⁰² Camilerde kendilerine meclis kurmaları için izin verilen muhaddisler vefat edene, rivayeti kendi istekleri ile bırakana veya halife tarafından kürsüleri ellerinden alınana kadar buralarda hadis tahdîs etme hakkına sahiptir. Mesela Ebû Abdullah İbn Dûst'a Ebû Tâhir el-Muhallis'in (öl. 393/1002) vefatından sonra Mansûr Camii'nde hadis kürsüsü tahsis edilmiştir. İbn Dûst, bir müddet burada hadis imlâ ettikten sonra kendi isteğiyle tahdîsi bırakmış, evine kapanarak münzevi bir hayat yaşamıştır.³⁰³ Bu anlatıdan bir başka husus daha anlaşılmaktadır ki camilerde belirli sayıda meclise izin verilmekte, bu meclislerden birinin iptal edilmesi; bir başka deyişle bir hadis kürsüsünün boşalması durumunda yeni bir muhaddis bu kürsüye atanmaktadır.

Halife tarafından meclis akdetmesine izin verilen kişilerin güvenliği Hâşimîlerin nakîbi tarafından sağlanmıştır. Bazen aykırı görüşlerini meclislerde dile getiren kişiler halk tarafından taciz edilmiş ve bazen de darp edilmiştir. Bunu engellemek için Hâşimîlerin nakîbi askerler eşliğinde halifenin meclis kurmasına izin verdiği âlimi korumakla görevlendirilmiştir.³⁰⁴

Camiler ve mescidler, küttâblarda ilk öğrenimini tamamlamış olan öğrencilerin katılabileceği halka usulü ders yapılan mekânlardır. Muhaddisler cami ve mescidlerde hadis öğrenmek isteyen öğrencilerin ilk öğrenimini tamamlayıp hadis öğrenimi için yeterli donanıma sahip olması konusunda titiz davranmıştır. Hadis tâlibinin, Kur'ân eğitimi almasını, Kur'ân'ın en azından bir kısmını ezberlemesini, ilm-i hâl denecek düzeyde fıkıh eğitimi almasını ve iyi seviyede Arapça öğrenmiş olmasını hadis öğrenimine başlaması için ön şart saymışlardır.³⁰⁵

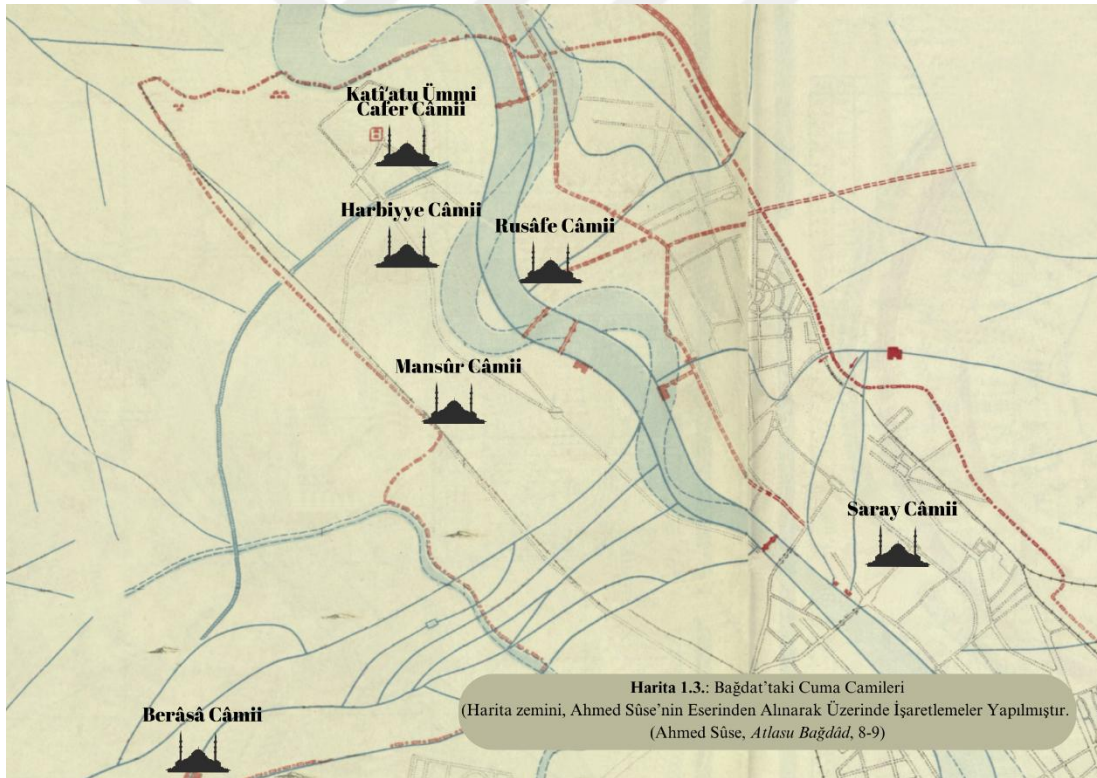
³⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 1/385.

³⁰³ Hatîb, *Târih*, 6/321.

³⁰⁴ Makdisî, *Yüksek Öğretim*, 50.

³⁰⁵ Hatîb, *Târih*, 4/287; 12/145; 13/275.

Bağdat'ta bu dönemde 3.000 civarında mescid olduğu tahmin edilmektedir.³⁰⁶ Oysa 4./10. asrın sonlarına doğru, dünyanın o dönemki en büyük metropolü olan Bağdat'ta cami sayısı sadece 6'ya ulaşabilmişti.³⁰⁷ 329/940 yılına kadar Mansûr Camii, Rusâfe Camii ve Saray Camii olmak üzere üç camide cuma namazı kılınmaktaydı. Berâsâ Camii, daha önce Şîilerin istihbârat merkezi olduğu gerekçesiyle yıkılmasının ardından 329/940 yılında yeniden inşa edilip cuma camii olarak ibadete açılmıştır.³⁰⁸ 379/989 senesinde Katı'atu Ümmi Cafer Mescidi cuma camii statüsü kazanmıştır.³⁰⁹ 383/993 senesinde ise Harbiyye'de altıncı cuma câmii faaliyete girmiştir. Ahmed Sûse'nin *Atlasu Bağdâd* adlı eserindeki haritanın zeminini kullanarak ve bu eserdeki Bağdat haritalarından yararlanarak cuma camilerinin yaklaşık konumlarını Harita-1.3.'te gösterdik.

³⁰⁶ Makdisî, *Yüksek Öğretim*, 48. İbnü'l-Cevzî Bağdat'ta 300.000 mescid bulunduğunu ifade etmiştir. Fakat bu sayı mübalağalı görünmektedir. (bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/82)

³⁰⁷ Hatîb, *Târih*, 1/431.

³⁰⁸ Abdülkerim Özaydın, "Berâsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/471.

³⁰⁹ Hatîb, *Târih*, 1/430.

4./10. asırda Bağdat'ın batı yakası nüfus olarak oldukça azalmasına, devlet dâirelerinin ve nüfusun çoğunluğunun doğu yakasına taşınmasına rağmen altı camiden dördünün batı yakasında olması dikkat çekmektedir. Bunun birçok sebebi olduğu muhakkaktır. Bizce bu sebeplerden ikisi batı yakasının doğu yakasına göre ilmi canlılığının daha fazla olması ve hem ulemâ hem de halk tarafından buraya (özellikle de Mansûr Camii'ne) atfedilen manevi değerdir.

Her ne kadar doğu yakası hükûmet merkezi olması ve nüfusun çoğunun burada bulunması ile batı yakasından daha kalabalık ise de bir önceki başlıkta ifade ettiğimiz gibi hadis râvilerinin %58,63'ü batı yakasında, %41,36'sı doğu yakasında ikâmet etmektedir. Batı yakasının ilmi hareketliliğini ve ulemâ yoğunluğunu gösteren bir anlatıya göre bazı vezirler Halife Mansûr'un inşa ettiği batı yakasındaki dairevî şehre gelip ilim ehline büyük miktarda para dağıtmıştır.³¹⁰ Vezirlerin ilim ehline yardım etmek için batı yakasının merkezi olan dâirevî şehre gelmeleri, burada ulemanın daha yoğun olduğunu göstermektedir.

Mansûr Camii'nin etrafında kurulan dâirevî şehrin ve batı yakasının ulemâ ve halk nazarındaki manevi kıymetini anlatan rivayetlerden birine göre Hatîb el-Bağdâdî bir seferinde zemzem içerken Allah'tan (c.c.) üç dilekte bulunmuştur. Bunlardan biri muhalled eseri *Târîhu Bağdâd'*ı Bağdat'ta rivayet etmek, ikincisi Mansûr Camii'nde hadis imlâ etmek, üçüncüsü ise vefat ettiğinde Bişr el-Hâfi'nin yanına defnedilmektir.³¹¹ Hatîb'in diğer camilerde değil de özellikle Mansûr Camii'nde hadis rivâyet etmek istemesi buraya verdiği kıymeti göstermektedir. Bir diğer rivayete göre Ebû Bekir İbnü's-Salt her Cuma namazını Mansûr Camii'nde kılmaktadır. Bir engel sebebiyle bir Cuma günü Cuma namazını başka bir camide kılmak zorunda kalmıştır. O gece rüyasında birinin kendisine şöyle seslendiğini işitmiştir "*Mansûr Câmii'nde namaz kılmadın ha! Oysa her Cuma orada yetmiş Allah dostu namaz kılar!*"³¹² Bu rivayet de Mansûr Camii'nin insanların gözündeki değerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

³¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/213.

³¹¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/385.

³¹² Hatîb, *Târîh*, 1/350; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/109.

Mansûr Camii'nin ulema nezdindeki önemine değindikten sonra bu cami hakkında kısa bilgiler verilir burada hadis rivayet eden bazı muhaddislere değinilecektir. Halife Mansûr Bağdat'ı dâirevî şekilde planlamış ve bu şehrin merkezine kendi sarayı ve hemen bitişiğine Mansûr Camii'ni yerleştirmiştir. Cami 200x200 zirâ' ebatında kerpiç ve çamur malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir.³¹³ Harun er-Reşîd zamanında cami yıkılarak tuğla ve kireç taşıyla yeniden inşa edilmiştir. Önce saray inşa edilip ardından Mansûr Camii saraya bitişik olarak inşa edildiği için caminin kiblesinde şaşma olmuştur.³¹⁴

Daha önce de belirtildiği gibi Mansûr Camii halk ve ulema nazarında manevi değere sahiptir. Birçok muhaddis bu camide hadis rivayet etmek istemiştir. Bağdatlı muhaddislerden bazılarında burada düzenli ders izni verilmiş, başka şehirlerden gelen misafir muhaddisler de camilerde meclis kurmasına izin verilen muhaddislerin meclislerinde onların onayıyla hadis rivayet etmiştir. Musullu muhaddis Muhammed b. Yahya el-Mevsilî (öl. 340/951), 338/949 yılında Mansûr Camii'nde imlâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Bağdat'ın önde gelen fakih muhaddislerinden Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî mescidin bir köşesinde, babası da diğer köşesinde hadis imlâ etmiştir.³¹⁵ Ebû Bekir el-Ebherî, altmış yıl gibi uzun bir süre Mansûr Camii'nde hadis imlâ etmiştir.³¹⁶ Babası Şîa'nın Vâsıt'taki muallimlerinden olduğu için İbnü'l-Muallim olarak bilinen, kendisi de Şîa'nın en etkili hadis âlimlerinden biri olan Şeyh Müfid (öl. 413/1022) 348/959 yılı civarında on yaşlarında iken Bağdat'a gelip Mansûr Camii'nde hadis semâ etmiştir.³¹⁷ Bu anlatıdan da anlaşıldığı gibi Bağdat camilerinde Şîiler ve Sünnîler birbirinden hadis almıştır. Birazdan zikredileceği üzere Şîi muhaddis İbn 'Ukde'nin Rusâfe ve Berâsâ Camilerinde hadis rivayet etmesi de bunu göstermektedir.

Bağdatlı önde gelen fakih muhaddislerden Ebu Bekir en-Neccâd (öl. 348/960), cuma günleri Mansûr Camii'nde namazdan önce fetvâ meclisi namazdan

³¹³ Hatîb, *Târîh*, 1/427.

³¹⁴ Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 148.

³¹⁵ Hatîb, *Târîh*, 4/299.

³¹⁶ Muhammed Süveysî, "Ebherî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/74.

³¹⁷ Avni İlhan, "Müfid, Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/500.

sonra da hadis imlâ meclisi akdetmekteydi. Ondan hadis dinlemek için gelen öğrencilerin çok kalabalık olması sebebiyle camide izdiham yaşandığı bildirilmektedir.³¹⁸

Bağdat'ta inşâ edilen ikinci cami Rusâfe Camii'dir. Halife Mansûr'un emri ile veliaht Mehdî-Billâh (159/775-169/785) için dairevî şehrin karşı yakasına bir karargâh kurulmuştur. Bu karargâhın ilk yapılan binası Rusâfe Camii'dir. Cami 159/775 yılında tamamlanarak ibadete açılmıştır. Önce cami sonra saray inşa edildiği için Mansûr Camii'ndeki kible sorunu burada yaşanmamıştır. Rusâfe Camii'nin Mansûr Camii'nden daha büyük ve daha gösterişli olduğu söylenmiştir.³¹⁹

Rusâfe Camii kuruluşundan itibaren birçok ilim dalında ders halkalarının kurulduğu en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Bu sırada birçok muhaddise Rusâfe Camii'nde hadis rivayet etme izni verilmiştir. Bunlardan biri olan Rusâfe Camii imamı Ebû Ömer Hamza b. Kasım el-Hâşimî (öl. 335/946) imlâ yoluyla hadis rivâyet etmiştir.³²⁰ 4./10. asırda Bağdat'ta hadis ilimlerinin birçoğunda otorite olan İbn Ebu'l-Fevâris (öl. 412/1021), Rusâfe Camii'nde hadis imlâ etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî onun derslerine katılmıştır. Hatîb, İbn Ebu'l-Fevâris'in Cuma günleri imlâ meclisi kurduğunu zikretmiştir.³²¹ Doğu yakasında ikâmet eden Muhammed b. Fâris İbnü'l-Gavrî (öl. 409/1018) imlâ yöntemiyle hadis rivâyet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî bu râviden tek bir meclis hadis yazmıştır.³²² Ebû Amr İbnü'l-Hadîb el-Bezzâz (öl. 323/934)³²³, Ebû Abdullah Ahmed b. Ubeydullah ed-Debbâs, Ebû Cafer Muhammed b. İbrahim el-Gazzâl (öl. 308/920)³²⁴ Rusâfe Camii'nde hadis rivayet eden muhaddislerden bazılarıdır.

Şehir dışından gelen muhaddislerin bir kısmı Rusâfe Camii'nde hadis rivayet etmiştir. Zeydiyye'nin Cârûdiyye koluna mensup olan Kûfeli muhaddis İbn 'Ukde

³¹⁸ Abdülkadir Şenel, "Necâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/480.

³¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/46.

³²⁰ Hatîb, *Târih*, 9/59.

³²¹ Nuri Topaloğlu, "İbn Ebü'l-Fevâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/463.

³²² Hatîb, *Târih*, 4/272.

³²³ Hatîb, *Târih*, 13/180.

³²⁴ Hatîb, *Târih*, 2/295.

330/941 yılında Bağdat'a gelmiş ve Rusâfe Camii ile Berâsâ Camii'nde hadis meclisleri akdetmiştir.³²⁵ Ebu'l-Fadl Abbas b. Muhammed el-Belhî, 321/933 yılında Rusâfe Camii'nde hadis rivayet etmiştir.³²⁶

Bağdat'ta kurulan üçüncü cami Saray Camii'dir. Halife Mu'tazid-Billâh sarayda bulunan bir mescidde Cuma namazlarını kılmıştır. İnsanlar da saraydaki bu mescidde Cuma namazlarını kılmaya başlamıştır. Oysa bu mescide henüz Cuma camii statüsü verilmemiştir. Buraya yalnız namaz vakitlerinde cemaatin girmesine müsaade edilmiş, namaz bittikten sonra ise insanlar buradan çıkarılmıştır. Halife Müktefi-Billâh, 289/902 senesinde babası Mu'tazid-Billâh'ın yaptırdığı zindanları yıktırması ve yerine halka açık büyük bir cuma camii olarak Saray Camii'ni inşa ettirmiştir. Caminin ibadete açılışının ardından insanlar sabah erkenden buraya gelebilmiş, gün sonuna kadar burada kalabilmiştir.³²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim es-Sâcî'den (öl. 410/1019) Saray Camii'nde iki hadis yazdığını söylemiştir.³²⁸

Bağdat'ta ibâdete açılan dördüncü Cuma camii Berâsâ Camii'dir. Berâsâ Camii'nin yerinde aslında daha önce Berâsâ Mescidi bulunmaktaydı. Berâsâ kenti Şîi nüfusun yoğunlukta olduğu bir bölgedir. Şîi kaynaklara göre Hz. Ali Harûrîler ile yaptığı Nehrevân Savaşı'ndan dönerken bu mescidin bulunduğu yerde konaklamıştır. Yanındaki ashabına su kuyusu kazmaları için bir yeri işaret etmiştir. Kazdıkları esnada beyaz bir kayaya rastlamışlardır. Hz. Ali bu kayanın, Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı doğar doğmaz üzerine koyduğu kaya olduğunu söylemiştir. Hz. Ali ashabıyla birlikte burada namaz kılmıştır. Şîiler bu rivayetlerden ötürü Berâsâ Mescidi'ne özel bir değer atfetmiştir. Burası günümüzde de belirtilen sebeplerle önemli ziyaretgâhlardan biridir.³²⁹

³²⁵ S. Kemal Sandıkçı, "İbn Ukde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/427.

³²⁶ Hatîb, *Târîh*, 14/46.

³²⁷ Hatîb, *Târîh*, 1/429.

³²⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/36.

³²⁹ Mahmut Demir, "Şîî Apokaliptik Bir Rivayeti Tarihlendirmek: Hadis-Tarih İlişkisi Bağlamında Berasa Mescidi'ne Dair Bir Rivayetin Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, 61/1 (2020), 62-66.

Hatîb, Berâsâ Mescidi'nden bahsederken burasının Şîa'ya meyli olan kişilerin toplandığı ve namaz için bir araya geldikleri bir yer olduğunu söylemiştir. Halife Muktedir-Billâh'a burada toplanan kişilerin asıl amacının sahâbeye hakaret etmek ve devlete isyan etmek olduğu söylenmiştir. Halife, cuma günü namaz vaktinde mescide baskın emri vermiştir. Yakalananlar tutuklanmış ve cezalandırılmıştır.³³⁰ Mescidde sadece 30 kişinin namaz kıldığı tespit edilmiştir. Burada Fâtımî elçileri tarafından kendi adamlarına verilen cinste beyaz kilden imal edilen mühürler ele geçirilmiştir.³³¹ Bunun üzerine Halife mescidin yıkılıp yerle bir edilmesini emretmiştir. Mescid yıkılıp arsası yanındaki kabristana katılmıştır. Emîru'l-Ümerâ Beckem et-Türkî bu arsa üzerine Berâsâ Camii'nin yeniden inşa edilmesini emretmiştir. Çevredeki insanların arazileri de istimlâk edilerek daha geniş bir alana yapılan Berâsâ Camii 329/941 yılında ibadete açılmış ve Bağdat'ın dördüncü cuma camii olmuştur.³³²

Şîanın Zeydiyye koluna mensup Kûfeli muhaddis İbn 'Ukde'nin Rusâfe ve Berâsâ Camilerinde hadis rivayet ettiğine değinmiştik. İbn 'Ukde'nin Rusâfe Camii'nde rivâyet ettiği hadisler tartışma konusu olmazken Berâsâ Camii'nde rivayet ettiği hadisler Sünnîler tarafından eleştirilmiştir. Ebû Ömer İbn Hayyûye, İbn 'Ukde'nin Berâsâ Camii'nde akdettiği bir hadis meclisinde ashâb-ı kirâmı, özellikle de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i kötileyen rivayetler naklettiğini görmüş, bu sebeple ondan hadis almayı bırakmıştır.³³³ Berâsâ bölgesinin Şîî ağırlıkta olması Şîî bir muhaddis olan İbn 'Ukde'yi bu camide kendi inançlarını destekleyen hadisler rivâyet etme konusunda cesaretlendirmiş olmalıdır. Fakat buna rağmen halifelerin izni ile hadis rivâyet edilebilen cuma camilerinde İbn 'Ukde'ye devlet tarafından rivâyet engeli çıkarılmaması Bağdat'taki fikir özgürlüğünün bir göstergesi olsa gerektir.

Berâsâ Camii, tekrar inşasından sonra da genellikle Şîîlerin toplanıp ilmi faaliyetler yürüttüğü bir mekân olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî, Mansûr Camii'nde bulunduğu bir sırada İbnü'l-Kâdisî'nin (öl. 447/1055) meclisine katılmıştır. İbnü'l-Kâdisî imlâ yoluyla Ahmed b. Cafer b. Hamdân İbn Mâlik'ten hadisler rivayet etmiştir. Hatîb onun İbn Mâlik'ten gerçekten hadis dinlediğinden şüphelenmiş ve

³³⁰ Zehebî, *Siyer*, 16/33.

³³¹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 86.

³³² Hatîb, *Târih*, 1/429.

³³³ Hatîb, *Târih*, 6/147.

meclis sonunda gidip asıllarını göstermesini istemiştir. Asıllarını göstermeye yanaşmayınca ona ashâbu'l-hadîs gelip asıllarını görene kadar Mansûr Camii'nde hadis rivayet etmemesini söylemiştir. O da Berâsâ Camii'ne gidip orada hadislerini rivayet etmiştir. Hatîb bu anlatının ardından Berâsâ Camii için "Râfîzîler orada toplanırdı." demiştir. İbnü'l-Kâdisî Berâsâ'daki Şiîlere, Hatîb ile arasındaki olayı "Nâsîbîler [Osman taraftarları] benim Mansûr Camii'nde Ehl-i beyt hakkında hadis rivayet etmeme engel oldular!" diyerek anlatmıştır.³³⁴ Bu anlatıdan anlaşıldığına göre Sünnîler ve Şiîler Bağdat camilerinde hadis rivayet edebilmiştir. Muhaddislerin hassas olduğu konu, râvilerin, rivâyet ettikleri hadislerin icâzetine sahip olduklarını sahit bir semâ yoluyla elde edilmiş nüshalar ile ispatlayabilmeleridir.

Bağdat'ta ibadete açılan beşinci cuma camii Katî'atu Ümmi Cafer Camii'dir. Rivâyete göre doğu yakası ahalisinden bir kadın rüyasında Rasûlullah'ı (s.a.v.) görmüş ve Hz. Peygamber ona yarın ikindi vakti öleceğini haber vermiştir. Kadın, Rasûlullah'ın batı yakasında Kâfilâiyyîn'de Katî'atu Ümmi Cafer'deki bir mescidde namaz kıldığını ve avucunu kible duvarına koyduğunu görmüştür. Kadın uyanınca bu rüyayı insanlara anlatmıştır. Söylediği yere gidildiğinde avuç izi bulunmuştur. Kadın da söylenen vakitte ölmüştür. Bu olayın ardından Ebû Ahmed el-Mûsevî o mescidi onartmış ve büyötmüştür. Halife Tâi'-Lillah'dan (363/974-380/991) burada cuma namazları kılınması için izin istemiştir. Burada cuma namazı kılınmasının caiz olduğuna delil olarak buranın hendeğin ardında olduğunu, hendeğin bu mescidle diğer beldeleri birbirinden ayırdığını ve böylece bu nahiyenin başka bir belde olarak kabul edileceğini söylemiştir. Halife izin vermiş ve 379/989 yılında bu camide cuma namazları kılınmaya başlamıştır.³³⁵

Bağdat'ta bu asırda ibadete açılan altıncı ve son cuma camii Harbiyye Camii'dir. Hânedandan Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Hâşimî, Harbiyye'de büyük bir mescid yaptırmış ve buraya cuma camii statüsü vermesi için Halife Mutî'-Lillah'a (334/946-364/974) başvurmuştur. Fakat halife bu isteği kabul etmemiş ve mescid cami statüsü kazanamamıştır. Halife Kâdir-Billâh (380/991-422/1031) zamanında durum halifeye arz edilmiş ve halife fukahâdan fetvâ istemiştir. Fakihler

³³⁴ Hatîb, *Târih*, 8/530.

³³⁵ Hatîb, *Târih*, 1/430.

bu mescidde cuma namazı kılınmasının câiz olduğu konusunda icmâya varmıştır. Bunun üzerine halife buraya cuma camii statüsü bahşetmiştir. Harbiyye Camii 383/993 senesinde faaliyete girmiştir.³³⁶

Bağdat'ta cuma camileri dışındaki üç bin civarındaki mescid bazen orada hadis halkası kuran muhaddislerin adlarıyla, bazen o bölgeye yerleşen halkın memleketlerinin adlarıyla yahut büyük bir zâtın adıyla adlandırılabilir. Meselâ Ebu'l-Kasım ed-Dârikî (öl. 375/985), Katî'atü'r-Rebî'deki Derbü İbn Halef'te bulunan Da'lec b. Ahmed Mescidi'nde hadis rivâyet etmiştir.³³⁷ Da'lec b. Ahmed Bağdat'ın önde gelen hadis hafızlarından biridir. Hatîb el-Bağdâdî, Dîneverli muhaddis Ebu'l-Kasım Nuaym b. Hammâd el-Huzâ'î'den 409/1018 senesinde Ebû Ömer b. Mehdî mescidinde hadis yazdığını söylemiştir.³³⁸ Dâru'l-Kutn'da bu asrın en parlak simalarından olan Dârekutnî'nin adını taşıyan Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî Mescidi bulunmaktadır.³³⁹

Enbârlıların ikâmet ettiği batı yakasındaki Birketü Zelzel'de Enbâriyyûn Mescidi bulunmaktadır.³⁴⁰ Meşhur fakih muhaddis Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Katî'atü'r-Rebî'in başında bulunan Abdullah b. Mübârek Mescidi'nde hadis rivâyet etmiş ve fıkıh tedrisatı yapmıştır.³⁴¹ Ebû Bekir eş-Şâfi'î'nin Bâbu'ş-Şâm'da hadis meclisleri akdettiği kendi adıyla anılan bir mescidi vardır.³⁴²

İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Bağdat'ta da üç aşamalı bir eğitim süreci takip edilmiştir. Bunların ilki okuma yazma, Kur'ân eğitimi ve temel dini bilgiler eğitiminin verildiği küttâb eğitimidir. Küttâblar bu asırda genellikle mescidlerde veya müeddibin evinde eğitim vermiştir. Bu küttâblarda ilk öğrenimini tamamlayan öğrencilerden istekli olanlar mescidlerde akdedilen genel ilim halkalarından bazılarında katılmıştır. Mescidlerde yapılan bu eğitim bir ihtisas eğitimi olmayıp farklı ilim dallarında genel bilgilerin öğrenildiği bir süreçtir. Mescidlerde

³³⁶ Hatîb, *Târih*, 1/430.

³³⁷ Hatîb, *Târih*, 12/237.

³³⁸ Hatîb, *Târih*, 430.

³³⁹ Hatîb, *Târih*, 6/90.

³⁴⁰ Hatîb, *Târih*, 6/61.

³⁴¹ Hatîb, *Târih*, 6/20.

³⁴² Hatîb, *Târih*, 3/483.

çeşitli ilimleri tahsil eden öğrenci, kişisel meylî, aile veya hoca yönlendirmesi gibi etkenlerle bir branşa yönelip ihtisas eğitimi almaktaydı. Bu genel çerçeveye detaylandırılarak ele alınacaktır.

1. İlk Öğrenim

Bütün öğrencilerin ilk öğrenim gördüğü küttâb adı verilen mekteplerin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmese de tarihinin İslam öncesi dönemlere kadar uzandığı görülmektedir. Sâsânî Kısırâsı Hüsrev I. Enûşirvân'ın (531-579) emriyle baştabip Burzûye, *Kelile ve Dimne*'yi Pehlevî Farsçası'na tercüme etmiştir.³⁴³ Milâdî 6. asırda yapılan bu tercümenin başında kendisinden de bahseden baştabip Burzûye “Yedi yaşıma girdiğimde babam ve annem beni öğretmene (müeddib) teslim etti. Yazmayı iyice öğrendiğimde anne-babama teşekkür ederek ilimleri inceledim.”³⁴⁴ demektedir. Bu anlatıdan anlaşılacağı üzere küttâb adı verilen mektepler İslam öncesi dönemlerden beri faaliyet göstermektedir.

İslam'ın gelişiyle bu kurumlarda okuma yazmanın yanında Kur'ân ve temel dini bilgiler eğitimi verilmeye başlamıştır. İslam tarihinde bu kurumların temeli Allah Rasûlü (s.a.v.) döneminde atılmış, Hz. Ömer'in girişimleriyle sistematik hale gelmiş, Emevîler döneminde gelişimini sürdürüp Abbâsîler döneminde yaygınlaşmıştır.³⁴⁵

Muhaddisler mektep eğitimini önemsemiş, bu ilk eğitimi almayan öğrencilerin hadis öğrenimine başlamasını hoş karşılamamıştır. Evzâ'î ders halkasında bir genç gördüğü zaman onun Kur'ân öğrenimi yapıp ilk öğrenimini tamalamadığını öğrenirse ona hadis rivayet etmezdi. Yahya b. Yemân kendisine bir delikanlı geldiği zaman A'râf Sûresinin başından yetmiş ayet, Yusuf Sûresinin başından yetmiş ayet ve hadisin başını okuturdu. Eğer okuyabilirse ona hadis rivayet eder; okuyamazsa

³⁴³ Adnan Karaismailoğlu, “Kelile ve Dimne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/210.

³⁴⁴ Abdullah b. Mukaffa, *Kelile ve Dimne* (Kahire: el-Matbaatu'l-emîriyye bi Bulak, 1937), 74.

³⁴⁵ Fırat, Nurullah, “Büveyhîlerin Abbâsîlere Hâkim Olduğu Yüzyılda Eğitim-Öğretim ve Kurumları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Baberti Dergisi*, 17 (2023), 113.

etmezdi.³⁴⁶ Ebû Ubeyd Ali b. Hüseyin'in (öl. 319/931) yaşadığı olay muhaddislerin bu konudaki keskin tavrını göstermesi açısından önemli bir anlatıdır. Ebû Ubeyd, öğrenim sürecinin başında önemli muhaddislerden biri olan Yakub b. İbrahim ed-Devrakî'den hadis dinlemek istemiştir. Fakat babası onun Kur'ân'ı ezberlemeden hadis öğrenimine başlamasını doğru bulmamıştır. Kur'ân'ı ezberledikten sonra Yakub ed-Devrakî'den hadis dinlemek üzere yola çıktığında onun vefat ettiğini öğrenmiştir.³⁴⁷

Bir eğitim kurumu olarak küttâbların 4./10. asırda halen kendisine has inşa edilen binaları bulunmamaktadır. Genellikle mescidlerde verilen eğitim bazen müeddibin evinde, dükkânında, bazen zengin bir öğrencinin evinde, bazen bürokratların köşklerinde veya halifelerin saraylarında verilmiştir. Küttâbda eğitim veren müeddibin ücreti bazen bu müesseseler için kurulan vakıflar tarafından karşılanırken bazen de öğrenci velileri tarafından ödenmiştir.³⁴⁸

Mekteplerde eğitim veren hoca müeddib, muallim ve müktib gibi lakaplarla anılmaktadır.³⁴⁹ İncelenen asırda hadis rivâyet eden 1160 Bağdatlı râvilerden 23 kişinin (%1,98) müeddiblik yaptığı tespit edilmiştir. Bu yirmi üç müeddib râvinin ilmi branşları incelendiğinde görülmektedir ki üçü muhaddis, biri nahiv ve kıraat alimi, biri fakih ve kıraat alimi, ikisi kıraat alimi, biri tarihi bilgiler rivayet eden ahbârî, biri hatib, biri de kıssacıdır. Diğer on üç öğretmen hakkında branş bilgisi verilmemektedir.

Bağdatlı 1160 râviden sadece yirmi üç kişinin öğretmen (müeddib) olarak görev yapması açıklamaya muhtaç görünmektedir. Hadis râvileri de dahil olmak

³⁴⁶ Hatîb, *el-Câmi'*, 27.

³⁴⁷ el-Kindî Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Mısrî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât* (Beyrut: Matbaatu'l-âbâ, 1908), 523.

³⁴⁸ Nurullah Fırat, "Büveyhîlerin Abbâsilere Hâkim Olduğu Yüzyılda Eğitim-Öğretim ve Kurumları Üzerine Bir Değerlendirme", *Baberti Dergisi*, 17 (Haziran 2023), 114.

Müeddibler bazen eğitim ücretini ödeyemeyecek kadar fakir ailelerin çocuklarından maddi ücret almak yerine onlardan belirli hizmetler almaktaydılar. İmam Şâfiî çok fakir bir ailenin ferdi olduğu için eğitim ücretini ödeyememiş, hocası da bu ücreti almak yerine zekâsı ve öğrenim hızı ile ders arkadaşlarını geride bırakan Şâfiî'yi asistanı olarak görevlendirmiştir. (Beyhakî Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Menâkıbu's-Şâfiî'i*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-türâs, 1970), 1/105.)

³⁴⁹ Hatîb, *Târih*, 4/150.

üzere birçok âlim içerisinde öğretmenlik yapanlar çok az sayıdadır. Bunun üç farklı sebepten kaynaklandığı düşünülebilir. Bunlar, söz konusu mesleğin yetersiz maddi kazancı, sosyal statülerine uymaması ve ashabu'l-hadîsin idareye karşı mesafe koyma tavrıdır. Zengin bir şahsın, bir bürokratin veya hanedandan birinin çocuğuna özel olarak müeddiblik yapmak dışında genellikle müeddiblik çok az kazancı olan bir iştir. Bazı âlimler bu durumu açıklarken müeddibliği “*acı bir ekmek ve hakir bir meslek*” olarak nitelemiştir.³⁵⁰

İkinci olarak müeddiblik genellikle hakir bir iş olarak görülmüş ve bu sebeple ulema bu işe sosyal statülerine uygun olmadığı için tenezzül etmemiştir. Yâkût el-Hamevî'nin, birçok ilimde söz sahibi olan ve önceleri çocuklara öğretmenlik yaparak geçimini sağlayan Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (öl. 322/933) hakkında söylediği “*Önce çocuklara muallimlik yapardı. Sonra ilim onu daha yüce bir mertebeye yükseltti.*”³⁵¹ sözü bu durumu açıklar niteliktedir. Âlimlerin öğretmenlik yapmaktan kaçınmalarına sebep olabilecek üçüncü etken ashâbu'l-hadîsin genel tutumu olarak idareye karşı mesafe koymasıdır. Fakirlerin çocuklarına eğitim vermek geçim için yeterli olmadığı için ancak zenginlerin ve devlet ricalinin çocuklarına eğitim vermek bu işi yapmaya değer kılmıştır. Fakat muhaddisler idarecilere karşı tutumları gereği bu işe yanaşmamış olmalıdır.

Müeddibler içinde asıl branşı hadis olan üç kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebu'l-Abbas Hâmid b. Muhammed b. Şuayb'dır (öl. 309/921). Zehebî ondan “*İmam, muhaddis, sebt*” diyerek söz etmiş ve onun son müsniidlerden olduğunu söylemiştir.³⁵² Bir diğer muhaddis Ebû Muhammed Cafer b. Muhammed (öl. 353/964) çok hadis mesmûâtı olan bir müeddibdir.³⁵³ Üçüncü muhaddis müeddib Ebû Muhammed Abdullah b. Ubeydullah (öl. 408/1017) uzun ömürlü bir hadis hocasıdır. Müsniidü Bağdad olarak anılır. Kadı Ebû Abdullah el-Mehâmilî'den *ed-*

³⁵⁰ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 219.

³⁵¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1/274.

³⁵² Zehebî, *Siyer*, 11/179.

³⁵³ Hatîb, *Târih*, 8/152.

Du'â başta olmak üzere birçok hadis cüzünü tek başına (teferrüden) rivayet etmiştir. Seksen yedi yaşında vefat etmiştir. Âlî ve garîb rivâyetlere sahiptir.³⁵⁴

Müeddiblerden on beş kişi hakkında cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapılmıştır. Bunlardan dokuz kişi için "sika"³⁵⁵, bir kişi için "sadûk"³⁵⁶, bir kişi için "semâ'ı sahihtir"³⁵⁷, bir kişi için "fihî tesâhül"³⁵⁸, bir kişi için "leyse bi mahalli'l-hücce"³⁵⁹, bir kişi için "leyse bi şey"³⁶⁰ bir kişi için de "metrûk"³⁶¹ lâfızları kullanılmıştır. Geri kalan sekiz kişi için herhangi bir cerh-ta'dîl değerlendirmesi zikredilmemiştir. Bu verilerden yola çıkarak müeddib râvilerin genellikle hadis ilmi açısından güvenilir oldukları söylenebilir.

2. Genel Öğretim

Küttâbda yazmayı öğrenen, Kur'ân ve temel dinî bilgiler eğitimi alan genç ilim tâlibi mescidlerde kurulan ilim halkalarına katılmıştır. Bu ilim halkaları halka açık, her yaştan ve her ilim seviyesinden öğrencinin katılabildiği temel eğitim merkezleridir. İmam Şâfiî'nin kendi eğitim sürecine dair anlattığı şu olay, küttâb eğitimi sonrasındaki genel eğitim hakkında fikir vermektedir: "*Annem beni küttâba verdi. Kur'ân'ı hatmettiğim zaman mescide girdim ve ulemânın meclislerine katıldım.*"³⁶² Toplumun her kesiminin ortak olarak aldığı bir dizi eğitim vardır. Neredeyse herkes dil, edebiyat, lügat, nahiv, kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini temel düzeyde tahsil etmiş, ardından amacı ve meylî yönünde ihtisasa yönelmiştir. Mesela Abbâsî bürokratları ilmi yetkinlikleriyle temâyüz etmiş aydın kişilerdir. Batılı araştırmacı Pedersen bu durumu şu sözleriyle ifade etmiştir: "*Her alim tüm alanlarda genel bir malumat sahibiydi. Devlet adamları dahi sadece camide ders*

³⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, 13/28.

³⁵⁵ Hatîb, *Târih*, 10/500, 9/38, 8/152, 7/469, 2/156, 8/546, 8/450, 11/224, 12/330.

³⁵⁶ Hatîb, *Târih*, 13/578.

³⁵⁷ Hatîb, *Târih*, 7/113.

³⁵⁸ Hatîb, *Târih*, 2/532.

³⁵⁹ Hatîb, *Târih*, 8/677.

³⁶⁰ Hatîb, *Târih*, 4/307.

³⁶¹ Hatîb, *Târih*, 11/321.

³⁶² Beyhakî Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Menâkıbu's-Şâfi'î*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-türâs, 1970), 1/105.

*dinlemekle yetinmiş kimseler değil konuşmaya başladıklarında etraflarında bir ders halkası teşekkül edebilecek alimlerdi.”*³⁶³ Bürokratlar temel eğitimlerini aldıktan sonra daha çok kitâbet, edebiyat ve şiir gibi ilimlere yönelerek ihtisas aşamalarını tamamlamıştır. Aklî ilimlere ve doğa ilimlerine meyli olanlar da yine bu temel eğitimin ardından ihtisas branşlarına yönelmiştir. Mesela ünlü astronom İbnü'l-A'lem'in (öl. 375/985) temel eğitimini tamamladıktan sonra matematik, astronomi ve mûsiki nazariyatı eğitimi aldığı bildirilmiştir.³⁶⁴

Genel öğrenimden sonra ihtisas branşı seçiminde kişisel entelektüel meyiller, aile rehberliği, genel eğitim sürecinde öğrenci üzerinde etki uyandıran üstad faktörü, maddi kazanç imkânı³⁶⁵ ve sosyal statü gibi etkiler görülmektedir. İlki ilim tâlibinin kendi yatkınlığını ve ilgisini keşfettiği ilim dalına bu kişisel meyli sayesinde yönelmesidir. Bu duruma Muhammed b. Beşşâr Bündâr'ın (öl. 252/866) eğitim süreci örnek verilebilir. Bündâr, Kur'ân'ı ezberledikten sonra memleketindeki muhaddislerin rivayet ettiği hadislerin tamamını dinlemiştir. Ardından hadis tahsili için rihle yapmak istemiş ancak annesi buna müsaade etmemiştir. Annesi vefat edene kadar memleketinden ayrılamamıştır.³⁶⁶ Bündâr'ın aile çevresinde kendisini destekleyen ve yönlendiren kişilerin olmamasından ötürü istediği dönemde rihle yapamamış olsa da daha sonra bireysel ilmî meylinin peşine düşerek hadis tahsili için

³⁶³ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitab'ın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 35.

³⁶⁴ Sadettin Ökten, “İbnü'l-A'lem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/482.

³⁶⁵ Maddi gelir imkânı branş seçiminde önemli faktörlerden biri olarak görünmektedir. Fakat bu durum hadis ilmi için geçerli değildir. Hadis ilmini tahsil etmek maddi gelir getirmeyen bir uğraş durumundadır. Zira maddi gelir devlet mansıplarıyla özellikle de kadılık ile mümkün olmaktadır. Ashâbu'l-hadîs ise tarih boyunca sultanlara, devlet adamlarına ve devlet görevlerine mesafeli olagelmışlerdir. Bu sebeple muhaddislerin tamamına yakını kadılık vazifesi almamıştır. Birçok muhaddis kitap istinsâh ederek geçimini sağlamıştır. (Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 218) Şu'be b. Haccâc hadis ilminin maddi getirisi olması şöyle dursun kişiyi maişetini temin etmekten bile alıkoyup fakr u zarurete düşürdüğünü şu sözleriyle ifade etmiştir: “Hadis tahsil eden iflas etmiştir. Ben de iflas etmişim. Öyle ki annemin kazanımı yedi dinara sattım.” (Hatîb, *el-Câmi'*, 22.) “Bir insanın evinde hokka görürsen ona acı ve yeninde [yiyecek] birşeyler varsa ona ver.” (Hatîb, *el-Câmi'*, 23) Bu hakikate Fadl b. Musa eş-Şeybânî de şu sözleriyle işaret etmektedir: “Hadis tahsili müflislerin mesleğidir. Ashâbu'l-hadîsten daha sefil olanı görmedim.” (Hatîb, *el-Câmi'*, 23) Süfyân b. Uyeyne ise bu sorunun sadece hadis tâlibini değil ailesini de olumsuz etkilediğini belirterek şöyle demiştir: “Bu hokkalar kimin evine girerse mutlaka ailesi ve çocukları mutsuz olur.” (Hatîb, *el-Câmi'*, 23) Maddi gelir hadis ilmi için olmasa da fıkıh ilmine yönelten en büyük etkenlerden biridir.

³⁶⁶ Mücteba Uğur, “Bündâr, Muhammed b. Beşşâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/488.

uzun yolculuklar yapmış ve önemli bir muhaddis olmuştur. Bireysel ilgi ile hadis tahsiline yönelen bir diğer muhaddis Ebû Bekir eş-Şâfiî'dir. O geçimini temin etmek amacıyla elbise ticareti ile uğraşmıştır. Daha sonra gönlüne düşen hadis öğrenimi arzusu sebebiyle on altı yaşında hadis tahsiline başlamıştır.³⁶⁷

Bireysel meyiller sonucu hadis ilmine yönelen az sayıda kişi olsa da önemli muhaddislerin çoğunun aile bireylerinin hadis ilmiyle yakından ilgilendikleri ve onları hadis tahsiline teşvik ettikleri görülmektedir.³⁶⁸ Mesela Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'nin babası da bir muhaddistir. Dârekutnî henüz çocukken babasının teşvik ve yönlendirmesiyle hadis meclislerine katılmaya başlamıştır.³⁶⁹ İbn Şâhîn, kendisine hadis ilmini sevdiren dedesi ve bir muhaddis olan babası sayesinde çok küçük yaşlarda hadis meclislerine katılmıştır.³⁷⁰ Taberânî hadisle uğraşan babasının teşvikiyle on üç yaşında iken hadis dinlemeye başlamıştır.³⁷¹ İbn Şâzân el-Bağdâdî (öl. 425/1034), aynı adla anılan babası İbn Şâzân'ın onu hadis tahsiline teşvik etmesi sebebiyle beş yaşında hadis öğrenimine başlamıştır.³⁷² Bu durumun onlarca örneği bulunmaktadır. Bîşr b. el-Hâris (öl. 227/84), branş seçimindeki rehberliğin önemine değinerek en çok hoşuna giden durumun, yetişmekte olan bir çocuğun onu yönlendirip eğitecek ehl-i hadîsten bir zâtın gözetiminde bulunması olduğunu ifade etmiştir.³⁷³

³⁶⁷ Selman Başaran, "Ebû Bekir eş-Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/112.

³⁶⁸ İlim talibini branş seçiminde etkileyen yönlendirmeler bazen aile çevresinden değil, mensup olduğu sosyal küme içerisindeki bir bireyden de gelebilmekteydi. İmam Şâfiî'nin ilim öğrenim sürecinde yaşadığı ve kendisini branş değiştirmeye iten olay bunun güzel örneklerinden biridir. Musab b. Abdullah ez-Zübeyrî bu olayı şöyle anlatmaktadır: "Şâfiî ilk başta şiir, tarih ve edebiyat tahsil ediyordu. Birgün bineğinin üzerinde o ve terkisinde babamın bir kâtibi giderlerken Şâfiî bir beyit şiir okudu. Bunun üzerine babamın kâtibi kırbaçıyla ona vurdu ve şöyle dedi "Senin gibi bir adam böyle [basit] bir şeyle mürüetini yok ediyor öyle mi! Fıkıhta ne durumdasın peki?!" Bu olay Şâfiî'yi derinden sarsmış ve ardından fıkıh tahsiline başlamıştır. (Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, 1/96.)

³⁶⁹ İsmail Lütfî Çakan, "Dârekutnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/488.

³⁷⁰ Ali Osman Koçkuzu, "İbn Şâhîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/367.

³⁷¹ Mehmet Görmez, "Taberânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/310.

³⁷² Takıyyuddin b. Abdülkadir et-Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv (Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1983-1989), 216.

³⁷³ Hatîb, *Târih*, 13/275.

Öğrencilerin branş seçiminde etkili olan faktörlerden biri de sosyal statüdür. Herhangi bir maddi kazanç sağlamasa da hadis ilminde otorite olan muhaddisler toplum içinde en saygın kişilerdendir. Halifeler ve bürokrasinin zirvesindeki vezirler bile muhaddislere imrenmiş ve onların konumunda olmayı arzu etmiştir. Rivayete göre Halife Me'mûn dünya lezzetlerinden arzuladığı tek şeyin bir mecliste hadis imlâ etmek olduğunu söylemiştir.³⁷⁴ İlme düşkünlüğüyle bilinen meşhur Büveyhî Veziri Ebu'l-Fadl İbnü'l-'Amîd'in (öl. 360/970) huzurunda 4./10. asrın en önemli muhaddislerinden Taberânî ve İbnü'l-Ci'âbî müzâkere yoluyla birbirine galebe çalmaya çalışmıştır. Uzunca bir müzâkerenin ardından Bağdatlı rakibi İbnü'l-Ci'âbî'yi âli isnadları sayesinde alt eden Taberânî'ye imrenen vezir İbnü'l-'Amîd mümkün olsa onun yerinde olmak için sahip olduğu herşeyi feda edeceğini söylemiştir.³⁷⁵ Bir diğer meşhur Büveyhî veziri Sâhib b. 'Abbâd (öl. 385/995) hadis imla etmeye karar verdiği zaman "tevbe evi" adını verdiği bir evde bir hafta inzivaya çekilip tevbe istiğfar eder, bu arınmanın ardından hadis imlâ meclisi akdederd. Meclisinde izdiham olurdu.³⁷⁶ O hadis yazmaya ve imlâ etmeye düşkünlüğünü "*Hadis yazmayan kişi İslam'ın tadını alamaz!*"³⁷⁷ diyerek ifade etmiştir. Bu asırda Abbâsî vezirlerinin tartışmasız en başarılı ismi olan Ali b. İsa (öl. 334/946) hadise ve muhaddislere son derece ilgili bir devlet adamıydı. Kendisi de hadis rivayet eden Ali b. İsa'nın babası, kardeşi ve oğulları da muhaddisti. Ebu'l-Kasım el-Begavî'den *Mu'cemu's-sahâbe*'yi Hicrî 300 senesinden sonra sadece kendi aile fertlerinin katıldığı özel bir mecliste dinlemiştir.³⁷⁸

Hadis ilminin sağladığı en büyük saygınlıklardan biri dünyanın dört bir yanından hadis tâliblerinin âli isnâdlarını ve garib rivâyetlerini dinlemek için bir muhaddise akın etmesidir. Bu itibar öyle cezbediciydi ki bu konumu elde edemeyenlerden bazıları sahip olmadıkları hadis cüzlerini elde etmiş gibi davranarak haksız bir itibar kazanmaya çalışmıştır. Mesela İbn Adî'ye Kûfeli bir

³⁷⁴ Hatîb, *el-Câmi'*, 264.

³⁷⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed İbn Abdülhâdi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî-İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 3/109.

³⁷⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2/695.

³⁷⁷ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî vd. (Haydarâbâd: Meclisü dâireti'l-me'ârifî'l-Usmâniyye, 1382-1402/1962-1982), 9/12.

³⁷⁸ Hatîb, *Târih*, 12/104.

muhaddis mektup yazarak Kûfelilerin nüshalarına sahip bir muhaddisin bulunduğunu bildirmiştir. Bu haber üzerine Kûfe'ye o râviyi görmeye giden İbn Adî ve arkadaşları karşılardaki kişinin nüshalarının sorunlu olduğundan kuşkulandı ve ondan rivayet ettiği nüshaları kendilerine göstermesini istemişlerdir. Başlangıçta işi zora koşan ve nüshalarını göstermek istemeyen râvi, ısrarların ardından şöyle demiştir: “Bende hiçbir asıl [kitap] yok. Bana bu nüshaları İbn ‘Ukde getirdi ve şöyle dedi “Bunları rivayet et de senin de adın geçsin. Böylece Bağdatlılar bunları dinlemek için sana gelsinler.”³⁷⁹

Bu itibar çalma konusunda bir anlatı da Mahled b. Cafer (öl. 370/980) hakkında nakledilmektedir. O rivayete başladığı dönemin başlarında sika durumdadır. Sahîh ve iyi asılları vardır. Daha sonra oğlu onu birçok asılsız iddiada bulunmaya itmiştir. Oğlu ondan Mervezî'den *el-Meğâzî*, İbn ‘Allûye'den *el-Mübtede*, Taberî'den *et-Târîhu 'l-kebîr*, Ebû Ubeyd'den *et-Tahâret* gibi birçok kitabı semâ' ettiğini iddia etmesini istemiştir. Nefsine bunlar hoş gelmiş ve oğlunun arzusunu kabul etmiştir. Oğlu onun için bu kitapları sahaftan satın almış, o da bunları defalarca rivayet etmiştir. Bu durumu ortaya çıkınca itibarı zedelenmiş ve rezil olmuştur.³⁸⁰

Hadis ilminin sağladığı sosyal statünün en güzel göstergelerinden biri Ebû Bekir el-Firyâbî'nin yaşamında görülmektedir. O, Bağdat'a geldiğinde gemiler eşliğinde büyük bir törenle karşılanmış, Bağdat'ın en büyük meydanlarından biri olan Menâr Caddesi'nde onun için hadis meclisi kurulmuştur. Meclise otuz bin kişinin katıldığı tahmin edilmektedir. Öğrenciler dersinde yer bulabilmek için bir gün önceden ders mahalline gidip orada gecelemiştir.³⁸¹ Firyâbî, sosyal statünün zirvesindeki böyle bir yaşamın son yıllarında hafıza sorunları sebebiyle hadis rivayet etmeyi bırakmıştır.³⁸² İtibar dolu yıllara karşı duyduğu özleminden ötürü Firyâbî'nin bazen kendini tutayıp ağladığı bildirilmiştir.³⁸³

³⁷⁹ Hatîb, *Târîh*, 6/157.

³⁸⁰ Hatîb, *Târîh*, 15/231.

³⁸¹ Zehebî, *Siyer*, 14/100.

³⁸² Zehebî, *Siyer*, 14/99.

³⁸³ Hatîb, *Târîh*, 12/97.

Mescidlerdeki ilim halkalarına katılarak geleneksel temel eğitimini tamamlayan ve yukarıda ayrıntılı olarak zikredilen faktörlerden biri ile hadis ihtisâs eğitimi almaya karar veren öğrenciler ashâbu'l-hadîsin usullerine uyarak hadis yazmaya başlamaktadır.

3. Hadis İmlâ Meclisleri

İmlâ meclisleri, hocanın meclis öncesinde seçtiği veya seçtiği hadisleri yazdırması suretiyle akdedilen meclislerdir. Bu meclisler başta cami ve mescidler olmak üzere meydanlar, hanlar, dergâhlar, dükkânlar ve evlerde akdedilmektedir. Burada sadece cami ve mescidlerde akdedilen imlâ meclislerine değinilecektir.

Bu meclislere hadis yazmak için gelen öğrencilerin yanında hadisleri dinleyerek ilim ve irfânını artırmak amacıyla halkın da katıldığı görülmektedir. Firyâbî'nin imlâ meclisinde sadece hadisleri dinlemek için gelen halk hariç hadis yazan on bin hadis talibinin olduğu ifade edilmektedir.³⁸⁴

Mescidlerde her isteyen hadis imlâ edebilirken camilerde hadis imlâ etmek için halifenin özel izni şarttır. Hatîb el-Bağdâdî, Halife Kâim-Biemrillâh'tan (422/1031-467/1075) Mansûr Camii'nde hadis imlâ etmek için izin istemiş, halife de nakîbu'n-nukabâya, ona Mansûr Camii'nde hadis kürsüsü tayin etmesi talimatını vermiştir.³⁸⁵ Camilerde akdedilen meclislerin sınırlı sayıda tutulmasının nedeni muhtemelen cami sayısının yetersiz olmasıdır. Bağdat 4./10. asırda İslam coğrafyasının hafız ve muhaddis sayısı en fazla olan merkezidir (bk. s. 47-48). Buna rağmen bu asrın sonlarına doğru altı cami ibadete açılabilmiştir. Altı camide muhaddislerin hadis halkalarının yanında fakihlerin tedris ve fetva halkaları, sûfilerin, vâizlerin ve kıssacıların vaaz halkaları, kelamcılarının münâzara halkaları ile nahiv ulehasının edebiyat halkaları da bulunmaktadır. Dolayısıyla Bağdat'ın çok sayıda âlimlerinin her birine meclis tahsis edilmesi mümkün değildir. Bu sebeple sınırlı sayıda meclise izin verilmiş olmalıdır.

³⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, 14/98; Hatîb, *Târîh*, 8/102.

³⁸⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1/385.

Camilerde aynı anda birçok hadis halkası bulunmaktadır. Camilerin kapasitesi sebebiyle elbette bu halkalar sınırlı sayıda tutulmuştur. Bundan dolayı bir muhaddise ayrılan süre dolduğu zaman başka bir muhaddis hadis rivayet etmek için onun halkasından boşalan yerde meclis akdetmiştir. Mesela Ebû Bekir İbn ‘Abâye (öl. 410/1019) Ebu’l-Hasan b. Rızkûye’den (öl. 412/1021) sonra Mansûr Camii’nde hadis imlâ ederdi.³⁸⁶

Meclis sahibi âlimler bu meclislerde hem kendileri hadis rivâyet edebilmiş hem de istedikleri kişilere rivayet izni verebilmiştir. Bağdatlı ulemâ, kendilerine meclis tahsis edilmemiş Bağdatlı muhaddisler ile şehir dışından gelen muhaddislerin camilerde hadis rivayet etme sorununu bu şekilde çözmüş görünmektedir. Ukberâlî muhaddis Ebu’l-Ezher Abdüssemî b. Muhammed b. Abdülvehhab (öl. 347/958), 344/955 yılında Bağdat’a gelmiş ve İbnü’s-Semmâk’ın meclisinde hadis imlâ etmiştir.³⁸⁷ Hımslı muhaddis Abdülğâfir b. Selâme b. Ahmed el-Hımsî 24 Muharrem 329 [29 Ekim 940] Cuma günü Bağdat’a gelmiş ve Mansûr Camii’nde Ebû İshak el-Mervezî’nin meclisinde hadis imlâ etmiştir. Bu meclisin onun ilk hadis rivayet ettiği meclis olduğu ifade edilmiştir.³⁸⁸ Hadis öğreniminde belli bir birikime ulaştıktan sonra hadis rivayet etmeye başlayacak genç muhaddislere camilerde fırsat verilmesi onların gelişimine katkı sağlamış olmalıdır. Ebu’l-Kasım Hadır b. Temîm (öl. 415/1024) Ahmed b. Ali el-Bâdâ’nın meclisinde sadece bir hadis rivayet etmiştir.³⁸⁹ Ebu’l-Abbas es-Serrâc (öl. 313/925), Muhammed b. Yahya’nın meclisinde 60 küsur sene hadis imlâ etmiştir.³⁹⁰

Meclis tahsis edilen muhaddisler kendileri tahdîsi bıraksalar da meclislerine kendi istekleriyle son vermedikleri sürece meclisleri faaliyette kalabilmektedir. Devrin önde gelen hafızlarından Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Ebû Bekir el-Firyâbî hayatta iken Bağdat’a gelmiştir. O sıralar Firyâbî hafıza sorunları sebebiyle hadis rivayet etmeyi bırakmıştır. Fakat meclisi hâlâ aktiftir. Firyâbî’nin meclisine hafızlar ve muhaddisler gelir onun huzurunda hadis rivayet ederdi. Ebû Ali en-Nîsâbûrî,

³⁸⁶ Hatîb, *Târih*, 3/512.

³⁸⁷ Hatîb, *Târih*, 12/453.

³⁸⁸ Hatîb, *Târih*, 12/448.

³⁸⁹ Hatîb, *Târih*, 9/293.

³⁹⁰ Hatîb, *Târih*, 2/60.

Firyâbî'nin meclisinde çok sayıda muhaddisten birçok kez hadis yazmıştır. Kendi meclisinde hadis yazdıran muhaddislere özenen Firyâbî'nin hadis yazdırmaya karşı şiddetli özlem duyduğu, bazen bu özlemin etkisiyle ağladığı görülmüştür.³⁹¹

Hadis hafızları ve önde gelen muhaddislerin diğer hafız ve muhaddislerin meclislerine katıldığı görülmektedir. Bu meclisler birçok hâfızdan hadis dinlemek, isnâd, metin ve ricâle dair geniş bilgiler edinmek isteyen öğrenciler için bir ilim şölenine dönüşmüştür. Kadı Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf'un (öl. 320/932) hadis meclislerinin emsali görülmemiş güzellikte olduğu söylenmiştir. İnsanların onun meclisine akın ettiği ifade edilmiştir. Kadı Ebû Ömer hadis meclisine oturduğunda babası yaşındaki büyük hadis hâfızı Ebu'l-Kasım İbn Menî' el-Begavî'nin onun sağına, yine büyük hâfız Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî'nin onun soluna, Ebû Sa'id en-Nisâbûrî'nin onun önüne oturduğu diğer hadis hafızlarının sedirin etrafına toplandığı bildirilmiştir.³⁹² Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî'nin hadis meclisine Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî ve Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer gibi devrin büyük hâfızlarının katıldığı ifade edilmiştir. Onun imlâ meclisine yoğun rağbet olduğu ve izdiham yaşandığı bildirilmiştir. Meclisin bulunduğu sokağın ve caddenin dolup taşıdığı ifade edilmiştir.³⁹³ Muhammed b. Cafer Zevcu'l-Hurra'nın (öl. 371/981) imlâ meclislerine Kadı Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Cerrâhî (öl. 376/986), Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer b. Hayyûye, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî gibi birçok hafız ve muhaddisin katıldığı bildirilmiştir.³⁹⁴

Bir muhaddisin imlâ meclisine önemli hâfızların katılması meclis sahibi muhaddis için önemli bir prestij sebebidir. Bu sebeple birbirlerinin meclisine katılmışlardır. Bazı hâfızların, meclisine katıldığı zaman meclisin saygınlığını artıracak hâfızları ısrarla meclislerine davet etmeleri bunu göstermektedir. Bağdat'ın önde gelen hadis hâfızlarından Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî ve Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer aynı gün hadis imlâ edeceklerini ashâbu'l-hadîse ilan etmiştir. İbnü'l-

³⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 14/99.

³⁹² Ebû Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 5/210; Hatîb, *Târih*, 4/637; Kasım Ali Sa'd, *Cemheretü terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikîyye* (Abdu Dabi: Dâru'l-buhûslî'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-turâs, 1423/2002), 3/1242.

³⁹³ Hatîb, *Târih*, 4/45; Zehebî, *Siyer*, 16/91.

³⁹⁴ Hatîb, *Târih*, 2/536; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/298.

Muzaffer meclisin itibarını artıracığını düşündüğü kişilerden biri olan Ebu't-Tayyib Muhammed b. Cafer b. Durrân'ın (öl. 358/968) kendi meclisine katılması için ısrarcı olmuştur. İbn Durrân onun bu ısrarına karşı koyamamış ve İbnü'l-Ci'âbî'nin meclisine katılmak istemesine rağmen kerhen İbnü'l-Muzaffer'in meclisine katılmıştır. Fakat bir fırsatını bularak oradan ayrılıp İbnü'l-Ci'âbî'nin meclisine gitmiştir.³⁹⁵

Muhaddislerin cuma günleri camilerde hadis imlâ etmeyi ihmal etmemeleri tavsiye edilmiştir.³⁹⁶ Zira Bağdat'ta halk cuma namazı kılmak için çevre bölge ve köylerden Bağdat merkezine akın etmekte, Bağdat'ta bayram neşesi ve kalabalığı görülmektedir. Normal nüfusu yaklaşık bir buçuk milyon olan orta çağın en büyük metropolü Bağdat, cuma günleri hiçbir yerde görülmeyen bir manzaraya sahiptir. “Bağdat'ta cuma günü, Mekke'de teravih namazı, Tarsus'ta bayram günü İslam'ın güzelliklerindedir.”³⁹⁷ sözü o zamanlarda dillerde dolaşan ve Bağdat'ın cuma günü hareketliliğini gösteren deyişlerden biridir. Hatîb el-Bağdâdî “Medînetü's-Selâm'da cumaya gelen kişinin kalbinde İslam'ın azameti artar. Çünkü hocalarımız şöyle derlerdi: ‘Bağda'ta cuma günü diğer beldelerdeki bayram günü gibidir’”³⁹⁸ diyerek 4./10. asırdaki bu manzarayı tarif etmektedir. Cuma günleri halk camilere sığmaz, Dicle kıyılarına kadar namaz safları uzanırdı. Hatta bazı insanlar karada yer bulamadığı için kayıkların içinde namaz kılardı. Her yerin namaz kılan insanlarla dolup taşıdığı bu manzara gayri müslimleri bile hayran bırakmıştır.³⁹⁹

Sokaklara taşan bu izdihâmın sebebi nüfusun kalabalıklığının yanında cami sayısının az olmasından da kaynaklanmıştır. Bağdat'ta 329/940 yılına kadar üç, 379/959 yılına kadar dört cami bulunmaktaydı. 4./10. asrın sonuna doğru 383/993 yılında ibadete açılan cami sayısı sadece altıya yükselebilmiştir. Bir buçuk milyondan fazla nüfusun altı camide namaz kılması sonucu bu manzaranın oluşması tabiidir. Çevre bölgelerden ve köylerden de insanların gelmesi ve bu insanların merkeze her zaman gelme imkanlarının olmaması gibi sebeplerle Cuma günü

³⁹⁵ Hatîb, *Târih*, 4/46; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 54/424.

³⁹⁶ Hatîb, *el-Câmi* ' 269.

³⁹⁷ Hatîb, *Târih*, 1/350.

³⁹⁸ Hatîb, *Târih*, 1/350.

³⁹⁹ Hatîb, *Târih*, 1/351.

akdedilecek imlâ meclisleri daha fazla insanın katılımı olacağı için önemli görülmüştür.

Cuma günleri hadis imlâ edilmesi tavsiye edilse de Bağdat'ta haftanın her günü farklı hafız ve muhaddislerin akdettiği imlâ meclisleri bulunmaktaydı. Muâfâ b. Zekeriyya⁴⁰⁰ ve Sehl b. Ziyâd el-Kattân⁴⁰¹ pazartesi günleri, Ebu'l-Kasım İbn Menî' el-Begavî⁴⁰², Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî⁴⁰³ ve Ebu'l-Hüseyin İbn Sem'ûn⁴⁰⁴ salı günleri, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. İshak el-Cevherî çarşamba günleri⁴⁰⁵, İsmail b. Muhammed es-Saffâr⁴⁰⁶ perşembe günleri, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî⁴⁰⁷, Ahmed b. Selman en-Neccâd⁴⁰⁸, Ebû Tahir el-Muhallîs⁴⁰⁹, Ebû Bekir Yusuf b. Yakub el-Ezrak, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Hâfız ve Ebû Ömer Hamza b. Kasım el-Hâşimî⁴¹⁰ cuma günleri, Bağdat Başkadısı Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed İbn Ma'rûf⁴¹¹ cumartesi günleri ve Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud⁴¹² pazar günleri hadis imlâ ederdi. Günümüze ulaşan emâlîlerinden birindeki semâ kayıtlarına göre Kadı Ebû Abdullah el-Mehâmîlî perşembe ve pazar günleri imlâ meclisi akdederd. ⁴¹³ Ebû Bekir eş-Şâfîî cuma günleri Mansûr

⁴⁰⁰ Ebu'l-Ferec Mu'âfâ b. Zekeriyya b. Yahya, *el-Celîsu's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsu'n-nâsihu's-şâfi*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1426/2005), 594.

⁴⁰¹ Hatîb, *Câmi'*, 267.

⁴⁰² Muhammed b. Abdurrahman b. Abbas el-Muhallîs, *Seb'atü mecâlis min emâlî Ebî Tâhir el-Muhallîs*, nşr. Muhammed b. Nasır el-'Acemî (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004), 47.

⁴⁰³ Ebû Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî, *Min hadisi Muhammed b. Osman b. Kerâme ve hadîsu Tâhir b. Halid b. Nizâr el-Eylî rivâyetü Muhammed b. Mahled el-Attâr 'anhuma*, thk. Âmir Hasan Sabrî (b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2003), 155, 192.

⁴⁰⁴ Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Sem'ûn, *Emâlî İbn Sem'ûn el-Vâ'iz*, thk. Âmir Hasan Sabrî (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 98.

⁴⁰⁵ Hatîb, *Câmi'*, 266.

⁴⁰⁶ Hatîb, *Câmi'*, 267; Hatîb, *Târîh*, 2/211.

⁴⁰⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/299

⁴⁰⁸ Şenel, "Neccad", 32/480.

⁴⁰⁹ el-Muhallîs Muhammed b. Abdurrahman b. Abbas, *Seb'atü mecâlis min emâlî Ebî Tâhir el-Muhallîs*, nşr. Muhammed b. Nasır el-'Acemî (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004), 47, 58, 67, 75, 84, 90, 95.

⁴¹⁰ Hatîb, *Câmi'*, 266.

⁴¹¹ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbaki Kâdı el-Mâristân, *Ehâdisu's-şuyûhi's-sikât eş-şehîr bi'l-Meşyahati'l-kübrâ*, thk. eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif el-'Avnî (Mekke, Dâru 'âlemi'l-fevâid, 1422), 2/551.

⁴¹² İbn Sem'ûn, *Emâlî İbn Sem'ûn el-Vâ'iz*, 83.

⁴¹³ İbn Mehdî el-Fârisî'nin rivayet ettiği *Emâlî*'deki meclis târihleri şöyledir: 23 Rebîülâhîr 329 [25 Ocak 941] Pazar (s. 19); 27 Rebîülâhîr 329 [29 Ocak 941] Perşembe (29), 29 Rebîülâhîr 329 [31 Ocak 941] Pazar (s. 39), 3 Cemâziyelevvel 329 [3 Şubat 941] Perşembe (s. 45), 7 Cemâziyelevvel 329 [7 Şubat 941] Pazar (s. 55), 11 Cemâziyelevvel 329 [11 Şubat 941] Perşembe (s. 62), 12[14?] Cemâziyelevvel 329 [12 [14?] Şubat 941] Perşembe [Pazar?] (s. 72: *Emâlî*'de 12 Cemâziyelevvel

Camii'nde, salı günleri de Derbû'l-Kassârîn'deki kendi adıyla anılan mescidde hadis imlâ ederdi.⁴¹⁴

Bu asırdaki seçici hadis öğrenimi gereği cami ve mescidlerde akdedilen imlâ meclislerinde râvilerin sahip olduğu rivâyetlerden özel nitelikli olanları rivayet etmesi beklenmiştir. Râvi, kendi hadislerinin inceliklerine vâkîf bir muhaddis ise imlâ edeceği hadisleri kendisi seçmiştir. Fakat bazı râviler kendi hadisleri içindeki nitelikli rivayetleri bilemeyebilmekteydiler. Bu râviler hadis imla edeceklerinde hadis ilminde uzman olan hafızlardan kendi hadisleri içinden seçki yapmalarını istemiştir. Mesela Ebu'l-Hüseyin İbn Bişrân (öl. 415/1024) hadis imlâ edeceği zaman Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris'ten yardım ister, İbn Ebu'l-Fevâris de onun hadislerinden seçki yapardı. İbn Bişrân onun seçtiği hadisleri imlâ ederdi.⁴¹⁵

Hadis imlâ edecek muhaddisin rivayetlerinden oluşturulacak seçkileri sıradan muhaddislerin değil hadis ilminde uzman hâfızların yaptığı görülmektedir. Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Muhammed el-Belhî 350/961 yılında Hacca gitmek üzere Bağdat'a gelmiştir. Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer onun hadislerinden seçki oluşturmuş, Bağdatlı muhaddislerin birçoğu onun intihab ettiği hadisleri dinlemiştir.⁴¹⁶ Muharrem 286/Ocak 899 doğumlu İbnü'l-Muzaffer bu tarihte 64 yaşında önemli bir hadis hâfızıdır. Ebû Hâmid Ahmed b. Hüseyin el-Hemedânî 370/980 yılında Bağdat'a gelmiş ve hadisleri içerisinden Ebu'l-Hasan ed-

329 Perşembe tarihi kayıtlıdır. Burada iki sebepten hata olduğu düşünülmektedir. Birincisi bir önceki meclisin tarihi 11 Cemâziyelevvel 329 Perşembe olarak kaydedilmiştir (bk. 62). Dolayısıyla bir sonraki günün yine Perşembe olarak zikredilmesi hata olduğunu gösterir. Meclislerin sona doğru Perşembe ve Pazar günleri akdedildiği ve bir önceki meclis ile bir sonraki meclislerin Perşembe günü yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda doğru tarihin 14 Cemâziyelevvel 329 Pazar olması muhtemeldir, 25 Cemâziyelevvel 329 [25 Şubat 941] Perşembe (s. 87), 28 Cemâziyelevvel 329 [28 Şubat 941] Pazar (s. 100), 3 Cemâziyelâhir 329 [5 Mart 941] Perşembe (s. 112), 9 Cemâziyelâhir 329 [11 Mart 941] Perşembe (s. 122), 23 Cemâziyelâhir 329 [25 Mart 941] Perşembe (s. 135), 26 Cemâziyelâhir 329 [28 Mart 941] Pazar (s. 151), 15 Safer 330 [9 Kasım 941] Pazar (s. 163), 13 Rebîülâhir 329 [15 Ocak 941] Perşembe (s. 174), 15 Rebîülâhir 329 [17 Ocak 941] Pazar, 19 Rebîülâhir 329 [21 Ocak 941] Pazar (s. 195), 14 Cemâziyelevvel 329 [14 Şubat 941] Pazar (s. 202) (Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî, *Emâli'l-Mehâmîlî rivâyetü İbn Mehdî*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi (b.y., Dâru'n-nevâdir, 1427/2006)

⁴¹⁴ Hatîb, *Câmi'*, 267.

⁴¹⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, 288.

⁴¹⁶ Hatîb, *Târih*, 11/593.

Dârekutnî'nin yaptığı seçkiyi imlâ etmiştir.⁴¹⁷ 306/918 doğumlu Dârekutnî bu tarihte 64 yaşında önemli bir hadis otoritesidir.

Bağdat'ta hadis imlâ edecek Bağdatlı veya misafir (gurebâ) muhaddislerin çoğu, kendi hadisleri içerisindeki âlî ve garîb hadisleri seçmeleri, illetli hadisleri ayırmaları için uzman olan belirli hafızlardan yardım almıştır. Bağdat'ta intihâb yapan hâfizlar Ebû Muhammed İbn Sâ'id⁴¹⁸, Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî⁴¹⁹, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî⁴²⁰, Ebu'l-Hüseyn İbnü'l-Muzaffer⁴²¹, Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebu'l-Fevâris⁴²², Hibetullah b. Hasan et-Taberî⁴²³, Ebû Hafs Ömer b. Cafer İbn Ebu's-Serî el-Varrâk'tır.⁴²⁴ Hadislerin intihâbı intihâb yapan hâfızın hadis câmiyasında büyük bir itibara sahip olduğunu göstermektedir. Zira hocalar meclislerde onların seçtiği hadisleri imlâ etmiş, meclise katılan diğer hafız ve muhaddisler de bu hâfizların yaptığı seçkiyi yazmıştır. Bir başka ifade ile Bağdat'ta hangi hadislerin okunacağına ve yazılacağına onlar karar vermiştir. Böylece bu hafızlar Bağdat hadis birikiminin oluşmasını, Bağdat'ın âlî isnâd yurdu olmasını, hadisle hiç ilgisi olmayan ve hadis okuma usulünü bile bilmeyen râvilerin dahi âlî ve garîb isnâdlara sahip olmasını sağlamıştır.

İntihâb yapacak hâfızın kim tarafından tayin edildiği konusu kaynaklarda açıkça ifade edilmemiştir. Fakat şu anlatıya göre bu hâfızın hadis imlâ edecek hoca tarafından belirlendiği sonucu çıkarılabilir: “[Ebu'l-Hüseyn İbnü'l-Muzaffer] Eskiden beri hocaların hadislerini intikâ etmiştir. Onların nazarında önde gelen biridir.”⁴²⁵ Bağlama bakılırsa hocaların itibar ettikleri hâfizlara hadislerini seçtirdikleri söylenebilir.

⁴¹⁷ Hatîb, *Târih*, 5/172.

⁴¹⁸ Ebû Bekir el-İsmâ'îli Ahmed b. İbrahim b. İsmail, *el-Mu'cem fî esâmî şuyûhi Ebi Bekr el-İsmâ'îli*, thk. Ziyad Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-ulûmi ve'l-hikem, 1410), 1/312.

⁴¹⁹ Hatîb, *Târih*, 11/35.

⁴²⁰ Zehebî, *Siyer*, 14/141; Hatîb, *Târih*, 2/613, 2/237, 3/212, 11/227, 6/410, 13/111, 3/34, 13/248, 9/43, 13/193, 12/185, 13/447, 6/410, 3/34, 13/248, 13/573, 8/390, 7/445, 9/43, 13/193, 6/122.

⁴²¹ Hatîb, *Târih*, 3/710, 3/710, 13/251, 11/366.

⁴²² Hatîb, *Târih*, 5/390, 12/243, 2/255, 2/117, 12/116, 5/527, 3/584, 5/528, 12/265.

⁴²³ Hatîb, *Târih*, 2/215

⁴²⁴ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekeriya Umeyrât (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998), 3/98; Hatîb, *Târih*, 13/101, 2/80.

⁴²⁵ Hatîb, *Târih*, 4/429.

Cami ve mescidlerde akdedilen meclislerde genellikle imlâ usulü uygulanmıştır. Bu asırda hâfız ve muhaddislerin çoğu sadece haftada bir gün imlâ meclisi akdederek hadis rivayet etmiş, diğer altı gün ise genellikle öğrencilerin kendilerine hadis okuması suretiyle hadis rivayet etmiştir.⁴²⁶ Bununla birlikte Kadı Mehâmilî'nin günümüze ulaşan emâflerinden birinde görüldüğü üzere imlâ yöntemiyle hadis rivâyetine başlayan hoca bir müddet sonra kıraat yöntemine dönebilmiştir.⁴²⁷ Doğrudan kıraat usulü ile hadis rivayetine başlandığı da olmuştur. Ebû Nasr Saffâr el-Buhârî, 377/987 yılında hac dönüşü Bağdat'a gelmiştir. Bezzâzîn Irmağı üzerindeki bir mescidde Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'ın kendisine kırâati ile hadis rivayet etmiştir.⁴²⁸ Ebu'l-Hüseyin Hamza b. Ahmed b. Mahled el-'Attâr, Mansûr Camii'nde kıraat yoluyla hadis rivayet etmiştir.⁴²⁹

Eğer kıraat yöntemiyle hadis rivayet edilecekse hocanın mecliste hadis okutmak için en fasih konuşan ve en güzel okuyan öğrenciyi seçmesi gerekli görülmüştür.⁴³⁰ Hadis okuyacak kişinin tamamen hadisle ilgilenmese de en azından hadisle bağı olan ve biraz hadisle uğraşmış biri olması gerektiği ifade edilmiştir.⁴³¹ Hadis okuyan öğrencinin, hocanın asıl nüshasından okuması ve bu asla/kitaba abdestsiz dokunmaması müstehap görülmüştür.⁴³²

C. DİĞER MEKÂNLAR

Muhaddisler hadis ilminin saygınlığına uygun olarak özel mekanlarda hadis öğrenimini tavsiye etmiştir.⁴³³ Düzenli hadis meclisleri bu tavsiyeye uygun olarak evlerde, camilerde ve mescidlerde yapılmıştır. Bununla birlikte öğrenciler arzu ettikleri hadise sahip olan hocalara rastladıkları her yerde onlardan hadis

⁴²⁶ Hatîb, *el-Câmi'*, 266.

⁴²⁷ Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî, *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbn Mehdî el-Fârisî*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi (b.y., Dâru'n-nevâdir, 1427/2006), 97, 107, 132.

⁴²⁸ Hatîb, *Târih*, 6/17.

⁴²⁹ Hatîb, *Târih*, 9/261-262.

⁴³⁰ Hatîb, *el-Câmi'*, 144.

⁴³¹ Hatîb, *el-Câmi'*, 144.

⁴³² Hatîb, *el-Câmi'*, 154.

⁴³³ Hatîb, *el-Câmi'*, 98.

dinlemişlerdir. Bu başlık altında düzensiz hadis rivâyetinin yapıldığı mekânlara değinilecektir.

Hadis öğrenimi yapılan mekânlardan biri hanlardır. Hanlar şehir dışından gelen insanların konakladığı oteller mesabesindedir. Öğrenciler hadis öğrenimi için çıktıkları rihlelerde genellikle hanlarda konaklamıştır. Meselâ Ebû Muhammed Sa'dân b. Yezîd (öl. 262/875) hadis öğrenimi için çıktığı rihlelerinde hanlarda kalmıştır.⁴³⁴

Hanlar genellikle cami ve mescidlerin yanına inşa edilmiştir. Bu haliyle hanlar, cami ve mescidlerde eğitim alan yabancı öğrencilerin kaldığı öğrenci yurdu işlevi görmüştür. Mescidlerin yanlarına öğrenciler için han inşa edilmesi 4./10. asırda yaygınlık kazanmıştır. Büveyhîler döneminin önde gelen devlet adamlarından Bedr b. Hasnûye'nin (öl. 405/1015), idaresindeki bölgelerde bitişiklerinde han bulunan üç bin mescid inşa ettirdiği rivayet edilmiştir.⁴³⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed et-Temmâr'ın Bağdat'a geldiğinde Kallâin Irmağı üzerindeki Ruveym b. Yezîd Mescidi'nde konakladığı bildirilmiştir.⁴³⁶ Temmâr, bu mescidin yanında bulunan bir handa kalmış olmalıdır.

Hanlar ya vakıflar tarafından finanse edilip yönetilen hayır kurumları yahut bir tüccârın işlettiği ticari oteller durumundadır. Ebû Muhammed Hasan b. Hâmid (öl. 407/1016) zengin bir tâcirdir. Derbû'z-Za'ferânî'deki İbn Hâmid Hanı'nın sahibidir.⁴³⁷ Aynı zamanda bir hadis râvisi olan Muhammed b. Âsım, babasından kalan Âsım Hanı başta olmak üzere birçok hanın sahibi ve işletmecisidir.⁴³⁸

Hanları burada zikretmemizin sebebi bu yerlerin sadece bir barınak değil, aynı zamanda hadis rivâyet edilen mekânlar olmasıdır. Bağdatlı muhaddisler ve öğrenciler şehir dışından Bağdat'a gelip hanlarda konaklayan muhaddislerden hadis dinlemek için zaman zaman hanlara gitmiştir. Meselâ Basralı muhaddis Muhammed b. Şu'be b. Cuvân, Âsım Hanı'nda konaklamış ve burada kendisinden hadis

⁴³⁴ Hatîb, *Târîh*, 10/281.

⁴³⁵ George Makdisi, *Beşeri Bilimler*, 52.

⁴³⁶ Hatîb, *Târîh*, 11/38.

⁴³⁷ Hatîb, *Târîh*, 8/260.

⁴³⁸ Hatîb, *Târîh*, 4/232.

dinlemeye gelen öğrencilere hadis rivayet etmiştir.⁴³⁹ Daha önce sözünü ettiğimiz Âsım Hanı'nın sahibi olan Muhammed b. Âsım zaman zaman buraya gelen öğrencilere hadis rivayet etmiştir.⁴⁴⁰ Ebu'l-Hasan b. Garîb, Kerh Senti'nde bulunan İbn İshak Hanı'nda hadis rivayet etmiştir.⁴⁴¹ Nuh b. Habîb el-Kûmisî, es-Sindî Hanı'nda hadis rivayet etmiştir.⁴⁴² Kûfeli muhaddis Hasan b. Hammâd, Bâbu'l-Muhavvel Mahallesi'nde bulunan el-Yemâniyye Hanı'nda hadis rivayet etmiştir.⁴⁴³ Osman b. Abdullah b. Amr b. Osman b. Affân (öl. 301/913), Ebû Ziyâd Hanı'nda hadis rivayet etmiştir.⁴⁴⁴

Ömrünü hadis öğrenimi ve öğretimine adanmış muhaddislerden bazıları yakınlarından ve memleketlerinden uzak bu han odalarında vefat etmiştir. Bunlardan biri olan Ebû Bekir el-Cevâribî 321/933 yılında Bağdat'taki Münîre Hanı'ndaki bir odada vefat etmiştir.⁴⁴⁵

Hadis rivâyeti yapılan mekânlardan biri de sûfî ribatlarıdır. Daha sonraları dergâh olarak anılan bu müesseseler 4./10. asırda önemli hadis meclislerinin kurulduğu eğitim kurumlarıdır. Hadislerle tasavvuf eğitimi veren kurumlar olarak ortaya çıkmışlardır. Ribâtlar bu dönemde hanlar gibi mescid ile yan yana inşa edilmiştir.⁴⁴⁶ Hadis hafızı ve sûfî olan Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Mâlînî (öl. 412/1022), birçok kez Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'a geldiğinde Mansûr Câmîi'nin yanındaki sûfî ribatında konaklamıştır. Öğrenciler bu ribatta ondan hadis dinlemiştir.⁴⁴⁷

Hadis rivâyeti yapılan bir başka mekân muhaddislerin iş yerleri, dükkânları ve bu dükkânların bulunduğu çarşılarıdır. Ahmed b. Muhammed b. İmran İbnü'l-Cündî, 323/934 senesinde Bağdat'ta Beytü'l-mâl'in kapısı önünde Garîb b. Abdullah

⁴³⁹ Hatîb, *Târih*, 3/319.

⁴⁴⁰ Hatîb, *Târih*, 4/232.

⁴⁴¹ Hatîb, *Târih*, 13/240.

⁴⁴² Hatîb, *Târih*, 15/438.

⁴⁴³ Hatîb, *Târih*, 8/247.

⁴⁴⁴ Hatîb, *Târih*, 13/161.

⁴⁴⁵ Hatîb, *Târih*, 3/337.

⁴⁴⁶ Makdisi, *Yüksek Öğretim*, 44.

⁴⁴⁷ Hatîb, *Târih*, 6/24,

el-Hâdim el-Mu'tazî'den hadis dinlediğini bildirmiştir.⁴⁴⁸ Bu zât hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. el-Mu'tazî nisbesine bakılacak olursa onun Halife Mu'tazî'din himayesindeki kişilerden olduğu tahmin edilebilir. Beytü'l-mâlin kapısı önünde hadis rivayet etmesi de onun Abbâsî mâliyesinde görevli bir bürokrat olabileceği izlenimi vermektedir.

İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Bekir Muhammed b. İdris eş-Şa'rânî'den (öl. 317/929), Ebu'l-Abbas b. İshâk'ın dükkanında hadis yazmıştır.⁴⁴⁹ Muhaddis Kadı Ebu'l-Kasım Ali b. el-Muhassin et-Tenûhî (öl. 447/1055), Ebû Bekir el-Cüşemî el-Mutarrız'ın Bâbu's-şâ'ir'deki dükkânında ondan hadis dinlemiştir.⁴⁵⁰ Hasan b. Ubeydullah b. el-Hümânî Bâbu's-şâ'ir'de bulunan dükkânında hadis rivayet etmiştir.⁴⁵¹ İbnü's-Sellâc, Ebû Muhammed Abdullah b. Fadl el-Varrâk'tan 328/939 yılında Silâh Çarşısında hadis dinlediğini bildirmiştir.⁴⁵² Ebu't-Tayyib Sâbit b. Cafer el-Enmâtî, 331/942 senesinde Bağdat'ın batı yakasında dokumacılar çarşısında hadis tahdîs etmiştir.⁴⁵³

Ebû Muhammed Abdullah b. Hasan el-Bûşencî⁴⁵⁴, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed en-Nesevî,⁴⁵⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Salih el-'Ukberî (öl. 308/920)⁴⁵⁶ ve Ebû Amr Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbüri⁴⁵⁷ hacca giderken Bağdat'a gelmiş ve Yahya Pazarı'nda hadis tahdîs etmiştir. Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Hasan el-Bezzâz (öl. 363/973),⁴⁵⁸ Ebu'l-Kasım b. es-Sellâc⁴⁵⁹ ve İbn Sübük ed-Dîneverî (öl. 370/980)⁴⁶⁰ Salı Pazarı'nda hadis rivayet etmiştir. İbnü'l-Muharrem el-Cevherî (öl. 357/967) Silah Pazarı'nda,⁴⁶¹ Ebu'l-Kasım el-Bündâr (öl. 423/1031) batı

⁴⁴⁸ Hatîb, *Târih*, 14/289.

⁴⁴⁹ Hatîb, *Târih*, 2/ 422.

⁴⁵⁰ Hatîb, *Târih*, 2/177.

⁴⁵¹ Hatîb, *Târih*, 8/318.

⁴⁵² Hatîb, *Târih*, 11/229.

⁴⁵³ Hatîb, *Târih*, 8/16.

⁴⁵⁴ Hatîb, *Târih*, 11/98.

⁴⁵⁵ Hatîb, *Târih*, 11/39

⁴⁵⁶ Hatîb, *Târih*, 3/335.

⁴⁵⁷ Hatîb, *Târih*, 2/100.

⁴⁵⁸ Hatîb, *Târih*, 8/667.

⁴⁵⁹ Hatîb, *Târih*, 11/584.

⁴⁶⁰ Hatîb, *Târih*, 5/513.

⁴⁶¹ Hatîb, *Târih*, 2/165.

yakasındaki Tâbık Nehri üzerindeki Meyve Hali'nde,⁴⁶² Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah "İbnü'l-Kâdi'l-Müezzîn" de Suveykatu Nasr'da hadis rivayet etmiştir.⁴⁶³

Zikredilen hadis rivâyet mekânları az sayıda talebenin katılabileceği halkalara uygun mekânlardır. Fakat önde gelen hadis otoritelerinin meclislerine binlerle ifade edilen sayılarda öğrenciler katılmıştır. Böyle bir kalabalığın eve, dükkâna, hana hatta büyük camilere bile sığma imkânı yoktur. Bu durumlarda geniş cadde ve meydanlarda hadis imlâ meclisleri kurulmuştur. Ebû Bekir el-Firyâbî Bağdat'a gemi ile gelmiş, gemiler eşliğinde büyük bir merasimle karşılanmıştır. Hadis okuttuğu Bâbu'l-Kûfe mevkiindeki Menâr Caddesi'nde kendisini dinlemek üzere otuz bin kişi toplanmıştır. Bu imlâ meclisinde üç yüz on altı müstemli görev yapmıştır.⁴⁶⁴ Ebû Bekir el-Firyâbî'nin imlâ meclisleri hadis tâlibleri tarafından o kadar rağbet görmüştür ki mecliste yer bulabilmek için öğrenciler bir gün önceden ders mahalline gelip orada gecelemiştir.⁴⁶⁵

Basralı muhaddis Ebû Müslim el-Keccî Bağdat'a geldiğinde Gassân Meydanı'nda hadis imlâ meclisi akdetmiştir. Meclisine öğrenciler ve halk büyük teveccüh göstermiştir. Mecliste nasihat dinlemek amacıyla katılan halk dışında hadis yazan kırk bin talebe olduğu tahmin edilmiştir. Bu imlâ meclisinde yedi müstemli görev yapmıştır.⁴⁶⁶

Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî (öl. 355/966) hadis imlâ meclisi akdettiği zaman, o meclisin bulunduğu sokak ve cadde dolup taşmıştır. Onun meclisine Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî ve İbnü'l-Muzaffer gibi büyük hadis hafızları da katılmıştır. Bu meclislerde, hadisleri Bağdat'ta pek de hoş karşılanmayan bir usûl olan kitabına (aslına) bakmaksızın hıfzından imlâ etmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶² Hatîb, *Târih*, 7/317.

⁴⁶³ Hatîb, *Târih*, 12/69.

⁴⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, 14/98

⁴⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, 14/100.

⁴⁶⁶ Hatîb, *Târih*, 7/37.

⁴⁶⁷ Hatîb, *Târih*, 4/45; Zehebî, *Siyer*, 16/91.

Ebû Abdullah Ali b. Abdullah el-Attâr, Abdüssamed Caddesi'nde,⁴⁶⁸ Ebu'l-Ferec Ahmed b. Cafer en-Nesâî (öl. 366/976) Dâru'r-Rakîk Caddesi'nde,⁴⁶⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Kazvînî (öl. 375/985) Attâbiyyîn Caddesi'nde,⁴⁷⁰ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Hüseyin es-Sûfiyyu's-sağîr Menâra Caddesi'nde, Ebu Abdullah es-Sûfi (öl. 306/918) batı yakasındaki Kebş Caddesi'nde⁴⁷¹ hadis rivayet etmiştir.

Bağdat'ta hadis rivâyet edilen mekânlar arasında sayılabilecek yerlerden biri de Büveyhî devlet adamlarından Sâbûr b. Erdeşîr'in (öl. 415/1024) 383/993 senesinde Bağdat'ın batı tarafında kurduğu Dâru'l-İlm'dir. Burası kütüphanesi ile öne çıkan, birçok ilim dalından ulemânın gelip ders, münâzara ve bilgi alışverişi yaptığı son derece aktif bir ilim yuvasıdır.⁴⁷² Dâru'l-İlm'i sona bırakmamızın sebebi burada hadis rivâyet edildiğine dair hiçbir kayda ulaşamamış olmamızdır. Fakat tahmin edileceği üzere Arap Dili, Kelâm ve birçok ilmin hadislerden müstağni kalması düşünülemez. Hiç değilse burada yapılan derslerde ve münazaralarda hadisler mutlaka kullanılmış olmalıdır. Bu dönemde hadisler isnadlarıyla zikredildiğine göre derslerde kullanılan hadisler de muhaddislerin usulüne uygun olan bir yöntemle rivayet edilerek zikredilmiş olmalıdır. O halde Dâru'l-İlm'in hadis rivâyetinin yapıldığı bir mekân olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

Sayılan bu mekânlar haricinde öğrenciler imkân buldukları her yerde hadis dinlemeye çalışmıştır. Meselâ İbnü's-Sellâc, Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Vâsîfî ed-Darîr'in Bağdat'ın batı yakasındaki zindan civarında insanlardan dilenen yaşlı bir zât olduğunu söylemiştir. 324/935 yılında aynı zamanda bir hadis râvisi olan bu zâta hem para vererek yardım etmişler hem de ondan hadis dinlemişlerdir.⁴⁷³

⁴⁶⁸ Hatîb, *Târih*, 13/446.

⁴⁶⁹ Hatîb, *Târih*, 5/115.

⁴⁷⁰ Hatîb, *Târih*, 2/616.

⁴⁷¹ Hatîb, *Târih*, 5/137.

⁴⁷² Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm'i", 5-92.

⁴⁷³ Hatîb, *Târih*, 8/441.

IV. DEĞERLENDİRME

İnsanın yaşadığı fiziksel ve sosyal çevre onun davranışlarını ve ortaya koyduğu eserleri şekillendirir. Bu amaçla Birinci Bölüm’de Bağdatlı râvilerin yaşadığı fiziksel ve sosyal çevre incelenmiş, bunların hadis ilmine etkileri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Siyasi, askeri ve ekonomik istikrarsızlık ve doğal afetler Bağdat halkını olumsuz yönde etkilese de ilmi ve kültürel canlılığın önceki asırları aratmayacak hızda devam ettiği görülmüştür. Devletin sağladığı fikir hürriyeti sayesinde her dinden ve her düşünceden insan özgürce inançlarını ortaya koymuş ve münazaralara katılarak savunmuştur. Bu da birçok mezhebin bir müessese olarak teşekkülünü bu asırda tamamlamasına olanak tanımıştır. Bu asra kadar siyasi bir hareket hüviyetindeki Şîa, inançlarını bu asırda temellendirerek itikadi bir mezheb haline gelirken temelleri bir önceki asırda atılmış olan Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî mezhepleri kurulumunu bu asırda tamamlamıştır.

Bağdat bu asırda bütün doğa ilimleri ve sosyal ilimlerde olduğu gibi hadis ilminde de en önemli merkezlerden biridir. Bu asırda yetişen muhaddisler ve telif edilen eserler hadis ilmine önemli katkılar sunmuştur. Bağdat’ın önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan etkenler incelendiğinde âlî isnâda sahip muhaddislerin ve hadis otoritelerinin çokluğu, hac kabilelerinin toplanma merkezi olması, daha hızlı ve daha konforlu alternatif bir ulaşım yolu olarak nehir yolunun oldukça yoğun olarak kullanılması, farklı ilim dallarında dönemin önemli âlimlerinden önemli bir kısmının Bağdat’ta bulunması ve birçok itikadi ve fikhî mezhebin merkezinin bu asırda Bağdat olması, devlet adamlarının âlimleri desteklemesi ve Bağdat’ın önemli ticaret merkezlerinden biri olmasının hadis merkezi kimliğine önemli katkılar yaptığı tespit edilmiştir.

Bağdat’ın önemli bir hadis merkezi olmasına karşın bazı coğrafi, siyasi ve iktisadi faktörlerin hadis öğrenimini olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Coğrafi faktörler, Bağdat’taki nehirler ve su kanallarının çokluğu sebebiyle yaşanan şehir içi ulaşım sorunu ve yaz mevsiminde havanın aşırı sıcak olmasıdır. Kanalların çokluğu, sağlam taş köprülerin azlığı, seyyar duba köprülerin tehlikeli oluşu ve ücretli yolcu kayıklarının mâlî külfeti Bağdat’ta hadis öğrenimini olumsuz

etkilemiştir. Siyasi ve iktisadi krizler halkı olumsuz etkilemiş, bazı âlimler bu sebeple Bağdat'ı terk etmiştir.

Bağdat'ta hadis öğrenimi ve öğretimi yapılan mekânlar incelenmiştir. Aslında muhaddislerin hadis öğrenimi için belirli bir mekân şartı aramadıkları, bahçe, bostan, sokak, meydan, saray, hân hatta zindan gibi imkân buldukları her yerde hadis tahammül ve edâ etmekten geri durmadıkları, bununla birlikte hadis ilminin şerefine yakışır şekilde ona özel mekânlarda tahsil edilmesini tavsiye ettikleri görülmüştür. Evlerde yapılan hadis eğitiminin Bağdat hadisçiliğini asıl hüviyetine kavuşturan meclisler olduğu tespit edilmiştir. Zira bu meclislerde öğrenci merkezde olup onların sahip olmak istediği hadislerin özelliklerine göre hadisleri meclis öncesinde belirleyip ardından ferden veya grup halinde hocaların evlerine gidip istedikleri hadisleri sırayla hocaya okuyarak bu koleksiyonlara sahip oldukları bir eğitim uygulanmaktaydı. Bu koleksiyonlar için tercih edilen rivayetler sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetler olmuştur. Bu nitelikli eğitimin sonucunda Bağdat âli ve garîb hadislerin en fazla bulunduğu bir hadis merkezi konumuna yükselmiştir. Cami ve mescidlerde ise genellikle imlâ usulünün uygulandığı ve hocanın merkezde olduğu bir hadis eğitimi yapıldığı tespit edilmiştir. Hoca merkezde olsa da kendi hadisleri içinden sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetleri seçerek veya seçtirerek imlâ etmesi beklenmiştir. Bu da yukarıda zikredilen nitelikli eğitimin bir başka boyutudur.

İKİNCİ BÖLÜM
BAĞDATLI RÂVİLER

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞDATLI RÂVİLER

Bu bölümde Bağdatlı râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilerek her bir grubun hadis rivayetine yönelik farklılaşan ilgileri ve rivayet tutumları ortaya koyulmaya çalışılacaktır. İlk iki başlıkta hadis râvilerinin ortak ve farklı yönleri ele alınacaktır. Ardından ilim dallarına ve mesleklerine göre gruplanan râviler tanıtılacaktır.

Konunun ayrıntılarına girmeden önce “Bağdatlı Râvi” tamlaması ile ne kastedildiğini ortaya koymak yerinde olacaktır. Râvi ile ileride örnekleriyle açıklanacağı üzere ister hadis ilminde uzman bir muhaddis olsun isterse sahip olduğu rivayeti edâ etmeyi bile bilemeyecek kadar hadis ilminden uzak biri olsun az veya çok hadis ve/veya bilgi (muhaddislerin deyimleriyle “ilim”) rivayet eden kişiler kastedilmektedir.

Tamlamanın diğer ögesi olan “Bağdatlılık” ise ihtilaflıdır. Âlimler arasında râvilerin şehirlere nispeti konusunda iki kabul bulunmaktadır. Cemmâilî,⁴⁷⁴ Münzirî,⁴⁷⁵ Mizzî,⁴⁷⁶ Zehebî,⁴⁷⁷ Sübkî,⁴⁷⁸ İbn Kutluboğa⁴⁷⁹ ve Süyûtî⁴⁸⁰ gibi âlimler râvileri uzun süre ikâmet ettikleri birden fazla yere nispet etmiştir. Birazdan açıklanacağı üzere Bağdatlı hadis otoriteleri ise Bağdat’a sonradan yerleşen râvileri Bağdatlı saymamıştır. Bağdatlı veya Bağdat’ta yaşayan hadis otoriteleri ikinci kabulü benimsedikleri için araştırmada bu kabul esas alınmıştır. Başka bir şehirde doğup

⁴⁷⁴ Ebû Muhammed Abdülğani b. Abdülvahid el-Makdisî el-Cemmâilî, *el-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Salim Âlu Numan (Kuveyt: Şeriketü Ğirâs, 1437/2016), 2/185, 4/139,

⁴⁷⁵ Zekiyüddin Ebû Muhammed Abdülazim b. Abdülkavi el-Münzirî, *et-Tekmile li vefeyâti’n-nakale*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1401/1981), 1/236, 1/247, 1/283, 2/45, 2/103; 2/302, 3/43, 3/140, 3/168, 3/198.

⁴⁷⁶ Cemaleddin Ebu’l-Haccâc Yusuf el- Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1400-1413/1980-1992), 6/191, 7/224, 25/48.

⁴⁷⁷ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bucâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1382/1963), 1/42, 1/178, 3/484, 3/520, 4/31; Zehebî, *Siyer*, 5/33, 6/168, 6/419, 7/537, 8/36, 9/77, 9/576.

⁴⁷⁸ Sübkî, *Tabakât*, 2/112, 3/145, 5/258, 7/119, 7/308.

⁴⁷⁹ Zeyneddin Ebu’l-Fidâ Kasım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâli, *es-Sikât min men lem yeka’ fi’l-kütübi’s-sitte*, thk. Şâdî b. Muhammed Salim Âlu Numan (San’a: Merkezu’n-Nu’mân, 1432/2011), 7/246,

⁴⁸⁰ Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tabakâtu’l-müfessirîne’l-ısrîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396), 94, 114.

Bağdat'a sonradan yerleşen râviler istatistiksel bilgiler verilirken hesaba katılmamış, birçok ilim dalında bunlara değinilmemiştir. Sadece Bağdat'a yerleşen yabancı hadis hâfızları kısaca tanıtılmıştır.

Bağdatlı hadis otoritelerinin Bağdatlılık kabulü konusundaki tutumlarına değinmek yerinde olacaktır. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sûrî 418/1027 yılında Bağdat'a gelmiştir. 441/1049 yılında Bağdat'ta vefat edip Mansûr Camii Kabristanı'na defnedilmiştir. 23 sene Bağdat'ta ikâmet etmesine, Bağdat'ta vefat edip buraya defnedilmesine rağmen Hatîb el-Bağdâdî bu zâttan “Yabancılardan (mine'l-gurebâ)” diyerek söz etmektedir.⁴⁸¹ Bu asrın önemli ricâl bilginlerinden Kadı Ebu'l-Alâ Muhammed b. Ali el-Vâsıtî (öl. 431/1039), 350/961 yılında Bağdat'a yerleşip 368/978 yılında vefat edene kadar 18 yıl Bağdat'ta yaşayan önde gelen muhaddislerden Ebu'l-Kasım el-Âbendûnî hakkında şöyle demiştir: “Yabancı şeyhlerimiz (şuyûhine'l-ğurabâ) arasında Âbendûnî gibisini görmedim.”⁴⁸² Dârekutnî, Nasr b. Müzâhim el-Minkarî hakkında “Bağdat'ta ikâmet etti. Kûfelilerden sayılır.”⁴⁸³ demiştir. Hârizm'de doğan, sonradan Bağdat'a yerleşen Ebû Bekir el-Berkânî kendisini de “yabancı/misafir” olarak görmektedir. Berkânî'ye Abdûlbâkî İbn Kâni'nin hadis ilmi açısından durumu sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Bağdatlılar onu sika sayıyorlar. Ama bizim nezdimizde o zayıftır.”⁴⁸⁴ Görüldüğü gibi aslen Hârizmlî olan ve sonradan Bağdat'a yerleşen ve hayatının önemli bir kısmını Bağdat'ta geçiren Berkânî kendisini Bağdatlılardan ayrı tutmaktadır. Bu söz Bağdatlı muhaddislerin kendi içlerinde Bağdatlı-yabancı ayrımının net olarak yerleştiğini göstermektedir.

Bu bölümde Bağdatlı hadis râvilerinin ortak ve farklı özelliklerinden bahsedilecektir. Bağdat'ın başı çektiği seçici hadis öğrenim yönteminin ayrıntılarına değinilecektir. Hadis rivayetinde kitabın asıl araç konumuna yükseldiği, hafızadan hadis rivayetinin kabul edilmediği, hadis hafızlarının bile kitaplarına bakarak hadis rivayet etmelerine değinilecektir.

⁴⁸¹ Hatîb, *Târih*, 4/172.

⁴⁸² Hatîb, *Târih*, 11/57.

⁴⁸³ Hatîb, *Târih*, 15/382.

⁴⁸⁴ Hatîb, *Târih*, 12/375.

Daha sonra Bağdatlı râviler ilim dallarına veya mesleklerine göre tasnif edilerek tanıtılacaktır. Bu tür bir tasnif yapılmasının sebebi râvilerin yaşam öykülerine ve güvenilirlik durumlarına yer veren tarih ve tabakat eserlerinde râvilerin kimlik bilgileri verilirken ilim dallarına ve mesleklerine de değinilmesidir. Hatîb el-Bağdâdî bu uygulamayı çok daha titiz yapmış ve neredeyse her râvinin adının sonunda ilim dalını ve mesleğini de kimlik bilgisi olarak mutlaka zikretmiştir. Kaynakların titizlikle bu tür bilgileri kaydetmesi araştırmamızın başında bize her ilim dalı mensuplarının hadis rivayeti açısından bazı farklılıklarının olabileceğini düşündürmüştür. Araştırma sonunda bu düşüncenin doğru olduğu anlaşılmış ve tasnif edilen ilim dalı veya meslek mensuplarının farklı rivayet tutumları ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Farklı ilim dallarına mensup ulema arasında branş farkındalığının önceki asırlarda yerleşmiş olduğu görülmektedir. Ahmed b. Hanbel hasta iken Ali b. el-Medînî ve Yahya b. Ma'în onu ziyaret etmiştir. O sırada içeri *Garîbu'l-hadîs* müellifi Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm girmiştir. Ondan kendilerine *Garîbu'l-hadîs* 'i okumasını istemişlerdir. Ebû Ubeyd kitabını almış ve isnadlarıyla birlikte usulüne uygun olarak okumaya başlamıştır. Ali b. el-Medînî ona “Ebû Ubeyd! İsnadları bize bırak. Bu konuda biz senden daha uzmanız!” demiştir. Yahya b. Ma'în söze girerek onun kitabı usulüne uygun okumaya devam etmesini istemiştir.⁴⁸⁵ Görüldüğü üzere Ali b. el-Medînî hadis rivayetinin ve isnadın kendi uzmanlık alanına girdiğini söyleyerek hadis ilminde azımsanmayacak birikime sahip olsa da ilim dalı Arap Dili olan Ebû Ubeyd'in bu branşın dışında olduğunu ve branş uleması kadar bu konuda ilim sahibi olamayacağını ifade etmiştir.

Râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilince toplumun farklı statülerdeki her kesiminin hadis ilmine yönelik farklılaşan ilgisi daha açık görülmüştür. Hadis rivayeti her dönemde toplumun ortak paydası olmuştur. Dilencisinden eczacısına, berberinden şâirine, vezirinden halifesine kadar toplumun her kesimi az veya çok hadis rivayet ederek hadis rivayet ağına katılmıştır. Hadis

⁴⁸⁵ Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 7/64; Hatîb, *Târîh*, 14/397; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/262; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 49/76; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/17; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 23/366.

rivayeti, dindar bir Müslüman için Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) ulaşan zincirin bir halkasını teşkil etmek anlamına gelirken, bir vezir veya bürokrat için tedeyyün izharı ve meşruiyet göstergesi, bir kıraat âlimi için Kur'ân'ın faziletlerine veya kıraatlerine dair destekleyici bir bilgi, nahiv âlimi için dilbilimsel istişhâd yapacağı bir kaynak anlamı taşıyabilmiştir. Herkesin amacı farklı olsa da hadis rivayeti toplumun her tabakasındaki insanları aynı mecliste birleştiren sosyal bir ağ inşa etmiştir. Toplumun her kesimi nazarî ilimlere ilgi duymasa da sadece bir hadis rivayet etmek suretiyle de olsa hadis rivayet ağına katılmıştır. Nazarî ilimlerin تنها meclislerine karşın hadis rivayet edilen meydanları hınca hınç dolduran devasa kalabalıklardan bahsedilmiştir. Meclislere hadis yazmak için gelen talebelerin yanında nasihat ve tedeyyün amacıyla Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) hadislerini dinlemeye gelen halk kitlesi de bulunmuştur.

I. BAĞDATLI RÂVİLERİN ORTAK YÖNELİŞİ

Bağdat'ta yeni hadis yazmaya başlayan ilim talibinden hadis uzmanlarına kadar her bir râvinin, rivayet ve râvi seçiciliği hususunda yüksek bir farkındalığa sahip olduğu görülmektedir. Bu farkındalığın hadislerin tamamının bir önceki asırda kitaplarda ve cüzlerde tedvin ve tasnif edilmiş olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Zira bu asırdaki muhaddislerin, tamamı önceki asırlarda eserlerde derlenmiş hadisleri, uzun rihleler ve meşakkatli uğraşlarla yeniden derlemeye iten bir gerekçeye ihtiyaç duydukları muhakkaktır. Önceki asırlarda yapılan aynı tür derlemelerin yeniden yapılmasının rihle motivasyonunu sağlamaya yetmeyeceği açıktır. İşte bu sebeple 4./10. asır muhaddisleri tedavüldeki hadisleri lâlettayin derlemek yerine bu hadislerden sıhhat, uluv ve teferrüd gibi farklı özellikte olanları derlemeye yönelik kitlesel bir yönelim geliştirmiştir. Bu yönelimin daha önce yapılan bir araştırmada “koleksiyonerlik” olarak adlandırılması son derece isabetlidir.⁴⁸⁶ Ayrıntılara değinmeden önce şu noktaya dikkat çekilmelidir ki, Bağdatlı râvilerin ortak yönelimi olarak sunduğumuz seçicilik, 4./10. asırda ve daha önceki asırlarda eleştirilen, âlî ve garîb olduğu gerekçesiyle sıhhat gözetmeksizin her türlü rivayeti yazma yöneliminden farklıdır. Örnekleriyle açıklanacağı üzere Bağdatlı muhaddisler

⁴⁸⁶ Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*, 26.

her şeyden önce sıhate önem vermiş, sorunlu râvileri ve rivâyetleri bildiriler yayınlarak ifşa etmiş, ashâbu'l-hadîsin bu tür râvilerden hadis yazımına engel olmuştur.

Koleksiyonerlik terimi “rivayet yazımında seçici davranma, sıradan rivayetleri değil sahih, âlî ve garîb gibi özel nitelikli ve nadir rivayetleri derleme” anlamında kullanılmaktadır. Bu anlayışın ilk kez 4./10. asırda ortaya çıktığı iddia edilmemektedir. Bununla birlikte bu asırda Bağdat'taki kadar kolektif bir yönelimin daha önce bulunmadığını düşünmekteyiz. Birazdan örnekleriyle açıklanacağı üzere Bağdatlı muhaddisler bu konuda titiz davranmakla kalmamış, hem öğrencileri bu anlayışa yönlendirmiş, hem de böyle davranmayanları eleştirerek nitelikli bir rivayet anlayışının bütün râviler tarafından benimsenmesine ve bu anlayışın bir genel yönüme dönüşmesine vesile olmuştur.

Rivayet ve râviler konusunda seçici davranmaları öğrencilere hadis yazmaya başladıkları dönemde telkin edilmeye başlamıştır. Öğrenciler evine gideceği hocanın nitelikli ve nâdir rivâyetlerini ders öncesinde seçerek derse hazırlanmıştır. Hadisleri henüz tanıyamayacak kadar yeni öğrenciler ise hadisleri tanıyan uzman muhaddislerden yardım alarak rivayetleri seçtirmiştir. Ardından öğrenciler seçtikleri veya seçtirdikleri bu nitelikli ve nâdir rivayetleri dinlemek için hocanın evine gitmiştir. Mecliste bulunan her öğrenci kendi şahsi koleksiyonunu oluşturmak için kendi seçtiği rivayetleri sırayla hocaya okumuştur. Bu yöntemle hadis dinleyen öğrenciler daha hadis öğrenim hayatlarının başında seçicilik anlayışını kazanmıştır. Sadece öğrencilerin değil, hadis imlâ edecek hocaların da kendi hadis birikimleri içinden nitelikli olanları imlâ etmesi beklenmiştir. Bu yöntem sayesinde gençlik yıllarında az miktarda hadis dinleyen, sonra hayatın bazı gereklilikleri sebebiyle ilim tahsilini bırakarak geçim derdine düşen esnaf, zanaatkâr ve tüccârlar bile âlî ve garîb isnadlara sahip olmuştur. Bu tür râviler hadis ilmiyle kısa süreliğine ilgilendikleri için hadis ilmini bilmeseler dahi sahip oldukları bu nitelikli hadisler sebebiyle büyük hafız ve muhaddislerin bile kendilerinden hadis dinlemek için evlerine ve dükkânlarına gittiği cazibe merkezi râviler konumuna yükselmiştir. Hatîb el-Bağdâdî Bağdatlıların hadis öğrenimindeki bu seçkin yöntemini övmüş, onların hadis

tahammül ve edası konusunda uzman olduklarını söylemiştir. Ardından İsmail b. ‘Uleyye’nin “Bağdatlılardan daha güzel hadis öğreneni görmedim.” sözleriyle bu duruma işaret ettiğini ifade etmiştir.⁴⁸⁷

Bağdatlıların hadis konusundaki seçici tavrını gösteren bir anlatıya göre Kûfeli bir muhaddis Bağdatlı muhaddislere Kûfeli muhaddislerin nadir hadisler içeren nüshalarına sahip bir muhaddisin bulunduğunu bildirmiştir. Mektubu alan muhaddisler Kûfe’ye gidip sözü edilen muhaddisi bulmuştur. Rivayetlerinin sorunlu olduğundan kuşkulanarak o muhaddisten hadislerin yazılı olduğu aslını göstermesini istemişlerdir. Muhaddis işi zora koşarak aslını göstermeye yanaşmasa da ısrarlarla dayanamayarak şöyle demiştir: “Bende [bunları hocamdan dinlediğimi gösteren] hiçbir asıl yok! Bana bu nüshaları İbn ‘Ukde getirdi ve şöyle dedi: ‘Bunu rivayet et de senin de adın geçsin. Böylece Bağdatlılar bunları senden dinlemek için sana gelsinler.’”⁴⁸⁸ Rivayette dikkat çeken nokta meşhur hadis Hâfız İbn ‘Ukde’nin genel olarak muhaddislerin değil Bağdatlıların bu nüshayı dinlemek için kendisine geleceğini söylemesidir. Bağdatlıların nitelikli ve nâdir koleksiyonlara olan ilgisi sebebiyle bu hadislere herkesten önce onların rağbet göstereceği kastedilmiş olmalıdır.

Bağdatlı muhaddislerin koleksiyonerlik anlayışının 3 temel unsuru olduğu görülmektedir. Bunlar sıhhat, uluv ve teferrüddür. Bu sırada oluşturulan hadis cüzlerinin isimlerinin incelenmesi bile bu konudaki anlayışlarını ortaya koymaya yeterli olacaktır. Örnek olarak Muhammed b. Ali es-Sûrî’nin *el-Fevâidü’l-‘avâlî el-müerreha mine’s-sihâh ve’l-ğarâib*’i, Neccâd’ın *el-Fevâidü’l-hisânü’l-müntekât ‘ani’s-şuyûhi’s-sikât*’ı, Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân’ın (öl. 350/961) *el-Cüz’ mine’l-fevâidi’l-müntekâti’l-garâib ‘ani’s-şuyûh*’u, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b el-Hâşimî’nin (öl. 350/961) *el-Fevâidü’l-müntekâtü’l-ğarâibü’l-hisânü’l-‘avâlî*’si, İbnü’s-Seken el-Bağdâdî’nin (öl. 353/964) *es-Sahîhu’l-müntekâ’sı*, Dârekutnî’nin *el-Fevâidü’l-müntekâtü’l-ğarâbü’l-hisân*’ı ve *el-Fevâidü’l-müntehabetü (müntekâtü)’l-ğarâibu’l-‘avâlî*’si, Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Katî’î’nin *el-Fevâidü’l-müntekât ve’l-efrâdü’l-garâibu’l-hisân*’ı, Ebû Bekir el-

⁴⁸⁷ Hatîb, *Târih*, 1/345.

⁴⁸⁸ Hatîb, *Târih*, 6/157.

Ebherî'nin *el-Fevâ'idü'l-müntekâtü'l-ğarâibü'l-hisân*'ı, İbnü'l-Muzaffer'in *Garâibu Hadîsi'l-İmâm Ebî Abdillâh Mâlik b. Enes*'i ve *el-Cüz'ü fihî mine'l-fevâidi'l-müntekât 'ani's-şuyûhi'l-'avâlî*'si, İbn Ma'rûf'un (öl. 381/991) *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-hisânü'l-'avâlî*'si ve daha birçok cüz isminden anlaşılacağı üzere sahih, hasen, garib ve âlî isnadlı rivayetleri derlemek suretiyle telif edilmiştir. Şimdi bu üç temel unsur müstakil başlıklar altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

A. Sahih ve Hasen Hadis Seçimi

Bağdatlı muhaddisler garîb ve âlî isnadları teşvik etseler de bunların ön şartı olarak söz konusu isnadların sahih olması gerektiğini açıkça ifade etmişlerdir.⁴⁸⁹ Bu sırada birçok muhaddisin sahih hadisleri derledikleri hadis cüzleri bulunmaktadır. Üçüncü Bölüm'de zikredilen hadis cüzlerinin isimlerinden bu durum açıkça görülmektedir. Bağdatlı muhaddislerin sahih hadis hassasiyetini göstermesi açısından Ebû Bekir el-Berkânî hakkında nakledilen olay dikkat çekicidir. Diğer Bağdatlı muhaddisler gibi Berkânî'nin de sahih hadisleri derlediği ve *el-Müsnedü's-sahîh* adını verdiği bir koleksiyonu bulunmaktadır. Eserine sika râvilerin hadislerini alsa da bir konuda başka bir rivayete sahip olmadığı için zayıf bir râviden gelen rivayeti almak durumunda kalmıştır. Ona bu hadis her okunduğunda onu eserine aldığı için özür beyan etmiştir. Söz konusu hadisin kendisine sadece bu râvinin tariki ile ulaştığını, binaenaleyh hadisi ondan rivayet etmek durumunda kaldığını belirtmiştir. Ona hadisi rivayet eden râvinin güvenilirlik durumu sorulunca da “Hiçbir şekilde hüccet değildir!” demiştir.⁴⁹⁰

Bağdatlı muhaddislerin sahih hadis hassasiyetini gösteren en dikkat çekici örneklerden biri Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nu'aymî'ye (öl. 423/1031) dair zikredilen anlatıdır. Söz konusu rivayete göre Nu'aymî, Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer'den Şu'be'ye ulaşan bir isnad uydurmuştur. Kısa sürede ashâbu'l-hadîs bunu fark etmiştir. Nu'aymî bu sebepten Bağdat'ta kalamamış ve başka bir şehre

⁴⁸⁹ Hatîb, *el-Câmi'*, 38-39.

⁴⁹⁰ Hatîb, *Târih*, 2/206; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/172.

taşınmıştır. İbnü'l-Muzaffer ve uydurduğu isnada dair bu olayı bilenler vefat edene kadar gittiği yerden dönememiştir. Daha sonra Bağdat'a dönmüştür.⁴⁹¹

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Hayseme'ye, tedlis yaptığı için eleştirilen Bağdatlı hadis hafızı Bâğandî sorulmuş, “Sikadır ve çok hadise sahiptir. Eğer Musul'da olsaydı hepiniz ona koşardınız. Fakat [Bağdat'ta] onu istemiyorlar.”⁴⁹² demiştir. Bu rivayet Bağdatlı muhaddislerin diğer bölgedeki muhaddislere göre râvi ve rivayet konusunda daha seçici olduklarını göstermektedir.

İbnü's-Semmâk (öl. 344/955) sika bir râvi olarak nitelenmesine karşın zayıf râvilerden hadis rivayet ettiği için eleştirilmiştir.⁴⁹³ Ebû Bekir b. Abdân, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (öl. 340/951'den sonra) hadis rivayetinde titiz olmadığını [leyyin], bu sebeple ondan yazdığı hadisleri rivayet etmeyeceğini söylemiştir.⁴⁹⁴

4./10. asırda sadece sahih hadislerin derlenmesi mutâd hale geldiği ve neredeyse herkesin bir sahih hadis koleksiyonu olduğu için râvilerin rivayet konusundaki güvenilirlik durumunu nitelemek için “[Hadisleri] sahih [koleksiyon]a girer veya girmez”⁴⁹⁵ deyiminin bir cerh-ta'dîl lafzı olarak oldukça fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadeyle söz konusu râvinin rivayet ettiği hadislerin, sahih hadisleri ihtiva eden bir derlemeye girmeye layık olup olmadığı üzerinden bu râvinin güvenilirlik durumu hakkında değerlendirme yapıldığı görülmektedir. Mesela Hamza b. Yusuf es-Sehmî, Ebû Bekir İbn Abdân'a, Abdülbâkî İbn Kâni'nin durumunu sormuş o da “[Hadisleri] sahih [bir eser]e giremez!” demiştir.⁴⁹⁶ Hadis hafızı, meşhur fakih ve kıraat âlimi Ebû Bekir en-Neccâd için de aynı değerlendirme yapılmıştır.⁴⁹⁷

⁴⁹¹ Hatîb, *Târîh*, 13/236; Zehebî, *Siyer*, 13/150; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/495; Sübkî, *Tabakât*, 5/238.

⁴⁹² Hatîb, *Târîh*, 4/347.

⁴⁹³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/373-375.

⁴⁹⁴ Hatîb, *Târîh*, 6/164; Zehebî, *Siyer*, 11/152; Zehebî, *Târîh*, 7/75; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/32.

⁴⁹⁵ يدخل في الصحيح / لا يدخل في الصحيح

⁴⁹⁶ “لا يدخل في الصحيح” Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf es-Sehmî, *Suâlâtü Hamza b. Yusuf es-Sehmî*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984), 236; Hatîb, *Târîh*, 12/376; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/77; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/50.

⁴⁹⁷ Hamza es-Sehmî, *Suâlât*, 236; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Ebu'z-Zehrâ Hâzım el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997), 1/80; el-'Alâî

Bağdatlı hadis münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî çağdaşı olan bir başka hadis münekkidi Atîkî'yi eleştirmiş ve “Atîkî râvileri [değerlendirmede] gevşek davranıyor! Benden Sahih [adlı eserim]de İbn Batta'dan hadis rivayet etmemi istedi! Ben bunu yapmam!” demiştir.⁴⁹⁸

İbn Ebû Hâtîm'e dönemin önde gelen hadis hafızlarından Ebu'l-Kasım el-Begavî'nin hadislerinin sahih hadisleri derleyen bir esere girip giremeyeceği sorulmuş, o da gireceğini söylemiştir. Aynı soru Ebû Bekir b. Abdân'a sorulmuş “O kuşkusuz sahih [hadisleri derleyen bir eser]e girer.” demiştir.⁴⁹⁹ Berkânî *el-Müsnedü's-sahîh* adlı eserini telif ederken hocası Dârekutnî ona Hâris b. Ebû Üsâme ve Yahya b. Ebû Talib'in hadislerine *Sahih*'inde yer vermesini tavsiye etmiştir.⁵⁰⁰ Dolayısıyla bu râvilerin sahih hadisleri ihtiva eden bir eserde yer almaya layık olduğunu ifade etmiştir. İbn Abdân'a meşhur hafız Bâğandî'nin sahih hadis koleksiyonuna girip giremeyeceği sorulmuş, o da “Eğer sahih [hadisleri derleyen bir eser] yazsaydım onu bu esere almazdım.” demiştir.⁵⁰¹

Sahih hadis konusunda hassas olan muhaddisler hadis meclislerinde hatalı rivayetleri düzeltmekten geri durmamışlardır. Rasûlullah'ın (s.a.v.) Ebu Cehil'e bir deve hediye ettiğini ifade eden hadis konusunda İbn Sâ'id ve İbn Muzâhir ihtilaf etmiştir. Râvinin aslına baktıklarında hadisin İbn Sâ'id'in rivayet ettiği gibi olduğunu görmüşlerdir.⁵⁰²

Hadis hafızlarından ve önemli nahiv âlimlerinden olan Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî cuma günleri Mansûr Camii'nde hadis imlâ etmiştir. Bir râvi isminde tashif yapmış ve bu tashifi o zamanlar genç yaşta olan Dârekutnî meclis sonunda müstemliye bildirmiştir. Bir sonraki cuma günü İbnü'l-Enbârî önceki hafta akdedilen imlâ meclisinde falanca isimde tashif yaptığını ve kendisini genç Dârekutnî'nin

Salahaddin Ebû Sa'id Halil b. Keykeldî, *el-Muhtelîtin*, thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib – Ali Abdülbasit el-Mezîd (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1417/1996), 7.

⁴⁹⁸ Hatîb, *Târih*, 13/322.

⁴⁹⁹ “لا شك أنه يدخل في الصحيح” Hatîb, *Târih*, 11/325.

⁵⁰⁰ Hatîb, *Târih*, 16/324.

⁵⁰¹ Hamza es-Sehmî, *Suâlât*, 91; Hatîb, *Târih*, 4/343; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 55/171; Zehebî, *Siyer*, 11/237; Ebû Muhammed Takıyyuddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1427/2006), 7/15.

⁵⁰² Hatîb, *Târih*, 5/133.

uyardığını meclistekilere ilan etmiştir.⁵⁰³ Ebû Bekir en-Neccâd meclisinde imlâ ederken bir ibârede yanlış yapmıştır. Bunun üzerine meclisteki biri onu ağır şekilde eleştirmiştir.⁵⁰⁴

Hadis hafızlarından Ebû Hafs Ömer b. Cafer İbn Ebu's-Serî el-Varrâk (öl. 357/967) Bağdat'ta birçok muhaddisin hadislerinden seçkiler oluşturmuş, çok sayıda hadis tâlibi ve muhaddis uzun yıllar boyunca onun seçtiği hadisleri yazmıştır. Dârekutnî ve İbnü'l-Ci'âbî birer risâle yazarak onun yaptığı seçkileri hatalı olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir.⁵⁰⁵

Zayıf râviler, zayıf ve uydurma rivayetler konusunda hassas olan Bağdatlı muhaddisler bireysel ve kolektif olarak bunlarla mücadele etmiştir. Mesela Ebu'l-Mufaddal eş-Şeybânî (öl. 387/997) garîb hadisler ve ricâl bilgisi rivayet eden bir râvidir. Muhaddisler ondan Dârekutnî'nin intihâbı ile hadis yazmıştır. Sonra yalanı ortaya çıkmıştır. Bağdatlı muhaddisler ondan dinledikleri hadisleri yırtıp atmış ve ondan hadis rivayet edilmesine karşı çıkmıştır.⁵⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî hadis uydurduğunu söylediği İbnü'l-Haffâf'tan (öl. 418/1027) bir miktar hadis yazmış ve bunları hocası Hibetullah b. Hasan'a göstermiştir. Hocası Hatîb'in kendisine verdiği kitabı yakarak ona tepki göstermiş ve o adamdan nasıl hadis dinlediğine şaşırıldığını ifade etmiştir.⁵⁰⁷ Hatîb, hocası Ezherî'nin eleştirilen bir muhaddis olan İbnü's-Sellâc'ın (öl. 387/997) bazı hadislerini yaktığını görmüştür. Ezherî'nin yakmak üzere olduğu bazı kitapları almış, ona bunları okuyarak icazet almak istediğini söylemiştir. Ezherî bu isteğini şiddetle reddetmiş ve o râviden asla hadis rivayet etmeyeceğini söylemiştir. Fakat Hatîb'in yoğun ısrarlarına dayanamayıp bu kitapları ona mahsus olmak üzere rivayet etmiştir.⁵⁰⁸ Hatîb bir başka hocası Berkânî'ye, onun Kadı Ebu'l-Hüseyn en-Nasîbî'den (öl. 406/1015) dinlediği bir kitabı okumak istediğini söylemiştir. Berkânî birçok eleştiriye maruz kalan zayıf bir râvi konumundaki Kadı

⁵⁰³ Hatîb, *Târih*, 4/299; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2615-2616.

⁵⁰⁴ Hatîb, *Târih*, 5/312.

⁵⁰⁵ Hatîb, *Târih*, 13/101; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/98; Zehebî, *Siyer*, 12/237.

⁵⁰⁶ Hatîb, *Târih*, 3/499; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, 54/16; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/608; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/253; Burhaneddin Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed el-Halebî, *el-Keşfu'l-hasîs 'ammen rumiye bi vad'i'l-hadis*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: Âlemu'l-kütüb-Mektebetü'n-Nahda, 1407/1987), 236; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 6/64.

⁵⁰⁷ Hatîb, *Târih*, 3/45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/187-188.

⁵⁰⁸ Hatîb, *Târih*, 11/365.

Nasîbî'den hadis rivayet etmek istememiş, bu istekten hoşnutsuzluğunu ifade ederek yüzünü ekşitmiştir. Ama en gözde öğrencisi olan Hatîb'i kırmamış ve sadece ona mahsus olmak üzere söz konusu eserin kendisine okumasını kabul etmiştir.⁵⁰⁹ Hocalarının Hatîb'e olan müsamahası onların gözündeki itibarını göstermektedir. Bu anlatılar Bağdatlı muhaddislerin zayıf râvilerden hadis rivayet edilmesine karşı genel bir tutum içerisinde olduklarını göstermektedir.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali el-Bâdâ, zayıf bir râvi olarak kabul edilen Kadı en-Nasîbî'den hadis rivayet etmiştir. Ashâbu'l-hadisten bazıları Nasîbî'den hadis rivayet etmemesi için ona baskı yapmıştır. Baskılar sonucunda Bâdâ, ondan hadis rivayet etmeyi bırakmıştır.⁵¹⁰

Muhaddisler yalan söylediği herkesçe bilinmeyen râvilerin yalanına vâkîf olan kişilerin onu ifşa etmesi gerektiğini, yalanı herkesçe bilinmesine rağmen çekinmeden yalan rivayetlere devam eden kişilerin ise idarecilere şikayet edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹¹ Bu sadece nazârî bir tavsiye olmakla kalmamış, 4./10. asırda birçok kez idarecilerin hadis rivayetine müdahalesi gerçekleşmiştir. Daha önce İbn 'Ukde ile İbn Sâ'id arasında vukû bulan tartışma sonucunda İbn 'Ukde'nin hapse atıldığı zikredilmişti. (bk. s. 67) İdarecilerin hadis rivayetine müdahalesinin bir diğer örneği birçok hadis uyduran Ebû Sa'id Hasan b. Ali el-'Adevî'nin (öl. 319/931) tutuklanmasında görülmektedir. Kadı İsmail b. İshak, Ebû Sa'id el-'Adevî'yi hadis naklettiği hocalarının düzmece olduğu gerekçesiyle tutuklatmıştır.⁵¹²

Bağdat hadis câmiasında sahih hadis hassasiyeti kökleşmiş, muhaddisler hadis uyduran kişilere karşı ferdî mücadelelerinin yanında kolektif tepkiler de vererek bu hassasiyete gölge düşüren kişileri cezalandırmıştır. Meselâ bir mecliste Hanbelî fakihlerinden Ebu'l-Hasan Abdülaziz b. Haris et-Temîmî'ye Mekke'nin cebren mi; yoksa sulh yolu ile mi fethedildiği sorulmuştur. Temîmî, Mekke'nin cebren fethedildiğine dair o anda bir hadis uydurmuştur. Meclisin ardından arkadaşı

⁵⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, 4/84.

⁵¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 4/84.

⁵¹¹ Hatîb, *el-Câmi'*, 341.

⁵¹² Hatîb, *Târîh*, 8/379; Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1436/2015), 3/437; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/508; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/80.

bu hadisin nereden çıktığını sormuş, o da muarızını susturmak için uydurduğunu itiraf etmiştir. Bu olay ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine iki uydurma hadis katması hadis câmiasında infial uyandırmıştır. Bağdat'ın önde gelen hafız ve muhaddisleri Temîmî'nin yaptıklarını ifşa eden bir bildiri hazırlamış ve her muhaddis metnin altına imza atmıştır. Dârekutnî ve İbn Şâhîn başta olmak üzere birçok hâfız ve muhaddisin bu metinde imzası (hattı) bulunmaktadır.⁵¹³

B. Âlî Isnâd Seçimi

Birinci Bölüm'de âlî isnâdın önemine değinilmiş ve âlî isnâda sahip bazı Bağdatlı muhaddislerden bahsedilmiştir (bk. s. 46-52). Hadis öğrenimine başlayan öğrencilerin ilk olarak âlî isnadları yazması tavsiye edilmiştir.⁵¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, öğrencilerin hoca seçiminde dikkat etmesi gereken hususları açıklarken ilk önce en âlî isnadlara sahip hocalardan hadis yazmalarını tavsiye etmiştir. Öğrencilerin, isnadları uluv konusunda eşit olan iki hocadan birini tercih etmesi gerekirse hadis ilminde daha uzman olan hocayı tercih etmeleri gerektiğini bildirmiştir.⁵¹⁵ Hatîb, bu tavsiyesiyle râvinin âlî isnada sahip olmasının, hadis ilminde uzman olmasından daha önemli olduğuna işaret etmiştir. Bağdatlı muhaddislerin uygulamalarına bakıldığında Hatîb'in tavsiyesinin zaten uygulanagelen bir yöntem olduğu görülmektedir. Muhaddisler âlî isnâda sahip olduğu için hadisin isnâdını okumayı bile bilmeyen, ilim ve fazilet yoksunu olarak nitelenen râvilerden hadis dinlemiştir.⁵¹⁶ Bağdatlıların âlî isnâda sahip râviler konusundaki hassasiyetini göstermesi açısından Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ına en âlî isnâda sahip râvi ile başlaması dikkat çekicidir. Bilindiği gibi alfabetik bir eser olmasına rağmen Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) bir saygı göstergesi olarak eserde önce adı Muhammed olan râviler zikredilmiş, ardından alfabetik sıraya dönülmüştür. Muhammed isimli râvilerin ve dolayısıyla kitabın en başında en âlî isnadlara sahip olduğu gerekçesiyle *es-Sîre* müellifi

⁵¹³ Hatîb, *Târîh*, 12/233-234; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/197.

⁵¹⁴ Hatâib, *el-Câmi*, 32; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 246.

⁵¹⁵ Hatâib, *el-Câmi*, 40.

⁵¹⁶ Hatîb, *Târîh*, 13/563; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/394; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *Siyer*, 12/337.

Muhammed b. İshak'ı zikretmiştir. Normalde babasının adı Ahmed olanlarla başlaması gerekirken onun en âlî isnadlara sahip olması sebebiyle alfabetik sırayı bozduğunu açıklamıştır.⁵¹⁷

Birinci Bölüm'de bahsedildiği gibi Bağdatlı muhaddisler âlî isnada sahip muhaddisler varken diğerlerinden hadis yazmamıştır. Bu tutum Sehâvî'nin nitelediği gibi Bağdat'ın âlî isnad yurdu⁵¹⁸ olmasını sağlamış ve ilk dört asırda Bağdat'taki âlî isnâd sahibi muhaddis sayısı tüm İslam coğrafyasındaki âlî isnâd sahibi muhaddis sayısına denk olmuştur. Buna mukâbil 50'li yaşlarda vefat eden muhaddislerin bir kısmı Bağdat'ta kendilerinden daha âlî isnâda sahip çok fazla muhaddis bulunması sebebiyle uzun rihleler ve meşakkatli uğraşlar sonunda elde ettikleri hadisleri rivâyet edemedi vefat etmiştir. Zira âlî isnâda sahip olan muhaddisler dururken Bağdatlılar onlara teveccüh göstermemiştir.⁵¹⁹ Bu muhaddislerden biri Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Rıdvan es-Saydelânî (öl. 423/1031) olup Kıraat ilminde önemli âlimlerden biridir. Bu ilmine dair kendisinden rivayet edilen kitaplar telif etmiştir. Fakat hadis rivayet edememiştir. Zira genç denecek bir yaşta vefat etmiştir.⁵²⁰ Kaç yaşında vefat ettiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Kıraat ilminde önemli bir âlim olduğu ve bu alanda rağbet gören eserler telif ettiği düşünülürse çok da genç yaşta vefat etmemiş olsa gerektir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bağdat'ta yaşam ortalaması 82,7 yıldır. Dolayısıyla bu dönemde âlî isnâda sahip çok fazla muhaddis bulunmaktadır. 50'li yaşlardaki bir muhaddis bile hadis rivayet etmek için fırsat bulamayabilmiştir.

Âlî isnadlar kitaplarda ve cüzlerde genellikle diğer hadislerle birlikte derlenmiştir. Bununla birlikte muhaddislerin sadece âlî isnadlarını bir araya getirmek suretiyle oluşturdukları 'avâlî koleksiyonları bulunmaktadır. Bu eserler tezin Üçüncü Bölümü'nde zikredilecektir.

Hadis koleksiyonerliğinin üç ayağından biri âlî isnadlar olunca muhaddislerin birçok zorluklarla elde ettikleri âlî isnadları övünçle sunmaları gayet tabiidir.

⁵¹⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/7.

⁵¹⁸ Sehâvî, *el-İ'ân*, 456.

⁵¹⁹ Hatîb, *Târîh*, 6/61.

⁵²⁰ Hatîb, *Târîh*, 5/262; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-emsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1997), 216.

Muhammed b. Ali es-Sûrî'nin *el-Fevâidü'l-'avâli el-müerreha mine's-sihâh ve'l-ğarâib* adlı âlî, garîb ve sahih hadisleri derlediği eserinden nakledilen şu iki paragraf âlî isnâdın önemli bir itibar kaynağı olduğunu göstermektedir:

“[Kendisinden hadis dinlediğimiz] hocamız bu rivayeti Zührî'den rivayet etmiş hükmündedir. Zührî'nin vefat tarihinde ihtilaf vardır. 123 veya 124 olduğu söylenmektedir. 125 yılı Ramazanında vefat ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır. En sağlamı ve en meşhuru 124 yılıdır. O da bu rivayeti Ebû Yezid Yunus b. Yezid b. Ebu'n-Neccâd el-Eylî'den dinlemiş hükmündedir. Yunus 151 senesinde vefat etmiştir. Ben de bu rivayeti Şebîb b. Sa'd'dan dinlemiş hükmündeyim. Şebîb 186 yılında vefat etti. Bu durumda bu rivayeti benden dinleyen kişi [uluv sayesinde] Bâğandî'nin hocasına denktir. Bâğandî de 312 yılında vefat etti.”⁵²¹

“Bu iki tarikteki hocamız ve onun hocası Ebû Bekir es-Saffâr, Leys b. Sa'd'dan dinlemiş hükmündedir. Leys 15 Şaban 175'te vefat etmiştir. Doğumu ise 94 yılının Şaban ayındadır. Ben bu hadisi Leys'in kâtibi Ebû Salih'ten dinlemiş hükmündeyim. Ebû Salih 10 Muharrem 223'te vefat etmiştir. Doğumu ise 137 yılındadır. Ben [uluvda] hocamızın hocasının hocası Ebû Hafs İbn Şâhîn'e [denk] olmuştum.”⁵²²

C. Garîb Hadis Seçimi

Garîb hadisler koleksiyonerliğin üçüncü unsurudur. Muhaddisler garîb hadisleri derlemek için yoğun çaba sarf etmiştir. Tezin Üçüncü Bölümü'nde zikredilen eser isimlerini incelendiği zaman birçok muhaddisin garîb hadis koleksiyonu olduğu görülecektir. Hem hadis ilmiyle ilgisi sadece dinlediği birkaç hadisi rivayet etmekten ibaret olan râviler hem de önde gelen hadis hafızları garîb hadislere özellikle ilgi duymuştur. Mesela hadis ilmini bilmeyen ilim ve marifet yoksunu bir râvi olarak nitelenen Ahmed b. Yusuf b. Hallâd el-'Attâr (öl. 358/968)

⁵²¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sûrî, *el-Fevâidü'l-'avâli el-müerreha mine's-sihâh ve'l-ğarâib*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî (b.y., Müessesetü'r-Risâle – Dâru'l-İmân, 1406/1985), 86.

⁵²² Sûrî, *el-Fevâidü'l-'avâli*, 120.

âlî ve garîb isnadlara sahiptir. Uzun ömürlü bir zât olduğu için akranları vefat etmiş ve birçok muhaddisten hadis rivâyet eden tek râvi durumuna gelmiştir. Bu iki özelliği sebebiyle dünyanın dört bir yanından hadis tâlibleri ona rihle yapmıştır. Hadis ilmini bilmediği halde bu özellikleri sebebiyle büyük hafızlar ondan hadis rivayet etmiştir.⁵²³

Muhaddislerin garîb hadise karşı ilgilerini göstermesi açısından tesbîhatın öneminden bahseden bir hadisin ardından yapılan “*Bu hadis on hadis değerindedir.*”⁵²⁴ yorumu dikkat çekicidir. Burada muhaddislerin seçici tutumu açıkça görülmektedir. Zira bu hadis Hâni b. Osman’ın teferrüd ettiği ve ondan başka kimsenin rivayet etmediği “garîb” bir hadistir.⁵²⁵ Garîb bir hadisi sıradan on hadise denk görmeleri muhaddislerin söz konusu seçici tavrının bir göstergesidir.

Muhaddisler bir rivâyetin tek râvisi olmak ve garîb koleksiyonlarını genişletmek için birbiriyle yarışmıştır. Zira bu, onlar için en büyük itibar kaynaklarından biridir. Garîb rivayetler sayesinde öğrenciler İslam coğrafyasının dört bir yerinden onların nâdir rivayetlerini dinlemek için gelecektir. Bu herkesin sahip olmak için birbiriyle yarıştığı, hatta bazen bencillik sayılabilecek davranışlarla rihle yoldaşlarını geçmeye çalıştığı bir yarışa dönüşmüş durumdaydı. Bazı muhaddislerin bu konudaki tavırlarını göstermesi açısından Ma’merî ve arkadaşlarının yaşadığı olay dikkat çekicidir. Ebû Ali Hasan b. Ali el-Ma’merî, arkadaşlarıyla çıktıkları bir rihlede, hadis bilgisinin daha fazla olması sebebiyle arkadaşları tarafından hocaların hadislerini seçmek için görevlendirilmiştir. Onun görevi özel nitelikli, âlî ve garîb isnadlı hadisleri seçerek arkadaşlarıyla birlikte muhaddise okumaktır. Rihlenin sonunda arkadaşları, Ma’merî’nin kitabında kendilerinde olmayan garîb hadisler olduğunu fark edip bunun sebebini sormuşlar, Ma’merî de hadisleri seçerken garîb hadislere geldiğinde onlara haber vermeyip daha sonra hocaya yalnız giderek bu

⁵²³ Zehebî, *Târîh*, 8/134.

⁵²⁴ Hatîb, *Târîh*, 6/46.

⁵²⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi‘u‘l-kebîr [Câmi‘u‘t-Tirmizî]*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf (Beyrut: Dâru‘l-Ğarbi‘l-İslâmî, 1996), “De‘avât”, 70 (No. 3583); Ebû Amr Yâsir b. Muhammed Fethî Âlu ‘Îd, *Fadlu‘r-Rahîmi‘l-Vedûd tahrîcu Süneni Ebî Dâvûd* (ed-Dammâm: Dâru İbni‘l-Cevzî, 1440), 18/343.

hadisleri tek başına dinlediğini söylemiştir. Bu sebeple arkadaşları ile arası açılmıştır.⁵²⁶

Garîb hadislere bütün İslam coğrafyasında ilgi duyulsa da bu konuda Bağdatlıların diğer bölgelerdeki muhaddislere göre daha istekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilgiyi ortaya koyan bir anlatıya göre Dârekutnî, Bağdat'ta Kûfeli muhaddis Muhammed b. Kasım es-Sûdânî'nin (öl. ?) teferrüd ettiği hadisleri yazmış, ardından bu hadisleri ondan dinlemek için Kûfe'ye gitmiştir. Sûdânî'nin meclisine gidip bu hadisleri kendisinden dinlemek istediğini söylemiştir. O sırada mecliste bulunan asrın en önemli hafızlarından Ebu'l-Abbas İbn 'Ukde, Dârekutnî'nin kitabını almış, hadislerine bakmıştır. Sonra kitabı Dârekutnî'ye doğru atmış ve "Bu Bağdatlılar bize bilmediğimiz hadisleri getiriyorlar!" diyerek tepki göstermiştir. Fakat daha sonra bu hadislerin Sûdânî'nin rivayetleri içerisinde yer aldığı anlaşılmıştır.⁵²⁷ Bu anlatıda dikkat çeken nokta İbn 'Ukde'nin sadece Dârekutnî'ye tepki göstermeyip bütün Bağdatlıların aynı tür hadisleri yazmaya ilgi duyduklarını söylemesidir.

Bir hadisin tek râvisi durumuna gelmek bazen akranları vefat eden uzun ömürlü bir râvi olmakla; bazen de hocanın özel gördüğü bir hadisi sadece özel bir öğrencisine rivayet etmesi ile gerçekleşebilmiştir. Bunların birincisine örnek olarak Ebu'l-Fadl ez-Zührî'yi zikredebiliriz. Cafer b. Muhammed el-Firyâbî'nin öğrencisi olan Zührî hocasının meclisini hınca hınç dolduran kalabalık talebe gruplarını hatırlamış ve onlardan kendisinden başka kimsenin hayatta kalmadığını söyleyerek duyulanmıştır.⁵²⁸ Kıdem-i semâ konusunda zirve olarak nitelenen İbn Menî', "Bugün kendilerinden sadece benim hadis rivâyet ettiğim seksen yedi şeyh bulunmaktadır."⁵²⁹ diyerek âlî isnâdları ve garîb hadisleriyle haklı bir gururu yaşamıştır.

⁵²⁶ Hatîb, *Târîh*, 8/362; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 13/159; Zehebî, *Siyer*, 10/506; Zehebî, *Târîh*, 6/930; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/71.

⁵²⁷ Hatîb, *Târîh*, 13/490.

⁵²⁸ Hatîb, *Târîh*, 12/97; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/352.

⁵²⁹ Hatîb, *Târîh*, 11/327-328.

Teferrüdün bir diğer sebebi olan kişiye özel hadis rivayeti de oldukça yaygındır. Ebu'l-Hasan İbnü'l-Âbenûsî (öl. 435/1043) hadis rivayet etmekten kaçınan bir muhaddistir. Fakat Hâtîb el-Bağdâdî ısrar ederek ondan bazı hadisler dinlemiş ve “Ondan hadis dinleyen benden başka biri olduğunu sanmıyorum.” demiştir.⁵³⁰ Musa b. Harun’a İbn Menî’in hadis rivayetindeki durumu sorulmuş, o da sika olduğunu söylemiştir. Hocalarının cevabından mutmain olmayan öğrenciler bu defa onun bazı münekkidler tarafından eleştirildiğini söyleyince o “Ona haset ediyorlar. O İbn Aîşe’den hadis dinledi, biz dinleyemedik. Onu İbn Aîşe’ye götürdüler, bizi götürmediler. İbn Menî’ sadece hakkı söyler!” demiştir.⁵³¹ Ebu'l-Kasım İbnü's-Sellâc, akrabası Ebu'l-Hasan ed-Dekkâk’a iki cüz hadis okumuştur. Ardından Dekkâk ona “Bunları senden başka kimseye rivayet etmedim”⁵³² demiştir.

Garib hadisler de âlî isnâdlı hadisler gibi muhaddisler için bir itibar kaynağı durumundadır. Tüm hayatlarını adayarak oluşturdukları bu nâdide koleksiyonlarla övünmek onların tabii hakkı olsa gerektir. 4./10. asrın önemli kıraat âlimi, fakih ve hadis hafızlarından Ebû Sa‘îd en-Nakkâş, *Emâli*’sinde tamamı ferd olan hadisleri zikretmiş ve her hadisin ardından “*Bu hadisi falanca kişiden falanca kişi dışında rivayet edeni bilmiyorum.*” diyerek teferrüd noktasını açıklamıştır.

Bir muhaddisin sahip olabileceği ferd hadis miktarının çok fazla olamadığı anlaşılmaktadır. İbn ‘Adî hadis hafızlarından Ahmed b. Harun el-Berdîcî’nin çok fazla hadis birikimine sahip bir hâfız olduğunu söyledikten sonra hadisleri içinde kimsenin sahip olmadığı yirmi ilâ otuz kadar ferd hadis bulunmasının normal olduğunu söylemiştir.⁵³³

II. BAĞDATLI RÂVİLERİN HIFZ AÇISINDAN FARKLILIKLARI

Bazı râviler sahip oldukları hadis birikiminin tamamını ezberlerken bazıları çok azını ezberlemektedir. İleride daha geniş olarak açıklanacağı gibi rivayet aracı

⁵³⁰ Hatîb, *Târih*, 13/237.

⁵³¹ Hatîb, *Târih*, 11/330.

⁵³² Hatîb, *Târih*, 12/374.

⁵³³ Hatîb, *Târih*, 8/362.

olarak kitabın otorite kazandığı, hafızadan rivayetin hoş karşılanmadığı bu “*kitap asrında*”, sahip olduğu hadislerinin çoğunu *ezberlemeyen* râvi türü çok daha yaygın görülmektedir. Râviler hadisleri yazıp bu nüshaları hocalardan dinlemekte, daha sonra bu hadisleri kitaplarından okuyarak rivayet etmektedir.⁵³⁴ Hadis hafızları bile ezberden değil kitaplarından okuyarak hadis rivayet etmektedir. Hadislerini ezberlemeyen râvilere dair bazı rivayetler zikredilerek konu vuzuha kavuşturulacaktır. Bu râvilerden biri dönemin önemli muhaddislerinden Ebû Bekir İbn Şâzân’dır. Öğrencileri ona asrın önemli hadis hafızlarından Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî’den hadis dinleyip dinlemediğini sormuştur. O da ondan hadis dinleyip dinlemediğini hatırlamadığını söylemiştir. Daha sonra Bâğandî’den hadis yazdığı ve semâ ettiği *asıl* nüshasını bulmuş ve ondan hadis dinlediğini ilan etmiştir.⁵³⁵ Hadis dinlediği hocasını hatırlayamaması hadislerini ezberlememesinden, sadece yazarak kitabından rivayet etmesinden kaynaklanmaktadır. Ebu’l-Hasan İbn Ebu’l-Âzân (öl. ?) hadislerinin yazılı olduğu asıllarını kaybetmiştir. Sadece bir hadisini ezberlediği için ömrünün geri kalanında bu bir hadisi hafızasından rivayet etmek zorunda kalmıştır.⁵³⁶ Vâiz Ebû Mansûr İbnü’l-Beyyâ‘ (öl. 384/994), Mekkî b. Abdân ve Hâmid eş-Şarkî’den hadis dinlemiş fakat dinlediği hadisleri yazdığı asıllarını kaybettiği için bu muhaddislerden hadis rivayet edememiştir.⁵³⁷ Meşhur hadis münekkidi Ebu’l-Kasım el-Ezherî’nin babası Ebu’l-Feth Ahmed b. Osman (öl. 388/998) kitaplarından çoğunu kaybettiği için elinde kalan az miktardaki nüshalardan hadis rivayet etmek zorunda kalmıştır.⁵³⁸ Bazı muhaddislerin sahip oldukları rivayet birikiminin bir kısmını veya tamamını ezberlediklerine yönelik ifadelerin mefhumu muhâlifî zımnem diğer *bazı râvilerin* kendi sahip oldukları rivayet birikimini ezberlemediğini göstermektedir. Mesela Ebû Bekir Ömer b. Muhammed İbn Ebû Tahir el-Varrâk (öl. 378/988), hadislerinin bir kısmını ezberlemiştir. Kitaplarının çoğu kaybolmuştur.⁵³⁹ Fakîh bir muhaddis olan Ebu’l-Abbas el-Kerecî, rivayet

⁵³⁴ Bozkurt çalışmasında 4/10. asırda ilmin sadırlardan satırlara geçişinden bahseden bazı muhaddislerin, hadislerin eskisi gibi ezberlenmesi gerektiğini söyleyerek muhaddisleri ezbere teşvik ettiğini tespit etmiştir. (Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*, 72)

⁵³⁵ Hatîb, *Târîh*, 5/33.

⁵³⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/580.

⁵³⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/366.

⁵³⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/491.

⁵³⁹ Hatîb, *Târîh*, 13/129.

hakkına sahip olduğu hadisleri ezberleyen sika bir râvi olarak nitelenmiştir.⁵⁴⁰ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Cillî (öl. 385/995), kendi hadislerini ezberleyen bir hadis şeyhi olarak nitelenmiştir.⁵⁴¹ Söz konusu muhaddislerin rivayetlerinin bir kısmını veya tamamını ezberlemesi diğer *bazı muhaddislerin* hadislerini ezberlemediğini göstermektedir. Haddi zatında hadislerini ezberlemedikleri için rivayet birikimlerini kaybeden çok sayıda muhaddis hakkındaki rivayetler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Yukarıda zikredilen örneklerde görüldüğü üzere hadislerini ezberlemeyen muhaddisler uzun rihleler ve türlü meşakkatler sonucu elde ettikleri birikimlerini kaybetmiş ve sadece ezberledikleri az sayıdaki hadisleri rivayet edebilmiştir. Burada iki nokta ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Birincisi râvilerin kitaplarının kaybolması; diğeri de kitaplarını kaybeden râvilerin karşılaştığı sorunlardır.

Bağdat'ta kitapların kaybolmasının nehre düşme, yangın, soygun, çeşitli sebeplerlesatış, emanet edilen kişinin kaybetmesi, fare ve güve yemesi gibi sebepleri olduğu görülmektedir. Bu tür sebeplerle kitapların kaybolması râviler açısından iki farklı sonuç doğurmuştur. Bu durumda râvi eğer kaybettiği kitapta yer alan hadislerden bir kısmını ezberlemişse sadece o hadisleri rivayet etmiş ve birikiminin çoğunu kaybetmiştir; yahut başkasının kitaplarından rivayete teşebbüs etmiştir ki bu da münekkidler tarafından cerh edilmesine ve ashabu'l-hadisın ondan hadis yazmamasına sebep olmuştur. Birinci seçeneğin de iki farklı sonucu olmuştur. Birincisi kitabını yitiren râvi sadece iyi ezberlediği az miktardaki hadisi rivayet etmekle yetinmiştir. Böylece hadislerinin çoğunu yitirmiş olsa da itibarını korumuştur. İkincisi ise ezber olsa da tam anlamıyla zapt edemediği hadisleri de rivayet etmiştir. Bu ikinci durumda ise genellikle hata yapmış ve yine hadis münekkidlerinin eleştirilerine maruz kalmıştır. Dolayısıyla bir râvinin hıfzedemediği hadisler her zaman tehlike içindedir. Bazı örneklerle konu açıklığa kavuşturulacaktır.

Birinci Bölümde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere Bağdat nehir ve su kanallarıyla örülü bir metropoldür. Güvenli taş köprülerin yetersizliği ve ücretli

⁵⁴⁰ Hatîb, *Târih*, 6/313.

⁵⁴¹ Hatîb, *Târih*, 7/111.

kayıklara hergün binmek için çoğu muhaddisin mâlî imkânının olmaması hadis taliblerini seyyar duba köprülerden geçmeye mecbur bırakmıştır. Korkulukları olmayan bu tehlikeli köprülerden geçen bazı râviler kitaplarını nehre düşürmüştür. Bu muhaddislerden biri Ebû Bekir el-Katî'î'dir. Onun bazı kitapları nehre düşmüştür. Nehre düşen kitaplarında yer alan hadisleri, kendisinin semâ'ı olmayan başkasına ait bir kitaptan tekrar yazmış ve bu nüshadan rivayet etmeye devam etmiştir. Hadis münekkidleri buna karşı çıkıp onu eleştirmiştir.⁵⁴² Bu anlatı göstermektedir ki, Ebû Bekir el-Katî'î'nin aslında yiten kitaplarında olan ve daha önce hocalarından dinlemiş olduğu hadisleri, yine o hocadan dinleyen başka bir muhaddisin kitabından rivayet etmesi kabul edilmemiştir. Zira o muhaddisin kitabı kendisi için "asl" olsa da Katî'î için "fer" hükmündedir.

Kitapların kaybolmasının bir başka sebebi de Bağdat'ta çıkan yangınlardır. Bir araştırmaya göre Bağdat'ta 4./10. asırda 16 büyük yangın meydana gelmiş ve binlerle ifade edilen sayıda dükkân, ev ve insan yanmıştır. Bağdat'ın bitişik nizam çarşı ve evleri bu yangınların kısa zamanda geniş alanlara yayılmasına sebep olmuştur. Genellikle ateşle iş yapan fırıncılar, demirciler ve kebabçıların bulunduğu çarşılar yangınların çıkış noktaları olarak ifade edilmiştir.⁵⁴³ Evlere sıçrayan yangınlar birçok muhaddisin ömrünü adadığı hadis birikimini de kül etmiştir. Aynı zamanda bir Şâfiî fakihî olan Kadı Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed İbnü'd-Dekkâk'ın (öl. 392/1001) kitapları bir yangında yanmıştır. Yangında neredeyse tüm hadis birikimini kaybeden İbnü'd-Dekkâk, bu kitaplarda bulunan sadece bir hadisi ezber olduğu için onu rivayet etmeye devam edebilmiştir.⁵⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed'in kitapları yandığı ve sadece bir hadis ezberinde olduğu için o hadisi rivayet ettiği bildirilmiştir.⁵⁴⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin İbnü'l-

⁵⁴² Hatîb, *Târîh*, 5/117; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/261; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/88; Şihabeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, nşr. Abdülfettah Ebû Gûdde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/418; Zehebî, *Siyer*, 12/263; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003), 8/282; Salahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, 1420/2000), 6/180.

⁵⁴³ Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 196-198, 637-638.

⁵⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/372; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr ed-Dımeşkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*, thk. Enver el-Bâz (Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 2004), 337.

⁵⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/94.

Haffâf el-Varrâk (öl. 418/1027), Bâbu't-Tâk çarşısında çıkan yangında 1080 kitabının yandığını, bunların tamamının dinlediği ve büyük emeklerle elde ettiği kitaplar olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁶ İbnü'l-Haffâf'ın kitaplarının yandığı Bâbu't-Tâk yangını 348/959 yılında Şîa ve Ehl-i sünnet gruplar arasındaki bir kavgadan dolayı başlayan ve birçok kişinin ölümüne sebep olan büyük yangın olmalıdır.⁵⁴⁷

4./10. asırda kitapların hırsızlar tarafından çalındığına dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. Burada bir hadis terimi olarak *serikatü'l-hadîsten* değil; kitabın malî değerinden ötürü fiziksel olarak çalınmasından bahsedilmektedir. Mesela Ebû Bekir Abdülvahid b. Ali er-Razzâz'ın (öl. 400/1009) kitapları çalınmıştır.⁵⁴⁸ Rivayette soygun anlamı olan *untuhibe* fiili kullanılmıştır (كتبته انتهبته). Bağdat'ın önemli hadis hafızlarından Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'ın vefat ettiği zaman ardında on sekiz sandık kitap bıraktığı; bunların yanında o hayatta iken çalınan çok sayıda kitabı olduğu söylenmektedir.⁵⁴⁹ Bu soygunların kitapların satılarak paraya dönüştürülme amacıyla yapıldığını düşünmekteyiz. Zira 4./10. asırda farklı vesilelerle birçok kez kitapların malî değerine vurgu yapıldığı, kitap miktarlarının mâlî değerlerle ifade edildiği görülmektedir. Mesela bir muhaddisin cömertliği anlatılırken “Çok cömertti. Bir dilenci ondan bir şey istediğinde eğer ona verecek şeyi [parası] yoksa kıymetli kitaplarından birini verirdi.”⁵⁵⁰ denmektedir. Dilenciye verilen kitap elbette onu paraya dönüştürmesi amacı taşımaktadır. Bağdat'ta 312/924 yılında ölen bir devlet görevlisinin kıymeti 2.000 dinardan fazla kitap bıraktığı ifade edilmiştir. 357/967 yılında Bağdat emirinin oğlu bazı siyasi sebeplerle tutuklanmış ve mâlî değeri olan malları müsadere edilmiştir. Müsadere edilen kıymetli eşyalar arasında 17.000 cilt kitap bulunduğu ifade edilmiştir.⁵⁵¹ Vezir İbnü'l-Furât'ın (öl. 311/924) 2.000 dinarlık

⁵⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/45-46.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/226; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/266.

⁵⁴⁸ Hatîb, *Târîh*, 12/262; Zehebi, *Târîh*, 8/819.

⁵⁴⁹ Hatîb, *Târîh*, 4/208; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/372; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/210.

⁵⁵⁰ Hatîb, *Târîh*, 12/331; Kemaleddin Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 248; Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf “İbnü'l-Kıftî”, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1406/1982), 2/176; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 18/255.

⁵⁵¹ Mez, *İslam'ın Rönesansı*, 210.

bir kitap koleksiyonu olduğu söylenmiştir.⁵⁵² Zenginliği, kitaplarının çokluğu, binicilik ve atıcılığa olan düşkünlüğü ile bilinen Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hazzâz (öl. 381/991) “Kitaplarım 10.000 dirhem, câriyelerim 10.000 dirhem, silahlarım 10.000 dirhem ve bineklerim 10.000 dirhem değerindedir.” demiştir.⁵⁵³

Kitaplar malî ve ticarî değeri olduğu için çalınmıştır. Kitapların malî ve ticarî bir metaya dönüştüğünü göstermek amacıyla Bağdat’taki varrâklık sektörünün durumuna kısaca değinilecektir. Yukarıda râvilerin bir kısmının hadislerini ezberlemediğini, sadece yazmakla yetindiğini söylemiştik. Yazma konusunda benzer bir durumun olduğu görülmektedir. Muhaddislerden ve diğer âlimlerden bir kısmının kitaplarını da kendilerinin yazmadığı, varâklara ücret mukabilinde yazdırdıkları anlaşılmaktadır. Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) *Me’âni’l-Kur’ân*’ı halka açık geniş katılımlı bir mecliste imlâ etmiştir. Meclise katılanların sayılamayacak kadar fazla olduğu ifade edilmiştir. Kitabın imlâsı bitince varrâklar isteyenlere kitabı beş varağı bir dirhem karşılığında istinsah edebileceklerini söylemiştir. Ulemâ ve öğrenciler bu fiyatın çok fazla olduğunu söylemişlerse de onları ikna edememiştir. Durumu eserin müellifi Ferrâ’ya şikayet etmişlerdir. O, kararlarından döndürmek için varrâklarla konuşmuştur. Varrâklar ise meclisine bu kitaptan para kazanmak amacıyla geldiklerini söylemiş ve kazançlarına engel olmamasını istemiştir. Varrâkların ikna olmayacağını anlayan Ferrâ kitabı eklemeler ve şerhlerle daha hacimli olarak yeniden imlâ edeceğini duyurmuştur. İlk oturumda hamd kelimesinin şerhini yüz varakta imlâ etmiştir. Ferrâ’nın ciddiyetini anlayan varrâklar ona gelerek on varağı bir dirhemden kitabı istinsah edeceklerini söylemişler ve sorun çözülmüştür.⁵⁵⁴ Bu anlatıdan anlaşıldığına göre âlimlerden en azından bir kısmı kitaplarını kendileri yazmamaktadır. Bazı biyografilerde yer alan “Kitaplarının çoğu kendi hattıyla idi.”,⁵⁵⁵ “Kendi hattıyla her nevdan hacimli musannefleri yazdı.”⁵⁵⁶ gibi ibareler bu düşünceyi desteklemektedir. Zira bu nitelermelerin ilgili muhaddisleri övmek amacıyla zikredildiği açıktır. Bir insanı överek diğerlerinden

⁵⁵² Pedersen, *Kitabın Tarihi*, 132.

⁵⁵³ Hatîb, *Târîh*, 6/252; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/358; Yâkût, *Mu’cemu’l-üdebâ*, 2/483; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 8/53.

⁵⁵⁴ İbnü’l-Kiftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 4/16-17; Hatîb, *Târîh*, 16/225-226.

⁵⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 16/327.

⁵⁵⁶ Hatîb, *Târîh*, 5/176.

öne çıkarmak için diğerlerinde olmayan özelliklerinin zikredilmesi gerektiği izahatan varestedir. Medhedilen bu muhaddisler kitaplarını kendileri yazıyorsa bazı muhaddislerin kitaplarını kendilerinin yazmadığı ve ücret mukabilinde varrâklara yazdırmış olduğu anlaşılmaktadır. Bazı muhaddisler için bu durum açıkça ifade edilmiştir. Mesela Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed er-Reyhânî'nin (öl. 387/997) varrâklar tarafından yazılmış sahih ve kaliteli asıllarının olduğu söylenmiştir.⁵⁵⁷ Hadis hafızlarından Ebû Hâzim Ömer b. Ahmed el-'Abdevî (öl. 417/1026) "On hocamın her birinden biner olmak üzere on bin cüz hadis yazdım. Satın aldıklarım bunların dışındadır."⁵⁵⁸ sözüyle hafızlardan bir kısmının da bazı kitapları satın aldıklarını göstermektedir. Benzer şekilde Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed ez-Zemlekânî'nin (öl. 421/1030) birçok hadis yazdığı, bir o kadar da nüsha satın aldığı ifade edilmiştir.⁵⁵⁹ Bağdat'a yerleşen ve ömrünün sonuna kadar burada yaşayan hadis hafızı Ebu'l-Kasım İbn Menî' hadis tahsiline başladığı ilk zamanlarda hocalardan dinleyip onların nüshalarıyla muâraza ettiği asıllarını satarak geçimini sağlamıştır.⁵⁶⁰ İbn Menî'den bu kitapları alan muhaddisler o hocalara kitabı tekrar okumuştur. Dolayısıyla ücret mukabilinde, yazma ve kitabı muâraza zahmetinden kurtulmuşlardır.

Varrâklık sektörü açısından muhaddisler hem müşteri hem de çalışan durumundadır. Bazıları varrâklara ücret mukâbilinde kitap yazdırmış yahut ellerindeki kitapları satın almış; tamamına yakını da onların bir işçisi olarak kitap istinsah etmekle geçimini idâme ettirmiştir. Nitekim Mez, bir âlimin kadılık veya memuriyet yapmıyorsa kitap istinsah ederek geçinmeye mecbur olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶¹ Bu iddia tüccâr, esnaf ve zanaatkâr muhaddisleri göz ardı etse de muhaddislerin önemli bir kısmının varrâklık yaptığı anlaşılmaktadır. Muhaddislerin çoğu devlet görevine mesafeli olduğuna göre büyük bir kısmının varrâklık yaparak

⁵⁵⁷ Hatîb, *Târih*, 8/521-522.

⁵⁵⁸ Sikatü'd-dîn Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan İbn 'Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fimâ nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1404) 242-243.

⁵⁵⁹ Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî, *Zeylü Târihi mevliidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd (Riyad: Dâru'l-'Asime, 1409), 166.

⁵⁶⁰ Ebû Ahmed İbn Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Mu'avvîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997), 5/437; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/218; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/492; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/563; Zehebî, *Siyer*, 11/277; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 2/455; Zehebî, *Târih*, 7/324.

⁵⁶¹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 218.

geçindiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Bu durumu doğrulaması açısından dönemin önemli muhaddislerinden Hatîb el-Bağdâdî'nin hadis talibine varrâklığı önermesi de zikredilebilir. Hatîb, hadis tâlibinin vaktinin küçük bir bölümünü, varrâklığa ayırmasını tavsiye ederek bu işin muhaddislere ve öğrencilere uygun olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶²

Bağdat'ta varrâklık sektörü çok büyük bir hacme ulaşmıştır. Bağdat'ın doğu ve batı yakalarında birer tane büyük sahaflar çarşısı (sûku'l-varrâkîn) bulunmaktadır. Yâkûbî, batı yakasındaki Kerh Semti'nde bulunan sahaflar çarşısında yüzden fazla sahaf dükkânı olduğunu söylemiştir.⁵⁶³ Doğu tarafındaki Rusâfe Semti'nde bulunan sahaflar çarşısının çok daha büyük olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶⁴ Dolayısıyla Bağdat'ta iki yüz ilâ üç yüz sahaf dükkânı olduğu söylenebilir. Hatîb el-Bağdâdî bu dükkânların kitaplarla dolu olduğunu söylemiştir.⁵⁶⁵ Varrâklık sektörünün hacmi sadece bu dükkânların fizikî varlığıyla sınırlı değildir. Muhaddisler başta olmak üzere bir çok âlim onlar için evlerinde istinsah yapmıştır. Ticârî bir sektörün büyüklüğü talep ile doğru orantılıdır. Bu kadar fazla sahaf dükkânının ve varrâkın olması kitaba talebin çok olduğunu göstermektedir. Fazla talep gören meta her zaman kıymetlidir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında kitap her zaman nakde dönüştürülebilecek bir kıymet olarak görülmektedir ki kitapların nakde dönüştürmek amacıyla çalınması anlamlı hale gelmektedir.

Kitapların kaybolmasının sebeplerinden biri, sahibinin maddi kazanç elde etmek için satmasıdır. Bu asrın önde gelen hafızlarından Ebu'l-Kasım el-Begavî hadis öğrenimine başladığı dönemlerde varrâklık yaparak geçimini sağlamıştır. İbn Menî', semâ ettiği asıllarını sattığı için eleştirilmiştir.⁵⁶⁶ Ebu'l-Hüseyn İbnü'l-Muzaffer Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id (öl. 318/930)'den semâ' ettiği kitapları sahafâ (varrâk) satmıştır. Ömer b. Muhammed ed-Dâvûdî, İbnü'l-

⁵⁶² Hatîb, *el-Câmi'*, 24-25.

⁵⁶³ Yakûbî, *el-Büldân*, 35.

⁵⁶⁴ Hayrullah Said, *Mevsû'atu'l-varrâka ve'l-varrâkîn* (Beyrut: Müessesetü'l-intişâri'l-'Arabî, 2011), 372.

⁵⁶⁵ Hatîb, *Târîh*, 13/337.

⁵⁶⁶ Ebû Ahmed İbn Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Mu'avvîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997), 5/437; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/218; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/492; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 4/563; Zehebî, *Siyer*, 11/277; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 2/455; Zehebî, *Târîh*, 7/324.

Muzaffer'in kendi hattıyla yazılmış asıllarını sahafta görünce durumu sahafa sormuş o da İbnü'l-Muzaffer'in kendisine 80 rıtlı⁵⁶⁷ kitap sattığını söylemiştir. Bu sözleriyle kitapçı söz konusu kitapların çalıntı olmayıp sahibinin rızasıyla satıldığını ifade etmiştir. Dâvudî kitapları incelediğinde hepsinin İbnü'l-Muzaffer'in İbn Sâ'id'den yazdığı rivayetler olduğunu görmüştür. Durumu gidip İbnü'l-Muzaffer'e sorduğunda sahafı tasdik etmiş ve İbn Sâ'id'den hadis rivayet etmeyi reddettiğini, kitapları bunun için sahafa sattığını söylemiştir.⁵⁶⁸

Kitapların kaybolmasının sebeplerinden biri de emanet edilen kişinin onlara sahip çıkamamasıdır. Muhaddisler rıhleye çıkarken kitaplarının güvenliğini sağlamaları ve bakımını yapmaları için başka muhaddislere ödünç verebilmekteydi. Emanet ettiği kitapları tekrar alamayan muhaddislerden biri Ebû Hafs İbn Şâhîn'dir. Rıhleye çıkarken kitaplarını bir muhaddise emanet etmiş, döndüğünde onların kaybolduğunu öğrenmiştir. Kaybolan nüshalardaki bütün hadisleri ezber olan İbn Şâhîn bunları ezberinden tekrar yazmıştır. Fakat yazdığı yeni nüsha muhaddisler tarafından *asl* olarak kabul edilmemekte; hadisleri dinlediği hocalarına tekrar okumayıp onların asıl nüshalarıyla muâraza etmediği için *fer'* diye adlandırılmaktadır. Dolayısıyla İbn Şâhîn'in bu nüshadan hadis rivayet etmesi hadis münekkitleri tarafından eleştirilmiştir.⁵⁶⁹ Burada dikkat çeken nokta ihtiva ettiği hadisleri ezber olmasına rağmen bu nüshadan rivayet etmesinin kabul edilmemesidir.

Dönemin meşhur hafızlarından Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî öldükten sonra kitaplarının yakılmasını vasiyet etmiştir. Vasiyeti yerine getirilerek kitapları yakılmıştır. Yakılan kitapların içinde kendisine emanet edilen başka muhaddislerin

⁵⁶⁷ Rıtlı bir ağırlık ölçü birimi olup bölgelere göre farklılaşmaktadır. Abbasiler döneminde Bağdat rıtlı standart hale getirilmiştir. 1 Bağdat rıtlı 408 grama tekabül etmektedir. Dolayısıyla 80 rıtlı 32640 grama karşılık gelmektedir. (Cengiz Kallek, "Rıtlı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/52.)

⁵⁶⁸ Hatîb, *Târih*, 4/428; Zehebî, *Siyer*, 12/394; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 56/7; Zirikli, *el-A'lâm*, 7/104.

⁵⁶⁹ Hatîb, *Târih*, 13/136.

kitapları da bulunmaktadır. Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Bevvâb'ın (öl. 376/986) İbnü'l-Ci'âbî'ye emanet ettiği yüz elli cüz kitap da diğerleriyle birlikte yanmıştır.⁵⁷⁰

Kitapların kaybolmasının sebeplerinden biri de fare ve güve gibi canlıların onlara zarar vermesidir. Ebu'l-Feth Yusuf b. Ömer el-Kavvâs'ın kitapları içinde Hz. Muâviye'nin faziletlerine dair rivayetlerin bulunduğu bir cüzü fare kemirerek tahrib etmiştir.⁵⁷¹

Muhaddislerin hadisleri ezberlememesinin bir sonucu olarak kitapların kaybolması ve hadis birikimlerini kaybetmelerine değindikten sonra şimdi de bunun bir diğer sonucu olan kitaplarını kaybeden muhaddislerin hocalarından dinleyip muâraza etmedikleri fer' nüshalardan hadis rivayet etmeleri ve bunun sonucunda cerh edilerek itibarlarını yitirmelerine değinilecektir. Aslında kitaplarını kaybeden muhaddislerden bahsederken bunun bazı örnekleri de zikredilmiştir. Muhaddisler, râvilerin ezber de olsalar kitaplarından hadis rivayet etmeleri ve bu kitapların asıl nüshaları olması gerektiği hususunda çok titiz davranmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, bir hocanın asıl nüshasından hadis yazan öğrencinin kendi nüshasını asıl nüshayla muâraza edip karşılaştırması gerektiğini ve bunun semâ edilen kitaplardan rivayetin sıhhat şartı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷²

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed et-Temîmî'den (öl. 412/1021) hadis yazdığı (hocalarına okuyup muaraza ettiği) bir aslının olmadığı ve kendi eliyle yazdığı fer'lerden hadis rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirmiş ve "*leyse bi mahalli'l-hucce*" diyerek cerh etmiştir.⁵⁷³ Ebû Ali Hasan b. Ali İbnü'l-Müzhîb'in (öl. 444/1052), Ebû Bekir İbn Mâlik el-Katî'î'den Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini rivayet ettiğini, kitabı hocasından dinlediği kesin olmakla birlikte hocasına okuduğu bir aslı olmadığını, daha sonra hafızasından kendi yazdığı bir nüshadan rivayet ettiğini söylemiş ve bu sebeple onu "*leyse bi mahalli'l-hucce*"⁵⁷⁴ diyerek cerh

⁵⁷⁰ Hatîb, *Târih*, 4/48-49; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/81; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 54/428; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/159-160; Zehebî, *Siyer*, 12/182; Zehebî, *Târih*, 8/88.

⁵⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 16/475.

⁵⁷² Hatîb, *el-Câmi'*, 138.

⁵⁷³ Hatîb, *Târih*, 8/677.

⁵⁷⁴ Hatîb, *Târih*, 8/394.

etmiştir. Muhaddisler hocaya arz edilmiş bir asıldan rivayet etme konusunda çok katı davranmıştır. Bu katı tutumu fukaha ve diğer bazı âlimler kabullenmekte zorluk çekmiştir. Mesela Hatîb el-Bağdâdî'nin İbnü'l-Müzhîb'i hocaya arz ettiği bir nüshadan rivayet etmediği için cerh etmesini şiddetle eleştiren İbnü'l-Cevzî şunları söylemiştir:

“Hatîb onu fakihler tarafından cerh sayılmayacak bazı gerekçelerle [cerh etmiştir]. Muhaddislerin geneli bu gerekçeyle [râvileri] cerh etmektedir! [Hatîb] “Ahmed'in Müsned'ini İbn Mâlik'ten rivayet etmektedir. Semâ'ı sahihtir. Ama birden fazla cüzde [dağınmıştır].” demektedir. Bu cerhi gerektirmez. Eğer kitabı semâ ettiği kesin kanaat getirdiyse bu semâ'ını [hocaya arz etmeksizin] kendisinin yazması da caizdir! Muhaddislerin geneline şaşarım! Bir adamın “Ahbaranî fulân” demesini caiz görürler ama dinlediği hadisleri [hocaya arz etmeksizin] kendi hattıyla yazmasına karşı çıkarlar!”⁵⁷⁵

Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Mehâmîlî'nin (öl. 407/1016) meclislerine defalarca katılmış, ondan hadis dinlemiş ama elinde nüshası olmadığı için dinlediği hadisleri rivayet edememiştir.⁵⁷⁶ İbn Hâmid, Da'lec b. Ahmed, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan en-Nakkâş ve Ebû Ali et-Tûmârî'den hadis dinlemiş; fakat onlardan yazdığı bir aslı olmadığı için dinlediği hadisleri rivayet edememiştir.⁵⁷⁷

Hatîb el-Bağdâdî, Atîkî'ye Ali b. Hasan er-Râzî'nin hadis rivayetindeki durumunu sormuştur. Atîkî “Lâ be'se bih” demiştir. Hatîb, Ebu'l-Kâsım el-Ezherî'nin bu râvi hakkında eleştirilerinin olduğunu söyleyince Atîkî “Onun hakkında sadece hayır duydum. Onun iyi asıllarının olduğunu gördüm.” diyerek râviyi tezkiye etmiştir. Hatîb bu defa Ezherî'nin onu İbn Ebû Hayseme'nin *Târîh*'inin asıl nüshasına sahip olmadığı halde bu *Târîh*'i rivayet ettiği için eleştirdiğini söyleyince “Ben ondan *Târîh*'i dinlemedim. Onun bu kitabın aslına sahip olup olmadığını da bilmiyorum.” demiştir. Hatîb bu diyalogu Ezherî'ye anlatınca Ezherî öfkelenmiş ve “Atîkî râvileri [değerlendirirken] mütesâhil davranıyor!” diyerek Atîkî'yi eleştirmiştir.⁵⁷⁸ Dolayısıyla dinlediği

⁵⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/337.

⁵⁷⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/185.

⁵⁷⁷ Hatîb, *Târîh*, 8/261.

⁵⁷⁸ Hatîb, *Târîh*, 13/323.

hadislerin/kitapların asıl nüshasına sahip olmayan bir râvinin bunları rivayet etmesi caiz görülmemiştir.

Dârekutnî, fakih ve hadis hafızı Kadı Ahmed b. Kâmil'in rivayette titiz olmadığını söylemiş, buna gerekçe olarak da onun kitabından rivayet etmeyip sadece hâfızasına dayanmasını göstermiştir.⁵⁷⁹ Hadis hafızlarından Ebû Abdullah İbn Dûst geniş bir hadis birikimine sahip, hadis ilmini bilen marifet sahibi bir hâfız olarak nitelenmiştir. İbn Dûst, Ebû Tâhir el-Muhallıs'ın vefatından sonra Mansûr Camii'nde halife tarafından kendisine tahsis edilen kürsüde bir yıla yakın hadis imlâ etmiştir. Hadisleri hafızasından imlâ ettiği için eleştirilmiştir. Yeğeni Hamza b. Muhammed b. Tahir, ona birçok eleştiriye maruz kalmasına karşın neden kitabından değil de hafızasından imlâ etmede ısrarlı olduğunu sormuştur. Eleştirilerden bıkmış olan İbn Dûst, imlâ ettiği hadislerin incelenmesini, eğer rivayetlerinde hata varsa hafızasından imlâ etmeyi bırakacağını söylemiş ve rivayetlerinde hata yoksa hafızasından imlâ etmesinin neden sorun olduğunu sorarak tepki göstermiştir. Hadis otoritelerinin ısrarlı eleştirilerine dayanamayan İbn Dûst hadis rivayetini bırakıp evine kapanarak münzevi bir hayat yaşamıştır.⁵⁸⁰ Burada dikkat edilmesi gereken nokta hadisleri ezberleyenlerin bile kitapsız rivayet etmesinin hoş karşılanmamasıdır. Yukarıda zikredilen diğer anlatılar başta olmak üzere buna benzer birçok örnek bulunmaktadır. Bu örnekler göstermektedir ki, 1./7. asrın sonlarında ashâbu'l-hadîsin gündemine giren ve 2./8. asrın ikinci yarısı ile birlikte gitgide gündemden düşmeye başlayan kitâbetü'l-hadîs⁵⁸¹ tartışmalarının sonucunda 4./10. asırda kitabın mutlak zaferi gerçekleşmiş ve kitap, hadis rivayetinde asıl araç konumuna yükselmiştir. Bunu gösteren bir diğer delil bu dönemde hafızların bile hâfızadan değil, kitaplarından hadis rivayet etmesidir. Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud Sicistan'a gittiğinde kendisinden hadis rivayet etmesi istenmiştir. O da kitabının yanında olmadığını öne sürerek hadis rivayet etmek istememiştir. İsrarlar üzerine hafızasından hadis rivayet etmiştir.⁵⁸² Bu

⁵⁷⁹ Sülemî Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed en-Neysâbü'rî, *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd vd. (Riyad: Halid b. Abdurrahman el-Cerisi, 1427), 91.

⁵⁸⁰ Hatîb, *Târîh*, 6/321-322.

⁵⁸¹ Topgöl, Muhammed Enes - Ömer Faruk Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 45 (2021), 57.

⁵⁸² Hatîb, *Târîh*, 11/137; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/435; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/490.

rivayet onun mutâd alışkanlığının kitaptan rivayet olduğunu ve hata etme endişesiyle hafızadan rivayetten çekindiğini göstermektedir. Yine bir diğer hadis hafızı Ebû Abdullah Abdurrahman b. Ahmed el-Huttelî (öl. 335/946), Bağdat'tan Basra'ya taşınmıştır. Kitapları Basra'ya getirilinceye kadar aylarca hafızasından hadis rivayet etmiştir. Huttelî bu durumu sık sık dile getirerek hafıza gücüyle övünmüştür.⁵⁸³ Kitapları yokken hâfızasından hadis rivayet etmekle övünmesi ve biyografi kaynaklarının bundan sitayişle bahsetmesi onun ve diğer hâfızların mutâd alışkanlığının kitaptan rivayet olduğunu göstermektedir.

III. BAĞDATLI HADİS HÂFIZLARI

Kavramlar asırlar geçtikçe anlam değişimine uğrayabilmektedir. Bu sebeple incelediğimiz dönemin sonlarında hadis öğrenimine başlayan bir öğrenci olması, dolayısıyla bu döneme yakınlığı sebebiyle Hatîb el-Bağdâdî'nin hafızlık tanımı dönemin anlayışını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Hatîb, mutlak manada hafız sıfatına layık kişinin Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) hadislerini ve bu hadislerin isnadlarını bilen, bunların sahihini sakîminden ayırt edebilen, sahih olduğunda ittifak edilen hadislerin bir kısmını ezberleyen, uzman münekkidlerin râvi değerlendirmesi yaparken kullandıkları lafızların delâletini ve râvilerin rivayet ederken kullandıkları edâ lafızlarının delâletini bilen, metne idrâc edilen lafızları ayırt edebilen ve sadece hadis ilmiyle uğraşan –zira ona göre hadis, kişinin ömrünü adaması sonucu uzmanlık kazanabileceği bir ilimdir- kişi olduğunu söylemektedir.⁵⁸⁴ Bu tanımıyla Hatîb hâfızı hem hıfz hem de dirayet sahibi hadis uzmanı olarak takdim etmiştir.

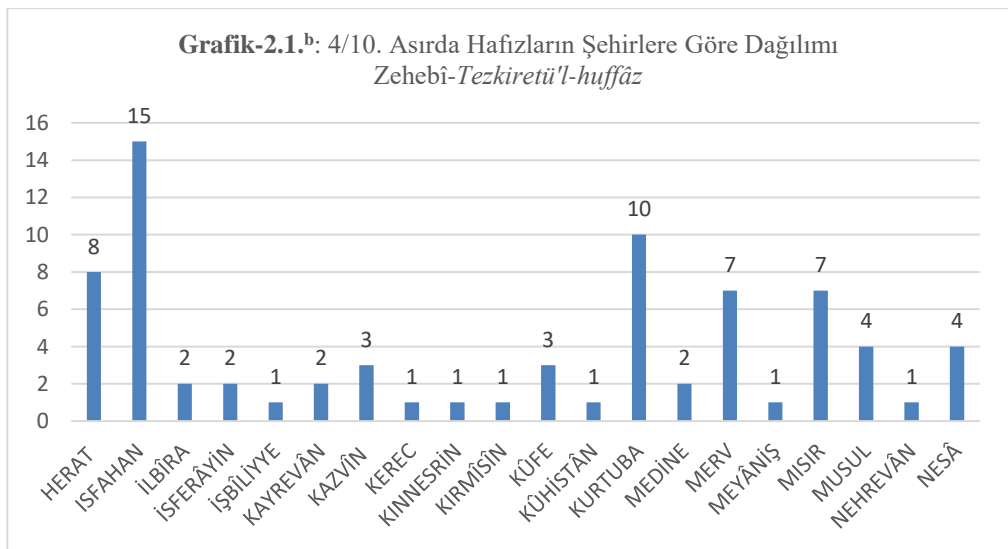
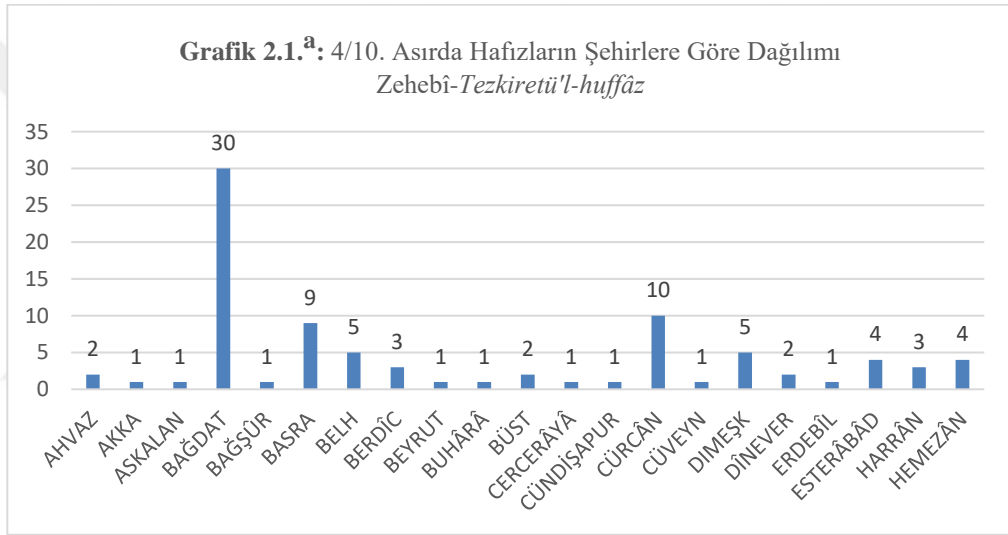
Hafızlığı bu şekilde tarif eden Hatîb, hâfızlığın muhaddislerin en üstün sıfatı ve derecesi olduğunu söylemiş ve bu uzmanların sayısının yok denecek kadar az olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁵ 1160 Bağdatlı râviden sadece 34 kişinin bir diğer ifade ile toplam sayının sadece %2,93'ünün hadis hafızı olduğu düşünülürse bu sözün doğruluğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

⁵⁸³ Hatîb, *Târîh*, 11/588; Zehebî, *Siyer*, 12/44; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/59; Zehebî, *Târîh*, 7/747.

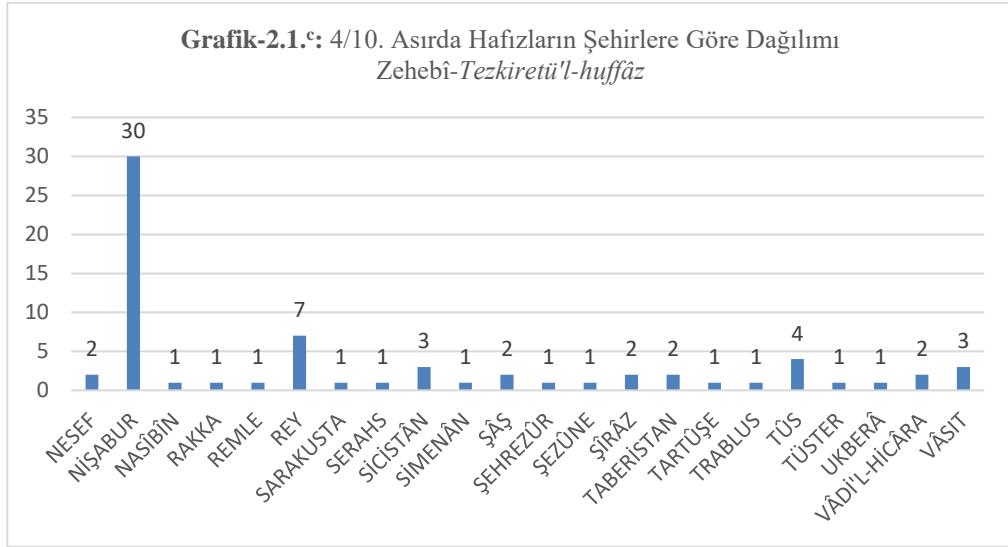
⁵⁸⁴ Hatîb, *el-Câmi'*, 344.

⁵⁸⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, 343.

Sehâvî, Bağdat'ı “âlî isnad ve hıfz yurdu” olarak nitelemiştir.⁵⁸⁶ Hafızların sayısının diğer râvilere oranla az olması bir yana Sehâvî'nin sözlerine paralel olarak Bağdat, önceki asırlarda olduğu gibi 4./10. asırda da diğer bölgelere göre daha fazla hadis hâfızının bulunduğu bir hadis merkezidir. Bu yargının sağlanmasını yapmak için Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz* adlı hadis hafızlarını tanıtan eserindeki 4./10. asırda vefat eden hafızları listeleyip, vefat tarihlerini ve şehirlerini tabloya aktardık. Daha sonra elde edilen verileri grafiğe dönüştürdük. Hafızların memleketleri fazla olduğu için tek bir grafikte gösterilememiş, elde edilen veriler üç grafiğe paylaştırılarak gösterilmiştir. Aşağıda söz konusu grafikler görülmektedir.

⁵⁸⁶ Sehâvî, *el-İ'ân*, 456.

Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'ında 4./10. asırda yaşayan 236 hadis hafızı zikredilmiştir. Bunların 30'u (%12,71'i) Bağdatlıdır. Bu sayıya başka bir şehirde doğup Bağdat'a yerleşen ve ömürlerinin çoğunu burada geçiren 15 hâfız dahil edilmemiştir. Bu hâfızlar da sayıya eklenirse Bağdat'ta yaşayan toplam 45 hâfız olduğu görülmektedir. Bu da bütün hafızların %18,88'ine tekâbül etmektedir.

Zehebî'nin Bağdatlı hâfızlar içerisinde zikretmediği; fakat Hatîb el-Bağdâdî'nin hadis hâfızı olarak takdim ettiği 3 kişi daha bulunmaktadır. Bunlar da sayıya dahil edildiği zaman bu asırda Bağdatlı hâfızların sayısı 33'e (%14,16) yükselmektedir. Bağdatlı olmasa da Bağdat'a yerleşip ömrünün büyük bir kısmını burada geçiren hafızlarla birlikte bu sayı 48'e (%20,60) yükselmekte ve Bağdat tek başına İslam coğrafyasındaki hafızların 1/5'ine ev sahipliği yapmış olmaktadır. Bu başlıkta Bağdatlı hadis hâfızları tanıtılacaktır.

Ebû Bekir Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız (öl. 305/918): Aynı zamanda kıraat âlimidir. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak nitelenmiştir. Müsned, musannef ve mu'cem türü birçok hadis eseri olduğu zikredilmiştir. İmrân b. Musa el-Kazzâz, Süveyd b. Sa'îd, Muhammed b. Abdüla'la, Bişr b. Halid, Ebû Hemmâm es-Sükûnî, Muhammed b. Sabbâh el-Cercerâî, Harun b. Hâtim el-Kûfî, İbrahim b. Sa'îd el-Cevherî, Ebû Küreyb Muhammed b. 'Alâ gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Münâdî, Cafer el-Huldî, İbnü'l-Ci'âbî, Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Abdülaziz b. Cafer el-Hırakî,

Muhammed b. Halef el-Hallâl, İbnü'l-Muzaffer, İbnü'z-Zeyyât gibi büyük hafız ve muhaddisler zikredilmiştir.⁵⁸⁷

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer İbn Süreyc: Hatîb el-Bağdâdî, İbn Süreyc'i muhaddis kimliğinden öte fakih kimliğiyle takdim etmektedir. Fakat Zehebî ve Süyûtî onu hadis hafızlarından biri olarak tanıtmaktadır. Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî, Ebû Yahya Muhammed b. Sa'îd el-'Attâr, Ali b. Hüseyin b. İşkâb, Abbas ed-Dûrî, Muhammed b. Abdülmelik ed-Dakîkî, Ebû Dâvud es-Sicistânî gibi hafız ve muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Az hadis rivayet ettiği bildirilen İbn Süreyc'den hadis rivayet eden talebeleri arasında Süleyman b. Ahmed et-Taberânî ve Ebû Ahmed el-Gıtrîfî zikredilmektedir.⁵⁸⁸ İbn Süreyc'in Şâfiî mezhebinin teşekkül sürecindeki önemli katkıları daha önce zikredilmiştir.

⁵⁸⁷ Hatîb, *Târih*, 14/446-447; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/205; Celeleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403), 311; İbn Abdülhadî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 2/438-439; Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergsträsser, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), 2/205, 2/17; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/177; Ebu'l-Hüseyin Yahya b. Ali Reşidüddin el-'Attâr, *Nüzhetü'n-nâzir fî zikri men haddese 'an Ebi'l-Kasım el-Begavî mine'l-huffâzi ve'l-ekâbir*, thk. Meş'al b. Bânî el-Cebreyn el-Matîrî (y.y., Dâru İbn Hazm, 1423/2002), 110; Zehebî, *el-İber*, Zehebî, *Târih*, 1/449, 7/93; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 24/91; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/20; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/27; Hayreddin b. Mahmûd ez-Ziriklî, el-A'lâm (Beyrut: Dâru'lilm li'l-melâyîn, 2002), 5/176; Muhammed Muhammed Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'an 'abra't-târih* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992), 1/494.

⁵⁸⁸ Hatîb, *Târih*, 5/471-475; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/23-24; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 339-340; Zehebî, *el-İber*, 1/450; Zehebî, *Siyer*, 11/123-125; Zehebî, *Târih*, 7/99-100; Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebû Yakub İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 263; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 2/518-520; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/440; Sübkî, *Tabakât*, 3/21-39; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyin*, 193-196; Takıyyuddin İbn Kâdî Şühbe Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, thk. Hafız Abdülalim Hân (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407), 1/89-91; Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru'r-râidi'l-Arabî, 1970), 108-109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/182; Nevevî Ebû Zekerîya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Tehzibu'l-esmâ ve'l-luğât* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye), 2/251-252; Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 1/66-67; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/170-171; Ebu'l-Mehâsin Yusuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira fî mülûki Mısır ve'l-Kâhira* (Kahire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1348/1929), 3/194; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/21-22; Mustafa b. Abdullah Kâtîb Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010), 1/187; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/29-31; İsmail Paşa b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-'ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1951), 1/57; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/185; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübî'l-'Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, y.y.), 2/31-32; Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmî'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Yayınları, 1411/1991), 3/199.

Ebû Muhammed Heysem b. Halef ed-Dûrî (öl. 307/919): İshak b. Musa el-Ensârî, Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî, Osman İbn Ebû Şeybe, Mahmud b. Ğaylân, Abdüla‘lâ b. Hammâd başta olmak üzere birçok hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir eş-Şâfiî, Osman b. Ahmed er-Razzâz, Abdülaziz b. Cafer el-Hirakî, Ubeydullah b. Ebû Semure el-Begavî ve Ali b. Muhammed b. Lü‘lü’ el-Varrâk zikredilmiştir. Hatîb, onu zaptı konusunda övmüş, İsmâîlî ise “Sebt âlimlerden biriydi” demiştir.⁵⁸⁹ İbn Hacer, İsmâîlî’nin onun hakkında hatalı olduğunu bilse dahi kitabındaki rivayetlere muhalefet etmediğine dair ifadesini zikretmiştir.⁵⁹⁰

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl: Hasan b. Arafe, Sa‘dân b. Nasr, Ebû Bekir el-Mervezî ve Muhammed b. Avf el-Hımsî başta olmak üzere çok sayıda hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Abdülaziz b. Cafer, Hasan b. Yusuf es-Sayrafî ve Muhammed İbnü’l-Muzaffer kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında zikredilmiştir. Hatîb onu da İbn Süreyc gibi fakih kimliğiyle öne çıkarmış; fakat Zehebî, Süyûtî ve İbn Abdülhâdi onu huffâzdan saymıştır.⁵⁹¹ Hanbelî mezhebinin teşekkül sürecindeki en etkili isimlerden biri Ebû Bekir el-Hallâl’dır.⁵⁹² O, tüm ömrünü Ahmed b. Hanbel’den rivayet edilen *Mesâil*’i derlemeye adanmıştır.⁵⁹³ Ahmed b. Hanbel’den nakledilen her bilgiyi âlî veya nâzil olmasına aldırmaksızın

⁵⁸⁹ Hatîb, *Târîh*, 16/96; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 2/234; Süyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 331; İbn Abdülhâdi, *Tezkiretü’l-huffâz*, 261; Süyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 324; İbn Abdülhâdi, *Tabakâtu’l-ulemâi’l-hadis*, 2/482; Zehebî, *Siyer*, 11/161; Zehebî, *Târîh*, 7/127; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/193; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 8/356; Bâmahrame, *Kılâdetü’n-nahr*, 3/24; İbnü’l-‘İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/37; Sezgin, *Târîh*, 1/336;

⁵⁹⁰ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 8/356.

⁵⁹¹ Hatîb, *Târîh*, 6/300-302; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 3/6-7; İbn Abdülhâdi, *Tezkiretü’l-huffâz*, 41; İbn Abdülhâdi, *Tabakâtu’l-ulemâi’l-hadis*, 2/496-497; Zehebî, *Siyer*, 11/183-184; Zehebî, *Târîh*, 7/232; İbn Kutluboĝa, *es-Sikât*, 2/80-81; Şîrâzî, *Tabakâtu’l-fukahâ*, 171; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/220; Zehebî, *el-İber*, 1/461; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 8/65; Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa el-‘Aynî, *Meĝâni’l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli Me’âni’l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1427/2006), 3/468; İbn Taĝrîberdî, *en-Nucûmu’z-zâhira*, 3/209; İbn Müflih Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Abdullah, *el-Maksadu’l-erşed fi zikri ashabi’l-İmâm* Ahmed, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Asîmîn (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1410/1990), 1/166-167; Bâmahrame, *Kılâdetü’n-nahr*, 3/35; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl*, 1/239; İbnü’l-‘İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/55-56; Zirikli, *el-A‘lâm*, 1/206; Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 2/166-167; Salih b. Abdülaziz b. Ali Âlu ‘Asîmîn, *Teshîlu’s-sâbile li-mürîdi ma‘rifeti’l-Hanâbile*, thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1422/2001), 1/8; Sezgin, *Târîh*, 3/233-234.

⁵⁹² Muhyettin İĝde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliĝin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), s. 29.

⁵⁹³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/220-221.

derlemiş ve bu suretle *el-Câmi'* başta olmak üzere birçok eser telif etmiştir.⁵⁹⁴ Zehebî, Hallâl'dan çok az hadis rivâyet edildiğini söylemektedir.⁵⁹⁵ Bu sözüyle hadis rivâyet etmek amacıyla az sayıda meclis akdettiğini anlamak doğru olacaktır. Zira Hanbelî mezhebinin teşekkülünün en önemli ve ilk yapıtlarından *el-Câmi'* adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'in kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları derlemekle kalmamış onun görüşlerini merfû, mevkûf ve maktû hadislerden delillerini göstermiştir.⁵⁹⁶

Ebû Abdullah Zübeyir b. Muhammed (öl. 316/928): Zehebî ve Süyûtî eserlerinde Zübeyir b. Muhammed'e yer vermemişlerdir. Hatîb, onu Bağdatlı hadis hafızlarından saymıştır. Ebû Meysere Ahmed b. Abdullah en-Nihâvendî, Abbas ed-Dûrî, Abdullah b. Ebû Sa'd el-Varrâk ve bu tabakadaki muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Abdüssamed b. Ali et-Tastî, Ebu'l-Kasım et-Taberânî, Ali b. Hasan el-Cerrâhî ve Ebû Hafs İbn Şâhîn zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu söylenmektedir.⁵⁹⁷

Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id: Bağdad'ın en önemli hadis hafızlarından biridir. Uzun rihleler yaparak Muhammed b. Süleyman Lüveyn, Ahmed İbn Menî' el-Begavî, Yakub b. İbrahim ed-Devrakî, Bündâr, Muhammed İbnü'l-Müsennâ ve Muhammed b. İsmail el-Buhârî başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Abdullah b. Muhammed el-Begavî, İbnü'l-Ci'âbî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer İbn Hayyûye, Dârekutnî, İbn Şâhîn ve İbn Hubâbe gibi önemli hafızlar bulunmaktadır. Çok hadis mesmûâtına, âlî isnâdlara sâhip uzun ömürlü bir hâfız olan İbn Sâ'id hadis rivâyetinin yanında dirâyeti ile de asrın en önemli

⁵⁹⁴ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, (Dâru Hicr, 1409 h.), 681.

⁵⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 11/184.

⁵⁹⁶ Özen, "Hallâl, Ebû Bekir", 15/382.

⁵⁹⁷ Hatîb, *Târîh*, 9/493; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/275; İbnü'l-Müstevfî Mübarek b. Ahmed b. Mübarek b. Mevhûb el-Lahmî el-İrbilî, *Târîhu İrbil*, thk. Sami es-Sakkâr (Irak: Dâru'r-Reşîd, 1980), 2/543; Zehebî, *Siyer*, 11/361.

hâfizlarından sayılmıştır. Hadis ricâline dair değerlendirmeleri de bulunduğundan ricâl bilgisinin önemli kaynaklarından biridir.⁵⁹⁸

Ebû Talib Ahmed b. Nasr b. Talib (öl. 323/934): Abbas ed-Dûrî, İsmail b. Abdullah b. Meymun el-‘Iclî, Osman b. Muhammed Belc el-Basrî, Ahmed b. Efram el-Muğaffelî, Süleyman b. Abdülhamid el-Behrânî, Yahya b. Osman b. Salih el-Mısrî, İbrahim b. Muhammed es-San‘ânî ve İshak b. İbrahim ed-Deberî başta olmak üzere birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Ömer b. Hayyûye el-Hazzâz, Abdullah b. Musa el-Hâşimî, Muhammed İbnü’l-Muzaffer, Dârekutnî ve İbn Şâhîn zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak değerlendirilmiştir. Dârekutnî ondan “Benim üstadımdır!” diyerek bahsetmiştir. Âlî ve nâzil her türlü rivayeti yazmış, geniş bir birikime sahip olmuştur. Zehebî, onun yaşadığı dönemde Bağdat’ın en büyük hafızı olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁹

Ebû Nuaym Muhammed b. Cafer (öl. 327/938): Zehebî ve Süyûtî, eserlerinde Muhammed b. Cafer’e yer vermemiştir. Fakat Hatîb onu Bağdatlı bir hâfiz olarak tanıtmaktadır. Kasım b. Hasan es-Sâiğ, Ebu’l-Velid b. Bürd el-Antâkî, Muhammed b. Şeddâd el-Misma‘î, Muhammed b. Yusuf b. İsa b. et-Tabbâ‘, Abdullah b. Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî, Cafer b. Muhammed et-Tayâlisî ve Muhammed b. Gâlib et-Tamtâm gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Muhammed İbnü’l-Muzaffer, Ebû Bekir İbnü’l-Mukrî el-İsfahânî ve Muhammed b. Ahmed b. İmrân el-Mutarrız gibi

⁵⁹⁸ Hatîb, *Târîh*, 16/341-345; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 2/240-241; Süyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 327-328; İbn Abdülhâdi, *Tezkiretü’l-huffâz*, 270; Zehebî, *Siyer*, 11/306-309; Zehebî, *Târîh*, 7/348-351; Ebû Ya‘lâ el-Halîlî Halil b. Abdullah b. Ahmed b. İbrahim el-Kazvînî, *el-İrşâd fî ma‘rifeti ‘ulemâ’l-hadîs*, thk. Muhammed Said Ömer İdris (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 2/611; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/298; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 64/356-365; İbn Abdülhâdi, *Tabakâtu ‘ulemâ’l-hadîs*, 2/489-490; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; Zehebî, *el-İber*, 1/478; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 11/188; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/90; İsmail Paşa, *Hediyetü’l-‘arifîn*, 2/517; Ziriklî, *el-‘Alâm*, 8/164; Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 13/225; Sezgin, *Târîh*, 1/347.

⁵⁹⁹ Hatîb, *Târîh*, 6/409; Hamza es-Schmî, *Suâlât*, 23; Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü’l-Adîm el-Halebî, *Buğyetü’t-taleb fî târihi Haleb*, thk. Mehdî ‘Îd er-Ravâdiyye (Londra: Müessesetü’l-Furkân, 2016), 3/205-209; İbn Abdülhâdi, *Tabakâtu ‘ulemâ’l-hadîs*, 3/21-22; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 3/36; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-‘İber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa‘îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, t.y.), 2/19; Zehebî, *Siyer*, 11/382; Zehebî, *Târîh*, 7/472; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 8/138; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/119; Süyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, s. 347; Bâmahrame, *Kulâdetü’n-nahr*, 3/79; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/122;

muhaddisler öğrencileri arasında anılmaktadır. Bağdatlı olup Remle'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.⁶⁰⁰

Ebû Bekir Muhammed b. Kasım İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940): Hatîb el-Bağdâdî onu nahiv âlimi kişiliğiyle öne çıkarsa da Zehebî ve Süyûtî onu hadis hâfızlarından saymıştır. Hadis, fıkıh, kıraat ve nahiv ilimlerinde dönemin en önemli âlimlerinden biridir. Hâfızasının keskinliği ve ilminin enginliği ile asrın en çok saygı duyulan âlimlerinden biridir. Kadı İsmail b. İshak, Ahmed b. Heyssem b. Halid el-Bezzâz, Muhammed b. Yunus el-Küdeymî, Ebu'l-Abbas Sa'leb ve Muhammed b. Ahmed b. Nadr gibi birçok hocadan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebû Ömer b. Hayyûye, Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Bevvâb, Dârekutnî, Ebu'l-Fadl İbnü'l-Me'mûn ve Ahmed b. Muhammed b. Cerrâh zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sadûk olarak değerlendirilmiştir.⁶⁰¹

Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî: Zehebî ve Süyûtî onu hadis hafızlarından saymıştır. On yaşında hadis tahsiline başlamış, yirmi yaşında kadılık makamına getirilmiş, altmış yıl Kûfe kadılığı yapmıştır.⁶⁰² Mehâmilî'nin meclisinde Süfyân b. Uyeyne'nin yetmiş öğrencisi olduğu ifade edilmiştir. Meclislerine yoğun ilgi olduğu ve yaklaşık on bin kişinin ondan hadis dinlemeye geldiği söylenmektedir. Hadis rivayetinde sika ve sadûk olarak değerlendirilmiştir. Sünen musannifidir.

⁶⁰⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/516; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/381; Zehebî, *Târîh*, 7/539-540.

⁶⁰¹ Hatîb, *Târîh*, 4/299-304; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/42-43; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 350-351; İbn Abdülhadî, *Tabakâtu'ulemâi'l-hadîs*, 3/32-35; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 159-160; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 2/230-232; Zehebî, *el-İber*, 2/31-32; Zehebî, *Siyer*, 11/489-491; Zehebî, *Târîh*, 7/564-566; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*, 1/212-214; Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2009), 153-154; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/201-208; Hatîb, *Târîh*, 4/299-304; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 101; Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (Kahire: Matbaatu's-sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952), 2/69-73; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/397-402; Yâkût, *Mu'emu'l-üdebâ*, 6/2614-2618; Taceddin Ebu Talib Ali b. Enceb İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn fi esmâi'l-musannifîn*, thk. Ahmed Şevkî Binebîn-Muhammed Sa'id Hineşî (Tunus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1430/2009), 118-121; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 4/245; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/222; İbn Taġrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 3/269; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/86-87; Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefeddin Yalçınkaya-Rıfat Bilge el-Kilisî (İstanbul: MEB Yayınları, 1360/1941-1362/1943), 1/81; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/222; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/152; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/312; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile li müridi ma'rîfeti'l-Hanâbile*, thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 1/410-412; Muhaysin, *Mu'cem*, 1/92-98; Sezgin, *Târîh*, 1/270-276.

⁶⁰² Vekî Muhammed b. Halef b. Hayyân, *Ahbâru'l-kudât*, nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâġî (Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1947), 3/199.

Yusuf b. Musa el-Kattân, Hasan b. Sabbâh el-Bezzâr, Amr b. Ali el-Fellâs, Muhammed b. Müsennâ el-Anzî, Ebu'l-Eş'as el-İclî, İshak b. Behlûl et-Tenûhî, Hasan b. Halef, Hasan b. Şâzân el-Vâsitî, İshak b. Hâtim el-Medâinî, Abdurrahman b. Yunus es-Serrâc, Ebû Huzâfe es-Sehmî, Fadl b. Sehl el-A'rec, Muhammed b. Abdullah el-Muharrimî, Muhammed b. İşkâb, Muhammed b. Amr b. Ebû Mez'ûr, Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Ziyâd b. Eyyüb gibi birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Da'lec b. Ahmed, Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebu'l-Fadl ez-Zührî, Ebû Bekir İbn Şâzân, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebû Hafs İbn Şâhîn, Ebû Hafs el-Kettânî zikredilmiştir.⁶⁰³

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bezzâz (öl. 330/941): Ahmed b. Hâzim b. Ebû Ğaraze, Muhammed b. Hüseyin el-Huneynî, Abbas ed-Dûrî, Yahya b. Ebû Talib, Ali b. İsmail b. Hakem, Ali b. Sehl el-Bezzâz, Hamdân b. Ali el-Varrâk, Ebû Kılâbe er-Rakâşî, Cafer et-Tayâlisî, Ebu'l-Ahvas Muhammed b. Heysem, İsa b. Cafer el-Varrâk, Ahmed b. Ebû Hayseme ve Ebû İsmail et-Tirmizî başta olmak üzere birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî ve sonraki tabakadaki muhaddisler ondan hadis rivayet etmiştir. Hatîb onu "sika, emin, hafız ve ârif" olarak nitelemektedir. Uzun ömürlü bir zât olup seksen yedi yaşında vefat etmiştir.⁶⁰⁴

Ebû Muhammed Cafer b. Ali ed-Dekkâk ed-Dûrî (öl. 330/941): Zehebî ve Süyûtî eserlerinde ondan bahsetmese de Hatîb onu Bağdatlı huffâz içinde zikretmiştir. Ebû İsmail et-Tirmizî, Muhammed b. Zekeriya el-Galâbî, İbrahim el-Harbî ve bu tabakadaki birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Abdullah b. İbrahim b. Mâsî, Ebû Ahmed el-Gıtrîfî,

⁶⁰³ Hatîb, *Târîh*, 8/536; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/21; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/13; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/31; Zehebî, *el-İber*, 2/37; Zehebî, *Siyer*, 11/479; Zehebî, *Târîh*, 7/589-590; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 12/211-212; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 345; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 5/285; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/170; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/234.

⁶⁰⁴ Hatîb, *Târîh*, 13/545; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/22-23; İbn Abdülhadi, *Tabakât*, 3/25; Zehebî, *İber*, 2/37; Zehebî, *Siyer*, 11/496; Zehebî, *Târîh*, 7/593-594; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 348; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/172.

Ali b. Amr el-Harîrî ve Dârekutnî anılmıştır. Yalanla itham edilmiş ve hadis rivayetinde güvenilir olmadığı ifade edilmiştir. Tûsî onu Şîa ricalinden saymıştır.⁶⁰⁵

Ebû Abdullah Abdurrahman b. Ahmed İbnü'l-Huttelî: Babası başta olmak üzere Cafer b. Muhammed es-Sâîğ, Ebu'l-Abbas el-Birtî, Kadı İsmail b. İshak, Ebû İsmail et-Tirmizî, Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî, İshak b. Hüseyin el-Harbî, Ahmed b. Ziyâd es-Simsâr, Musa b. Harun, Muhammed b. Osman İbn Ebû Şeybe ve Ebû Bekir İbn Ebu'd-Dünyâ gibi birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinledi. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Bevvâb, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî ve Ebu'l-Kasım İbnü's-Sellâc zikredilmektedir. Hadis ilminde marifet sahibi, sika bir hâfız olarak nitelenmektedir. Basra'ya yanında kitapları olmadan gitmiş ve kitapları aylar sonra gelene kadar hâfızasından binlerce hadis rivayet etmiştir.⁶⁰⁶ Daha önce de ifade edildiği üzere 4./10. asır artık hâfızların bile kitaplardan hadis rivayet ettiği, hâfızların sayısının önceki asra göre azalmaya başladığı kitap egemen bir rivayet asrıdır.

Ebû Abdullah Muhammed b. Mahled el-'Attâr ed-Dûrî : Yakub b. İbrahim ed-Devrakî, Ebû Huzâfe es-Sehmî, Zübeyir b. Bekkâr, Fadl b. Sehl el-A'rec, Ebû Yahya Muhammed b. Sa'îd el-'Attâr, Muhammed b. İsmail el-Hassânî ve Ahmed b. Osman b. Hakîm el-Evdî gibi çok sayıda hocadan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Abbas İbn 'Ukde, Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî, Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer Ebû Ömer İbn Hayyûye, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi önde gelen hafız ve muhaddisler yer almaktadır. Engin ilmî birikime ve geniş rivâyet mesmûâtına sahip, hadis ilminde

⁶⁰⁵ Sehmî, *Suâlât*, 23-24; Hatîb, *Târîh*, 8/139; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/413; Zehebî, *Târîh*, 7/588-589; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/459.

⁶⁰⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986), 2/950; Hatîb, *Târîh*, 11/587-588; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/59; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 357-358; Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbn Abdülhâdî İbnü'l-Mibred, *Tezkiretü'l-huffâz ve tabsıratu'l-eykâz* (Mecmû resâilî'l-Hâfız İbn Abdî'l-Hâdî içinde), nşr. Nureddin Talib (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1432/2011), 145; Zehebî, *Siyer*, 12/44; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/56; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mu'in fî tabakâti'l-muhaddisîn*, thk. Hemmâm Abdurrahim Sa'îd (Amman: Dâru'l-Furkân, 1404), 111; Zehebî, *Târîh*, 7/747; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/245; Şihâbeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tebîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmîyye, t.y.), 1/297.

dirâyet sahibi bir hâfız olarak nitelenmektedir. Hadis rivayetinde sika olarak kabul edilmiştir.⁶⁰⁷

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Cafer İbnü'l-Münâdî (öl. 336/947): Hadis hâfızı, fakih, kıraat âlimi, müfessir ve nahiv âlimidir. Hatîb onun güvenilirliğinden, engin ilminden, çok sayıda eser tasnif ettiğinden büyük övgü ile bahsetse de onu hâfız olarak nitelememiştir. Bunun yanında hem Zehebî hem de Süyûtî onu huffâz içerisinde saymıştır. Dedesi Muhammed b. Ubeydullah, Muhammed b. İshak es-Sağânî, Abbas b. Muhammed ed-Dûrî, Zekeriya b. Yahya el-Mervezî, Ebu'l-Bahterî Abdullah b. Muhammed el-Anberî ve Ebû Dâvud es-Sicistânî başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Ebû Ömer b. Hayyûye ve Muhammed b. Fâris el-Ğavrî ondan hadis rivayet etmiştir. Büyük bir hadis hâfızı olmasına rağmen sert mizaçlı olması hadislerinin ve eserlerinin yaygınlık kazanmasını engellemiştir. Hadis rivayetinde sika ve me'mûn olarak değerlendirilmiştir.⁶⁰⁸

Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvahid Gulâmu Sa'leb (öl. 345/956): Zehebî ondan lugatçı ve muhaddis olarak bahsetmiştir. Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, Musa b. Sehl el-Veşşâ, Ahmed b. Sa'îd el-Cemmâl, İbrahim b. Heysem el-Beledî ve Ebu'l-Abbas el-Küdeymî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Ebu'l-Hasan İbn Rızkûyye, Abdülaziz b. Muhammed es-Sütûrî, Ali b. Ahmed er-Razzâz, Ebû Ali İbn

⁶⁰⁷ Hatîb, *Târih*, 4/499-501; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/33-34; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 346; Zehebî, *Siyer*, 11/478; Zehebî, *Târih*, 7/651-652; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/73-74; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/32; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 173; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/16-17; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/89; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 12/9-10; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/415; Sezgin, *Târih*, 1/359-360.

⁶⁰⁸ Hatîb, *Târih*, 5/110-112; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/46-47; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 353; Zehebî, *Siyer*, 11/540-541; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/41-42; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/295; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 161-162; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/44; Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyine ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Saydâ: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.), 1/300-301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/65-66; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/3-6; İbn Nukta Ebû Bekir Muhammed b. Abdülgani, *Tekmiletü'l-ikmâl*, thk. Abdülkayyûm Abdürabbî'n-Nebî (Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ Yayınları, 1408-1418 h.), 5/617-618; Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Mehdi 'Îd er-Ravâdiyye (Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2016), 2/17-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/247-248; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/295-296; İbn Müfid, *el-Maksadu'l-erşed*, 1/85-86; Şemseddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, t.y.), 1/34-35; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/100; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/417; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'an*, 1/206; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 56; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 1/183; Sezgin, *Târih*, 1/102-103; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/107.

Şâzân gibi önemli muhaddisler kendisinden hadis rivayet etmiştir. Birçok bürokrat ondan dil ve edebiyat eserleri okumuştur. Kendisinden ders almaya gelenlere Hz. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın faziletlerini içeren rivâyetlerden derlediği kitabını okutmadan ders vermemiştir. Hadis rivayetinde sika olarak kabul edilmiştir.⁶⁰⁹

Ebû Bekir Ahmed b. Selman [Süleyman] en-Neccâd: Hanbelî fukahâsından ve büyük hadis hafızlarından biridir. Neccâd'ın cuma günleri Mansûr Câmii'nde biri namazdan önce hanbelî fikhına göre fetva meclisi; diğeri de namazdan sonra hadis imlâ meclisi olmak üzere iki halkası vardı. Daha önce ifade edildiği gibi cami statüsünde bulunan mâbedlerde herhangi bir eğitim faaliyeti için bizzat halifenin izni şarttır. Mansûr Câmii Bağdat'ın, dolayısıyla bütün İslam coğrafyasının en prestijli eğitim mekânıdır. Sadece bu iki bilgiden yola çıkarak bile Neccâd'ın son derece itibar gören bir âlim olduğu sonucuna varılabilir. Neccâd çok sayıda hadise sahip ve âlî isnadları sayesinde hadisleri İslam dünyasının dört bir yanına yayılan büyük bir hadis hafızıdır. Müsned ve sünen türü eserleri vardır.⁶¹⁰ Dârekutnî onu kitabında olmayan hadisler rivayet ettiği için eleştirmiştir.⁶¹¹

Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil (öl. 350/961): İbn Cerîr et-Taberî'nin öğrencilerinden biriydi. Zehebî onun hadis hafızı olduğunu söylemiştir.⁶¹² Kûfe kadılığı yapmıştır. Abdülkadir el-Kureşî (öl. 775/1373) onu Hanefî fukahâsından

⁶⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, 3/618-623; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/60-62; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 358-359; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 281; Zehebî, *Siyer*, 12/85-88; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/164; Meceddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-lüğa* (y.y., Dâru Sa'dî'd-dîn, 1421/2000), 273-274; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/67-69; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/103-106; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2556-2560; Takıyyuddin Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddin Ali Necîb (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1/220-222; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürri's-semîn*, 233-235; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/329-333; Zehebî, *el-İber*, 2/71; Zehebî, *Târîh*, 7/825-826; Zeyneddin Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1417/1996), 1/277; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/262; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/136-137; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/42-43; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/254-255; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 10/266-267; Sezgin, *Târîh*, 1/276-283.

⁶¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 5/309; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/57-58; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 356; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 29; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 6/7; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 172; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/118-119; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu'ulemâi'l-hadis*, 3/58-60; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/57-58; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/101; Zehebî, *Siyer*, 12/82-83; Zehebî, *Târîh*, 7/860; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/246-247; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/474; Kâtîb Çelebi, *Süllemü'l*, 1/148; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/131-132.

⁶¹¹ Sülemî, *Suâlât*, 90.

⁶¹² Zehebî, *Siyer*, 12/108.

saysa da⁶¹³ Dârekutnî onun fıkhıta kimseyi taklid etmediğini söylemektedir.⁶¹⁴ Kümillâi de onun Hanefî olduğuna dair açık bir ifade bulamadığını, Hatîb el-Bağdâdî'nin onun hakkında söylediklerinin onun Hanefî olmadığına delâlet ettiğini, bununla birlikte Abdülkadir el-Kureşî'nin onu Hanefî fukahâsından zikretmesi sebebiyle kendisinin de ona dayanarak Ahmed b. Kâmil'i Hanefî fakihleri arasında zikrettiğini ifade etmiştir.⁶¹⁵ Fıkıh, Kur'ân ilimleri, nahiv, şiir, tarih, muhaddislerin tabakâtı konularında otorite idi. Bu ilimlerin çoğunda eser telif etmiştir. Muhammed b. Sa'd el-'Avfî, Muhammed b. Cehm es-Sümerî, Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, Muhammed b. Mesleme el-Vâsitî, Abdullah b. Ravh el-Medâinî, Ahmed b. Sa'îd el-Cemmâl, Ebû Kılâbe er-Rakâşî, Ahmed b. Ebû Hayseme, Hâris b. Ebû Üsâme, Hasan b. Sellâm es-Sevvâk, Ebû İsmail et-Tirmizî, İbrahim b. Heysem el-Beledî ve Muhammed b. İsmail el-Cevherî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden de Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebû Ubeydullah el-Merzubânî, Ebu'l-Hasan b. Rızkûye, İbrahim b. Mahled, İbn Fadl el-Kattân, Ebu'l-'Alâ Muhammed b. Hasan el-Varrâk, Sâlih b. Muhammed el-Müeddib gibi öğrenciler hadis rivayet etmiştir.⁶¹⁶ Doksan yaşında vefat etmiştir.⁶¹⁷ Dârekutnî onun hadis rivâyetinde mütesâhil olduğunu, bazen kitabında bulunmayan hadisleri hıfzından rivâyet ettiğini söyleyerek eleştirmiştir.⁶¹⁸

Ebu'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni' (öl. 351/962): Haris b. Ebû Üsame, Muhammed b. Mesleme el-Vâsitî, İbrahim b. İshak el-Harbî, İbrahim b. Ahmed el-Vekî'î, Ahmed b. Yahya el-Hulvânî ve İsmail b. Fadl el-Belhî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Dârekutnî, Merzubânî, Ebu'l-Hasan b. Rızkûye, Ahmed b. Ali el-Bâdâ, Ebu'l-Kasım b. Bişrân ve Ebû Ali İbn Şâzân ondan hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî onun hatasında ısrar ettiğini söylemiş, Berkânî Bağdatlılar onu sika saysalar da kendi

⁶¹³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 4/242.

⁶¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 12/108.

⁶¹⁵ Muhammed Hıfzurrahman b. Muhibburrahman el-Kümillâi, *el-Budûru'l-mudiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kâhire: Dâru's-Sâlih, 1439/2018), 3/133

⁶¹⁶ Hatîb, *Târih*, 5/587; Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf b. İbrahim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1406/1982), 1/133. Zehebî, *el-İber*, 2/83, Zehebî, *Siyer*, 12/108.

⁶¹⁷ Zehebî, *el-İber*, 2/83.

⁶¹⁸ Sülemî, *Suâlât*, 91.

nezdinde zayıf olduğunu bildirmiştir. Hatîb ise hocalarının onu sika saydığını ve Berkânî'nin zayıf saymasının nedenini anlamadığını ifade etmiştir.⁶¹⁹

Ebû Ali Sa'îd b. Osman İbnü's-Seken (ö. 353/964): Bağdatlı hâfızlardan biri olan İbnü's-Seken, hem ticaret hem de hadis tahsili için gerçekleştirdiği uzun rihlelerden sonra Mısır'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Geniş rivâyet birikimiyle birçok eser telif etmiş, bunun yanında cerh-ta'dîl ve ilel gibi hadis ilimleriyle ilgilenmiştir. Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id, Muhammed b. Mansûr eş-Ş'âbî, Ebû Hâmid el-Hadramî, Ebû Ubeyd Kasım b. İsmail el-Mehâmilî ve kardeşi Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî, Ebu'l-Hasan b. Cevsâ, Ebû 'Arûbe el-Harrânî, Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvûd ve Tahâvî gibi birçok hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbn Mende, Abdülğani İbn Sa'îd, Ali b. Muhammed ed-Dekkâk, Abdullah b. Muhammed b. Esed el-Kurtubî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. Müferric başta olmak üzere çok sayıda önemli isim zikredilmektedir.⁶²⁰

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah eş-Şâfiî: Çok hadis birikimi olan, müsned ve musannef türü güzel eserler telif eden önemli bir hâfız olarak görülmektedir. Kendisinden yaş ve tabaka olarak büyük, aynı zamanda âlî isnadlarıyla dünyanın dört

⁶¹⁹ Hatîb, *Târih*, 12/375-377; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/66-67; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 362; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 144; Zehebî, *Siyer*, 12/97; Zehebî, *Târih*, 8/33-34; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 5/50; Zehebî, *el-Mu'în*, 113; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/76-78; Zehebî, *el-İber*, 2/88; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrükîn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406), 2/82; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/147-148; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 18/9; Kureşi, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 2/355-356; Burhaneddin Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed b. Halil Sıbt İbnü'l-'Acemî et-Trablûsî el-Halebî, *el-İğtibât bi men rumîye mine'r-ruvât bi'l-ihtilât*, thk. Alaaddin Ali Rıza (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1988), 203; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/333; Ebu'l-Berekât Zeyneddin Muhammed (Berekât) b. Ahmed b. Muhammed İbn Keyyâl, *el-Kevâkibu'n-neyyirât fî ma'rifeti men ihteleta mine'r-ruvât ve's-sikât*, thk. Abdülkayyum Abdu Rabbi'n-Nebî (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1401/1981), 363; Bâmahrâme, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/146-147; Ali b. Sultân el-Kârî, *el-Esmâru'l-ceniyye fî esmâi'l-hanefiyye*, thk. Abdulmuhsin Abdullah Ahmed (Irak: Merkezü'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1430/2009), 2/468; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/240; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 4/270-271; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/272-273; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/74-75; Sezgin, *Târih*, 1/377-378.

⁶²⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/100; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 379-380; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 106; Zehebî, *Siyer*, 12/199; Zehebî, *Târih*, 8/55-56; Zehebî, *el-İber*, 2/92; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 21/218220; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15/151; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/338; Bâmahrâme, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/152; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/131; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 4/279; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/389; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/98-99; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 4/227; Sezgin, *Târih*, 1/378-379.

bir yanından hadis tâliblerini Bağdat'a çeken İbn Sâ'id hayatta iken Ebû Bekir eş-Şâfi'î'den de hadis yazılmaya başlamıştır. Bu çok az kişiye nasib olan bir ayrıcalıktır. Birinci Bölüm'de açıkladığımız üzere yaşlı ve âlî isnâda sahip muhaddisler varken Bağdatlı râviler genç muhaddislerden hadis yazmamaktadır. Bu tutum âlî isnâdın artmasını sağlamasına karşın genç muhaddislerin bazen hadis rivayet edemeden vefat etmelerine de yol açmıştır. Muhammed b. Ferec el-Ezrak, Ebû Kılâbe er-Rakâşî, Muhammed b. Şeddâd el-Misma'î, Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, Muhammed b. Mesleme el-Vâsitî, Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî, Muhammed b. Gâlib et-Temmâm, Kadı İsmail b. İshak ve Ebû İsmail et-Tirmizî başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Büveyhîler Bağdat'a hakim olduktan sonra bir dönem ashâbın faziletlerine dair rivayetlerin tahdîsini yasaklamış ve cami duvarlarına ashâba hakaret içeren tablolar asmıştır. Bu yasaklamaya aldırmayan Ebû Bekir eş-Şâfi'î, o dönemde Bağdat'ın ve İslam dünyasının en prestijli eğitim mekânı olan Mansûr Câmii'nde akdettiği hadis meclislerinde ashâbın faziletlerini içeren hadisler rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak kabul edilmiş ve birçok hâfızın övgüsüne mazhar olmuştur.⁶²¹

Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî (öl. 355/965): Yaşadığı dönemde İslam dünyasının en büyük hafızı kabul edilmiştir. Aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin uzunluğu ve sağlamlığı sebebiyle teşeyyü' ithamlarına maruz kaldığı Şif Hafız İbn Ukde başta olmak üzere çok sayıda hocası bulunmaktadır. Dârekutnî ve İbn Şâhîn başta olmak üzere dönemin hafız ve muhaddisleri ondan hadis dinlemiştir. Hafızasının gücüne güvenen, hadisleri hıfzından rivayet eden İbnü'l-Ci'âbî aynı zamanda velûd bir müelliftir. Hadis ricâline, tarih ve tabakâta dair eserler ile ale'r-ricâl ve âle'l-ebvâb hadis derlemeleri tasnif etmiştir. Çokça garîb rivayete ve âlî

⁶²¹ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 2/953; Hatîb, *Târîh*, 3/483-486; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/65; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 361; Zehebî, *Siyer*, 12/149-151; Zehebî, *Târîh*, 8/76-77; Zehebî, *el-Mu'in*, 113; Zehebî, *el-İber*, 2/95; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/72-74; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/362-363; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yahya İbn Mende el-'Abdî, *Keşfu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996), 118; Mu'innuddin Ebû Bekir Muhammed b. Abdülğani İbn Nukta el-Bağdâdî, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1408/1988), 69-71; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'îyye*, 1/174-176; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyîn*, 297; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/294; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/343; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/286; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/44; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/224; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 10/194; Sezgin, *Târîh*, 1/383-384.

isnâda sahip olduğu bildirilmiştir. Hadis talebeleri ve şeyhler onun hadis meclisine akın eder, meclise sığmayan bu kalabalık sokaklara taşardı. Dârekutnî bazı rivayetlerde hata ettiği için eleştirmiştir. Berkânî ise hakkında kötü bir eleştiri duymadığını söylemiştir.⁶²²

Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî (öl. 360/970): Ebû Müslim el-Keccî, Ebû Şuayb el-Harrânî, Ahmed b. Yahya el-Hulvânî, Cafer b. Muhammed el-Firyâbî, Ahmed b. Ömer b. Zencûye el-Kattân, Kasım b. Zekeriya el-Mutarri ve Ahmed b. Hasan es-Sûfî gibi hocalardan hadis rivayet etti. Ali b. Bişrân, Abdülmelik b. Bişrân, Ali b. Ahmed b. Ömer, Mahmûd b. Ömer el-‘Ukberî, Muhammed b. Hüseyin el-Kattân ve Ebû Nuaym el-İsfahânî ondan hadis rivayet etmiştir. 330 yılına kadar Bağdat’ta yaşamış, 330 yılında Mekke’ye yerleşmiştir. 360 yılında seksen veya doksan altı yaşında vefat etmiştir. Dolayısıyla 50 veya 66 yaşına kadar Bağdat’ta yaşamıştır. Ashabu’l-hadîsin önemli isimlerinden biri olan Âcurrî, itikadi konulara dair hadisleri derlediği *eş-Şerî‘a* başta olmak üzere çok sayıda hadis eseri tasnif etmiştir. Dindar, sika ve sadûk bir râvi olarak nitelenmiştir.⁶²³

Ebû Hafs Ömer b. Bişrân es-Sükkerî (öl. 367/977): Hadis ilminde ehl-i marifetten sayılmış ve geniş hadis birikimi olduğu bildirilmiştir. Ali b. Hüseyin b. Hibbân, Ahmed b. Hasan b. Abdülcebbar es-Sûfî, Ömer b. Eyyüb es-Sakatî, Ali b. Abbas el-Mukânî‘î, Abdullah b. Zeydân el-Kûfî, Ahmed b. Yusuf b. Dahhâk, Ebu’l-

⁶²² Sülemî, *Suâlât*, 340; Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Berkânî, *Suâlâtü'l-Berkânî li'd-Dârekutnî*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî (Lahor: Kütübhânei Cemîlî, 1404 h.) 74; Hatîb, *Târîh*, 4/42-49; Sehmî, *Suâlât*, 28; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/92-94; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 376-377; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/117-120; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/179-181; Zehebî, *Siyer*, 12/181-183; Zehebî, *İber*, 2/95-96; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 244; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 3/285-286; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Hass 'alâ hıfzi'l-ilm ve zikru kibâri'l-huffâz*, thk. Fuad Abdülmun‘im (İskenderiye: Müessesetü’ş-şebâbi'l-câmi‘a, 1412), 98; Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah el-Umerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr* (Abu Dabi: el-Mecma‘u’s-sekâfî, 1423 h.), 5/476-481; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 4/169; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/408; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/156; İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 4/288; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 6/311.

⁶²³ Hatîb, *Târîh*, 3/35-36; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/99; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 379; Zehebî, *Siyer*, 12/211-212; Zehebî, *Târîh*, 8/153-154; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/128-129; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/248; Sübkî, *Tabakât*, 3/149; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/208; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, 685; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a‘yân*, 4/292; Takıyyuddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-‘İkdü’s-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî'l-ilmîyye, 1998), 2/163-165; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/60; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/171; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 4/162; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/46-47; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 6/97; Kehhâle, *Mu‘cemu'l-müellifîn*, 9/243-244; Sezgin, *Târîh*, 1/389-392.

Kasım el-Begavî, Cafer b. Muhammed b. Cafer el-‘Alevî ve Ebû Ubeyd b. Müemmel gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Berkânî ondan hadis rivayet etmiş ve hadis rivayetinde sika olduğunu bildirmiştir.⁶²⁴

Ebû Bekir Muhammed b. Cafer Gunder (öl. 370/980): Uzun rihleleri olan Gunder, Muhammed el-Bâğandî, Yahya b. Muhammed İbn Sâ‘id, Ebû Bekir İbn Düreyd, Ebû Arûbe el-Harrânî, Abdullah b. Ebû Süfyân el-Mevsilî, Ebû Ali Muhammed b. Sa‘id, İbn Cevsâ, Mekhûl el-Beyrûtî ve Ebû Cafer et-Tahâvî gibi önde gelen hâfız ve muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ömer b. Ebû Sa‘d el-Herevî ve Ebû Nuaym el-İsfahânî zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁶²⁵

Ebû Müslim Abdurrahman b. Muhammed İbn Mihrân (öl. 375/985): Zehebî tarafından şeyhu'l-İslâm olarak nitelenen Ebû Müslim b. Mihrân,⁶²⁶ uzun rihleler yaparak Muhammed el-Bâğandî, Ebu'l-Kasım el-Begavî ve Ebû Bekir b. Ebû Dâvud başta olmak üzere dünyanın dört bir yanındaki hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. ‘Ale'l-ebvâb ve ‘âle'r-ricâl hadis eserleri tasnif etmiştir. Hem hadis ilmindeki yetkinliği hem de dindarlığıyla İslam dünyasında büyük saygınlık

⁶²⁴ Hatîb, *Târîh*, 13/119; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/117; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 386; Zehebî, *Siyer*, 12/300; Zehebî, *Târîh*, 8/337; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/157; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/589; İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/359.

⁶²⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/533-534; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/113-115; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 385; Zehebî, *Siyer*, 12/265; Zehebî, *Târîh*, 8/327-328; Ebu'l-Fadl Ubeydullah b. Abdullah el-Herevî, *el-Mu'cem fi müştebihi esmâi'l-muhaddisîn*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1411), 237; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-Asbahânî, *Târîhu Asbahân/Ahbâru Asbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1410/1990), 2/267; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 52/211-213; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/279-280; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/150-151; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5/265-266; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-alkâb*, thk. Abdülaziz Muhammed b. Salih es-Sedîrî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 2/58; Bâmahrame, *Kulâdetü'n-nahr*, 3/213-214.

⁶²⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/118; Zehebî, *Siyer*, 16/335.

kazanmıştır. Hadis ilminde sika olarak değerlendirilmiştir.⁶²⁷ Kardeşi İbrahim b. Muhammed de büyük hadis hafızlarından biri sayılmaktadır.⁶²⁸

Ebü Hafs Ömer b. Muhammed İbnü'z-Zeyyât (öl. 375/985): Cafer el-Firyâbî, İbrahim b. Şerîk el-Esedî, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, İbn Nâciye, Ömer b. Muhammed el-Kâğîdî ve Cafer b. Ahmed el-Cercerâî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Berkânî, Ezherî, Hallâl, Atîkî, Ezeci, Cevherî ve Tenûhî gibi bu asrın en önde gelen hafız ve muhaddislerinin de içinde bulunduğu çok sayıda öğrencisi bulunmaktadır. Geniş rivâyet birikimi ve âlî isnadlarıyla dönemin cazibe merkezi hâfizları arasında sayılmıştır. Müsned ve musannef türü çok sayıda hadis tasnifi bulunmaktadır. Hadis rivayetindeki itkân ve güvenilirliği birçok münekkid tarafından takdir edilmiş, mutkin, sika, emîn, sadûk gibi ta'dîl lafızlarıyla bu durum ifade edilmiştir.⁶²⁹

Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer: İbnü'l-Muzaffer uzun rihleleri sayesinde İslam dünyasının dört bir yanındaki hâfiz ve muhaddislerden hadis yazmış ve geniş bir rivayet birikimine sahip olmuştur. Bünân b. Ahmed ed-Dekkâk, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, Ömer b. Hasan b. Nasr el-Halebî, Heysem b. Halef ed-Dûrî, Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî, Abdullah b. Muhammed el-Begavî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud ve Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id bu hocalardan bazılarıdır. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Dârekutnî, İbn Şâhîn, Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris, Ebû Bekir el-Berkânî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Ebu'l-Kasım el-Ezherî gibi

⁶²⁷ Hatîb, *Târîh*, 11/604-605; 'Attâr, *Nüzhetü'n-nâzir*, 87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/313; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/160; Zehebî, *Siyer*, 16/335-337; Zehebî, *Târîh*, 8/413-414; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 18/138; Afifüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Süleyman el-Yâfi el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, nşr. Halil el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997), 2/304; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 4/147; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 387; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/224; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/401; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/182.

⁶²⁸ İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 35/376.

⁶²⁹ Hatîb, *Târîh*, 13/125-126; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/127; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 391; Zehebî, *Siyer*, 12/333; Zehebî, *Târîh*, 8/417-418; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/314; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/224; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/402; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/781; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/60; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/314; Sezgin, *Târîh*, 1/409; Ali Rıza Karabulut – Ahmed Turan Karabulut, *Mu'cemu târihi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem – el-mahtûtât ve'l-matbû'ât* (Kayseri: Dâr'l-'Akabe, 1422/2001), 3/2297.

dönemin önde gelen hafızları zikredilmektedir. 93 yaşında vefat etmiş ve birçok âlî isnâda sahip olmuştur. Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris, İbnü'l-Muzaffer'in hadis hıfzının ve ilminin zirvesinde olduğunu söylemiş ve onu sika, emîn, me'mûn olarak nitelemiştir.⁶³⁰

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât (öl. 384/994): Kadı Ebû Abdullah el-Mehâmilî, Muhammed b. Mahled ed-Dûrî, Ali b. Muhammed b. Ubeyd, Hamza b. Kasım el-Hâşimî, Muhammed b. Ahmed el-Hakîmî ve Ebu'l-Hasan el-Mısrî gibi birçok hâfız ve muhaddisten hadis yazmıştır. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ahmed b. Ali el-Bâdâ, İbrahim b. Ömer el-Bermekî ve Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdülvahid zikredilmiştir. Ömür boyu hadis meclislerinde hadis yazan ve her gün sabah akşam art arda hadis meclislerine katılan İbnü'l-Furât, kitaplarını muâraza edecek kadar zamana bile sahip değildir. Hadislerini semâ ettikten sonra onları hocanın aslıyla muâraza etmek üzere bir câriyesini görevlendirmiştir. Bu yoğunlukta bir hadis yazım sürecinin sonunda – Hatîb'in deyimiyle- yaşadığı dönemde hiç kimsenin toplayamadığı kadar hadis toplamıştır. Fakat bu hadislerden çok azını tasnif edebilmiştir. Zira ömrünün sonuna kadar hadis yazma arzusu, onu eser tasnifinden alıkoymuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bağdat'ta akdedilen hadis meclislerinde seçici hadis yazımının sonucu olarak hadis hâfızlarının, kendisinden hadis semâ edilecek hocanın eserlerinden oluşturduğu bir seçkiyi hadis kıraati güzel bir muhaddisin hocaya okuması yöntemi yaygınlaşmış, haftanın altı günü uygulanan bu yönteme mukâbil imlâ sadece haftada bir uygulanan bir yöntem haline gelmiştir. İbnü'l-Furât'ın katıldığı hadis meclislerinde hadis kıraatinin güzel olması sebebiyle genellikle hadisleri İbnü'l-Furât okumuştur. Atîkî, ondan daha güzel hadis okuyanı ne

⁶³⁰ Hatîb, *Târih*, 4/426-429; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/125-126; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 390-391; Zehebî, *Siyer*, 12/394-395; Zehebî, *Târih*, 8/472-473; İbn Abdülhadî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/172-174; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 56/3-9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/342-343; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 112-113; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 5/23; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/352; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 7/509; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/155; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/231; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/420; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/104; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 12/38; Sezgin, *Târih*, 1/414-415; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 5/3253.

duyduğunu ne de bildiğini söylemiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu, kitaplarının güvenilirliğinin zirvesinde olduğu ve ihtilaflarda hüccet kabul edildiği söylenmiştir.⁶³¹

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (öl. 385/995): Yaşadığı dönemde hadis ilimlerinde en büyük otoritelerden biri olarak kabul edilen Dârekutnî, fıkıh, nahiv ve kıraat ilimlerinde de önemli bir âlimdir. Ebû Sa'îd el-İstahrî'den Şâfiî fikhını, Ebû Bekir en-Nakkâş ve İbn Mücahid'den kıraat ilmini tahsil etmiştir. Hadis ilmindeki yetkinliği sebebiyle *emîru'l-müminîn fi'l-hadîs* unvanı ile anılmıştır. Hatîb, ilelü'l-hadîs ve esmâü'r-ricâl ilimlerinin son otoritesinin Dârekutnî olduğunu ifade etmiştir. Birçok hafız ve muhaddisten hadis dinleyen Dârekutnî'nin hocaları içerisinde Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir b. Ebû Dâvud, Yahya b. Sâ'id'i zikredebiliriz. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Bekir el-Berkânî, ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi büyük hafızlar bulunmaktadır.⁶³²

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn (öl. 385/996): Şuayb b. Muhammed ez-Zerrâ', Ahmed b. Muhammed b. Heysen ed-Dekkâk, Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî, Ahmed b. Muhammed b. Hâni eş-Şatavî, Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Muğallis ve Ahmed b. Muhammed İbn Ebû Şeybe başta olmak üzere çok sayıda hâfiz ve muhaddisten hadis

⁶³¹ Hatîb, *Târîh*, 4/207-208; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/147; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 227; Zehebî, *Siyer*, 12/443; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/209-211; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/357-358; Zehebî, *Târîh*, 8/562-563; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/371-372; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/316; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 3/161; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/168; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/258; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/443; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/183.

⁶³² Hatîb, *Târîh*, 13/487-494; İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 43/93-106; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/378-380; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, 2/616-619; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/297-299; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/183-187; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/132-134; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 197; Zehebî, *el-İber*, 2/167; Zehebî, *Siyer*, 12/414-420; Zehebî, *Târîh*, 8/576-580; 'Umerî, *Mesâliku'l-ebâr*, 5/485-491; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/306; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/231-235; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/319-320; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/462-466; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*, 323; Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali İbnü'l-Mulakkîn, *el-Ikdü'l-müzheb fi tabakâti hameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî-Seyyid Mihenî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997), 61/129; İbnü'l-Cezzerî, *Ğâyetu'n-nihâye*, 1/558-559; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 1/87; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/227; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 393-395; Mucîruddin el-'Uleymî Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî, *et-Târîhu'l-mu'teber fi enbâi men ğaber*, thk. Nureddin Talib vd. (Suriye: Dâru'n-nevâdir, 1431/2011), 3/60; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/261-262; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/452-453; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/157; Ebû Zeyd Bekir b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah, *Tabakâtu'n-nessâbîn* (Riyad: Dâru'r-Rüşd, 1407/1987), 89.

dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında kendi oğlu Ubeydullah, Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris, Hilâl el-Haffâr, Ebû Bekir el-Berkânî, Ezheri, Hallâl, Ezeci, Atîkî, Tenûhî ve Cevherî gibi asrın önde gelen muhaddisleri zikredilmektedir. 11 yaşında hadis yazmaya başlayan İbn Şâhîn, birçok üstadının da aynı yata hadis yazmaya başladığını söyleyerek bu başlangıcın kendisi için uğur getireceğini ve kendisinin de onlar gibi büyük bir muhaddis olacağını umduğunu ifade etmektedir. Bazı otoritelerce hadis ilminin incelikleri konusundaki bilgisi yeterli görülmeyen İbn Şâhîn, geniş hadis birikimine sahip olması ve bu birikimi nâsih-mensûh, ricâl ve rivâyet eserleri olarak tasnif ederek sonraki nesillere ulaştırması açısından önemli bir isim olarak görülmelidir. Hadis rivayetinde birçok münekkid onu sika olarak değerlendirmiş, bununla birlikte çokça lahn yaptığı ve hatasında ısrar ettiği ifade edilmiştir.⁶³³

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Bükeyr es-Sayrafî (öl. 388/998): İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Cafer el-Huldî, Muhammed b. Abdullah b. Selm es-Saffâr, Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân ve Ebû Bekir eş-Şâfi'î gibi birçok hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Hafs İbn Şâhîn, Kadı Ebu'l-'Alâ el-Vâsıtî, Ebu'l-Kasım el-Ezherî ve Ali b. Muhassin et-Tenûhî zikredilmiştir. İbn Ebu'l-Fevâris onun hadiste mütesâhil olduğunu, hadis şeyhlerinin asıl nüshalarına onlarda olmayan hadisleri kattığını, maktu hadisleri vasl ettiğini ve isnâdlarda râvi ziyadesi yaptığını söyleyerek onu eleştirmiştir. Ebu'l-Kasım el-Ezherî ise İbn Bükeyr'in sika olduğunu, ona haset ettikleri için eleştirdiklerini söyleyerek onu savunmuştur.⁶³⁴

⁶³³ Hatîb, *Târih*, 13/133-137; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/129-131; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 402; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 180; Zehebî, *Siyer*, 12/402-405; Zehebî, *Târih*, 8/580-582; Zehebî, *el-Mu'în*, 118; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 6/67; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/267; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimesk*, 43/531-538; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/378; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 22/258-259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/362; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n*, 1/588; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/172; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, 2/4; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/262; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/454; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, 1/781; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/40; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 7/273-274; Sezgin, *Târih*, 1/425-426.

⁶³⁴ Hatîb, *Târih*, 8/523-526; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/148-149; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 403; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/9-10; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu'ulemâi'l-hadîs*, 3/212-213; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/528-529; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/132; Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ*, 1/170; Zehebî, *Siyer*, 12/489; Zehebî, *Târih*, 8/632; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 12/209-210; İbn

Ebu'l-Fadl Cafer b. Fadl İbn Hinzâbe (ö. 391/1001): Muhaddis Bürokrat Râviler başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 214)

IV. BAĞDATA YERLEŞEN HÂFIZLAR

Başka bir şehirde doğan 15 hadis hâfızının 4./10. asırda Bağdat'a yerleşerek ömürlerinin sonuna kadar burada yaşadıkları görülmektedir. Birçok tabakât eserinde bu hâfizlar “Bağdatlı” olarak tanıtılmıştır. Fakat Bağdatlı hadis otoriteleri başka bir şehirde doğup sonradan Bağdat'a taşınan kişileri Bağdatlı saymadığı için bu hâfizlar tarafımızdan “misafir/yabancı” olarak nitelenmiştir. Zehebî'nin 4./10. asırda vefat eden 236 hadis hâfızı zikrettiğinden bahsedilmiştir. Bu hafızların 15'inin (%6,35) yaşamak için Bağdat'ı tercih etmesi, burasının dönemin önemli hadis merkezlerinden olduğunu göstermektedir. Misafir hâfizlar kısaca tanıtılacaktır.

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Nâciye (öl. 301/914): Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Süveyd b. Sa'îd, İsmail b. Musa el-Fezârî, Abdüla'lâ b. Hammâd en-Nersî, Abdullah b. Muâviye el-Cumahî ve Muhammed b. Beşşâr Bündâr'dan hadis dinledi. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım İbnü'n-Nehhâs, Taberânî, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir eş-Şâfiî, İbnü'l-Ci'âbî ve Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât gibi önemli hâfizlar bulunmaktadır. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak değerlendirilmiştir. Yüz otuz iki cüzden oluşan *el-Müsned* adlı eserinden söz edilmektedir. Bağdat'ta yaşamış ve burada vefat etmiştir.⁶³⁵

Ebû Bekir Ahmed b. Harun el-Berdîcî (ö. 301/913): Bağdat'a yerleşip ölene kadar burada yaşamıştır. Ebû Sa'îd el-Eşec, Harun b. İshak el-Hemdânî, Yusuf b.

Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/371-372; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/270; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/472-473; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/231; Sezgin, *Târîh*, 1/430.

⁶³⁵ Hatîb, *Târîh*, 11/313-314; Sehmî, *Suâlât*, 106; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/192-193; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 306; Zehebî, *Siyer*, 11/101-102; Zehebî, *Târîh*, 7/36-37; İbn Abdülhadi, *Tezkiretü'l-huffâz*, 136; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/124; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/147; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 2/417; Zehebî, *el-İber*, 1/441; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 17/257; Salahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *eş-Şu'ur bi'l-ur*, thk. Abdürrezzak Hüseyin (Amman: Dâru Ammâr, 1409/1988), 162; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/9-10; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/6; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/443; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/142.

Sa'îd b. Müslim, Muhammed b. Hamdûn el-Kirmânî, Ali b. Hüseyin b. İşkâb, Muhammed b. İshak es-Sâğânî ve Bahr b. Nasr el-Mısırî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Ebû Bekir eş-Şâfî, Ebû Ali İbnü's-Savvâf, Ali b. Muhammed b. Lü'lü' ondan hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî onu "sika, cebel!" ifadeleri ile tezkiye etmiştir. Zehebî de onu "imam, hâfız, hüccet" sözleriyle takdim etmiştir.⁶³⁶

Ebû Bekir Cafer b. Muhammed el-Firyâbî : Hatîb'in "doğusuyla batısıyla tüm İslam diyârını dolaşıp her bölgedeki önemli muhaddislerle görüşen ilim küpü" sözleriyle; Zehebînin ise "imam, hâfız, sebt, şeyhu'l-vakt" diyerek takdim ettiği Firyâbî, Hüdbe b. Halid, Ali İbnü'l-Medînî, Bündâr, Muhammed b. Müsennâ, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Osman İbn Ebû Şeybe, Kuteybe b. Sa'îd ve İshak b. Râhûye başta olmak üzere dönemin hâfız ve muhaddislerinden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî, Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Münâdî, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Ebû Ali İbnü's-Savvâf ve Ahmed b. Cafer el-Katî'î zikredilmiştir. Hadis rivayetindeki durumu "sika, emîn, hüccet" gibi üst seviyede ta'dîl lafızlarıyla ifade edilmiştir. Firyâbî Bağdat'a geldiği zaman gemiler eşliğinde büyük bir merasimle karşılanmıştır. Bâbu'l-Kûfe mevkiindeki Menâr Caddesi'nde hadis meclisi akdedeceği duyurulmuş ve insanlar onun meclisine akın etmiştir. Meclisin alanının bir insanın kaplayacağı yaklaşık alana bölümü sonucunda meclise 30.000 kişinin katıldığı tahmin edilmiştir. Bu izdihamda Firyâbî'nin imlâ ettiği hadisleri uzaktaki insanlara duyurmak için 316 müstemlî görev yapmıştır.⁶³⁷ Bu ilk meclisi haricindeki meclislerine hadis yazmaya gelen yaklaşık 15.000 talebe bulunduğu ifade edilmiştir. Bunların haricinde teberrüken hadis dinlemeye gelen halk kitlesinin de oldukça fazla olduğu bildirilmiştir. Bir öğrenci sonraki günkü derste yer bulabilmek için bir gün

⁶³⁶ Hatîb, *Târîh*, 6/431-433; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/223; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 317; Zehebî, *Siyer*, 11/77-78; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 2/463-464; Zehebî, *Târîh*, 7/29; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 1/148-149; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 6/64-67; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 8/145; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 1/449; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/56; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/265-266; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/198; Sezgin, *Târîh*, 1/326-327; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 1/553.

⁶³⁷ Zehebî, *Siyer*, 14/98.

önceden gidip o mecliste [meydanda] sabahlardı. Firyâbî, vefat etmeden bir yıl kadar önce hafıza sorunları sebebiyle hadis rivayet etmeyi bırakmıştır.⁶³⁸

Ebû Muhammed Abdullah b. Muzâhir el-İsfahânî (öl. 304/916): Aslen İsfahanlı olsa da Bağdat'a yerleşmiş ve burada yaşamıştır. Ebu'ş-Şeyh el-İsfahânî, onun Bağdat'ta meşhur olduğunu ifade etmiştir.⁶³⁹ Yaşı büyük olmamasına rağmen insanlar onun ifâdesi ile hocalardan hadis yazardı. Müsned hadislerin tamamını ezberlediğini, sahâbî ve tâbiün sözlerini de ezberlemeye niyet ettiğini söylemiştir. Ebû Şuayb el-Harrânî, Kadı Yusuf b. Yakub, Ebû Cafer el-Mutayyen başta olmak üzere birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî onun hadis ilmindeki hıfz ve marifeti ile Irak bölgesindeki herkesten daha üstün olduğunu belirtmiştir. 304/916 yılında Bağdat'ta genç yaşta vefat etmiştir.⁶⁴⁰

Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923): Muhaddis, tarihçi, müfessir ve fakih kimliği ile asrın en önde gelen simalarından biri olan Taberî, hayatının elli yıldan fazlasını Bağdat'ta yaşamıştır. Uzun rihlelerle İslam dünyasının dört bir yanına giderek hadis dinleyen Taberî, Ahmed b. Menî' el-Begavî, Yakub b. İbrahim ed-Devrakî, Ebû Sa'îd el-Eşec, Muhammed İbn Humeyd er-Râzî, Ebû Cüreyc, Ebû Küreyb, Hennâd b. Serî, İmran b. Musa el-Kazzâz ve Bişr b. Muaz el-'Akadî gibi önemli hocalardan hadis rivayet etti. Kendisinden hadîş rivayet eden öğrencileri arasında Kadı Ahmed b. Kamil, Muhammed b. Abdullah eş-Şâfi'î ve

⁶³⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/190-191; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 305; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 71; Zehebî, *Siyer*, 11/61-67; Zehebî, *Târîh*, 7/31-32; Zehebî, *el-Mu'in*, 107; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 170; Zehebî, *el-İber*, 1/441; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/220; Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Rebî' b. Süleyman er-Ribe'î, *Târîhu Mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410), 2/631; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî (Dimeşk: Dâru'l-Kâdirî, 1417/1997), 1/643-644; Hatîb, *Târîh*, 8/102-105; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 72/146-149; İbn Abdülhâdî, *Târîhu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/412-414; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/145-146; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/180; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 11/112-113; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/137-138; Burhaneddin İbrahim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhûn el-Ya'murî, *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Türâs, t.y.), 1/321-322; Bâmahrâme, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/10; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 4/6; Zirîklî, *el-A'lâm*, 2/127-128; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/146; Sezgin, *Târîh*, 1/324.

⁶³⁹ Ebu'ş-Şeyh el-İsfahânî Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Cafer, *Tabakâtu'l-muhaddisîne bi-Asbahân ve'l-vâridîne 'aleyhâ*, thk. Abdülgafur Abdülhak Hüseyin el-Belûşî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 4/229.

⁶⁴⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/70; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 364; Hatîb, *Târîh*, 11/424; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/33; Zehebî, *el-İber*, 1/447; Zehebî, *Siyer*, 11/344; Zehebî, *Târîh*, 7/80.

Mahled b. Cafer zikredilmiştir. Önde gelen hadis hafızlarından biri olan Taberî, hadis rivayetinde sika ve sadûk olarak nitelenmiştir.⁶⁴¹

Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Bâğandî (öl. 312/925): Zehebî ve İbn Abdülhâdî'nin "büyük hâfız, Irak bölgesinin muhaddisi" diyerek takdim ettiği İbnü'l-Bâğandî'nin babası da bir muhaddisti. İlk olarak babasından hadis dinleyerek eğitimine başlamıştır. Dünyanın dört bir yanını dolaşarak Ali İbnü'l-Medîni, Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr, Ebû Bekir ve Osman İbn Ebû Şeybe kardeşler, Şeybân b. Ferrûh el-Übüllî, Muhammed b. Abdülmelik İbn Ebu's-Şevârib, Süveyd b. Sa'îd Duhaym ed-Dimeşkî ve Hişâm b. Ammâr gibi birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Geniş bir rivayet birikimine sahip olan İbnü'l-Bâğandî hadis ilminde marifet sahibi bir hâfız olarak nitelenmiştir. Öğrencileri arasında Kadı Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî, Muhammed b. Mahled el-'Attâr ed-Dûrî, Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Da'lec b. Ahmed, Ebû Ali İbnü's-Savvâf, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer b. Hayyûye ve Ebû Hafs İbn Şâhîn gibi önemli hâfızlar zikredilmektedir. İbnü'l-Bâğandî, tedlis ve tashif yaptığı için eleştirilmiş, yalancılıkla itham edilmiştir. İbn Adî onun kasti olarak yalan söylemediği kanaatinde olduğunu bildirmiştir. Dârekutnî onu semâ etmediği hadisleri rivayet ettiği ve bazen de hadis hırsızlığı yaptığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise bütün hocalarının onun

⁶⁴¹ Hatîb, *Târîh*, 2/548-556; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/201-204; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 310-311; Zehebî, *el-Mu'în*, 108; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 150-151; Zehebî, *el-Iber*, 1/460; Zehebî, *Siyer*, 11/165-174; Zehebî, *Târîh*, 7/160-165; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/215-218; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/431-436; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 287-288; Ebû Ya'lâ, *el-İrsâd*, 2/800; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/215-217; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2441-2469; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, 1/106-112; İbnü'l-Kıfî Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, *el-Muhammedün mine's-su'arâ ve eş'âruhum*, thk. Hasan Ma'merî (y.y., Dâru'l-Yemâme, 1390/1970), 187-189; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 91-95; Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-luğât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, t.y.), 1/78-80; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/191-182; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 52/188-189; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/89-90; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/120-126; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*, 222-227; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 5/227; Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali İbnü'l-Mulakkın el-Mısrî, *el-'İkdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî – Seyyid Miheni (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1997), 38; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/106-108; Sibt İbnü'l-'Acemî, *el-Kesfu'l-hasîs*, 221; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebir*, 5/260-263; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 1/100-101; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/25; İbn Tağrıberdî, *en-Nucümü'z-zâhira*, 3/205; Süyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 95; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 6/110-118; Ahmed b. Muhammed el-Adanavî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Hazzî (Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-hikem, 1417/1997), 48-51; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/30; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/114; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/29-31; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/26-27; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/69; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/146-147; Muhaysin, *Mu'cemu'l-huffâz*, 1/143-153; Sezgin, *Târîh*, 2/159-168; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 4/2645-2647.

hadislerini hüccet kabul ettiğini ve sahih hadisleri derledikleri eserlerinde onun hadislerine de yer verdiklerini söylemektedir.⁶⁴²

Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 316/928): Küçük yaşta babası Ebû Dâvûd es-Sicistânî ile İslam dünyasının her bölgesine rihleler yaparak hadis dinlemiştir. Muhammed b. Yahya ez-Zühlî, İshak b. Mansûr el-Kevsec, Muhammed b. Beşşâr Bündâr, Muhammed b. Müsennâ, Amr b. Ali el-Basrî, Yakub ed-Devrakî, Yusuf b. Musa el-Kattân, Ebû Sa'îd el-Eşec, Ali b. Harb el-Mevsîlî ve Muhammed b. Seleme el-Murâdî gibi hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrenciler arasında meşhur kıraat âlimi Ebû Bekir İbn Mücâhid, Abdülbâkî İbn Kâni', Da'lec b. Ahmed, Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Ebû Ömer b. Hayyûye, Ebû Bekir İbn Şâzân, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi dönemin en önemli isimleri zikredilmektedir. Uzun rihleler sonunda Bağdat'a yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Bazı muhaddisler onu babasından daha büyük bir hâfız olarak nitelemiştir. Dârekutnî onun sika olduğunu, fakat hadis hakkında değerlendirmelerinde çok hata yaptığını söylemiştir. Müsned ve sünen türlerinde eserleri vardır.⁶⁴³

⁶⁴² Hatîb, *Târîh*, 4/343-348; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/216-217; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 314; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 234; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/451-453; Zehebî, *Siyer*, 11/235-238; Zehebî, *Târîh*, 6/804-805; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/26-27; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/473; Zehebî, *el-Mu'în*, 108; Zehebî, *el-İber*, 1/408; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Divânu'd-du'afâ ve'l-metrûkîn ve halkın mine'l-mechûlîn ve sikâtin fihim lîn*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahda el-Hadîse, 1387/1967), 373; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî, *es-Sikât*, (Haydarâbâd Dekken: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Usmâniyye, 1393/1973), 9/149; Ebû Ahmed b. 'Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997), 7/564; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikât*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Kuveyt: ed-Dâru's-selefiyye, 1404/1984), 238; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406), 3/97; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/244-246; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 1/97; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/240; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 7/15; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*, thk. Asım b. Abdullah el-Karyûtî (Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983), 44; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/212; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/37; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/13; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/19; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 11/220-221; Sezgin, *Târîh*, 1/339-340; Karabulut - Karabulut, *Mu'cem*, 5/3148.

⁶⁴³ Hatîb, *Târîh*, 11/136-140; Sülemî, *Suâlât*, 222-223; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 6/51-55; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/275-276; İbnü'l-Cevzî, *el-Hass 'alâ hıfzi'l-ilm*, 73-74; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/405; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/485-488; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/235-238; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/433-436; Zehebî, *el-İber*, 1/471-472; Zehebî, *Târîh*, 7/305-310; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 17/106-109; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*,

Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Begavî el-Kebîr: İbn Menî' ve el-Begavî el-Kebîr olarak da bilinen Abdullah b. Muhammed, Bağşûr asıllı olsa da Bağdat'ta doğmuştur. Ali b. Ca'd, Halef b. Hişâm el-Bezzâr, Ebû Nasr et-Temmâr, Dâvud b. Amr ed-Dabbî, Ahmed b. Hanbel, Ali İbnü'l-Medînî, Harun b. Maruf, Şeybân b. Ferrûh ve Ebû Hayseme Zühayr b. Harb gibi onlarca hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Uzun yıllar boyunca sürdürdüğü yorucu rihleler sonucunda elde ettiği engin rivâyet birikimini Bağdat'ta kendisinden Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id, Ali b. İshak el-Mâderâî, Abdülbâkî İbn Kâni', Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî, Ebû Bekir b. Mâlik el-Katî'î, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer İbn Hayyûye, Ebû Bekir İbn Şâzân, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi dönemin önde gelen hafız ve muhaddisleri dinlemiştir. Hadis rivayetinde marifet ve itkân sahibi, engin rivâyet birikimi olan, çok az hata yapan bir hâfız olarak nitelenmiştir. Dârekutnî onun hakkında "sika, cebel!" demiştir. Uzun ömürlü bir muhaddis olan, aynı zamanda erken yaşta hadis öğrenimine başlayan İbn Menî' birçok âlî isnâda sahip olmuş ve âlî isnadda zirve isim olarak nitelenmiştir. İslam dünyasında kıdem-i semâ açısından ona denk bir muhaddis olmadığı, İshak b. İsmail et-Tâlikânî'den dinlediği hadisi 92 yıl sonra rivâyet ettiği bildirilmiştir. Kıdem-i semâ ve akranlarının vefat etmesi sonucu yaşadığı dönemde kendisinden başka kimsenin rivâyet etmediği 87 hocadan hadis rivâyet etmiştir.⁶⁴⁴

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Büstenbân (öl. 324/935): Zehebî, Süyûtî ve İbn Abdülhâdî hafızlar arasında ona yer vermemiştir. Fakat Hatîb onu Bağdat'ta ikâmet eden Herat asıllı bir hâfız olarak zikretmektedir. Zübeyir b. Bekkâr, İbrahim b. Ziyâd el-Müeddîb, İsa b. Ebû Harb es-Saffâr, Abdullah b. Şebîb er-Ribe'î,

4/490; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/31-32; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 324-326; Dâvudî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/236-238; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/42; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/78-79; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/91.

⁶⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/325-332; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/217-219; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 315-316; Zehebî, *Siyer*, 11/270-279; Zehebî, *Târîh*, 7/323-326; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu'ulemâi'l-hadis*, 2/453-456; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/190-192; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/286-290; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 312-314; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 17/259-260; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/185; İbn Tağrıberdî, *en-Nucümü'z-zâhira*, 3/226; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/119-120; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/126; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/260; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 2/1431-1432; İbn 'Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, 5/437; el-Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, 1/86-87; Ribe'î, *Târîh*, 2/645; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; Halîlî, *el-İrşâd*, 2/610; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/492-493; Zehebî, *el-Mu'in*, 108; Zehebî, *el-İber*, 1/476; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/563; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/116.

Cafer b. Ebû Osman et-Tayâlisî gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Kadı Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî, Dârekutnî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-Mukrî, Muâfâ b. Zekerîya el-Cerîrî anılmıştır. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁶⁴⁵

Ebû Nasr Muhammed b. Hamdüye el-Fâzî (öl. 329/940): Merv asıllı olup Bağdat'a yerleşmiştir. Ebû Dâvud es-Sincî, Muhammed b. Adem ve Ebu'l-Müvecceh Muhammed b. Amr ve bunların tabakasındaki birçok hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Câmî ed-Dehhân, Yusuf el-Kavvâs, İbn Hayyûye ve Dârekutnî ondan hadis dinlemiştir. Dârekutnî ondan "sika, soylu ve hafız biri" diyerek bahsetmiştir.⁶⁴⁶

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan en-Nakkâş (öl. 351/962): Aslen Musullu olsa da Bağdat'ta doğmuş, burada yetişmiş ve yaşamıştır. Hadis, tefsir ve kıraat ilminde önemli birikime sahip bir âlimdir. İslam dünyasının dört bir yanını dolaşarak hadis dinlemiştir. Hadis dinlediği hocaları arasında İshak b. Süfyân el-Huttelî, Ebû Müslim el-Keccî, İbrahim b. Züheyr el-Hulvânî, Muhammed b. Abdullah b. Süleyman el-Hadramî, Muhammed b. Ali b. Zeyd es-Sâiğ el-Mekkî, Ahmed b. Muhammed b. Ruşdeyn el-Mısrî, Muhammed b. Abdurrahman es-Sâmî el-Herevî, Hüseyin b. İdris el-Herevî ve Hasan b. Süfyân en-Nesevî zikredilmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Bekir b. Mücahid, Cafer el-Huldî, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebû Hafs İbn Şâhîn, Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye, Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris ve Abdurrahman b. Ubeydullah el-Harbî gibi dönemin en parlak simaları zikredilmektedir. Hatîb, Nakkâş'ın hadisleri içinde meşhur isnadlarla münker rivayetler bulunduğunu söylemiştir. Berkânî, onun bütün hadislerinin münker olduğunu iddia etmiştir. Talha b. Muhammed b. Cafer ise onun hadis rivayetinde yalan söylediğini ifade etmiştir. Dârekutnî onu yalandan tebrie etmek için mevzu rivayetleri başkasına ait bir kitaptan

⁶⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/102; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/222; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/125; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/354; el-Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, 1/409; Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 4/1986; Zehebî, *Târîh*, 7/480; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/116-117; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/125.

⁶⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/118; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/60; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 358; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 216; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/64-65; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/258; Zehebî, *Siyer*, 11/389; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/18; Zehebî, *el-İber*, 2/34; Zehebî, *Târîh*, 4/1197; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/223; Bâmahrame, *Kulâdetü'n-nahr*, 3/88; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/165.

-bu rivayetlerin güvenilir olduğunu düşünerek- okuduğunu ve ona bu rivayetlerin mevzu olduğunu söylediğinde bunları rivayet etmeyi bıraktığını söylemektedir.⁶⁴⁷

Ebû Muhammed Da'lec b. Ahmed es-Siczi: Hâkim en-Nisâbûrî onu “yaşadığı asırda ehl-i hadîsin şeyhi” diyerek takdim etmektedir. Muhammed b. Amr el-Hıraşî, Abdullah b. Şîrûye en-Nisâbûrî, Osman b. Sa'îd ed-Dârimî, Muhammed b. İbrahim el-Bûşencî, Hasan b. Süfyân en-Nesevî, İbrahim b. Züheyr el-Hulvânî, Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî, İshak b. Hasan el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Müslim el-Keccî ve Ubeydullah b. Musa el-Istahrî gibi birçok hocadan hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında Dârekutnî, İbn Cümei' es-Saydâvî, Ebû Ömer İbn Hayyûye, İbn Rızkûye, Ali İbn Bişrân, Ahmed b. Ali el-Bâdâ, Ahmed b. Abdullah İbnü'l-Mehâmilî ve Ebû Ali İbn Şâzân zikredilmiştir. Da'lec aynı zamanda bir tüccardır. Hem ticaret hem de hadis dinlemek amacıyla İslam coğrafyasını dolaşmış ve engin bir hadis birikimine sahip olmuştur. Uzun rihleler sonucu elde ettiği rivayet birikimini titizlikle tasnif etmiş, Dârekutnî'nin asistanlığı yardımıyla bu rivayetler müsned tertibine konmuştur. Da'lec Dârekutnî gibi bir hâfızın tertîb ettiği nüshayı dönemin en büyük hâfızlarından İbn Ukde'ye incelemesi için göndermiş ve her sayfa arasına bir dinar koymuştur. Tüm bu kontrollere rağmen doğruluğundan şüphe ettiği rivayetlerin üzerini çizmekten geri durmamıştır. Dârekutnî, Da'lec'den daha sağlam ve titiz bir muhaddis görmediğini söylemiştir. Bağdat'taki muhaddislerin hadislerinden yaptığı seçkilerle (intihâb) ünlü olan Hâfız Ömer b. Cafer el-Basrî “Bağdat'ta hadislerini intihâb ettiğim kişiler arasında onun kitaplarından daha sahih kitabı olanı görmedim.” demiştir. Ticaret vesilesiyle büyük bir servet kazanan

⁶⁴⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/602-607; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/82-83; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 371; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/520; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/78; Zehebî, *Divânu'd-du'afâ*, 2/570; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 3/52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/148-149; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2500-2502; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, 1/139-145; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 203; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/298-299; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimesşk*, 52/325; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu'ulemâi'l-hadîs*, 3/102-104; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kebir*, 167; Zehebî, *el-İber*, 2/88-89; Zehebî, *Siyer*, 12/124-125; Zehebî, *Târîh*, 8/36-38; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/255; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/145-146; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*, 293-294; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/276; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/119-121; Sibî İbnü'l-'Acemî, *el-Keşfu'l-hasis*, 224; Makrizî, *el-Mukaffa'l-kebir*, 5/301-302; İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdis*, 65-66; Süyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 94-95; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/271; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/81; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/214-215; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'an*, 1/129-132; Sezgin, *Târîh*, 1/103-104.

Da'lec, Mekke, Bağdat ve Sicistan'da hadis talebelerine destek verecek vakıflar kurmuştur.⁶⁴⁸

Ebü Hafs Ömer b. Cafer İbn Ebu's-Serî el-Varrâk: Aslen Basralı olup Bağdat'a yerleşmiş ve ölene kadar burada yaşamıştır. Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir b. Ebû Dâvud, Yahya b. Sâ'id başta olmak üzere çok sayıda hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Öğrencileri arasında Hâkim en-Nisâbûrî, Ebu'l-Hasan b. Rızkûye ve Ali b. Ahmed er-Rezzâz zikredilmiştir. Hafız Ömer el-Basrî, önemli hadis hafızlarından biri olup Bağdat'ta birçok muhaddis hadis meclislerinde şeyhlerin hadislerinden onun seçtiklerini dinlemiştir. Dârekutnî ve İbnü'l-Ci'âbî bu seçkileri hatalı olduğu gerekçesiyle birer risâle yazarak eleştirmişlerdir. İbn Ebu'l-Fevâris de onun çok az miktarda hadis rivayet ettiğini bildirmiş ve kitaplarının kötü olduğunu söyleyerek eleştirmiştir.⁶⁴⁹ Zehebî, Dârekutnî'nin onu cerh amacıyla intihab ettiği hadislerin isnadlarından bazı râvileri kasten düşürerek risalesine aldığını ve Ömer el-Basrî'yi hatalı göstermeye çalıştığını ifade etmiştir.⁶⁵⁰ Zehebî, Ömer el-Basrî'yi *Tezkiretü'l-huffâz*'da hafız ve müfid olarak nitelemiş ve hadis ilminde dirâyet sahibi olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵¹ *İber*'de ise onun *mutkin* olmadığını söylemiştir.⁶⁵² Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed es-Sebî'î onu yalancılıkla itham etmiştir.⁶⁵³

Ebu'l-Kasım Abdullah b. İbrahim el-Âbendûnî: 350 yılında Bağdat'a yerleşip 368 yılında vefat edene kadar 18 yıl Bağdat'ta yaşamıştır. Hâkim en-Nisâbûrî'nin

⁶⁴⁸ Hatîb, *Târîh*, 9/366-372; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/74-76; Zehebî, *Siyer*, 12/143-146; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 4/197; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 361; Zehebî, *Târîh*, 8/30-32; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 14/13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/143-147; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 265-266; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/155; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 17/277-286; Zehebî, *el-İber*, 2/87-88; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 3/291-293; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'iyîn*, 281-283; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/275; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/333; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/146; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/270; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/340; Sezgin, *Târîh*, 1/377; Ebû Muaviye Mâzin b. Abdurrahman el-Beyrûtî, *Târîhu Neysâbûr Tabakâtu Şuyûhi'l-Hâkim* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427), 251-252; Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman İbn Cümei' es-Saydâvî, *Mu'cemu's-şuyûh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut/Trablus: Müessesetü'r-Risâle/Dâru'l-İmân, 1405), 274-275.

⁶⁴⁹ Hatîb, *Târîh*, 13/101-108; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/127-128; Zehebî, *Târîh*, 8/117-118; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 22/275; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/302; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/43-44.

⁶⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 12/237.

⁶⁵¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/98-99.

⁶⁵² Zehebî, *İber*, 2/101.

⁶⁵³ Zehebî, *Siyer*, 12/237; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/167; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/43-44.

“hadisin ana direklerinden biri” olarak takdim ettiği, Berkânî’nin uzun ve yorucu rihlelerde çektiği sıkıntılara katlanması sebebiyle “hadisin tuzunu yemiş bir muhaddis” olarak nitelediği Âbendûnî, İslam coğrafyasını baştan sona dolaşmıştır. Ömer b. Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Ya‘lâ el-Mevsilî, Muhammed b. İshak b. Huzeyme, Ebu’l-Abbas es-Serrâc, Ömer b. Ahmed el-Menbicî, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, Hüseyin b. Abdullah er-Rakkî, Abdullah b. Muhammed b. Selm el-Makdisî ve Mufaddal b. Muhammed el-Cenedî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Ebû Bekir el-Berkânî ve Kadı Ebu’l-‘Alâ el-Vâsîtî başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddis ondan hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde zorlu bir hoca olduğu söylenen Âbendûnî’nin, öğrencilerin mecliste konuşması yüzünden her mecliste yalnızca bir hadis rivayet ettiği ifade edilmektedir.⁶⁵⁴

Ebu’l-Ferec Muâfâ b. Zekeriya İbn Târâ el-Cerîrî (öl. 390/1000): Zehebî onu hadis hafızlarından biri olarak zikretmektedir.⁶⁵⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî’nin mezhebinin müntesibi olduğu için Cerîrî olarak anılmıştır. Yaşadığı dönemde fıkıh, kıraat, nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde en bilgin kişi olarak nitelenmiştir. Ebu’l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir b. Ebû Dâvud, Yahya b. Sâ‘id, Ebû Sa‘id el-‘Adevî, Ebû Hâmid Muhammed b. Harun el-Hadramî, Sa‘id b. Muhammed, Muhammed b. Ebu’l-Ezher başta olmak üzere bu tabakadaki ve sonraki tabakadaki muhaddislerden hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında Ebu’l-Kasım el-Ezherî, Kadı Ebu’t-Tayyib et-Taberî, Ahmed b. Ali b. et-Tevvezî, Ahmed b. Ömer b. Ravh en-Nehrevânî, Muhammed b. Hüseyin el-Câzerî sayılmaktadır. Berkânî onun Şîa’nın meylettiği hadisleri çok rivâyet ettiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte sika olarak nitelenmiştir.⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/58-60; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 3/103-104; Süyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 381; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 125; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu ‘ulemâi’l-hadîs*, 3/136-137; Zehebî, *Siyer*, 12/295; Beyrûtî, *Târîhu Neysâbü’r*, Hamza es-Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 270; 271-272; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/265; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dîmeşk*, 27/68-72; Zehebî, *Târîh*, 8/289-290; Zehebî, *el-İber*, 2/129; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 17/6; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu’z-zâhira*, 4/133; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/369; Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 6/19-20.

⁶⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 12/474.

⁶⁵⁶ Hatîb, *Târîh*, 15/309; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a‘yân*, 5/221-224; Zehebî, *Siyer*, 12/474; İbnü’l-Cezeri, *Ğâyetu’n-nihâye*, 2/302; Bâmahrame, *Kulâdetü’n-nahr*, 3/274; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/483-484; Zirikî, *el-A‘lâm*, 7/260.

V. FAKİH RÂVİLER

1160 Bağdatlı hadis râvisinden 64'ü (%5,51) fakihtir. Fukahâ diğer ana ilim dalı ve meslek mensuplarına nazaran hadis ilmiyle en fazla ilgilenen grup olarak göze çarpmaktadır. Hadis rivayet eden fakih sayısının çok oluşunun yanı sıra hadisin birçok alanında otorite olan *muhaddis fakîh* tipi râvi sayısının fazla olmasıyla da fukahâ diğer ilim dallarından önde görünmektedir. Bunun temel sebebi kuşkusuz hadislerin fıkıh ilminin hüküm istinbâtı için başvurduğu temel iki kaynaktan biri olmasıdır. Bu dönemde hadisler hangi tür mecliste ne amaçla zikredilirse zikredilsin isnadlarıyla muhaddislerin usulüne uygun olarak zikredilmekteydi. Mesela iki fakihin münâzara yaptığı bir mecliste taraflardan biri olan Ebu'l-Hasan Abdülaziz b. Haris et-Temîmî'ye Mekke'nin cebren mi sulh yolu ile mi fethedildiği sorulmuştur. O da cebren fethedildiğine dair o anda bir hadis uydurarak isnadıyla zikretmiştir.⁶⁵⁷ Bu asırda fıkıh meclislerinde ve fıkıh eserlerinde de hadisler isnadlarıyla zikredilmiştir. Hanefilerin reisi Ebû Bekir el-Cessâs (öl. 370/981), Hanefî fakihlerinden Ebû Cafer et-Tahâvî'nin (öl. 321/933) *el-Muhtasar*'ına yazdığı şerhinde hükümlere mesned olan hadisleri isnadlarıyla zikretmiştir. Mesela teyemmüm konusundaki hükümlerinin delilini bir hadisi isnadıyla zikrederek şöyle açıklamıştır: “Teyemmüm konusunda Abdülbâkî b. Kâni' bana tahdîs etti [dedi ki:] İbrahim b. İshak el-Harbî bana tahdîs etti [dedi ki:] Ömer b. Muhammed el-Enmâtî bana tahdîs etti [dedi ki:] Cerîr, 'Uzra'dan, o Ebu'z-Zübeyr'den, o Câbir'den (r.a.) o da Nebî'den (s.a.v.) rivayet ettiğine göre...”⁶⁵⁸ Dolayısıyla bu asırda bir fakih ister eser telif etsin, ister ders versin, isterse münâzara yapsın her durumda kendisinin dinleyerek edindiği bir rivayet birikimine sahip olmak zorundadır. Bu da fukahânın hadis rivayetine olan ilgisini ve diğer branşlara oranla bu alanda sayıca fazla oluşlarını açıklamaktadır.

Fukahânın meslekleri icabı fikhî rivayetlere ağırlık verdikleri görülmektedir. Kadı Mehâmilî'nin günümüze ulaşan emâlîlerinden birinde bulunan elli iki hadisten

⁶⁵⁷ Hatîb, *Târîh*, 12/233; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/197.

⁶⁵⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, nşr. Sâid Bektaş (b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye – Dâru's-Sirâc, 1431/2010), 1/417.

32'si (%61,53) fikhî hükümler ihtivâ etmektedir.⁶⁵⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Keysân el-Harbî (öl. 373/983'den sonra), Kadı Yusuf'tan tesbîh ve zekâta dair hadislerin bulunduğu iki cüz rivayet etmiştir.⁶⁶⁰

Fakih râviler *muhaddis fakih râvi* ve *fakih râvi* olarak iki kısma ayrılabilir. Muhaddis fakih râvi, uzun süre hadis ilmiyle bir ilmî branş olarak ilgilenmiş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis yazmış ve sahip olduğu hadis birikimini hadis meclislerinde rivayet etmiş râvidir. Fakih râvi ise hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmemiş, az miktarda hadis birikimine sahip olan râvidir. Muhaddis fakih râviler içerisinde hadis hâfızı olan, hadisin ricâl ve isnâdına dair değerlendirmeler yapacak kadar uzman olan muhaddisler bulunmaktadır. Kadı Mehâmilî, Şâfiî mezhebinin kuruluşundaki en önemli isimlerden olan İbn Süreyc, Hanbelî fakihleri Ebû Bekir en-Neccâd ve Ebû Bekir el-Hallâl hadis hafızıdır. Bir sonraki bölümde detaylı olarak tanıtılacak olan 4./10. asrın ricâl kaynakları arasında zikrettiğimiz bazı fakihler aynı zamanda hadis râvileri hakkında değerlendirmeler yapan ricâl bilginleridir.

Az miktarda hadis müktesebatına sahip olan fakihlere örnek olarak Bağdat Baş Kadısı Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed İbn Ma'ruf (öl. 381/991) zikredilebilir. İbn Ma'ruf'un hadis mesmû'âtının az olduğu ve hadis imlâsı için her yıl Muharrem ve Receb aylarının ilk günlerinde sadece iki meclis düzenlediği bildirilmiştir.⁶⁶¹ Hatîb, dönemin önemli fakihlerinden Ebû Bekir İbn Kuray'a (öl. 367/977) hakkında "Onun düzgün ve hoş ahbâr rivayetleri vardır. Ama hadis rivayet ettiğini bilmiyorum."⁶⁶² demiştir. Bağdatlı fakih râvilerden bazıları tanıtılacaktır. Tezin hacmini aşması endişesi ile birçok râviye değinilmemiştir.

Ebu'l-Hasan Abdullah b. Muhammed ed-Dûrî (öl. 303/915): Dûrî, sâhibu hadîs olarak nitelenmiş, hadis rivayetinde sika, me'mûn ve sebt olarak değerlendirilmiştir. Bistâm b. Fadl, Muhammed b. Ubeydullah ez-Ziyâdî, Muhammed b. Yahya el-Kuta'î, Ali b. Hüseyin ed-Dirhemî, İshak b. İbrahim es-

⁶⁵⁹ Mehâmilî Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail, *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbnü's-Salt*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Silefi (b.y., Dâru'n-Nevâdir, 1427/2006).

⁶⁶⁰ Hatîb, *Târih*, 13/563; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/394; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *Siyer*, 12/337.

⁶⁶¹ Hatîb, *Târih*, 12/95.

⁶⁶² Hatîb, *Târih*, 3/550.

Savvâf, Muhammed b. Miskîn el-Yemâmî, Muhammed b. Beşşâr Bündâr, Yusuf b. Musa el-Kattân'dan hadis rivayet etmiştir. Ebû Bekir eş-Şâfi'î ve Muhammed b. Hasan el-Yakfînî başta olmak üzere birçok muhaddis ondan hadis rivayet etmiştir.⁶⁶³

Ebû Hubeyb Abbas b. Ahmed el-Birtî (öl. 308/920): Hanefî fukahâsındandır. Fıkıh babası Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Birtî'den (öl. 280/893) tahsil etmiştir.⁶⁶⁴ Babası hadis hafızlarından olup müsned musannifidir.⁶⁶⁵ Zehebî, Ebû Hubeyb el-Birtî'den imam ve muhaddis olarak söz etmektedir. Bazı hadis hafızları ondan övgü ile söz etmektedir.⁶⁶⁶ Abdülâlâ b. Hammâd en-Nersî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Sevvâr b. Abdullah el-'Anberî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Abdülaziz b. Ebû Sâbir, Ebû Hafs İbn Şâhîn ve Ebû Bekir İbnü'l-Mukrî kendisinden hadis rivayet eden öğrencilerinden bazılarıdır.⁶⁶⁷ Dârekutnî onu sika ve me'mûn olarak nitelemiştir.⁶⁶⁸

Ebû İshâk İbrahim b. Câbir (öl. 310/922): Berkânî, Bağdat'ta hem fıkıh hem de hadis ilminde uzmanlaşmış dört kişi olduğunu söylemiş, bunlardan birinin de İbrahim b. Câbir olduğunu belirtmiştir.⁶⁶⁹ Kâtib Çelebi, onun Şâfiî fukahâsından olduğunu ve Sübkî'nin onu *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'sinde zikrettiğini söylese⁶⁷⁰ de İbrahim b. Câbir söz konusu eserde anılmamaktadır. Zehebî onun herhangi bir mezhebe müntesib olmayıp müctehid olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷¹ Önemli bir isim olmasına rağmen mezheb müntesiplerinin biyografilerine yer veren herhangi bir tabakât eserinde zikredilmemesi Zehebî'nin ifadesini desteklemektedir. Hakkında detaylı bilgi bulunmamakla birlikte ihtilâfu'l-fukahâ alanında bir eseri olduğu ifade

⁶⁶³ Hatîb, *Târih*, 11/317; Zehebî, *Târih*, 7/69; İbnü'l-Cevzî, 13/153.

⁶⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/288.

⁶⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/301.

⁶⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 11/157.

⁶⁶⁷ Hatîb, *Târih*, 14/42; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/198; Zehebî, *Târih*, 7/133.

⁶⁶⁸ Sülemî, *Suâlât*, 337.

⁶⁶⁹ Takıyyuddin İbn Kâdî Şühbe Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye* (thk. Hafız Abdülalim Hân), Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1407 h., 1/87; Hatîb, *Târih*, 6/558.

⁶⁷⁰ Kâtib Çelebi Mustafa b. Abdullah, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* (thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût), IRCICA Yayınları, İstanbul, 2010, 1/26.

⁶⁷¹ Zehebî, *Târih*, 7/153.

edilmiştir. Dârekutnî de ondan imam olarak bahsetmiş, Hatîb el-Bağdâdî onun hadis ilmi açısından sika olduğunu söylemiştir.⁶⁷²

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed es-Sühaymî (öl. 318/930): Zehebî onun hadis hafızı olduğunu ve hadis rivayetinde sika olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷³ Hemezân kadılığı yapmıştır. Hadis tahsili için rihleler yapmıştır. İbrahim b. Heysem el-Beledî, Kadî İsmail b. İshak, Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Birtî ve Muhammed b. Salih el-Eşec el-Hemedânî'den hadis rivayet etmiştir. Öğrencileri arasında Muâfâ b. Zekeriya ve Ebu'l-Kasım İbnü's-Sellâc zikredilmiştir.⁶⁷⁴

Ebû Ubeyd Ali b. Hüseyin İbn Harbûye (öl. 319/931): Şâfiî'nin öğrencisi olan ve mutlak müctehid kabul edilen Ebû Sevr'den ve Zâhirî Mezhebi kurucusu Dâvûd ez-Zâhirî'den fıkıh eğitimi almıştır.⁶⁷⁵ Kadılığının ilk zamanlarında Ebû Sevr'in görüşleri yönünde fetvâ vermiştir.⁶⁷⁶ Zehebî ondan “kadî, allâme, muhaddis, sebt, kâdî'l-kudât” olarak bahsetmiştir.⁶⁷⁷ Sübkî onu Şâfiî fukahâsından saymaktadır.⁶⁷⁸ İbn Kesîr onun ashâbu'l-vucûh'tan olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷⁹ Mısır'da 293-311 yılları arasında on sekiz yıl kadılık yapmış,⁶⁸⁰ ardından istifa ederek memleketi Bağdat'a dönüp burada vefat etmiştir. Mısırlı muhaddis tarihçi İbn Yunus es-Sadefî, onun gibi bir kadıyı görmediklerini ifade etmiş ve ilmin saygınlığını korumak adına idarecilerin huzuruna gitmediğini ve onlar geldiğinde ayağa kalkmadığını söylemiştir. İlminin enginliğini gösteren anlatılar rivayet etmiştir. Kadılık yaptığı dönemde zaman zaman hadis rivayet etmiştir. Bağdat'a mektup yazıp azlini istemiş, mektubun cevabını beklemeden evine kapanıp kadılık vazifesini bırakmıştır. Azli onaylandığına dair haber gelince evinin kapısını açıp hadis meclisleri akdetmiştir. Bundan sonra imlâ meclisleri akdederek hadis rivayet

⁶⁷² Hatîb, *Târih*, 6/558.

⁶⁷³ Zehebî, *Târih*, 7/380.

⁶⁷⁴ Hatîb, *Târih*, 6/120.

⁶⁷⁵ Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülaziz Mahmud ed-Dîb (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2007), 124.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Mulakkîn Siraceddin Ebû Hafis Ömer b. Ali, *el-İkdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî-Seyyid Miheni (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417/1997), 35.

⁶⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, 11/328.

⁶⁷⁸ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 3/446.

⁶⁷⁹ İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyîn*, 214.

⁶⁸⁰ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, 1/96.

etmiştir. Ardından Bağdat'a gitmiş, orada vefat etmiştir. İbn Yunus onun hadis ilmi açısından sika bir râvi olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸¹ Onun, “Eğer varraklık yaparak geçinebilecek olsaydım kadılıkla ne işim olurdu!” sözü kadılık yapmaktan memnun olmadığını göstermektedir.⁶⁸² Kadılığa, aldığı yüz yirmi dinar maaş sebebiyle katlanmış olmalıdır. Kadılıktan istifa eder etmez hadis meclisleri akdetmesi de onun hadis ilmini daha fazla sevdiğini göstermektedir. Dârekutnî onun hakkında “Faziletli ulu bir kişidir. Ebû Abdurrahman en-Nesâî ondan hadis rivayet etti ama ondan önce vefat etti.” demiştir. İbn Yunus ve İbn Hayyûye onun hadis ilmi açısından sika olduğunu söylemiştir.⁶⁸³

Ebu'l-Hasan Abdullah b. Ahmed İbnü'l-Muğallis (ö. 324/936): Yaşadığı dönemde Zâhirî mezhebinin imamı sayılmaktadır. Talebeler dünyanın dört bir yanından ondan ders almak için Bağdat'a gelirdi.⁶⁸⁴ Fıkıh eğitimini Dâvud ez-Zâhirî'nin oğlu Ebû Bekir'den almıştır.⁶⁸⁵ Yetiştirdiği talebeler ve telif ettiği eserler ile Dâvud ez-Zâhirî'nin mezhebinin Bağdat dışına yayılmasında öncü rol oynamıştır.⁶⁸⁶ Dedesi Muhammed İbnü'l-Muğallis ile Ali b. Dâvud el-Kantarî, Ebû Kılâbe er-Rakâşî, Cafer b. Muhammed b. Şâkir es-Sâîğ, Kadı İsmail b. İshak, Hasan b. Ali el-Ma'merî ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'den hadis rivayet etmiştir. Fazilet ehli bir zât olup hadis ilminde sika olduğu ifade edilmiştir.⁶⁸⁷

Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî: Hadis Hâfızları başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 158)

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah es-Sayrafî (öl. 330/942): Büyük bir Şâfiî usûl otoritesidir. İmam Şâfiî'den sonra fıkıh usulünü en iyi bilen fakîh olarak nitelenmiştir. Sübkî onu ashâbu'l-vucûhtan saymıştır. Fıkıh eğitimini Şâfiî otoritesi

⁶⁸¹ Ebû Sa'îd Abdurrahman b. Ahmed İbn Yunus es-Sadefî, *Târîhu İbn Yunus el-Misrî*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421), 2/151-153.

⁶⁸² Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*, 215.

⁶⁸³ Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*, 524.

⁶⁸⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 269; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/228.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/362.

⁶⁸⁶ Hatîb, *Târîh*, 11/26.

⁶⁸⁷ Hatîb, *Târîh*, 11/26.

İbn Süreyc'den almıştır. Şâfiî'nin *er-Risâle*'sini şerh etmiştir.⁶⁸⁸ Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî ve sonraki tabakadan hadis dinlemiştir. Fakat bu hadislerin çok azını rivayet etmiştir.⁶⁸⁹ Kendisinden Kadı Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İshak el-Halebî hadis rivayet etmiştir.⁶⁹⁰

Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin el-Kerhî (öl. 340/952): Berda'î'den sonra Irak Hanefîlerinin reisi⁶⁹¹ ve *reisü'l-mezheb* sıfatıyla anılan ilk hanefî fakihî olan Kerhî, Hanefî Mezhebi'nde ihtiyar ve tahrîc ehli fukahâdan sayılmaktadır. Mezhep görüşlerine dair söyledikleri, bu görüşler hakkındaki yorum ve tercihleri muteber sayılmaktadır. Hanefî mezhebinin 6. tabakasındaki bütün fakihler Kerhî'nin öğrencisidir. Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı Hanefî mezhebinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul görmüştür.⁶⁹² Hanefî fıkıh usûlü ilk defa Kerhî tarafından sistemleştirilmiştir. *el-Muhtasar*'ın kendisinden sonraki fıkıh düşüncesine etkisi göz önünde bulundurulduğunda Kerhî'nin Hanefî mezhebinin bir fıkıh teorisyeni olduğu söylenebilir.⁶⁹³ Kadı İsmail b. İshak, Ahmed b. Yahya el-Hulvânî, Muhammed b. Abdullah b. Süleyman el-Hadramî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbn Hayyûye, İbn Şâhîn, İbnü's-Sellâc, Kadı Ebû Muhammed İbnü'l-Ekfânî anılmaktadır. Ebu'l-Kasım Ezherî onun hakkında "Bidatçı ve itizal görüşünün lideriydi. Çok eskiden [hadisleri] terk edilmiştir." demiştir.⁶⁹⁴ İbn Hacer ise Ebu'l-Hasan b. Furât'ın onu itizalle itham ettiğini ama hayırlı ve salih bir zat olduğunu söylemektedir.⁶⁹⁵

⁶⁸⁸ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 3/446; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 125; Zehebî, *Târîh*, 7/596; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyîn*, 264; İbnü'l-Mulakkîn, *el-İkdü'l-müzheb*, 49; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, 1/116; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/154; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/168.

⁶⁸⁹ Hatîb, *Târîh*, 3/472.

⁶⁹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/362.

⁶⁹¹ Apaydın, "Kerhî", 25/285.

⁶⁹² Kaya, *Fıkıhî İstidlâl*, 202-203.

⁶⁹³ Apaydın, "Kerhî", 25/286.

⁶⁹⁴ Hatîb, *Târîh*, 12/74-76; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/85; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/493-494; Zeyneddin Ebu'l-Fidâ Kasım İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992), 200-201; Abdülhay Ebu'l-Hasenât Muhammed b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Mısır: Matba'atu's-Sa'âde, 1324), 108.

⁶⁹⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 5/321.

Ebû Amr Ahmed b. Muhammed et-Taberî (öl. 340/951): Hanefî fukahâsının büyüklerindedir. Fıkıh eğitimini Ebû Saîd el-Berde‘î’den almıştır. Ebu’l-Hasan el-Kerhî hayatta iken ve tedrisini sürdürürken Ebû Amr da ders vermekteydi. Hanefî tabakât kaynakları bu bilgiyi onun ilmî yetkinliğine delâleten zikretmektedir. *el-Câmi‘u’s-sağîr* ve *el-Câmi‘u’l-kebîr*’i şerh etmiştir.⁶⁹⁶ Kaynaklar hadis rivâyet ettiğine dair bilgi vermese de Hatîb el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdâd*’da onu zikretmesi ve eserine sadece hadis rivâyet ettiği sabit olan kişileri alma prensibinden ötürü⁶⁹⁷ az da olsa hadis rivâyet etmiş olmalıdır.

Ebû Bekir Mükrem b. Ahmed el-Bezzâz (öl. 345/956): Zehebî ondan “kadı ve muhaddis” olarak bahsetmektedir.⁶⁹⁸ Ali b. Hasan el-Hazzâz, Muhammed b. İsa el-Medâinî, Abdülkerim b. Heysem el-‘Âkûlî, Ahmed b. Ali el-Ebbâr ve bunların tabakasındaki birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. Ebu’l-Hasan b. Rızkûye, Ebu’l-Hüseyin b. Fadl el-Kattân ve Ebû Ali b. Şâzân kendisinden hadis rivâyet etmiştir. Sika bir hadis râvisidir.⁶⁹⁹ Hadisleri Nasrullah el-Kazzâz ve onun tabakasındaki muhaddisler tarafından âlî senedlerle rivâyet edilmiştir.⁷⁰⁰

Ebu’l-Hasan Muhammed b. Hasan İbn Ebu’s-Şevârib (öl. 347/958): Bağdat kadılığı yapmıştır. Hadis tahsilinde çok gayretli olduğu için “tallâbeten li’l-hadis” olarak nitelenmiştir. Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk et-Tûsî’den hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden hadis rivâyet eden öğrencileri arasında Hüseyin b. Muhammed b. Süleyman el-Kâtib zikredilmiştir.⁷⁰¹

Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd: Bağdatlı Hadis Hâfızları başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 162)

⁶⁹⁶ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî* (Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1405/1985), 168; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye*, 1/291; Takıyyuddin b. Abdülkadir, *et-Tabakâtu’s-seniyye*, 141; Ali el-Kârî, *el-Esmâru’l-ceniyye*, 1/338; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, 35; Kümillâî, *el-Budûru’l-mudîyye*, 3/307; Şîrâzî, *Tabakâtu’l-fukahâ* 143; Zehebî, *Târîh*, 7/743.

⁶⁹⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/5.

⁶⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 12/91.

⁶⁹⁹ Hatîb, *Târîh*, 15/295; Zehebî, *Siyer*, 12/91; Zehebî, *Târîh*, 7/828; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/242.

⁷⁰⁰ Zehebî, *Târîh*, 7/828;

⁷⁰¹ Kindî, *Kitâbu’l-vulât ve kitâbu’l-kudât*, 2/601; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/117; Zehebî, *Târîh*, 7/857.

Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil: Bağdatlı Hadis Hafızları başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 162)

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tenûhî: Çok yönlü bir ilim adamı olup Kur'ân hâfızıdır. Ebû Bekir İbn Miksem'den Hamza kıraatini okumuştur. Ebû Bekir İbn Mücahid'e de Kur'ân'ın bir kısmını okumuş ve ondan hadis dinlemiştir. Kerhî'den Hanefî fikhını tahsil etmiştir. Ebû Hâşim el-Cübbâî'den kelim okumuştur.⁷⁰² Nahiv, lügat, tarih, şiir eğitimi almıştır. Kendisi de bir şâirdir. Birçok yerde kadılık yapmıştır. Muhassin b. Ali et-Tenûhî ondan hadis rivayet etmiştir.⁷⁰³ Ömer b. İsmail İbn Ebû Gaylân es-Sekafî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Abdullah b. İshak el-Medâinî, İshak b. Beyân b. Ma'n el-Enmâtî, Abdullah b. Muhammed el-Begavî ve bu tabakadan birçok muhaddisten hadis dinlemiştir.⁷⁰⁴

Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Kattân (öl. 359/970): Şâfiîlerin büyüklerinden olup fikhın usûl ve furûna dair eserleri vardır.⁷⁰⁵ İbn Süreyc'in en son vefat eden öğrencisidir.⁷⁰⁶ Bağdatlı Şâfiîlerin hocasıdır.⁷⁰⁷ Şâfiî fikhı tahsil etmek isteyen öğrenciler dünyanın dört bir yanından Bağdat'a Ebu'l-Kasım ed-Dârikî ile ona rihle yapmışlardır. Dârikî vefat ettikten sonra Şâfiîlerin tek reisi konumuna yükselmiştir.⁷⁰⁸ Zehebî onun ashâbu'l-vucûhtan olduğunu söylemiştir.⁷⁰⁹

Ebû Bekir Abdülaziz b. Cafer Gulâmu'l-Hallâl (öl. 363/974): Hanbelî fukahâsındandır. Ebû Bekir el-Hallâl'ın önde gelen öğrencisi olması sebebiyle kendisine Gulâmu'l-Hallâl denmiştir. Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe, Cafer el-Firyâbî, el-Bâğandî, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, İbn Nâciye, Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Yahya b. Sâ'id gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Ebû Abdullah İbn Batta, Ebu'l-Hasan et-Temîmî, Ebû Hafs el-Bermekî ve Ebû

⁷⁰² Takıyyuddin b. Abdülkadir, *et-Tabakâtu's-seniyye*, 160.

⁷⁰³ Hatîb, *Târîh*, 13/557; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/170; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/308; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 2/588.

⁷⁰⁴ Takıyyuddin b. Abdülkadir, *et-Tabakâtu's-seniyye*, 160; Kümillâî, *el-Budûru'l-mudîyye*, 4/62-63.

⁷⁰⁵ Hatîb, *Târîh*, 6/15.

⁷⁰⁶ İbnü'l-Mulakkîn, *el-İkdü'l-müzheb*, 52.

⁷⁰⁷ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 127; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 1/87; Hatîb, *Târîh*, 1/124.

⁷⁰⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/70.

⁷⁰⁹ Zehebî, *Târîh*, 8/133.

Abdullah İbn Hâmid başta olmak üzere birçok kişi ondan hadis rivayet etmiştir.⁷¹⁰ Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri arasında Hallâl ve Ebu'l-Kasım el-Hırakî'den sonra Gulâmu'l-Hallâl gibisinin gelmediğini söyler.⁷¹¹ Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁷¹²

Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed eş-Şâfiî (öl. 366/977): Şâfiî mezhebinde imam olarak anılan büyük fakihlerdendir. Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Kattân'ın öğrencisidir.⁷¹³ Onun hakkında imam, mezhebin ulularından ve ana direklerinden biri⁷¹⁴ “şeyhu'ş-Şâfi'iyye” gibi nitelermeler yapılmış ve mezhebde ashâbu'l-vücûhtan olduğu ifade edilmiştir.⁷¹⁵

Ebû Bekir Muhammed b. Halef el-Hallâl (öl. 371/982): Muhaddis, fakih ve kıraat âlimidir. Ömer b. Eyyüb es-Sakatî, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, Hâmid b. Şuayb el-Belhî gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Berkânî, Kadı Ebu'l-'Alâ el-Vâsıtî, Kadı Ebu'l-Kasım et-Tenûhî ve Fakih Ebû Talib Ömer b. İbrahim zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika bir râvi olarak değerlendirilmiştir.⁷¹⁶

Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Abdullah ed-Dârikî (öl. 375/986): Anne tarafından dedesi muhaddis Hasan b. Muhammed ed-Dârikî'den hadis dinlemiştir. Ondanda Kadı Hüseyin b. Bekir, Ebû Talib Ömer b. İbrahim, Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Ebû Muhammed el-Hallâl, Ali b. Muhammed b. Hasan el-Harbî, Abdülaziz el-Ezeczî, Atîkî ve Tenûhî hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir. Mansûr Câmii'nde fetva meclisi vardı.⁷¹⁷ Şâfiî fikhını Ebû İshak

⁷¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 12/229; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 6/119; Zehebî, *Târîh*, 8/214; Zehebî, *Siyer*, 12/217; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 18/285; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/15.

⁷¹¹ Zehebî, *Siyer*, 12/217.

⁷¹² Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/15.

⁷¹³ İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, 2/603; Zehebî, *Târîh*, 8/258; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 286-287.

⁷¹⁴ Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/346.

⁷¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 12/286; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 286-287.

⁷¹⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/130; Zehebî, *Siyer*, 12/356; Zehebî, *Târîh*, 8/368; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/204.

⁷¹⁷ Hatîb, *Târîh*, 12/236.

el-Mervezî'den tahsil etmiştir. Bağdat'ta Şâfiîlerin imamı konumuna yükselmiştir.⁷¹⁸ Mezhebde ashâbu'l-vücûhtan sayılmıştır.⁷¹⁹

Ebu'l-Ferec Muâfâ b. Zekeriya İbn Târâ el-Cerîrî: Bağdat'a Yerleşen Hafızlar başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 181)

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer İbnü'l-Kassâr (öl. 397/1006): Ebû Bekir el-Ebherî'den Mâlikî fikhını tahsil etmiştir. Mâlikîlerin imamıdır. Hilâfa dair hacimli bir eseri bulunmaktadır.⁷²⁰ Her ilimden nasibi olduğu söylenmiştir.⁷²¹ Ali b. Fadl es-Sütûrî es-Sâmerrâî'den hadis dinlemiştir. Öğrencilerinden Kadı Ebu'l-Hüseyn İbnü'l-Mühtedî-Billâh zikredilmiştir. Hadis rivâyetinde sika olduğu ifade edilmiştir. Az miktarda hadisi olduğu bildirilmiştir.⁷²²

Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Mehâmilî: Şâfiî fukahasıdır. Şâfiî fikhı Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den tahsil etmiştir. İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Zahid Ebû Ömer, Muhammed b. Hasan b. Ziyad en-Nakkâş gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Hadis rivâyetinde sikadır.⁷²³

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Ekfânî (öl. 405/1014): Şâfiî fukahasıdır. Bağdat başkadılığı yapmıştır. Kadı Mehâmilî, Muhammed b. Mahled, Ebu'l-Abbas b. 'Ukde, İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Ömer b. Hasan eş-Şeybânî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Berkânî, Muhammed b. Talha en-Ni'âlî, Abdülaziz b. Ali el-Ezeci, Tenûhî ve Abdülkerim b. Ali es-Sünnî zikredilmiştir. Abdülvahid b. Ali el-Esedî onu hadis rivâyetinde "*Lem yekün şey'en*" diyerek cerh etmiş, bunun üzerine

⁷¹⁸ Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 117; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/314

⁷¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/189; Zehebî, *el-İber*, 2/145; Zehebî, *Siyer*, 12/385.

⁷²⁰ Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî, *el-Ma'üne 'alâ mezhebi 'alimi'l-Medîne el-İmâm Mâlik b. Enes*, thk. Humeys Abdülhak (Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye Mustafa Ahmed Bâz, t.y.), 1/26; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 168; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/156.

⁷²¹ Zehebî, *el-İber*, 2/191; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/338; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/283.

⁷²² Hatîb, *Târih*, 13/496; Zehebî, *Siyer*, 12/541; Zehebî, *Târih*, 8/776; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/232.

⁷²³ Hatîb, *Târih*, 2/185; İbnü'l-Mulakkin, *el-İkdü'l-müzheb*, 74;

Hatîb el-Bağdâdî adını vermediği bir muhaddisin onu hadis ilmindeki durumundan dolayı övdüğünü söylemiştir.⁷²⁴

Ebu'l-Fadl Abdülvahid b. Abdülaziz et-Temîmî (öl. 410/1019): Hanbelîlerin reisidir. Birçok ilim tahsil etmiştir. en-Neccâd, Abdullah b. İshak el-Begavî, Kadı Ahmed b. Kâmil, Ebû Bekir eş-Şâfiî ve İbnü'l-Ci'âbî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Muhammed b. Ebu'l-Fevâris ve Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivâyetinde sadûk olarak değerlendirilmiştir.⁷²⁵ Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebu'l-Fevâris'in intihabıyla Mansûr Câmii'nde hadis imlâ etmiştir. Mansûr Câmii'nde vaaz ve fetva için de halkası vardı.⁷²⁶

Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ömer İbnü'l-Bakkâl eş-Şâfiî (öl. 415/1025): Kıraat Âlimi Râviler başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 199)

Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali el-Mâlikî (öl. 422/1031): Yaşadığı dönemde Mâlikîlerin imamıdır. Fıkhın her alanına dair eser telif etmiştir. Ebû Abdullah b. el-Askerî, Ömer b. Muhammed b. Sebenk, Ebû Hafs İbn Şâhîn'den hadis rivayet etmiştir. Çok az hadis rivayeti vardır. Hadis rivâyetinde sikadır.⁷²⁷

VI. KIRAAT ÂLİMİ RÂVİLER

Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 72 kişi (%6,12) Kıraat âlimidir. Fukahâ gibi hadis ilmiyle diğer tip râvilerden daha fazla ilgilenmiştir. Bunun nedenlerinden bazıları Kur'an ve hadisin ana şerî kaynaklar olması sebebiyle birlikte tahsil edilmek istenmesi ve kıraat ilminin de bir rivâyet ilmi olması sebebiyle kıraat âlimlerinin

⁷²⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/370-371; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/107; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/498; Zehebî, *Siyer*, 12/565; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 17/285-286; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 4/586; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/237; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/31.

⁷²⁵ Hatîb, *Târîh*, 12/265; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/137; Zehebî, *Siyer*, 13/85; Zehebî, *Târîh*, 9/152.

⁷²⁶ İbn Ebî Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/179; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlu's-sâbile*, 1/455.

⁷²⁷ Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 168; Hatîb, *Târîh*, 12/292; Zehebî, *Siyer*, 13/142; Zehebî, *Târîh*, 9/378; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/221; Salahaddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed b. Abdurrahman, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974), 2/419; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19/207; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/276; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/184.

hadis rivayetine yatkınlıkları olabilir. Kıraat âlimleri hadis rivayetiyle ilgilenme yoğunluklarına göre iki tipe ayrılabilir. Bunlar *muhaddis mukrî râvi* ve *mukrî râvidir*.

Muhaddis mukrî râvi, hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmiş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiş, geniş bir rivayet birikimine sahip olmuş râvidir. Bu tür râvinin birçok örneği bulunmaktadır. Bu tip râvilerin en önde gelenlerinden biri, aynı zamanda hadis ilminin bu asırdaki en büyük otoritelerinden olan Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'dir. Dârekutnî kıraat üstadı olarak kıraat ilmini okutmuş ve kıraat kurallarını belirli konulara ayırarak tasnif ettiği bir eser yazmıştır. Bu eseri daha önce yazılmamış bir metod ile telif ettiği ve daha sonraki kıraat âlimlerinin onun bu yöntemini kullanarak eser telif ettikleri ifade edilmiştir.⁷²⁸ *Muhaddis mukrî* tip râvilere bir diğer örnek olarak İbn Mücahid zikredilebilir. Yaşadığı dönemin şeyhu'l-kurrâsı ve Kur'ân ilimlerini en iyi bilen âlim olduğu ifade edilmiş, Kur'ân'ın meşhur yedi kıraatini ilk defa bir araya getirmiştir. Aynı zamanda hadis ve nahiv âlimidir. Bu tür râvilere bir diğer örnek de kıraat ilminin bu asırdaki en büyük otoritelerinden biri olan İbn Şenebûz'dur. Şâz kıraatleri sebebiyle eleştirilen İbn Şenebûz hadis rivayetinde sadûk olarak kabul edilmiştir.

İkinci râvi tipi olan mukrî râvi ise hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmemiş, az miktarda hadis rivayet etmiş veya hiç hadis rivayet etmeyip kıraate veya kıraat âlimlerine dair bilgi ve anlatı rivayet etmiş râvidir. Bu tür râvilere biraz önce zikredilen meşhur kıraat âlimi İbn Şenebûz'un öğrencisi Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed Gulâmu İbn Şenebûz (öl. 349/961) zikredilebilir. Bu zât sadece bir tane hadis rivayet etmiştir.⁷²⁹ Bâtıl olduğu için eleştirilen bu hadis bir âyetin kıraati sırasındaki müselsel bir sünneti anlatmaktadır. Hadis'in metni aşağıda zikredilmiştir:

“Half'e kırrat ettim. **“Eğer bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik...”**⁷³⁰ ayetine geldiğimde şöyle dedi: “Elini başına koy! Çünkü ben Süleym'e kıraat ettim. Bu âyete

⁷²⁸ Hatîb, *Târîh*, 13/488; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 3/469; Zehebî, *Târîh*, 8/577; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/188.

⁷²⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/462; Hatîb, *Târîh*, 2/253-254; Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf es-Sehmî, *Târîhu Cürcân*, Muhammed Abdulmu'îd Khan (Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1407/1987), 447; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/258; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/154; Zehebî, *Târîh*, 8/169; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/92; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 6/563.

⁷³⁰ el-Haşr, 59/21.

geldiğimde şöyle dedi: “Elini başına koy! Çünkü ben Hamza’ya kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dedi: “Elini başına koy! Çünkü ben A‘meş’e kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dedi: “Elini başına koy! Çünkü ben Yahya b. Vessâb’a kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dedi: “Elini başına koy! Çünkü ben Alkame ve Esved’e kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dediler: “Elini başına koy! Çünkü biz Abdullah’a kıraat ettik. Bu âyete geldiğimizde şöyle dedi: “Elinizi başınıza koyun! Çünkü ben Nebî’ye (s.a.v.) kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle buyurdu: “Elini başına koy! Çünkü Cebrail bu ayeti bana indirdiği zaman şöyle dedi: “Elini başına koy! Çünkü bu âyet ölüm dışındaki her derde devâdır!”⁷³¹

Görüldüğü gibi Gulâmu İbn Şenebûz’un amacı hadis rivayeti ile bir ilim olarak ilgilenmek değildir. O kendi ilim dalına dair ilgisini çeken bir hadisi rivayet etmiştir. Bu tip mukrî râvilerden bir diğeri de Ebû Bekir Ömer b. Muhammed el-Mukrî’dir (öl. 352/963). Onun çok az miktarda hadis rivayet ettiği bildirilmiştir.⁷³² Mukrî râvi tiplerinden genel olarak bahsettikten sonra bu râvilerden bazıları kronolojik olarak tanıtılacaktır.

Ebu’l-Abbas Ahmed b. Sehl el-Üşnânî (öl. 307/920): Önemli kıraat âlimlerinden biri ve şeyhu’l-kurrâ olarak nitelenen Ebu’l-Abbas, Ubeyd b. Sabbâh’tan Âsım kıraatini tahsil etmiş ve uzun ömürlü olması sebebiyle bu kıraatle meşhur olmuştur. Bişr b. Velid, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Abdüala‘îla b. Hammâd, Abdullah b. Ömer b. Ebân el-Cu‘fi, ve Hüseyin b. Ali el-‘Iclî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbrahim b. Ahmed el-Büzûrî, Abdülaziz b. Cafer el-Hırakî, Osman b. Ahmed el-Mücâşî, Muhammed b. Halef b. Ceyyân ve Muhammed b. Ali b. Süveyd gibi muhaddisler anılmıştır. Hadis rivayetinde sika olduğu belirtilmiştir.⁷³³

Ebû Muhammed Abdullah b. Sabit el-‘Abkasî (öl. 308/921) : Kıraat ve nahiv âlimidir. Hadis rivâyetinin yanında Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinin de râvisidir.

⁷³¹ Hatîb, *Târîh*, 2/254.

⁷³² Hatîb, *Târîh*, 13/100.

⁷³³ Hatîb, *Târîh*, 5/300-301; Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 142-143; Zehebî, *el-İber*, Zehebî, *Siyer*, Zehebî, *Târîh*, 7/112;1/451; 11/138; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye fî tabakâti’l-kurrâ*, 1/59-60; İbn Kutlubpğa, *es-Sikât*, 1/353; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/35; Muhaysin, *Mu‘cemu huffâzi’l-Kur‘ân*, 1/66-67.

Kıraat ilmini Muhammed b. Heysem, Muhammed b. Fadl, Hüseyin b. Esved ve Muhammed b. Yusuf en-Nâkîd'dan tahsil etmiştir. Hennâd b. Serî, Muhammed b. Ebû Semîne, Harun el-Hammâl, Ömer b. Şebbe ve Hüzeyl b. Habîb gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Abdülhalık b. Ebû Rûbâ, Ebû Amr İbnü's-Semmâk ve Muhammed b. Süleyman er-Ribe'î zikredilmiştir. Hakkında herhangi bir cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapılmamıştır.⁷³⁴

Ebû Ali Hasan b. Hüseyin es-Savvâf (öl. 310/923): Bazı kaynaklar onu Mukriu Bağdâd,⁷³⁵ kıraat ilminde ârif ve öncü⁷³⁶ olarak nitelirmektedir. Musa b. Abdurrahman el-Mesrûkî, Ebû Sa'îd el-Eşec, Rabâh b. Cerrâh el-Mevsîlî ve Ahmed b. Mansûr Zâv gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Bekkâr b. Ahmed, Ebu'l-Kasım en-Nehhâs, Ahmed b. Cafer el-Hallâl, İbnü'l-Muzaffer ve Muhammed b. Ubeydullah b. Şihhîr gibi muhaddisler zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak nitelenmiştir. Kıraat ilmini Ebû Hamdûn el-Lü'lûî, Muhammed b. Ğâlib, Kasım b. Yezid el-Vezzân ve Ebû Ömer ed-Dûrî gibi âlimlerden tahsil etmiştir.⁷³⁷

Ebû Bekir Ahmed b. Musa (öl. 324/935): Yaşadığı dönemin şeyhu'l-kurrâsı ve Kur'ân ilimlerini en iyi bilen âlim olduğu ifade edilmiştir. Kur'ân'ın meşhur yedi kıraatini ilk defa bir araya getirmiştir. Aynı zamanda hadis ve nahiv âlimidir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir. Abdullah b. Eyyüb el-Muharrimî, Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî, Muhammed b. İshak es-Sâğânî, Abbas ed-Dûrî, Muhammed b. El-Avfî ve Ebû Rifâ'a el-'Adevî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. İbnü'l-Ci'âbî, Ebu'l-Kasım İbnü'n-Nehhâs, Ebû Bekir b. Şâzân, Talha b. Muhammed b. Cafer, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi birçok hafız ve muhaddis ondan hadis rivayet etmiştir.⁷³⁸

⁷³⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/82; İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/411-412; İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 27/176; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/112; Zehebî, *Târîh*, 7/134.

⁷³⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/230; Zehebî, *Siyer*, 11/225; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 2/476.

⁷³⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 139.

⁷³⁷ Hatîb, *Târîh*, 8/251-252; İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/212; Zehebî, *Târîh*, 7/154; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/448-449;

⁷³⁸ Hatîb, *Târîh*, 6/353-357; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/7; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 153-154; Zehebî, *el-İber*, 2/22; Zehebî, *Siyer*, 11/488; Zehebî, *Târîh*, 7/487-489;

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Edemî (öl. 327/938): Hamza kıraatinde otorite olduğu için el-Hamzî nisbesi ile de bilinir. Muhammed b. İsmail el-Hassânî, Hasan b. Arafe, Serî b. ‘Âsım, Fadl b. Sehl el-A‘rec ve Ebû Yusuf el-Kalûsî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Dârekutnî, İbn Şâhîn Yusuf b. Ömer el-Kavvâs gibi büyük hafız ve muhaddisler ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika kabul edilmiştir.⁷³⁹

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Şenebûz (öl. 328/939): Kıraat ilminin en büyük üstadlarından biridir. Meşhûr kıraatlere aykırı olan şâz kıraatleri okutması sebebiyle aleyhine reddiyeler yazılmış, sonunda da Vezir İbn Mukle‘ye (öl. 328/940) şikâyet edilmiştir. Bu şikâyet üzerine tutuklanan İbn Şenenûz, bir ilim heyetinin huzurunda yargılanmış ve tevbe ettiğine ve bu kıraatleri bir daha okutmayacağına dair bir ahitname imzalaması sonucunda serbest bırakılmıştır. Ebû Müslim el-Keccî, Bısr b. Musa, Muhammed b. Hüseyin el-Hubeynî, İshak b. İbrahim ed-Deberî, Abdurrahman b. Cabir el-Kelâ‘î gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir İbn Şâzân, Muhammed b. İshak el-Katî‘î ve Ebû Hafs İbn Şâhîn anılmıştır. Hadis rivayetinde sadûk olarak nitelenmiştir. Çok miktarda hadis rivayet etmiştir.⁷⁴⁰

Ebû Bekir Muhammed b. Yunus el-Mutarrız (öl. 329/940): Büyük kıraat âlimlerinden biridir. Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, Ebû Bekir b. Ebu‘d-Dünyâ, Muhammed b. Abdullah el-Hadramî, Musa b. İshak el-Ensârî, Muhammed b. Sehl b.

Sübki, *Tabakâtu’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ*, 3/57-58; İbn Kesîr, *Tabakâtu’s-Şâfi‘iyyîn*, 198; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi‘iyye*, 1/107; İbnü’s-Salâh, *Tabakâtu’l-fukahâi’s-Şâfi‘iyye*, 1/408-410; İbnü’l-Mulakkîn, *el-‘İkdü’l-müzheb*, 236; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/357; Yâkût, *Mu‘cemu’l-üdebâ*, 2/520-523; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/57; İbnü’s-Sâ‘î, *ed-Dürrü’s-semîn*, 291-292; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 50; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 8/169-170; Yâfi‘î, *Mir‘âtü’l-cenân*, 2/616-617; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/110; Bâmahrame, *Kılâdetü’n-nahr*, 3/80; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/128; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 1/261; Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 2/188; Sezgin, *Târîh*, 1/43.

⁷³⁹ Hatîb, *Târîh*, 6/56; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye fi tabakâti’l-kurrâ*, 1/106; İbn Ebî Ya‘lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, 2/15-16; Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 155-156; Zehebî, *Târîh*, 7/529-330; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/486; Muhaysin, *Mu‘cemu’l-huffâzi’l-Kur‘ân*, 1/83-84; Sezgin, *Târîh*, 1/357.

⁷⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/103-104; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye fi tabakâti’l-kurrâ*, 2/52; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/33; Yâkût, *Mu‘cemu’l-üdebâ*, 5/2323-2326; Zehebî, *el-‘İber*, 2/30; Zehebî, *Siyer*, 11/483; Zehebî, *Târîh*, 7/553-555; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 2/28-29; Yâfi‘î, *Mir‘âtü’l-cenân*, 2/219; Bâmahrame, *Kılâdetü’n-nahr*, 3/84-85; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/148-151; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 5/309; Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 8/236-237; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/392-393.

Hasan el-‘Attâr, Ahmed b. Zeyd b. Harun el-Mekkî ve Muhammed b. Ahmed b. Heysem el-Mısrî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Ziyâd en-Nakkâş, Ebû Tahir İbn Ebû Hâşim, Mansûr b. Muhammed el-Hazzâ, İbn Şâhîn ve İbn Sem‘ûn gibi önemli muhaddisler hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak nitelenmiştir.⁷⁴¹

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Osman b. Bûyân (öl. 344/955): Bağdat'ın şeyhu'l-kurrâsı ve mukriu Bağdâd olarak nitelenen İbn Bûyân, Muhammed b. Ali Hamdân el-Varrâk'tan Ali b. Ebû Tâlib'den (r.a.) rivayet edilen hadislerin bulunduğu bir cüz rivayet etmiştir. Ayrıca hadis hafızlarından Musa Harun ve İdris b. Abdülkerim'den hadis dinlemiştir. Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hasnûn en-Nersî, İbnü'l-Fadl el-Kattân ve Ahmed b. Ömer ed-Dellâl ondan hadis rivayet etmiştir. İbn Bûyân, hadis rivayetinde sika olarak nitelenmiştir.⁷⁴²

Ebû Tahir Abdülvahid b. Ömer İbn Ebû Hâşim (öl. 349/960): Kıraat vecihleri konusunda en bilgili âlimlerden biri olarak nitelenen İbn Ebû Hâşim'in kıraat ilmine dair birçok eseri bulunmaktadır. Muhammed b. Cafer el-Kattât, Ubeyd b. Muhammed el-Mervezî, Ahmed b. Ferah ed-Darîr, Abdullah b. Muhammed b. Yasin, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Ebû Bekir İbn Ebû Mücahid ve Ebû Müzâhim el-Hâkânî gibi birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbrahim b. Mahled b. Cafer ve Ebu'l-Hasan b. el-Hammâmî zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika ve emin olarak nitelenmiştir.⁷⁴³

Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Cafer (öl. 350/961): Bağdat'ın büyük kıraat âlimlerinden biridir. Musa b. Harun, Ahmed b. Amr b. Abdülhalık el-Bezzâr, Ahmed

⁷⁴¹ Hatîb, *Târih*, 4/703.

⁷⁴² Ebu'l-Hasan Ai b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-Mütelif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986), 1/342; Hatîb, *Târih*, 5/488-489; İbn Abdülhadî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/56; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 166; Zehebî, *el-İber*, 2/67; Zehebî, *Siyer*, 15/469; Zehebî, *Târih*, 7/795; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/118; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/410.

⁷⁴³ Hatîb, *Târih*, 12/253; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/475-477; Zebidî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn*, 130-131; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 50; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/215; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 176; Zehebî, *el-İber*, 2/81; Zehebî, *Siyer*, 12/138; Zehebî, *Târih*, 7/879; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19/178; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/121; İbnü'l-‘İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/258; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/211; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'an*, 1/317-319.

b. Salt el-Himmânî gibi hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sikadır.⁷⁴⁴

Ebû İsa Bekkâr b. Ahmed (öl. 353/964): Meşhur ve büyük kıraat âlimlerinden biridir. Yaşadığı dönemin şeyhu'l-kurrâsı olarak nitelenmiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, İbrahim b. Hâşim el-Begavî, Ebû Ali es-Savvâf ve Ahmed b. İshak b. Behlûl et-Tenûhî gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan İbnü'l-Hammâmî ve Ebu'l-'Alâ Muhammed b. Hasan b. Muhammed el-Varrâk zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.⁷⁴⁵

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Miksem el-'Attâr (öl. 354/965): Nahiv ve kıraat ilimlerinde devrin en büyük âlimlerinden kabul edilen İbn Miksem, Ebû Müslim el-Keccî, Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe, Ebu'l-Abbas Sa'leb, Hasan b. 'Allûye el-Kattân gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye, Ali b. Ahmed er-Razzâz, Hasan b. Şücâ' es-Sûfî ve Ebû Ali İbn Şâzân ondan hadis rivayet etmiştir. Şâz kıraat vecihleri okuttuğu için eleştirilse de hadis rivayetinde sika kabul edilmiştir.⁷⁴⁶ Zehebî Kur'ân'ın şâz kıraatlerini okuttuğunu gerekçe göstererek onu *el-Muğnî fi'd-du'afâ* ve *Dîvânu'd-du'afâ*'da zikretmiştir.⁷⁴⁷

Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed İbnü'l-Bevvâb (öl. 376/986): Zehebî ondan "imam, mukrî ve muhaddis" diyerek söz etmektedir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Esâmî ve'l-künâ* adlı eserinin râvilerinden biridir. Muhammed el-Bâğandî, Ebu'l-

⁷⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 16/106; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 178; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/350; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/591.

⁷⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 7/642-643; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 173; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/177; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/81-82; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/157; Zehebî, *Târîh*, 8/54; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 10/118; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/279; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/233; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/54.

⁷⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/608-612; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/123; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 215; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/170; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2503; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/100-103; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 173; Zehebî, *el-İber*, 2/94; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/519; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Zehebî, *Siyer*, 12/192; Zehebî, *Târîh*, 8/74-75; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/250; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 52; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/242; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/89-90; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/131-132; Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 3/126; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/286; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/81-82; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/227-228; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/125-128.

⁷⁴⁷ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/571; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 347.

Kasım el-Begavî ve Ebu'l-Leys el-Ferâidî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Ezherî, Tenûhî ve Ebu'l-Kasım el-Ezecî gibi birçok önemli muhaddis kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika ve me'mûn olarak nitelenmiştir.⁷⁴⁸

Ebû İshak İbrahim b. Ahmed et-Taberî (380/990): İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Amr İbnü's-Semmâk ve Ali b. İdris es-Sütûrî başta olmak üzere birçok hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Kadı Ebu'l-'Alâ el-Vâsîtî, Kadı Ebu'l-Kasım et-Tenûhî ve Muhammed b. Talha en-Ni'âlî gibi önemli isimler yer almaktadır. Hadis ilminde sika olarak kabul edilmiştir. Ulema arasında en muteber kişilerden biri sayılmaktadır. Dârekutnî'nin onun hadislerinden beş yüz cüz tahrir ettiği söylenmektedir.⁷⁴⁹

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî: Bağdatlı Hadis Hâfızları başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 170)

Ebû Hafs Ömer b. İbrahim el-Kettânî (öl. 390/1000): Zehebî ondan “mukrî ve uzun ömürlü muhaddis” diyerek söz etmektedir. Ebu'l-Kasım el-Begavî, Yahya İbn Sâ'id, İbrahim b. Abdülhamid el-Hâşimî ve Ebû Bekir İbn Mücahid gibi birçok büyük muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Öğrencileri arasında Ezherî, Hallâl, Abdülaziz el-Ezecî ve Tenûhî gibi bu asrın önemli muhaddisleri zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.⁷⁵⁰

Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ömer İbnü'l-Bakkâl eş-Şâfî (öl. 415/1025): Fakih, kıraat âlimi ve muhaddistir. Ahmed b. Selman en-Neccâd, Ebû Ali İbnü's-

⁷⁴⁸ Hatîb, *Târîh*, 12/87; Zehebî, *Siyer*, 12/363; Zehebî, *Târîh*, 8/426-427; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/486; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/345; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/319; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 4/31.

⁷⁴⁹ Hatîb, *Târîh*, 6/510-512; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/5-6; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 301-302; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/38-39; Zehebî, *Târîh*, 8/723; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 5/201; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/209; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/146; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/497; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'an*, 1/14; Kasım Ali Sa'd, *Cemhere*, 1/150.

⁷⁵⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/138-139; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 200-201; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/587; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'an*, 457/460; Zehebî, *Siyer*, 12/435; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/21; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/455; Zehebî, *Târîh*, 666/667; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 22/253; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/482; Zirikî, *el-A'lâm*, 5/38.

Savvâf, Ebû Abdullah İbnü'l-Muharrim, Muhammed b. İbrahim er-Ribe'î, Ahmed b. Cafer b. Selm el-Hutullî ve bu tabakadan birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî de Muhammed b. Ebu'l-Fevâris'in intihâbı ile ondan hadis yazmıştır. Sika bir muhaddis olarak nitelenmiştir.⁷⁵¹

Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed İbnü'l-Hammâmî (öl. 417/1027): Zehebî ondan Mukriu'l-'Irâk olarak bahsetmektedir. Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Cafer el-Huldî, Muhammed b. Hasan en-Nakkâş, Abdülbâkî İbn Kâni', Ebû Bekir eş-Şâfi'î ve Kadî Ahmed b. Kâmil gibi birçok önemli hocadan hadis rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis yazmıştır. Uzun ömürlü olması sayesinde kıraat isnadlarını müteferriden ve âlî isnâdlarla rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sâdik olarak nitelenmiştir.⁷⁵²

VII. ŞÂİR VE DİL BİLGİNİ RÂVİLER

Önce edib, şâir ve dil âlimi râvilerin hadis rivayetindeki rivayet tutumlarına değinilecek, ardından bu asırda yaşayanlardan bazıları kısaca tanıtılacaktır. Bağdat'ın birçok ilimle ilgilenen mütefennin âlim profili edebiyat câmiasına da yansımış görünmektedir. Bu tür râviler de diğerleri gibi kendi ana branşları haricinde kişisel entelektüel ilgileri sebebiyle hadis ilmiyle az veya çok ilgilenmiştir. Bu râvilerden bazılarının İbnü'l-Enbârî ve Gulâmu Sa'leb gibi hadis hâfızı olduğu ve en üst seviyede hadis ilmiyle ilgilendiği görülürken bazıları orta seviyede bir muhaddis kadar ilgilenmiş, bazıları birkaç hadis rivayet etmiş, bir kısmı da hiç hadis rivayet etmeyip sadece edebî bilgi ve şiir rivayet etmiştir.

⁷⁵¹ Hatîb, *Târih*, 12/116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/165-166; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, 2/587; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*, 375.

⁷⁵² Hatîb, *Târih*, 13/232-233; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/521-522; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/265; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/88-89; Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî, *Zeylû Târihi mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd (Riyad: Dâru'l-'Asime, 1409), 157; İbn Mâkûlâ Emir Ebû Nasr Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fî raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Hindistan: Dâru'l-me'ârifî'l-Osmâniyye, 1381/1661-1386/1966), 3/289; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/179; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 210; Zehebî, *Siyer*, 13/128; Zehebî, *Târih*, 9/285; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'an*, 2/79-85.

Zikredilen dört tür râviden birer örnek vermek konuyu vuzuha kavuşturacaktır. Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî hadis ve nahiv ilimlerinde dönemin en önde gelen âlimlerinden biridir. Keskin hafızası ve engin ilmi ile herkesin saygısını kazanmıştır. Rivayet yöntemi olarak asılsız/kitapsız rivayetin hoş karşılanmadığı kitap asrı olan bu dönemde hadisleri ve edebî bilgileri hızından imlâ etmiştir.⁷⁵³ Edib ve muhaddis râvilere örnek olarak Ebû Sa'd Davud b. Heysem (öl. 316/928) zikredilebilir. Ebû Sa'd, birçok hocadan hadis rivayet etmiş edib ve muhaddis bir râvidir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbnü'l-Muzaffer gibi büyük hadis hafızları ve muhaddisler bulunmaktadır. Ebû Sa'd aynı zamanda Arap Dili, belagat, hadis, şiir, tarih konusunda da çok rivâyete ve bilgiye sahiptir.⁷⁵⁴ Az hadis rivayet eden râvilere örnek olarak Şâir Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Nasr zikredilebilir. Ebu'l-Hüseyin'in dinlediği ve rivayet hakkına sahip olduğu sadece iki hadisi bulunmaktadır.⁷⁵⁵ Hiç hadis rivayet etmeyen râviye ise Ebû Cafer Muhammed b. İmrân ed-Dabbî'yi zikredebiliriz. Ebû Cafer önemli bir nahiv alimidir. Halife Mu'tezz-Billâh'ın şehzadesi Abdullah'ın müeddibidir. Hadis ezberlemediği, tarih ve edebiyat rivayetleri ezberlediği ifade edilmiştir.⁷⁵⁶

Dil ve edebiyat âlimlerinin hadis rivayeti dışında hadis ilmine sunabilecekleri en önemli katkı garîbu'l-hadîs türü eserler yazmak olsa gerektir. Bu tür hadis sözlüklerinin genellikle hadis ilmiyle ilgilenen dil ve edebiyat ulemâsı tarafından yazıldığı görülmektedir. Bu asırda Bağdatlı râvilerden yedi kişinin garîbu'l-hadîs telif ettiği bilinmektedir. Bu eserler Bağdat'ta Hadis İlimleri ve Hadis Edebiyatı adlı Üçüncü Bölüm'de zikredilecektir. Bağdatlı edib, şâir ve dil âlimi râvilerin rivayet tutumlarından bahsettikten sonra şimdi de bu râviler tanıtılacaktır.

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Bessâm (öl. 302/914): Edebiyat câmiasında meşhur bir şairdir. Hicivleriyle ünlüdür. Hicivlerinden nasibini almamış vezir ve devlet adamı kalmamış, kendisini, babasını ve aile fertlerini dahi hicveden

⁷⁵³ Zehebî, *Siyer*, 15/275.

⁷⁵⁴ Hatîb, *Târih*, 9/356.

⁷⁵⁵ Hatîb, *Târih*, 11/589-590.

⁷⁵⁶ Hatîb, *Târih*, 4/223-224.

şiiirler inşâd etmiştir.⁷⁵⁷ Muhammed b. Yahya es-Sûlî, Ebû Sehl b. Ziyâd ve birçok kişi ondan rivayette bulunmuştur.⁷⁵⁸

Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Ahfeş (öl. 315/927): Ahfeş es-Sağır olarak bilinen Ali b. Süleyman, Sa'leb, Müberrid, Fadl el-Yezîdî ve Ebu'l-'Aynâ ed-Darîr gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencilerinden Ali b. Harun el-Kırmisînî, Ebû Abdullah el-Merzubânî ve Mu'âfâ b. Zekeriya el-Cerîrî zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.⁷⁵⁹

Ebû Bekir Ahmed b. Hasan (öl. 317/929): Ahmed b. Ubeyd b. Nâsîh'tan Vâkıdî'nin eserlerini rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbrahim b. Ahmed el-Hırakî ve Ebû Bekir İbn Şâzân zikredilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî onun hakkında “*Onun [hadis ilmi açısından] durumu hakkında sadece hayır biliyorum.*”⁷⁶⁰ diyerek onu tezkiye etmiştir.⁷⁶¹

Ebû Bekir Hasan b. Ali İbnü'l-'Allâf (öl. 319/931): Hem şâir hem de kıraat âlimidir. Ebû Ömer ed-Dûrî, Humeyd b. Mis'ade el-Basrî, Nasr b. Ali el-Cahdamî ve Muhammed b. İsmail el-Hassânî'den hadis rivayet etmiştir. Abdullah b. Hasan b.

⁷⁵⁷ Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmrân el-Merzubânî, *Mu'cemu's-şu'arâ*, nşr. Fritz Krenkow (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1402/1982), 294-295;

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/363-366.

⁷⁵⁸ Hatîb, *Târîh*, 13/529-530; Ebû Abdullah Salahaddin Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974), 3/92-93; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/189; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/391.

⁷⁵⁹ Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 115-116; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/167-168; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/276-278; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğâ*, 209-210; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/214; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 185-186; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1770-1774; Zehebî, *Siyer*, 11/294; Zehebî, *Târîh*, 7/295; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 111; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 41/518-520; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/301; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/219; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/40-41; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/291; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/271; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/96-101; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/178.

⁷⁶⁰ Hatîb, *Târîh*, 5/142.

⁷⁶¹ Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/302; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/69-70; Zehebî, *Târîh*, 7/316; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/310; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1/232; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 187-188; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/213; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/110; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 255; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/134-135; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 1/196.

Nehhâs, Kadı Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî, Ebû Ömer İbn Hayyûye ve Ebû Hafs İbn Şâhîn ondan hadis rivayet etmiştir.⁷⁶²

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Keysân (öl. 320/932): Basra ve Kûfe ekollerini mezc eden nahiv âlimlerinden biridir. *Ġarîbu'l-hadîs* eseri bulunmaktadır.⁷⁶³ Sika olduğu ifade edilmiştir.⁷⁶⁴

Ebu'l-Hüseyin Abdullah b. Muhammed el-Hazzâz (öl. 325/937): Müberred ve Sa'leb başta olmak üzere bazı hocalardan hadis rivayet etmiştir. Abbâsî Veziri Ali b. İsa'nın oğlu muhaddis İsa b. Ali ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶⁵

Ebû Bekir Muhammed b. Kasım İbnü'l-Enbârî: Bağdatlı Hadis Hafızları başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 158)

Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (öl. 336/947): Daha çok tarihi ve edebi rivayetleriyle tanınan Sûlî, birçok halifenin nedimliğini yapmıştır. Ebû Dâvud es-Sicistânî, Sa'leb, Müberred, Ebu'l-'Aynâ ve Ebu'l-Abbas el-Küdeymî gibi birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Dârekutnî, Ebû Ömer b. Hayyûye, Ebû Bekir İbn Şâzân ve Ebû Ubeydullah el-Merzubânî gibi önemli muhaddisler bulunmaktadır. Bir hadiste tashif yaptığı için eleştirilmiştir.⁷⁶⁶ İbn Hacer, Sûlî'nin yalanla itham edildiğine dair bir bilgi

⁷⁶² Hatîb, *Târîh*, 375-377; Zehebî, *Târîh*, 7/338; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/222; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/300-301; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/107-111; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 12/105; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/208; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/230; Bâmahrame, *Kulâdetü'n-nahr*, 3/48.

⁷⁶³ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/18-19; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa*, 249-250; Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 153; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/57-59; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 109; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 178; Hatîb, *Târîh*, 2/187; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/130; Zehebî, *el-İber*, 1/437; Zehebî, *Târîh*, 6/1012; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/176; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/178; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/58-59; Bâmahrame, *Kulâdetü'n-nahr*, 2/664, Adanavî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 59; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusul*, 3/68; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/422; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/308; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 8/311.

⁷⁶⁴ Sika olduğuna dair tek kayıt Safedî'nin *el-Vâfi*'sinde bulunmaktadır. Başka hiçbir kaynakta hadis rivayetindeki durumuna dair bir bilgi tespit edilememiştir. (Bk. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/24).

⁷⁶⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/130-131; Hatîb, *Târîh*, 11/343-344; Zehebî, *Târîh*, 7/509; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/66.

⁷⁶⁶ Hatîb, *Târîh*, 4/675-681; Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 426; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 184-185; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/348-350; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 204-206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/56; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2677-2678; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/261-262; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/233-236; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, İbn

naklettikten sonra Hafîb el-Bağdâdî'nin ona hüsn-i kabul gösterdiğini söyleyerek zımnen söz konusu ithamın isabetli olmadığına işaret etmektedir.⁷⁶⁷

Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvahid Gulâmu Sa'leb: Bağdatlı Hadis Hafızları başlığı altında tanıtılmıştır (bk. s. 161)

Ebû Ali İsmail b. Muhammed es-Saffâr: Müberred'in önde gelen öğrencilerinden biridir. Engin bir hadis birikimine sahip olduğu ifade edilmiştir. Zehebî onu müsnidü'l-İrâk olarak nitelemiştir. Hasan b. Arafe el-Abdî, Zekeriya b. Yahya el-Mervezî, Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî, Ebu'l-Bahterî el-Anberî, Muhammed b. Ubeydullah el-Münâdî ve Ali b. Dâvud el-Kantarî gibi birçok hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrenciler arasında Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Dârekutnî, Ebû Abdullah İbn Dost ve İbn Rızkûye gibi pek çok hafız ve muhaddis zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁷⁶⁸

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Miksem el-'Attâr: Kıraat Âlimi Râviler başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 198)

Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed Cuhcuh (öl. 358/968): Ebu'l-Kasım el-Begavî ve onun tabakasındaki birçok muhaddisten; ayrıca Ebû Bekir İbn Düreyd ve sonraki muhaddislerden hadis dinlemiştir. Bununla birlikte az miktarda hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan İbnü'l-

Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/356-361, Zehebî, *el-İber*, 2/50; Zehebî, *Siyer*, 11/505; Zehebî, *Târih*, 7/696-697; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/584; İbnü'l-Verdî, *Târih*, 1/270-271; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 5/125-126; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 4/597; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebir*, 7/233; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/192-196; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/136-137; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 12/105; Sezgin, *Târih*, 2/171-175.

⁷⁶⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/584.

⁷⁶⁸ Hafîb, *Târih*, 7/301-303; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/246-248; Zehebî, *Siyer*, 12/46-47; İbn Kutluboga, *es-Sikât*, 2/404; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/454; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 311-312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/88-89; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2/732-733; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/201; İbnü'l-Müstevfî, *Târihu İrbil*, 2/309; Zehebî, *el-İber*, 2/62; Zehebî, *Târih*, 7/766-767; İbnü'l-Verdî, *Târih*, 1/276; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 9/123; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/256; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/221; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/322; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/289.

Furât ve Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris gibi dönemin önde gelen hafızları zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶⁹

Ebu'l-Hasan Ali b. Harun el-Kırmîsînî (öl. 371/981): Ali b. Süleyman el-Ahfeş'ten hadis rivayet etmiştir. Abdüsselam b. Hüseyin el-Basrî ve Ali b. Eyyüb el-Kummî ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁷⁷⁰

Ebu'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî (öl. 384/994): Ebû Bekir İbn Düreyd ve Ebû Bekir İbnü's-Serrâc'dan hadis rivayet etmiştir. Tenûhî, Cevherî ve Hilâl b. Muhassin el-Kâtib ondan hadis rivayet etmiştir. Fıkıh, kelam ve Kur'ân ilimlerinde zamanının önde gelen âlimlerinden biridir.⁷⁷¹ Zehebî onu *el-Muğnî fi'd-du'afâ*'da zikretmiş ve “Mutezilî ve Râfizîdir” demiştir.⁷⁷²

Ebû Ahmed Talib b. Osman el-Ezdî: Kıraat Âlimi Râviler başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebu'l-Ferec Abdülvahid b. Nasr el-Mahzûmî Bebgâ (öl. 397/1007): Zehebî ondan “döneminin şâiri” olarak bahsetmektedir. Şiirlerini rivayet eden birçok kişi arasında Ali b. Muhassin et-Tenûhî zikredilmektedir.⁷⁷³

⁷⁶⁹ Hatîb, *Târîh*, 12/80; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/199; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1574; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19/230; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/126; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 226-227; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/235-236.

⁷⁷⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/612; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 229; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 5/1991; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 22/172-173.

⁷⁷¹ Hatîb, *Târîh*, 13/462-463; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 233-235; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/371; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1826-1828; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/299; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/149; Zehebî, *Siyer*, 12/467; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/316; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa*, 210-211; *Lisânü'l-Mizân*, 5/570; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/168; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 6/180-181; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/423-425; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/258; Adanavî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 87-88; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 4/456; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/442; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/317; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/162-163.

⁷⁷² Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/452.

⁷⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/73; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'asr*, thk. Müfid Muhammed Kamîha (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983), 1/293-294; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/64-66; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/199-202; Zehebî, *Siyer*, 12/532; Zehebî, *Târîh*, 8/788; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/219; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/515-516; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/177; Sezgin, *Târîh*, 4/47-50.

Ebû Muhammed Hasan b. Hâmid (öl. 407/1016): Halktan Râviler başlığı altında tanıtılmıştır. (bk. s. 225)

VIII. SÛFÎ RÂVİLER

Bağdatlı 1160 râviden 23 kişi (%1,98) sûfi meşreptir. Bir düşünce ekolü olarak önemli bir yere sahip olan Bağdat tasavvuf okulunun ⁷⁷⁴ çok sayıda müntesibinin olduğu düşünülürse râviler içerisindeki oranlarının kendi sayıları ile doğru orantılı olmadığı görülecektir. Bu durumun sufilerin hadis rivayetine karşı mesafeli duruşundan kaynaklandığı düşünülebilir. Muhaddis sûfiler içinde önemli bir yere sahip olan Cafer el-Huldî'nin yaşadığı olay bu mesafeli duruşu açıklar niteliktedir. Huldî şöyle demiştir:

“Sûfiler beni bıraksa size dünyanın isnadını getiririm. Ben gençken Abbas ed-Dûrî'ye gittim. Ondan sadece bir mecliste hadis yazdım. Onun huzurundan çıktım. Sûfilerden bir dostumla karşılaştım. “Elindekiler de ne?” dedi. Ona bunları gösterdim. Şöyle dedi: “Yazık sana! Yanma (harak) ilmimi bırakıyorsun da yazma (varak) ilmimi mi alıyorsun!?” Sonra da sayfaları yaktı. Sözleri kalbime işledi. Abbas'a bir daha gitmedim.”⁷⁷⁵

Sûfi râviler hadis rivayeti ile ilgileri açısından *muhaddis sûfi râvi* ve *sûfi râvi* olarak ikiye ayrılabilir. Muhaddis sûfi râviler, hadis ilmiyle bir ilim dalı olarak ilgilenmiş, birçok hâfiz ve muhaddisten hadis dinlemiş ve geniş bir rivayet birikimine sahip olmuş râvilerdir. Sûfi râviler ise hadis ilmiyle bir ilim dalı olarak ilgilenmemiş, ya çok az hadis rivayet etmiş yahut hiç hadis rivayet etmeyip sadece tasavvufi bilgi ve anlatı rivayet etmiş râvilerdir. Muhaddis sûfi râvilerin bu asırdaki en önemli isimlerinden biri yukarıda zikredilen Cafer el-Huldî'dir. Uzun rihleler ile geniş bir rivayet birikimine sahip olmuştur. Muhaddis sûfilerden bir diğeri Ebû Abdullah er-Rûzbârî'dir. Hadis tahsili için rihleler yapıp birçok hadis dinleyen

⁷⁷⁴ Bardakçı, *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*, 194.

⁷⁷⁵ Hatîb, *Târih*, 8/146-147; Zehebî, *Siyer*, 1/70; Zehebî, *Târih*, 7/863.

Rûzbârî, hadis rivayetinde hata ettiği için Hatîb tarafından eleştirilse de önemli bir sûfi muhaddistir.

Sûfi râviler, muhaddis sûfi râvilerden çok daha fazladır. Bu nedenle sadece biri zikredilip diğerlerinden bazıları metinde tanıtılacaktır. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ el-Edemî (öl. 309/921) sûfi bir râvidir. Çok az miktarda hadis rivayet ettiği ifade edilmiştir.⁷⁷⁶ Muhaddis sûfi râvi ve sûfi râviler genel olarak anlatıldığına göre şimdi bu râvilerden bazıları kronolojik olarak tanıtılacaktır.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Hüseyin es-Sûfi es-Sağîr (öl. 303/915): Hadis talebi için rihleler yapmış ve hadis ilminde marifet sahibi bir muhaddis olmuştur. Ebû İbrahim et-Tercümânî, Muhammed b. Musa el-Hıraşî, Abdullah b. Ömer b. Ebân el-Cu'fî ve Ubeydullah b. Yusuf el-Cübeyrî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir eş-Şâfî, Abdullah b. İbrahim ez-Zeynebî ve Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât gibi muhaddisler zikredilmiştir. Hadis rivayetindeki durumu hakkında sika, zayıf ve leyyin olmak üzere farklı değerlendirmeler yapılmıştır.⁷⁷⁷

Ebû Muhammed [Ebu'l-Hasan] Ruveyym b. Ahmed (öl. 303/915): Hadis rivayetindeki durumu hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Hadis, Kur'ân ilimleri ve fıkıh alanında önde gelen sûfi âlimlerden biridir.⁷⁷⁸

Ebû Abdullah Ahmed b. Hasan (öl. 306/918): Ashâbu'l-hadisten bir sûfi olarak nitelenen Ebû Abdullah, Ali b. Ca'd, Ebû Nasr et-Temmâr, Yahya b. Ma'în, İshak b. İsmail et-Tâlikânî ve Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında

⁷⁷⁶ Hatîb, *Târih*, 6/166.

⁷⁷⁷ Zehebî, *Târih*, 7/59; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/316; Hatîb, *Târih*, 5/159-160; Zehebî, *el-İber*, 1/445; Zehebî, *Siyer*, 11/95; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/435; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/19.

⁷⁷⁸ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed es-Sülemî en-Nisâbü'rî, *Tabakâtu's-süfiyye*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998), 147-151; İbnü'l-Mulakkın Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-evliyâ*, thk. Nureddin Şuraybe (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1415/1994), 228-231; Hatîb, *Târih*, 9/428-430; Zehebî, *Târih*, 7/67-68; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 3/189; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/162-163; Zehebî, *Siyer*, 11/144; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/107; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/37; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 4/176.

Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî, Hasan b. Ahmed es-Sebî'î, Abdullah b. İbrahim ez-Zeynebî, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu bildirilmiştir.⁷⁷⁹

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Atâ el-Edemî: Sûfiyenin şeyhlerinden biri olarak nitelenen İbn Atâ, Yusuf b. Musa el-Kattân ve Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi Fadl b. Ziyâd gibi birtakım hocalardan hadis rivayet etmiştir. Hatîb, onun az miktarda hadis rivayet ettiğini söylemekte⁷⁸⁰ ise de Ebû Nuaym çok hadis rivayet ettiğini bildirmiştir.⁷⁸¹ İbn Atâ önceleri hadis meclisleri kurup hadis tahdis ederken on çocuğundan dokuzunun eşkiya tarafından katledilmesinin ardından rûhî bir dönüşüm geçirerek tasavvufa yönelmiş ve akdettiği hadis meclisleri yerini tasavvuf meclislerine bırakmıştır.⁷⁸² Muhammed b. Ali b. Hubeyş en-Nâkîd'ın ondan hadis rivayet ettiği bildirilmiştir. İbn Kutluboğa onu *es-Sikât*'ında zikrederek sika bir râvi olduğuna işaret etmiştir.⁷⁸³ İbn Atâ Bağdat'ın önde gelen sûfilerinden ve Hallâc el-Mansûr'un yakın arkadaşlarından biridir. Hallâc'ın görüşlerine meylectiği gerekçesiyle katledilmiştir.⁷⁸⁴

Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Kettânî (öl. 322/934): Sûfiyenin önemli şeyhlerinden biridir. Aslen Bağdatlı olup Mekke'ye yerleşmiş ve ölene kadar

⁷⁷⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/132-137; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/36-37; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/182; İbnü'l-Müstevfi, *Târihu İrbil*, 2/383; Zehebî, *el-İber*, 1/450; Zehebî, *Siyer*, 11/94-95; Zehebî, *Târîh*, 7/98; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/189; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 1/429; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, 1/87-88; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/29; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlu's-sâbile*, 1/149.

⁷⁸⁰ Hatîb, *Târîh*, 6/165.

⁷⁸¹ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-Asbahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, (Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1394/1974), 10/304.

⁷⁸² Öngören, "İbn Atâ", 19/336.

⁷⁸³ İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/34-35.

⁷⁸⁴ Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 207-212; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/302-305; el-Kuşeyrî Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. Şerif (Kahire: Metâbi'u Müesseseti Dâri's-Şa'b, 1409/1989) 97; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/200-201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/674; Zehebî, *el-İber*, 1/458; Zehebî, *Siyer*, 11/157; Zehebî, *Târîh*, 7/141; İbnü'l-Verdî Zeyneddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer, *Târihu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996), 1/248; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 8/18; İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 59-61; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/34-35; Hatîb, *Târîh*, 6/164-170; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/214; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/47-48.

Mekke’de mücâvir olarak yaşamıştır. Hocaları, öğrencileri ve hadis rivayetindeki durumuna dair herhangi bir bilgi verilmemektedir.⁷⁸⁵

Ebu’l-Hasan Ahmed b. Abbas el-Begavî (öl. 322/934): Ali b. Zeyd el-Ferâidî, Ebû Bedr b. Abbâd b. Velid el-Ğubarî, Ahmed b. Yahya es-Sûsî, Ali b. Harb, Hasan b. Arafe ve Humeyd b. Rebî‘ gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Dârekutnî, İbn Şâhîn ve Yusuf el-Kavvâs başta olmak üzere birçok hafız ve muhaddis zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika olarak kabul edilmiştir.⁷⁸⁶

Ebu’l-Hasan Hayr b. Abdullah en-Nessâc (öl. 322/934): Sûfiyyenin büyüklerindedir. Hadis rivayetindeki durumu hakkında bilgi verilmemiştir.⁷⁸⁷

Ebû Bekir Dülef b. Cahder eş-Şiblî (öl. 334/946): Cüneyd el-Bağdâdî ve onun arasındaki meşâyihın sohbetine katılmıştır. Yaşadığı dönemde sûfiyyenin şeyhi olarak nitelenmiştir.⁷⁸⁸ Ebû Bekir eş-Şiblî uzun yıllar (yaklaşık yirmi yıl) hadis yazmış ve fıkıh öğrenmiştir. Fakat daha sonra tasavvufa yönelerek bu ilimlere karşı olumsuz bir tavır takınmış, bu tavrı kendisinden sonra gelen sûfilere etkilemiştir.⁷⁸⁹ Hadis rivayetindeki durumu hakkında bilgi verilmemiştir.

⁷⁸⁵ Sülemî, *Tabakâtu’s-sûfiyye*, 282-286; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 109-110; İbnü’l-Mulakkın, *Tabakâtu’l-evliyâ*, 144-148; Hatîb, *Târih*, 4/127-130; Zehebî, *Siyer*, 11/326-327; Zehebî, *Târih*, 7/467; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 4/83; Fâsî, *el-‘İkdü’s-semîn*, 2/268-269; Bâmahrame, *Kılâdetü’n-nahr*, 3/75; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl*, 3/193; İbnü’l-‘İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/117-119.

⁷⁸⁶ Hatîb, *Târih*, 5/538-540; Zehebî, *Târih*, 7/454; İbn Kutluboga, *es-Sikât*, 1/364.

⁷⁸⁷ Sülemî, *Tabakâtu’s-sûfiyye*, 247-250; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 103-104; İbnü’l-Mulakkın, *Tabakâtu’l-evliyâ*, 196-199; Hatîb, *Târih*, 9/307-310; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 2/251-252; Zehebî, *el-İber*, 2/16; Zehebî, *Siyer*, 11/486; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 13/278-279; İbn Hacer, *Nüzhetü’l-elbâb*, 1/250; Bâmahrame, *Kılâdetü’n-nahr*, 3/74-75; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl*, 2/89-90; İbnü’l-‘İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/114; Ziriklî, *el-A’lâm*, 2/326; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/345-346.

⁷⁸⁸ Sülemî, *Tabakâtu’s-sûfiyye*, s. 257-265; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 105-106; İbnü’l-Mulakkın, *Tabakâtu’l-evliyâ*, 204-212; Hatîb, *Târih*, 16/563-573; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/50-52; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 2/273-276; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 66/50-78; Zehebî, *el-İber*, 2/50; Zehebî, *Siyer*, 11/544-545; Zehebî, *Târih*, 7/687-690; İbnü’l-Verdî, *Târih*, 1/270; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 14/18-19; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû’l-müzheb*, 1/360-364; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu’z-zâhira*, 3/289; Bâmahrame, *Kılâdetü’n-nahr*, 3/95-96; İbnü’l-‘İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/189-190; Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Salim Mahlûf, *Şeceratü’n-nûri’z-zekiyye fî tabakâti’l-Mâlikiyye*, nşr. Abdülmecid Hayâlî (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-ilmiyye, 1424/2003), 1/119; Ziriklî, *el-A’lâm*, 2/341; Sezgin, *Târih*, 4/155; Kasım Ali Sa’d, *Cemhere*, 3/1421-1423.

⁷⁸⁹ Gürer, “Şiblî, Ebû Bekir”, 39/125.

Ebû Muhammed Cafer b. Muhammed el-Huldî (öl. 348/959): Cafer el-Huldî, hadis talebi için uzun rihleler yapmış ve Hasan b. Ali el-Ma‘merî, Muhammed b. Fadl es-Sakatî, Hasan b. Allûye el-Kattân, Ebû Müslim el-Keccî ve Muhammed b. Osman İbn Ebû Şeybe başta olmak üzere İslam dünyasının dört bir yanındaki muhaddislerden hadis yazmıştır. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Ömer b. Hayyûye, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi büyük hadis hafızları bulunmaktadır. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir. Gençliğinde hem hadis yazmış hem de sûfîlerin sohbetine katılmıştır.⁷⁹⁰

Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şeylimânî (öl. 349/960): Ebû Müslim el-Keccî, Muhammed b. Nasr b. Mansûr es-Sâiğ, Ömer b. Hafs es-Sedûsî ve Musa b. Harun gibi önemli hadis hafızlarından ve muhaddislerinden hadis rivayet etmiştir. Abdullah b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Bükeyr kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, öğrencilerinin Şeylimânî’den müstakîm hadisler rivayet etmesinden hareketle onun hadis rivayetinde sorunsuz bir râvi olduğu sonucuna varmıştır.⁷⁹¹

Ebu’l-Hasan Ahmed b. Mahbûb Gulâmu Ebu’l-Edyân (öl. 357/967): Sûfiyyenin önemli şeyhlerinden biri sayılan Gulâmu Ebu’l-Edyân, Ebû Müslim el-Keccî, Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe, Muhammed b. Yahya el-Mervezî ve Hasan b. Ali İbnü’l-Mütevekkil gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Hâkim en-Nîsâbûrî, İbnü’l-Hâc el-İşbîlî ve Muhammed b. Ahmed b. İshak el-Bezzâz zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak nitelenmiştir.⁷⁹²

⁷⁹⁰ Sülemî, *Tabakâtu’s-sûfiyye*, 326-330; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 114-115; İbnü’l-Mulakkın, *Tabakâtu’l-evliyâ*, 170-174; Hatîb, *Târîh*, 8/145-152; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/119; İbnü’l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/336; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 2/128; Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 3/150; Zehebî, *el-İber*, 2/79; Zehebî, *Siyer*, 12/115; Zehebî, *Târîh*, 7/862-863; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 11/109-110; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye fî tabakâti’l-kurrâ*, 1/197-198; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu’z-zâhira*, 3/322; Bâmahrame, *Kılâdetü’n-nahr*, 3/142; Kâtib Çelebi, *Süllemü’l-vusûl*, 1/415; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/253-254.

⁷⁹¹ Hatîb, *Târîh*, 4/139.

⁷⁹² İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/97; Zehebî, *Târîh*, 8/111; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 5/488-490; Fâsî, *el’İkdü’s-semîn*, 3/115; Şemseddin Ebu’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *et-Tuhfetü’l-latîfe fî târihi’l-Medîneti’s-Şerîfe*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-ilmîyye, 1414/1993), 1/128.

Ebu'l-Abbas Muhammed b. Hasan el-Muharrimî (öl. 361/971): Çok hadis dinlemiş bir sûfî olarak nitelenen İbnü'l-Haşşâb'ın hocaları arasında Ebû Cafer Muhammed b. Abdullah ez-Za'ferânî ve Ebû Bekir eş-Şiblî zikredilmiştir. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Hâkim en-Nîsâbûrî ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayeti konusundaki durumu hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁷⁹³

Ebu'l-Kasım Abdüsselam b. Muhammed el-Muharrimî (öl. 364/974): Uzun rihleler yapmış ve hem ashâbu'l-hadîsten hem de sûfiyyeden şeyhlerle görüşmüştür. Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Ebû 'Arûbe el-Harrânî, Zeyd b. Abdülaziz el-Mevsilî, Ebu'l-Hasan İbnü'l-Cevsâ ed-Dimeşkî, Ahmed b. Abdülvaris el-Mevsilî ve Ahmed b. Muhammed b. Ebu's-Şeyh er-Râfikî gibi birçok hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ali b. Sa'd el-Begavî ve İbn Cahdam zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.⁷⁹⁴

Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî (öl. 369/979): Yaşadığı dönemde sûfiyyenin önde gelen şeyhlerinden biri olarak nitelenmektedir. Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Kadı Mehâmilî ve Yusuf b. Yakub b. İshak b. Behlûl başta olmak üzere birçok hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî rivayet ettiği bazı hadislerde fahiş hatalar yaptığını belirterek onu eleştirmiş, Muhammed b. Ali es-Sûrî ise onun bilerek yalan söylemediğini, yanılarak söz konusu hataları yaptığını söylemiştir.⁷⁹⁵

⁷⁹³ Hatîb, *Târîh*, 2/612; Zehebî, *Târîh*, 8/197; Sezgin, *Târîh*, 4/159-160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/212-213.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 347; Hatîb, *Târîh*, 12/329-330; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 36/216-218; Zehebî, *Târîh*, 8/230; Fâsî, *el-'İkdü's-semîn*, 5/74; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu 'z-zâhira*, 4/112.

⁷⁹⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 370-373; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/383; Hatîb, *Târîh*, 5/552-553; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 126-127; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/119-120; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/537; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/47; Zehebî, *el-İber*, 2/131; Zehebî, *Divânu'd-du'afâ*, 8; Zehebî, *Siyer*, 12/274; Zehebî, *Târîh*, 8/299-300; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/122; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/295; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu 'z-zâhira*, 4/135; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/209; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/173; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/372-373; Sezgin, *Târîh*, 4/161-162; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/272; Reşid el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzir*, 44; Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 374.

Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Husrî (öl. 371/981): Ebû Bekir eş-Şiblî'nin müridi olan ve Bağdat Şeyhi olarak bilinen Husrî, şeyhi Şiblî gibi sekr hâli kendisinde galip olan sûfilerden addedilmiştir. Hadis rivayetindeki durumu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁹⁶

Ebu'l-Kasım Talha b. Ahmed el-Hazzâz (öl. 381/991): Kadı Mehâmilî, Muhammed b. Ahmed b. Fadâle es-Sûsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Mehzûl el-Missîsî, Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Safvet el-Missîsî, Hayseme b. Süleyman el-Atrablûsî gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım el-Hallâl ve Ahmed b. Ömer b. Ravh en-Nehrevânî zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁷⁹⁷

IX. BÜROKRAT RÂVİLER

Dönemlere göre anlam farklılaşması olsa da Abbâsîler döneminde devlet idaresinin yürütüldüğü idarî, malî ve askerî divanlar ile şurta teşkilatı ve mahkeme gibi resmî kurumlarda çalışan, zabıt kâtibinden vezire kadar her mevkideki devlet görevlilerine kâtib/bürokrat denmektedir.⁷⁹⁸ Dolayısıyla *bürokrat râvi*, rivâyeti isnâdıyla zikrederek hadis veya herhangi bir alana dair bilgi (muhaddislerin deyimiyle ilim) rivayet eden devlet görevlisidir.

Bürokratlar incelendiğinde iki tip bürokrat râvi olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisini *muhaddis bürokrat râvi*, ikincisini ise *edib bürokrat râvi* olarak adlandırabiliriz. Muhaddis bürokrat râvi, ilmî bir branş olarak hadis ile uzun süre ilgilenmiş, hâfız ve muhaddislerden hadis dinlemiş, geniş bir rivayet birikimine sahip olmuş ve hadis meclisleri akdederek hadis rivayet etmiş râvidir. Edib bürokrat râvi ise ilmî bir branş olarak hadis ilmiyle ilgilenmemiş, ya çok az hadis rivayet etmiş

⁷⁹⁶ Sülemî, *Tabakâtu's-süfiyye*, 365-368; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 125; İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 213; Ebu'l-Kasım İsmail b. Muhammed b. Fadl el-Asbahânî, *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*, thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed (Riyad: Dâru'r-Râye, 1420/1999), 3/1145-1146; Hatîb, *Târîh*, 13/249-250; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/285-286; Zehebî, *Târîh*, 8/362; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/339; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/140; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/344.

⁷⁹⁷ Hatîb, *Târîh*, 10/481; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 25/21-22; Zehebî, *Târîh*, 8/478.

⁷⁹⁸ Selahattin Polatoğlu, *Abbâsî Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 3.

yahut hadis rivayet etmeyip edebiyat ve bürokrasi çevresinde tanınan şahıslar hakkında doğum tarihi, ölüm tarihi, hatıra türü anlatılar veya şiir ve edebî bilgi nakletmiştir.

Az sayıda bürokrat hadis ilmiyle uzmanlık seviyesinde ilgilense de bürokratların çoğunun hadis rivayetiyle ya az ilgilendiği yahut hiç ilgilenmediği görülmektedir. Meslekleri gereği dil ve edebiyat ilimlerinde uzmanlaşan bürokratlardan sadece kişisel ilgi sebebiyle hadis rivayeti ile ilgilenen az sayıda bir grup bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin, incelediğimiz 125 yıllık süreç içerisinde sadece 35 bürokrat adı zikretmesi (râvilerin %3,01'i) de bunun bir göstergesidir. Bu bürokratların önemli bir kısmının hadis değil; edebi bilgi rivayet ettiği de gözden kaçırılmamalıdır.

Bürokratların hadis ilmine olan mesafeli duruşu edebu'l-kâtib literatürü incelendiğinde de görülmektedir. Câhız, *Zemmu ahlâkı'l-küttâb* adlı risâlesinde dönemindeki bürokratları Kur'ân, fıkıh ve hadis ilimlerinden uzak durmaları sebebiyle eleştirmiştir. Bu ilimlerle ilgilenen bir bürokrata bizzat meslektaşlarının sırt döndüğünü söylemiştir.⁷⁹⁹ İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib* adlı eserinde bürokratların manasını anlamaksızın Kur'ân'a itiraz eden, râvilerini bilmeden hadisi tekzib eden cahil bir gürûh haline geldiğini söylemiştir. Oysa müellife göre onların tarih ve geometrinin yanında fıkıh ve hadis ilimlerinden de nasibdâr olması gerekmektedir.⁸⁰⁰ Bu iki eserdeki birkaç paragrafta değinilerek geçilen şerî ilimler, eserlerin geri kalan kısımlarında mevzubahis edilmez. Edebu'l-kâtib literatürünün diğer klasikleri olan Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Edebu'l-küttâb*'ı, Kudâme b. Cafer'in *Kitâbu'l-harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe*'si ve Ebu'l-Yusr İbrahim b. Muhammed eş-Şeybânî'nin *er-Risâltu'l-azrâ fî mevâzîni'l-belâğa ve edevâti'l-kitâbe*'sinde ise bu konulara hiç değinilmez. Bu durum, şerî ilimlerin bürokratların sahip olması gerekli görülen bilgi birikimi içerisinde yer almadığını göstermektedir. Dolayısıyla bürokratlar için hadis rivayeti, kişisel entelektüel bir ilgiden öte görülmemektedir.

⁷⁹⁹ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kenânî el-Câhız, *Zemmu ahlâkı'l-küttâb* (*Selâsü resâil* içinde), nşr. Yuşa Finkel (Kahire: *el-Matba'atu's-Selefiyye*, 1344), 43.

⁸⁰⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Edebu'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.), 6-14.

Şimdi muhaddis bürokrat râvi ve edib bürokrat râvilerden bazıları detaylı olarak incelenerek konu netleştirilecektir. Öncelikle muhaddis bürokrat râvilerden bazıları tanıtılacaktır. Sayıları az olduğu için önceki başlıklarda uygulanan kronolojik tertibe uyulmayacak, en önemli isimden daha az önemli olana doğru bir seyir takip edilecektir.

A. Muhaddis Bürokrat Râviler

Ebu'l-Fadl Cafer b. Fadl İbn Hinzâbe (ö. 391/1001): İbn Hinzâbe hadis hafızı olarak nitelenmektedir. Babası Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın veziridir. Kendisi de İhşîdî Emirliği yıkılana kadar İhşîdî Emîrleri Ebu'l-Kasım Ünûcûr b. İhşîd, sonra kardeşi Ebu'l-Hasan Ali b. İhşîd ve en son Kâfûr'un vezirliğini yapmıştır. Muhammed b. Burhân el-Hadramî, Muhammed b. Sa'îd el-Himsî, Muhammed b. Cafer el-Harâitî, Hüseyin b. Ahmed b. Bistâm el-Übüllî, Muhammed b. Züheyr el-Übüllî, Hasan b. Muhammed ed-Dârikî ve Muhammed b. Umâre b. Hamza el-İsfahânî'den hadis dinlemiştir. Hadis ilmine düşkün olan Vezir İbn Hinzâbe, Abdullah b. Muhammed el-Begavî'den bir meclis hadis dinlediğini ama o mecliste dinlediği hadislerin bulunduğu *asla* sahip olmadığını söylemiştir. Bu nâdir koleksiyona erişmek için söz konusu hadislerin bulunduğu aslı kendisine getiren kişiyi zengin edeceğini duyurmuştur. Mısır'da vezirliği döneminde hadis meclisleri akdedip hadis imlâ etmiştir. Semâ ettiği hadisleri tasnîf ederek müsned hazırlamak isteyen Vezir İbn Hinzâbe, o dönemin en önemli hâfızlarından Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'yi Mısır'a çağırmıştır. Dârekutnî bu daveti kabul edip Mısır'a gitmiş ve İbn Hinzâbe'nin hadislerini müsned tertibine getirmiştir. İbn Hinzâbe, hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.⁸⁰¹ Esmâu'r-ricâl ve ensâb alanında eseri

⁸⁰¹ Hatîb, *Târîh*, 8/156-157; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 70; Zehebî, *Siyer*, 12/436-438; Zehebî, *Târîh*, 8/698-701; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, 72/141-143; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/27; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 2/781-782; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/346-350; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/292-294; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 11/92-95; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/377; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 3/26-31; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/203; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/276-277; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/413; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/485; Zirikî, *el-A'lâm*, 2/126.

olduğu ve Zâhiriyye Kütüphanesi Genel Bölümü 4616 numarada bulunduğu ifade edilmiştir.⁸⁰²

Ebu'l-Hasan Ali b. İsa İbnü'l-Cerrâh: 4./10. asırda Abbâsîlerin siyasi ve iktisadi alanda tartışmasız en etkili veziridir. Dedesi, babası, amcası, kendisi ve oğlu hem hadis ilminde hem de diğer ilimlerde önemli isimlerdir. Vezir Ali b. İsa ilmi ve âlimi seven bir devlet adamıdır. Ulema ile oturur, onlara maddi ve manevi destek verir, kendisi de hadis başta olmak üzere diğer şerî ilimler tahsil ederdi. Ahmed b. Büdeyl el-Kûfî, Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî, Humeyd b. Rebî', Ömer b. Şebbe gibi hocalardan hadis dinledi. Oğlu İsa b. Ali, Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, Kadı Ebû Tahir Muhammed b. Ahmed ez-Zühîlî ondan hadis rivayet etti.⁸⁰³ Daha önce de belirtildiği gibi Vezir Ali b. İsa'nın ailesinin (dedesi, babası, kendisi ve oğlu) dört kuşağı hadis dinlemiş ve rivayet etmiştir. Dönemin en meşhur hâfızlarından biri olan ve âlî isnadda zirve olarak nitelenen Ebu'l-Kasım el-Begavî uzun süre Bağdat'ta yaşamasına rağmen tasnif ettiği *Mu'cemu's-sahâbe*'yi Bağdat'ta sadece iki kere rivayet etmiştir. Bunlardan birincisi herkese açık bir meclistir. Diğeri ise 300 senesinden sonra sadece Vezîr Ali b. İsa ve ailesinin katıldığı özel bir rivayet meclisidir.⁸⁰⁴ Ali b. İsa, âlî isnadlara sahiptir.⁸⁰⁵ Dönemin en önemli ve âlî isnâda sahip hafızlarından hadis dinlemiştir. Evini ziyaret edenlere gururla “Şurada Ebu'l-Kasım el-Begavî bize hadis rivayet etti. Şurada Yahya İbn Sâ'id bize hadis rivayet etti. Şurada Ebû Bekir İbn Mücahid bize hadis rivayet etti.” diyerek bizzat evine gelerek kendilerine hadis rivayet eden devrin en önemli hâfızlarını zikretmiştir.⁸⁰⁶

Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed (öl. 399/1009): Vezir İbn Hinzâbe'nin kâtibidir. Ebu'l-Kasım el-Begavî (İbn Menî'), Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Yahya b.

⁸⁰² Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/126;

⁸⁰³ Hatîb, *Târîh*, 13/459-462; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 43/120; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 7/462; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 161; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/56; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1823-1826; Zehebî, *el-İber*, 2/48; Zehebî, *Siyer*, 11/503-504; Zehebî, *Târîh*, 7/680; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/245-255, Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/237; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/245; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/288-289; Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, 1387/1967), 2/196; Dâvudî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/423; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/186; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/678; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/317-318; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/161-162.

⁸⁰⁴ Hatîb, *Târîh*, 12/104.

⁸⁰⁵ Zehebî, *el-İber*, 2/48.

⁸⁰⁶ Hatîb, *Târîh*, 11/139.

Muhammed b. Sâ'id, Bedr b. Heysem, Ebû Bekir İbn Düreyd, Ebû Bekir b. Mücâhid ve İbrahim b. Muhammed b. Arafe gibi meşhur hâfız ve muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ahmed b. Muhammed el-'Atîkî, Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Selame el-Kudâ'î gibi isimler zikredilmektedir. Hadis ilminde marifet sahibi bir muhaddis olarak nitelenen Ebû Müslim buna mukâbil sahih semâ ile rivayet ettiği nüshaların yanında semâi sahih olmayan nüshaları da rivayet ettiği (tahlîl) için eleştirilmiştir. İbn Menî'in hayatta kalan son öğrencisi olduğu ifade edilmiştir.⁸⁰⁷ Zehebî ve İbn Abdülhâdî onu "yaşadığı dönemin müsnidi" olarak takdim etmektedir.⁸⁰⁸ Ayrıca Zehebî onu şeyh, âlim, kıraat âlimi, müsnid ve ruhle (ilim tâliblerinin kendisine rihle yaptığı hedef muhaddis) olarak nitelemektedir.⁸⁰⁹ Hadis tâliblerinin kendisine rihle yapması onun âlî ve garib rivayetleri sebebiyledir.⁸¹⁰ *Fevâid*, *Mecâlis* ve *el-Emâlî* adlı eserleri vardır.⁸¹¹

Bürokratların sosyal çevre tercihi dikkat çekmektedir. Vezir İbn Hinzâbe kendisine kâtib olarak önemli bir muhaddis olan Ebû Müslim'i tayin etmiş, Ebû Müslim de kendisine kâtib olarak hadis hafızı Ebu'l-Hüseyin el-'Attâr'ı tayin etmiştir.⁸¹² Sadece bu tercihleri bile onların ilme, özellikle de hadis ilmine verdikleri değeri ortaya koymaktadır. Zira sosyal çevre tercihi, kişinin önceliklerinin bir göstergesidir. Bir sonraki tercemede zikredeceğimiz Mâderâî bu çevreyi, hadis ehli yerine bürokrasi çevresini tercih ederek oluşturmuş, bu da hadislerinin bürokrasi çevresi dışına çıkamamasına sebep olmuştur.

Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mâderâî (öl. 345/956): Bağdat'ta doğdu ve burada yetişti. Ahmed b. Abdülcebbâr el-'Utâridî ve onun tabakasındaki diğer muhaddislerden hadis yazdı. Sonra babasının Mısır'da Tolunoğulları'nın haraç

⁸⁰⁷ Hatîb, *Târih*, 2/168-169; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/461; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 6/519; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/551; Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *el-Muktenâ fi serdi'l-künâ*, thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd (Medine: el-Meclisü'l-'ilmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1408), 2/76; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 339; Zehebî, *Siyer*, 12/483.

⁸⁰⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/156; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/229.

⁸⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, 12/483.

⁸¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, 2/73.

⁸¹¹ Zeyneddin Abdurrahim b. Hüseyin el-İrâkî, *el-Vefeyât*, nşr. Ahmed Abdussettar (Mısır: Dâru'z-Zehâir, 1439/2018), 221; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/313; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 4/2518.

⁸¹² Zehebî, *Siyer*, 12/483.

görevlisi olarak atanmasının ardından ailesiyle Mısır'a yerleştiler. Kendisi de Tolunoğullarının ikinci emiri Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'un vezirliğini yapmıştır. Dindar bir zât olup kadılar ve ümerâ ile birlikte olmayı severdi. Evi kundaklandığı sırada içindeki kitapları da yanmıştır. Onun hadis birikiminden sadece ondan daha önce hadis dinleyen bürokratlardan bazılarının yazdığı birkaç cüz kalmıştır. Mâderâî'den bu cüzleri çocuğu, ailesi ve bir grup bürokrat dinlemiştir.⁸¹³

Ebû Bekir Muhammed b. Ubeydullah el-Kerhî (öl. 388/998): Kadı Mehâmilî ve Muhammed b. Mahled ed-Dûrî başta olmak üzere birçok hocadan hadis dinledi. İbn Şâhîn ve dönemin önde gelen muhaddisleri ondan hadis rivayet etti. Dârekutnî onu hadislerinden *Fevâid* derlemesi yapmış ve sika bir râvi olduğunu söylemiştir.⁸¹⁴

Ebû Bekir Yusuf b. Yakub et-Tenûhî (öl. 329/940): Dedesi İshak b. Behlûl el-Enbârî, Zübeyir b. Bekkâr, Hasan b. Arafe, Humejd b. Rebî', Bişr b. Matar el-Vâsîfî ve Yakub b. Şeybe'den hadis dinlemiştir. Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Kadı Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi birçok hafız ve muhaddis ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir. Hadis rivayetinin yanı sıra lügat, nahiv ve tarih rivayetleri de oldukça fazladır.⁸¹⁵

Muhaddis bürokrat râvilerin ardından şimdi de edib bürokrat râvilerden bazılarının rivayetleri üzerinden bu tip râvilerin rivayet tutumları incelenecektir.

B. Edib Bürokrat Râviler

Edebu'l-kâtib literatürü ve kâtiblerin biyografileri incelendiğinde görülmektedir ki onlar bürokrasinin temeli olan edebiyat konusunda uzmanlaşması beklenen kişilerdir. Bu kişiler eğer kişisel entelektüel bir ilgi ile hadis ve diğer şerî ilimlerle ilgilenmemişlerse ilmî müktesebatları edebiyat ve tarihle sınırlı kalmaktadır.

⁸¹³ İbn Yunus, *Târih*, 6/218-219; Hatîb, *Târih*, 4/136-139; Zehebî, *Siyer*, 12/53; Zehebî, *Târih*, 7/826; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/262.

⁸¹⁴ Hatîb, *Târih*, 3/577; Zehebî, *Târih*, 8/641.

⁸¹⁵ Hatîb, *Târih*, 16/471-472; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/18; Zehebî, *el-İber*, 2/35; Zehebî, *Siyer*, 11/497-498; Zehebî, *Târih*, 7/584-585; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 29/127; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/223; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/228; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 3/643; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/166.

Tahsilleri edebiyat ve tarih; sosyal çevreleri de edebiyat ve bürokrasi câmiasıyla sınırlı olunca, rivayetleri de doğal olarak bu alanla ve bu kişilerle sınırlı kalmakta ve sadece edebiyat veya bürokrasi çevresindeki şâir, edib, nahiv âlimi, kadı ve bürokratlar hakkında bilgi rivayet etmektedirler. Bu bilgiler bazen söz konusu edebiyatçı ve bürokratların doğum ve ölüm tarihleri gibi ricâl bilgisi olurken bazen onlara dair bir anlatı da olabilmektedir. Konunun vuzuha kavuşması için Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd'*ı ile sınırlı kalmak koşulu ile edib bürokrat tip bir râvi olan Hilâl b. Muhassin es-Sâbi'nin rivayetleri incelenecektir.

Ebu'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin es-Sâbi (öl. 448/1056): Vefat târihi açısından incelediğimiz zaman aralığının dışında olsa da verdiği bilgiler doğrudan bu zaman aralığının içindeki kişilerle ilgili olduğu için Hilâl b. Muhassin'e değinmek yerinde olacaktır. Hilâl'in dedesi ve babası Sâbiî inancına sahiptir. Kendisi de uzun bir süre bu inancı yaşamış ve ömrünün sonlarında Müslüman olmuştur. Ulemâdan henüz Müslüman olmadığı zamanlarda ilim tahsil etmiştir. Bir bürokrat olduğu için bürokrasinin gereği tarih ve edebiyat ilimlerini tahsil etmiştir.⁸¹⁶ Sosyal çevresi halife, emîr, kadı, nahiv âlimi, edib, şâir ve tarihçilerden oluştuğu için rivayetleri de bu alanlara ve bu şahıslara dair olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî *Târîh*'inde ondan altmış rivayet aktarmaktadır. Aşağıda bu rivayetlerin kaynakları (rivayet ettiği hocaları), konuları ve *Târîh*'deki yer bilgileri aktarılmıştır. Aşağıdaki liste incelendiğinde Hilâl b. Muhassin'in *edib bürokrat* tip bir râvi olduğu, rivâyetlerinin de edebiyat, tarih, bürokrasi alanları ve bu alanlardaki kişiler ile sınırlı olduğu görülmektedir:

1. Hilâl → Kadı Ebû Temmâm'ın Azatlısı Veşşâh: *Cuma günleri Bağdat'taki izdiham* (Hatîb, *Târîh*, 1/351)
2. Hilâl → Hıristiyan Kâtib Ebu'l-Hasan Bısr b. Ali: *Çarşılardaki izdiham* (Hatîb, *Târîh*, 1/381)
3. Hilâl: *Dâru'l-hilâfe hakkında bilgi* (Hatîb, *Târîh*, 1/416)
4. Hilâl → Adududdevle'nin Mâliye Nâzırı Hûşâze: *Dâru'l-hilâfe hakkında bilgi* (Hatîb, *Târîh*, 1/417)

⁸¹⁶ Hatîb, *Târîh*, 16/117.

5. Hilâl → Kadı Ebu'l-Hüseyin İbn Ümmi Şeybân el-Hâşimî'nin kâtibi → Kadı Ebu'l-Hüseyin İbn Ümmi Şeybân el-Hâşimî: Dâru'l-hilâfe'ye gelen Roma elçisinin izlenimleri (Hatîb, *Târîh*, 1/420)
6. Hilâl: Dâru'l-memleke hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 1/424)
7. Hilâl: Katî'atu Ümmi Cafer Mescidi'nin cami statüsü kazanma sürecindeki anlatılar (Hatîb, *Târîh*, 1/430)
8. Hilâl: Harbiyye Mescidi'nin cami statüsü kazanma sürecindeki anlatılar (Hatîb, *Târîh*, 1/430)
9. Hilâl: Pamukçular Caddesindeki köprünün akıbeti (Hatîb, *Târîh*, 1/430)
10. Hilâl: Dicle üzerinde yolcu ve yük taşıyan teknelerin sayısı (Hatîb, *Târîh*, 1/438)
11. Hilâl: Bağdat'taki hamam sayısı (Hatîb, *Târîh*, 1/439)
12. Hilâl: Kadı İbn Sabr'ın doğum ve vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 3/556)
13. Hilâl: Fakîh Ebu't-Tayyib'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 4/497)
14. Hilâl: Fakîh Ebû Bekir el-Cessâs'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 5/513)
15. Hilâl: Şâir Ebû Ali el-Hâim'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 5/519)
16. Hilâl: Halife Kâdir'in kâtibi Şâir el-Bettî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 5/523)
17. Hilâl: Noter (Muaddel) İbnü'l-'Allâf'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/270)
18. Hilâl: Edib Ebu'l-Hasan et-Tenûhî'nin doğum ve vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/471-472)
19. Hilâl: ed-De'â'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/552)
20. Hilâl: Kâtib el-Mersedî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/583)
21. Hilâl → Ahmed b. Muhammed el-Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv âlimi ve Şâir Ebû Amr eş-Şeybânî hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 7/342)
22. Hilâl: Kadı ve nahiv âlimi Sîrâfi'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/317)
23. Hilâl: Şâir İbnü'l-'Allâf'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/377)
24. Hilâl: Şâir İbnü'l-Haccâc'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/527)
25. Hilâl: Fakîh ve Mütekellim Cu'l'un vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/626)
26. Hilâl: Kadı Ebû Ya'lâ'nın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/731)

27. Hilâl: Nahiv âlimi el-Hâmid'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 10/86)
28. Hilâl: Noter (Muaddel) İbnü'l-Bessât'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/270)
29. Hilâl: Zâhidlerden biri hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 11/228)
30. Hilâl: Emîr İbnü'l-Verkâ'nın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 11/354)
31. Hilâl: Kadı el-'Ummânî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 11/606)
32. Hilâl: Bağdat Emîri Ebû Ahmed el-Huzâî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/59)
33. Hilâl: Kâtib İbn Hâcib en-Nu'mân'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/226)
34. Hilâl: Fakîh Dârikî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/238)
35. Hilâl: Kadı Harezî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/240)
36. Hilâl: Kadı İbnü'l-Hubâb'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/255)
37. Hilâl: Müttekellim Ebû Hâşim el-Cubbâî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/328)
38. Hilâl: Halife Tâi'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/360)
39. Hilâl: Vezir Ali b. İsa'nın oğlu İsa'nın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/516)
40. Hilâl: Kadı Ömer b. Eksem'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/109)
41. Hilâl: Kıraat Alimi İbnü'l-Âcurrî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/132)
42. Hilâl → Ebû Bekir el-Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv Âlimi Kisâî hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 13/353)
43. Hilâl: Kadı Istahrî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/385)
44. Hilâl: Vezir Ali b. İsa'nın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/462)
45. Hilâl: Şair İbn Bessâm'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/530)
46. Hilâl: Zâhid Ebu'l-Hasan b. Beşşâr'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/535)
47. Hilâl: Şahid Ebu'l-Hasan el-Cevherî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/575)
48. Hilâl → Ebû Bekir el-Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv Âlimi el-Ahmer hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 13/590)

49. Hilâl → Ebû Bekir el-Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv Âlimi Ebu'l-Hasan el-Esrem hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 13/594)
50. Hilâl: Şair el-Müneccim'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/611)
51. Hilâl → Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv Âlimi Sîbeveyh hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 14/103)
52. Hilâl: Hâsib Ebû Berze'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 14/347)
53. Hilâl: Halife Mutî'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 14/357)
54. Hilâl → Hazzâz → İbnü'l-Enbârî → Musa b. Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hanbel: Ahmed b. Hanbel'in Ebû Ubeyd'in *Garîbu'l-hadîs*'ini yazması (Hatîb, *Târîh*, 14/396)
55. Hilâl → Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Edib Ebû Tevbe hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 15/278)
56. Hilâl: Kâtib Meymûn b. Harun'un vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 15/278)
57. Hilâl: Noter Mutahhar b. Süleyman'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 15/293)
58. Hilâl → Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv Alimi Ferrâ hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 16/228)
59. Hilâl: Şair ve birçok halifenin nedimi İbnü'l-Müneccim'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 16/340)
60. Hilâl: Kadı Yusuf b. Ömer el-Ezdî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 16/474)

X. HALKTAN RÂVİLER

Burada halk kelimesi ile herhangi bir ilmi branşta uzmanlaşmamış, tüccâr, esnâf ve zanaatkâr gibi belirli bir meslek erbabı olan veya mesleği tespit edilememiş toplum bireyleri kastedilmektedir. Hadis toplumun ortak paydası olmuştur. Bir ibadet olarak görülen hadis rivayeti, ilmi birikimi olsun veya olmasın toplumun her kesiminin ilgisini celbetmiştir. Hatîb'in, hadis meclislerindeki hoca ve talebenin âdâbına dair kaleme aldığı eserindeki "*Mecliste hadis okuyan kişi tamamen hadisle ilgilenmese de en azından hadisle bağı olan ve biraz hadisle uğraşmış biri*

olmalıdır."⁸¹⁷ sözü herhangi bir ilmi birikimi olmayan halk kitlesinin de hadis meclislerinde yoğun olarak bulunduğunu göstermektedir. Berkânî'nin, Ebû Muhammed Lü'lü' b. Abdullah el-Kaysarî hakkındaki "Ashâbu'l-hadîsin meclislerine katılan bir hizmetçiydi."⁸¹⁸ sözü de toplumun her kesiminin hadis rivayetine olan ilgisini göstermektedir. Halkın da toplumun diğer kesimleri gibi hadis rivayetine olan ilgisi birbirinden farklı olmuştur. Bazıları hadis ilmini uzun süre tahsil ederek önemli hâfız ve muhaddisler arasına katılırken bir kısmı da Bağdat'ın câmide, mescidde, çarşıda, pazarda kısacası her an her yerde kurulan hadis meclislerinden birine veya birkaçına katılıp az miktarda hadise sahip olmuş ve ömür boyu bu hadisleri rivayet etmekle yetinmiştir.

Râvilerin kimlik bilgileri içerisinde çok sayıda meslek nisbesi görülmektedir. Fakat çoğu zaman bu nisbeler o râvilerin söz konusu işi bizzat yaptığını göstermemektedir. Kişilerin, babasının veya soy ağacı içerisindeki baskın kişiliğe sahip bir atasının mesleğine nispet edildikleri görülmektedir. Bundan dolayı Sem'ânî neseb bilgisi konusunda başvuru eserlerinden biri olan *el-Ensâb*'ında sıklıkla bunu dile getirmektedir. Söz konusu eserde "Muhtemelen dedelerinden biri bu işi yapmaktaydı. Bu sebeple o da bu nisbeyi aldı."⁸¹⁹ gibi birçok açıklamaya rastlanmaktadır. Hatta meslek sahibi kişilerin kendi mesleklerine değil babalarının mesleklerine nispet edildikleri bile görülmektedir. Mesela Ebu'l-Kasım Cüneyd b. Muhammed el-Kavârî'nin babasının cam kadeh (kavârî) işi yaptığı aslında kendisinin hazzâz (ipek imâlatıçısı) olduğu ifade edilmektedir.⁸²⁰ Durum böyle olunca kaynaklarda açıkça mesleği hakkında bilgi verilen kişiler dışında meslek nisbelerinden yola çıkarak bir râvinin mesleğini tespit etmek mümkün olmamaktadır. Kaynaklarda râvilerin meslekleri hakkında çok az bilgi verilmektedir. Meslekleri hakkında bilgi verilen bazı râviler tanıtılacaktır.

Tüccâr, esnaf ve zanaatkâr râviler de diğer tip râviler gibi hadis ilmiyle ilgilenme açısından farklılık arz etmektedir. Bunlardan bir kısmı hadis ilmiyle bir ilmî branş olarak uzun süre ilgilenmiş, önemli hâfız ve muhaddislerden hadis

⁸¹⁷ Hatîb, *el-Câmi'*, s. 144.

⁸¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 14/547.

⁸¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/262.

⁸²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/506.

dinlemiş, geniş bir hadis birikimine sahip olmuş ve bu engin birikimi hadis meclisleri akdederek rivayet etmiştir. Bu tür râvilerden bazılarının hadis hâfızı seviyesine çıktıkları görülmektedir. Meselâ asrın en önemli hâfızlarından Da'lec b. Ahmed ve Ebû Bekir eş-Şâfi'î tüccardır. Ticarî seyahatlerini aynı anda birer hadis rihlesine dönüştüren bu hâfızlar gittikleri yerdeki önemli muhaddislerin hadis birikimine sahip olarak memleketlerine dönmüştür.

Diğer şehirlerde yaşayan büyük tüccarların Orta Çağ'ın en büyük metropolü olan Bağdat'a mutlaka yolu düşmüştür. Ticarî hacminin yanında sahip olduğu hafız ve muhaddis nüfusuyla da dönemin en büyük hadis metropolü olan Bağdat tüccâr muhaddisler için hem ticaret hem rivayet fırsatı sunan eşsiz bir hadis merkezi olmuştur. Hem ticaret hem de hadis dinlemek için Bağdat'a gelen tüccar muhaddislerin Bağdat'ta uzun süre kaldığı görülmektedir. Kumaş ticareti yapan Nişaburlu muhaddis İbn 'Amrûye olarak bilinen Ebû Bekir Muhammed b. Amr el-Bezzâz en-Nîsâbûrî (öl. 304/916) sık sık Bağdat'a gelmiş ve uzun süre burada ikamet etmiştir.⁸²¹ Yine kumaş ticareti yapan bir diğer Nişaburlu muhaddis Ebû Nasr Abdullah b. Bekir el-Bezzâz en-Nîsâbûrî (öl. 350/961) Bağdat'a geldiği zamanlarda burada uzun süre kalmıştır.⁸²²

Hadis ilminde önemli müktesebâta sahip olan tüccâr râvilerden biri de Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed İbn Tayyib er-Rezzâz'dır (öl. 419/1028). Bağdat'ın en önemli ticaret merkezi olan Kerh Semti'nde ikamet etmiştir. Pirinç tüccarı olup Pirinççiler (Rezzâzîn) Çarşısında bir dükkânı vardır. Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ebû Bekir en-Neccâd, Cafer el-Huldî, Gulâmu Sa'leb, Abdussamed et-Tastî, Muhammed b. Hasan en-Nakkâş, Da'lec b. Ahmed, Ebû Bekir b. Miksem, Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî, Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Ebû Ali İbnü's-Savvâf başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve arkadaşları ondan hadis yazmıştır. Hatîb onu hadis rivayetinde son derece doğru biri (ile's-sıdkî mâ hüve)

⁸²¹ Hatîb, *Târih*, 4/221.

⁸²² Hatîb, *Târih*, 11/78.

olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda önde gelen kıraat âlimlerinden biridir. Hamza kıraatini arz usulüyle Muhammed b. Hasan b. Miksem'den tahsil etmiştir.⁸²³

Tüccar, esnaf ve zanaatkâr râvilerden bazılarının da hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmemelerine rağmen sadece birkaç hadis dinleyerek rivayet ağına katıldıkları görülmektedir. Aslında bu durum toplumun birçok kesimi için söz konusudur. Bunlardan biri olan Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Tunc el-Varrâk (öl. 392/1001) Bağdat'ın doğu yakasındaki Bâbu't-Tâk Mahallesi'nde bulunan Varrâklar Çarşısı'nda kitap satan bir varraktır. O sadece İbn 'Ukde'den bir vesile ile dinlediği çok az miktarda hadise sahiptir.⁸²⁴ Tâcir Ebu't-Tayyib Abdülaziz b. Muhammed el-Lü'lü'î (öl. 351/962), İshak b. İbrahim ed-Deberî → Abdürrezzâk tarikinden *Kitâbu'l-hudûd* ve *Kitâbu'r-Radâ'ı* rivayet etmiştir. Bunlardan başka hadisi yoktur.⁸²⁵

Bu tür râvilerden bir kısmının ilmî yetkinliğe sahip olmadıkları için bazen hadis rivayetinde hata yaptıkları veya hadisleri anlamakta güçlük çektikleri görülmektedir. Ebû Ümeyye Ahvas b. Fadl b. Gassân el-Galâbî (öl. 300/912) Bağdat'ın önemli elbise tüccarlarından biridir. Üç kere vezirlik makamına getirilen İbnü'l-Furât onun mağazasından giyinirdi. Aralarındaki dostluk sebebiyle hiç bilgisi olmamasına rağmen onu Basra, Vâsıt ve Ahvâz kadılığına atamıştır. Ebû Ümeyye hadis bilgisi olmayan bir râvidir. Kadı Ahmed b. Kâmil bazen onun yanına uğrar, o da sahip olduğu az miktardaki rivayetler içerisinde anlayamadığı yerleri ona sorardı. Birgün hadisler içerisindeki bir kelimeyi Ahmed b. Kâmil'e sormuş, Ahmed b. Kâmil de ashâbu'l-hadîsin bu kelimeyi yanlış imlâ ettiğini söylemiş ve kelimenin doğru imlâsını ona bildirmiştir. Fakat o yine ashabu'l-hadîsin imlâ ettiği gibi hadisi yazmış ve Ahmed b. Kâmil'in sözlerine kulak asmamıştır. Dârekutnî, Ebû Ümeyye'yi hadis rivayetinde "leyse bihî be's" lafzıyla değerlendirmiştir.⁸²⁶

⁸²³ Hatîb, *Târih*, 13/234; Zehebî, *Siyer*, 13/109; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/113; Zehebî, *Târih*, 9/309; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, 1/523-524; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/96; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 2/226;

⁸²⁴ Hatîb, *Târih*, 13/574.

⁸²⁵ Hatîb, *Târih*, 12/225.

⁸²⁶ Hatîb, *Târih*, 7/521-523; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/133-134.

Tüccar, esnâf ve zannatkârlar eğer hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmemişler ve bir vesile ile dinledikleri az miktardaki hadisleri rivayet etmekle yetinmişlerse sosyal çevreleri de meslek erbâbı ile sınırlı kalabilmektedir. Bu tür bazı râvilerin hoca ve talebeleri içerisinde meslek erbabının zikredilmesi söz konusu durumu açıklamaktadır. Abdullah et-Temmâr Bürğûs'un (öl. 374/984) hadis dinlediği hocaları Ali b. Hasan b. Muğîre ed-Dekkâk ve Muhammed b. İbrahim b. Neyrûz el-Enmâtî de tüccârdandır.⁸²⁷ Kumaş ticareti yapan Ebû Ali Ahmed b. Halil el-Bezzâz el-Bağdâdî, Bağdat'a götüreceği bir ticaret kervanı için kendisine yardım eden tâcir muhaddis Hamûye b. Hüseyin el-Kassâr'a teşekkür etmek amacıyla bir hadisi sadece ona tahdîs etmiş, böylece o hadisin tek râvisi olmasını sağlayarak birçok muhaddisin ona rihle yapmasını sağlamıştır.⁸²⁸

Bu tip râvilerden biri olan Ebû Muhammed Hasan b. Hâmid b. Hasan b. Hâmid (öl. 407/1016), şehir dışından gelen muhaddislerin konaklayıp aynı zamanda hadis rivayet ettikleri mekânlar durumundaki hanlardan biri olan İbn Hâmid Hanı'nın sahibi ve işletmecisi olan zengin bir tacirdir. Kendisi de bir hadis râvisi olan İbn Hâmid, Ali b. Muhammed b. Sa'îd el-Mevsîlî'den hadis dinlemiştir. Muhammed b. Ali es-Sûrî de ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sadûk olarak değerlendirilmiştir.⁸²⁹ Ticaret için gittiği Mısır ve Dimeşk'te hadis dinlediği tek şeyh olan Mevsîlî'den hadis rivayet etmiştir.⁸³⁰

Zengin tüccar muhaddisler hadis öğrenimine destek olmuş, vakıflar kurmuş ve hadis talebelerine maddi yardımlar yapmıştır. Aslen Bağdatlı olup Mısır'da ikamet eden Tâcir Muhaddis Ebu'l-Hasan Affân b. Süleyman b. Eyyüb (öl. 324/935) ashâbu'l-hadîsin ve cennetle müjdelenen on sahâbînin torunlarının ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar kurmuştur.⁸³¹ Ticaret vesilesiyle büyük bir servet kazanan

⁸²⁷ Hatîb, *Târîh*, 11/38.

⁸²⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/212.

⁸²⁹ Hatîb, *Târîh*, 8/260-262; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/377; Zehebî, *Târîh*, 9/117; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/361-362; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/173.

⁸³⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 13/47.

⁸³¹ Hatîb, *Târîh*, 14/212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/364; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/211.

Da'lec b. Ahmed de Mekke, Bağdat ve Sicistan'da hadis talebelerine destek verecek vakıflar kurmuştur.⁸³²

Ahmed b. Yusuf b. Hallâd el-'Attâr (öl. 358/968), Bağdat'ın Attârlar Çarşısı'nda esnaflık yapan bir attardır.⁸³³ Kadı İsmail b. İshak, Muhammed b. Ğâlib et-Temmâm, İbn Sâ'id ve İbrahim el-Harbî gibi önemli hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye, Muhammed b. Ebu'l-Fevâris, Kadı Ebu'l-Ferec İbn Sümeike, Ebû Ali İbn Şâzân ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi önde gelen hafızlar zikredilmiştir. İlimden yoksun olduğu bildirilen Ahmed b. Yusuf uzun bir ömür sürmesi ve akranlarının kendisinden önce vefat etmesi sebebiyle birçok râviden hadis rivâyet eden tek kişi kalmış ve bu sayede âlî ve garib hadislere sahip olmuştur. İlimdeki yetersizliğine rağmen rivayetlerinin sahip olduğu teferrüd ve uluv gibi bu dönemde en çok aranan nitelikleri sayesinde birçok hafız ve muhaddis ondan hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde sika ve sadûk olarak nitelenmiştir.⁸³⁴

Âlî isnadlara sahip olan ve hurdacılık yaparak geçimini sağlayan Ebû Ali Hasan b. Ahmed es-Sakatî çok fazla hadis birikimine sahip olmayan ve gençliğinde dinlediği az miktardaki hadisleri rivayet etmekle yetinen bir râvidir. Hadis ilmiyle bir branş olarak ilgilenmediği için meclisler akdetmemiş, sahip olduğu hadisleri Hurdacılar Çarşısı'na gelen hadis taliblerine dükkânında rivayet etmiştir.⁸³⁵

Arpa Kapısı Mahallesi'nde elbiselere nakış işiyle uğraşan Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Mutarrız azımsanmayacak sayıda hocadan hadis dinlemiştir. İbn Asâkir onun Dimeşk, Remle, Rakka, Hıms, Bağdat, Kûfe ve

⁸³² Hatîb, *Târîh*, 9/366-372; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/74-76; Zehebî, *Siyer*, 12/143-146; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 4/197; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 361; Zehebî, *Târîh*, 8/30-32; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 14/13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/143-147; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 265-266; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/155; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 17/277-286; Zehebî, *el-İber*, 2/87-88; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 3/291-293; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'iyîn*, 281-283; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/275; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/333; Bâmahrame, *Kilâdetü'n-nahr*, 3/146; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/270; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/340; Sezgin, *Târîh*, 1/377; Beyrûtî, *Târîhu Neysâbûr*, 251-252; İbn Cümei', *Mu'cemu's-suyûh*, 274-275.

⁸³³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/272.

⁸³⁴ Hatîb, *Târîh*, 6/470; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 158; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/272, Zehebî, *Târîh*, 8/134; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/307.

⁸³⁵ Hatîb, *Târîh*, 8/216.

Mekke’de çok sayıda hocadan hadis dinlediğini söylemekte ve hocalarını zikretmektedir. Fakat zikredilen hocaları arasında önde gelen hafızlar bulunmamaktadır. Tenûhî ondan İbn Bükeyr’in rehberliği (ifadesi) ile Arpa Kapısı Mahallesi’ndeki dükkânında hadis dinlemiştir. İbn Bükeyr’in “ifâdesi” ile ondan hadis dinlemesi Tenûhî gibi hadis çevresini iyi tanıyan münekkîd bir âlimin ondan haberdâr olmadığını düşündürmektedir. Ayrıca Mutarrız’ın vefat kaydının dahi tutulmaması onun hadis çevrelerinde çok tanınan ve sık sık hadis rivayet eden biri olmadığını, hadis meclislerinde değil onu tanıyan nadir kişilerin aracılığıyla kendi dükkânında hadis rivayet eden bir esnaf olduğunu göstermektedir. Anlaşılan o ki gençlik yıllarında rihle yaparak hadis tahsili yapmaya başlamış, ama hayatın bazı zorlamaları sonucu hadis tahsilini bırakarak zanaatıyla geçimini idâme ettirme uğraşına girmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁸³⁶ Bu râvi gençlik yıllarında bir müddet hadis dinlemiş, ardından hadis ilmiyle ilgisini kesmiş, kendi işiyle uğraşırken dükkânına gelen kişilere sahip olduğu rivâyetleri aktarmakla yetinen *esnaf-râvi* tipine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Herhangi bir meslek ile ilgisini tespit edemediğimiz halk kesiminden bir grup râvi daha bulunmaktadır ki bunlar herhangi bir ilmî branşla da ilgilenmedikleri için kaynaklarda “bilgi yoksunu” olarak nitelenmiştir. Bu tür râvilerden biri Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan el-Cevâlikî İbnü’l-‘Arîf’tir (öl. 408/1017’den sonra). Bu zât, sokaklarda dilencilik yapan fakir biridir. Hatîb el-Bağdâdî ve beraber hadis öğrenimi yaptığı arkadaş grubu ona Şam Kapısı Çarşısı civarında rast gelmiş ve önce ona gümüş para vererek maddi destek olmuşlar, ardından da ondan hadis yazmışlardır. Bu râvinin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumu hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır.⁸³⁷

Hiçbir ilmî birikimi olmayan, Bağdat’ın hareketli hadis atmosferinde bir vesile ile az miktarda hadis yazan halk kesiminden râviler bazen hadis tahammül ve eda yöntemi konusunda bile bilgisiz olabilmektedir. Bu tür râvilerden biri Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Keysân el-Harbî’dir (öl. 373/983’ten sonra). 90 küsur

⁸³⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/177; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 51/92; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/332-333; Zehebî, *Târîh*, 8/405-406; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/140.

⁸³⁷ Hatîb, *Târîh*, 8/560; Zehebî, *Târîh*, 9/128

sene yaşamış uzun ömürlü bir zâttır. Kadı Yusuf'tan hadis rivayet eden akranları vefat ettiği için hocasından hadis rivayetinde teferrüd etmiş ve onun en âli isnadlarına sahip olmuştur. Bu sebeple bilgisizliğine rağmen ondan hadis rivayet edilmiştir. Berkânî, Cevherî ve Tenûhî gibi büyük hafızlar ondan hadis rivayet etmiştir. Sika olduğu ifade edilmiştir. Berkani şöyle demiştir: “İbn Keysân güzel rivayet edemezdi. Ondan bana kendi hadislerinden bazılarını rivayet etmesini istedim. Kitabını eline aldı. Ne söyleyeceğini bilmiyordu. Ona ‘Sübhânallah! Size Kâdı Yusuf tahdîs etti.’ dedim. O da ‘Sübhânallah! Size Kâdı Yusuf tahdîs etti!’ dedi. Fakat semâ'ı sahihti. Kardeşi ile birlikte Kadı Yusuf'tan tesbîh ve zekâta dair hadislerin bulunduğu iki cüz semâ ettiler.”⁸³⁸ Önemli muhaddislerin hadis rivayet etmeyi dahi bilmeyen bu tür râvilerden hadis dinlemelerinin sebebi sahip oldukları âlî ve garîb rivayetlerdir.

⁸³⁸ Hatîb, *Târîh*, 13/563; İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/394; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *Siyer*, 12/337.

XI. DEĞERLENDİRME

İkinci Bölüm'de Bağdatlı râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilerek her bir grubun hadis rivayetine yönelik farklılaşan ilgisi ve rivayet tutumu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. İlk önce hadis râvilerinin ortak yönleri ve farklı özellikleri ele alınmıştır. Râvilerin hadis öğreniminde seçici bir yöntem takip ettikleri görülmüştür. Bu kitlesel yönelim, tamamı önceki asırlarda tedvin ve tasnif edilen hadislerin uzun ve meşakkatli rihleler yapılarak yeniden derlemesine gerekçe teşkil etmiş ve rihle motivasyonunu sağlamıştır. Söz konusu seçici yöntemin bir diğer sebebi de râvilerin, dolayısıyla tariklerin çoğalmasi sebebiyle her râvinin tüm hadislerinin yazılmasının mümkün olmamasıdır. Bu sebeple muhaddisler mümkün olduğunca çok râvinin sahih, âlî ve garîb rivayetlerini seçerek yazmıştır.

Râvilerin hadisleri ezberleme konusunda farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu asırda hadisleri ezberleyen muhaddis profilinin azaldığı, kitabın hadis rivayetinde ana araç konumuna yükseldiği, muhaddislerin önemli bir kısmın hadisleri yazıp hocadan dinledikleri ve daha sonra bu hadisleri kitaplarından okuyarak rivayet ettikleri belirlenmiştir. Hadislerin ezberlenmemesinin sonuçlarına değinilmiştir. Hadislerini ezberlemeyen muhaddisler nehre düşürme, yangın, soygun, maddi gelir için satmak, emanet edilen kişinin kaybetmesi, fare ve güve yemesi gibi sebeplerden ötürü kitaplarını kaybettikleri tespit edilmiştir. Bu tür sebeplerle kitaplarını kaybeden muhaddisler açısından iki farklı sonuç ortaya çıktığı görülmüştür. Muhaddis eğer kaybettiği kitapta yer alan hadislerden bir kısmı ezberinde varsa sadece o hadisleri rivayet etmiş ve birikiminin çoğunu kaybetmiştir; yahut başkasının kitaplarından rivayet etmeye teşebbüs etmiştir ki bu da münekkidler tarafından cerh edilmesine ve Ashabu'l-hadis ondan hadis yazmamasına sebep olmuştur. Birinci seçeneğin de iki farklı sonucu olduğu görülmüştür. Birincisi kitabını kaybeden muhaddis sadece iyi ezberlediği az miktardaki hadisi rivayet etmekle yetinmiş, böylece itibarını korumuştur. İkincisi ise ezber olsa da tam anlamıyla zapt edemediği hadisleri de rivayet etmeye çalışmıştır. Bu ikinci durumda ise genellikle hata yapmış ve yine hadis

münekkidlerinin eleştirilerine maruz kalıp kariyeri zedelenmiştir. Dolayısıyla bir muhaddisin hıfzedemediği hadisler Bağdat'ta her zaman tehlike içinde olmuştur.

Râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilince toplumun farklı kesimlerinin hadis ilmine yönelik farklılaşan ilgisi daha açık görülmüştür. Hadis rivayeti her dönemde toplumun ortak paydası olmuştur. Dilencisinden eczacısına, berberinden şâirine, vezirinden halifesine kadar toplumun her kesimi az veya çok hadis rivayet ederek hadis rivayet ağına katılmıştır. Hadis rivayeti, dindar bir Müslüman için Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) ulaşan zincirin bir halkasını teşkil etmek anlamına gelirken, bir vezir veya bürokrat için tedeyyün izharı ve meşruiyet göstergesi, bir kıraat âlimi için Kur'ân'ın faziletlerine veya kıraatlerine dair destekleyici bir bilgi, nahiv âlimi için dilbilimsel istişhâd yapacağı bir kaynak anlamı taşıyabilmiştir. Herkesin amacı farklı olsa da hadis rivayeti toplumun her tabakasındaki insanları aynı mecliste birleştiren sosyal bir ağ inşa etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞDAT'TA HADİS İLİMLERİ VE HADİS EDEBİYATI

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞDAT'TA HADİS İLİMLERİ VE HADİS EDEBİYATI

Bu bölümde 4./10. asırda Bağdatlı muhaddisler tarafından katkı sunulan hadis ilimleri ve bu ilimlere verilen katkılar ele alınmıştır. Esbâbu vurûdi'l-hadîs ve muhtelifü'l-hadîs ilimleri ele alınmamıştır. Zira Bağdatlı muhaddislerin bu ilimlere herhangi bir katkı sunduğuna dair bilgi bulunamamıştır. Bağdatlı muhaddislerin ricâl ilmine olan önemli katkıları sebebiyle bu bölüm “Ricâl İlmi ve Edebiyatı” ve “Diğer Hadis İlimleri ve Edebiyatı” olarak iki ana başlık altında işlenmiştir.

I. RİCÂL İLMİ VE EDEBİYATI

Bağdat diğer tüm ilimlerde olduğu gibi hadis ilminde de önde gelen âlimlerin yetiştiği önemli bir hadis merkezidir. Hadis ilimleri içerisinde ricâl ilmi Bağdatlı muhaddislerin her zaman ilgi duyduğu ve önemli otoriteler yetiştirdiği bir ilim dalıdır. Hasan b. 'Arafe'nin (öl. 257/870) “Bağdatlıların sika kabul etmediği kişi [sikalıktan] düşmüştür. Onlar [hadis] ilminin uzmanlarıdır.”⁸³⁹ sözü Bağdatlıların ricâl ilmindeki yetkinliğini anlatması açısından önem arz etmektedir. Bu bölümde Bağdatlı ricâl âlimleri ve telif ettikleri ricâl eserleri tanıtılacaktır. Ardından da Bağdatlı râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları incelenecek ve Bağdatlı râvilere yöneltilen eleştiriler ele alınacaktır.

A. ÖNEMLİ RİCÂL ÂLİMLERİ VE ESERLERİ

Bu başlık altında sadece vefat tarihi ve ricâl bilgisi veren ve ricâl değerlendirmesi yapan muhaddisler değil, onlardan bu bilgileri rivayet eden muhaddisler de tanıtılacaktır. Böylece incelediğimiz asırda Bağdat'ta ricâl ilmi ile ilgilenen ve bu ilme katkı sunan muhaddisler tespit edilmiş olacaktır.

⁸³⁹ Hatîb, *Târih*, 1/345.

1. Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Cafer İbnü'l-Münâdî (öl. 336/947)

Bağdatlı hadis hâfızlarından biri olan İbnü'l-Münâdî, muhaddis bir aile çevresinde yetişmiştir. Kardeşi Ebu'l-Kasım Fadl b. Cafer "İbnü'l-Münâdî" (öl. 298/911),⁸⁴⁰ dedesi Ebû Cafer Muhammed b. Ebû Dâvud İbnü'l-Münâdî (öl. 272/886)⁸⁴¹ ve dayısı Ebu'l-Hasan Ali b. Cafer el-Himyeri⁸⁴² de birer muhaddistir. İlk hadisi dedesinden dinleyerek hadis öğrenimine başlayan İbnü'l-Münâdî, Muhammed b. İshak es-Sâğânî, Abbas ed-Dûrî, Zekeriya b. Yahya el-Mervezî, Ebû Dâvud es-Sicistânî ve İsa b. Cafer el-Varrâk başta olmak üzere çok sayıda hocadan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebû Ömer b. Hayyûye, Muhammed b. Fâris el-Ğûrî gibi muhaddisler zikredilmiştir. Çok sayıda eser telif ettiği ifade edilmiştir. Sika, emîn, sebt, sadûk, hüccet gibi ifadelerle tezkiye edilmiştir.⁸⁴³

İbnü'l-Münâdî'nin velûd ve çok yönlü bir âlim olduğu ve 120'den fazla eser telif ettiği bildirilmiştir. Eserleri daha çok Kur'ân ilimleri alanında yoğunlaşmıştır.⁸⁴⁴ Sert mizacı sebebiyle eserleri yaygınlık kazanamamıştır.⁸⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî vicâde yoluyla İbnü'l-Münâdî'ye ait iki eserden bilgi rivayet etmiştir. Bu eserlerden biri *Kurrâu Medîneti's-Selâm* adlı eseri⁸⁴⁶ diğeri ise *Târîh*'idir.⁸⁴⁷ İbnü'l-Cevzî onun eserlerini incelemiş, son derece faydalı ve müellifin ilmi dirayetini ortaya koyar

⁸⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, 14/347.

⁸⁴¹ Hatîb, *Târîh*, 3/564.

⁸⁴² Hatîb, *Târîh*, 13/293.

⁸⁴³ Hatîb, *Târîh*, 5/110-112; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/46-47; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 353; Zehebî, *Siyer*, 11/540-541; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/41-42; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/295; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 161-162; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/44; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/300-301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/65-66; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/3-6; İbn Nukta, *Tekmiletü'l-ikmâl*, 5/617-618; İbnü'l-Adîm el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, 2/17-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/247-248; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/295-296; İbn Müfid, *el-Maksadu'l-erşed*, 1/85-86; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, 1/34-35; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/100; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/417; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/206; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 56; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 1/183; Sezgin, *Târîh*, 1/102-103; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/107.

⁸⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 59.

⁸⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 5/111.

⁸⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 5/12.

⁸⁴⁷ Hatîb, *Târîh*, 5/561, 6/104, 6/283, 7/417, 7/523, 9/39, 10/435, 11/13, 13/27, 3/128, 3/572 vd.

nitelikte olduklarını, içlerinde gereksiz bilgi bulunmadığını söylemiştir.⁸⁴⁸ Hatîb'in nakillerinden ve İbnü'l-Cevzî'nin ifadelerinden bu eserlerin 5./11. ve 6./12. asırlarda tedâvülde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat söz konusu eserlerin çoğunun günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Günümüze ulaştığı bilinen tek kitap *Müteşâbihü'l-Kur'âni'l-'azîm* adlı eseridir. Abdullah b. Muhammed el-Guneymân bu kitabı tahkik ederek 1408/1987 yılında Medine'de 1414/1993 yılında Demenhûr'da yayınlamıştır.⁸⁴⁹ Eserin bir nüshası Belediyetü'l-İskenderiye Kütüphanesi'nde 1993 d. numarada bulunmaktadır.⁸⁵⁰

İbnü'l-Münâdî Bağdatlı râvilerin bazen vefat tarihlerinin ve kimlik bilgilerinin yanında onlara dair bazı kişisel bilgileri, evlerinin nerede olduğunu,⁸⁵¹ hangi kabristana defnedildiklerini,⁸⁵² hocalarını⁸⁵³ ve tasnif ettikleri veya rivayet ettikleri eserleri⁸⁵⁴ de bildirmiştir. Râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumlarını da değerlendiren İbnü'l-Münâdî, olumlu değerlendirme yaptığı râviler için "Sika râvilerdendir",⁸⁵⁵ "Min sikâti'n-nâs",⁸⁵⁶ "Sadûktur",⁸⁵⁷ "Sika râvilerden biriydi. İnsanlar dürüstlüğü ve güvenilirliği (sikatih) sebebiyle ondan hadis yazdı",⁸⁵⁸ "Sika olduğu için insanlar ondan hadis dinlemeyi bırakmadı",⁸⁵⁹ "İnsanlar ondan [hadis] yazdı/Ondan hadis yazıldı",⁸⁶⁰ "İnsanlar ondan hadis yazdı ve onu tevsik etti",⁸⁶¹ "İnsanlar ondan hadis yazdı ve ondan hoşnut oldu",⁸⁶² "İnsanlar ondan müzâkerede hadis yazdı",⁸⁶³ "Az sayıda kişi ondan hikâye ve hadis yazdı",⁸⁶⁴

⁸⁴⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*,

⁸⁴⁹ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Münâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/153.

⁸⁵⁰ Sezgin, *Târih*, 1/103.

⁸⁵¹ Hatîb, *Târih*, 3/668, 3/684, 4/508, 4/668, 5/209, 5/536, 6/107, 6/221, 6/350, 6/522, 7/86, 7/408 vd.

⁸⁵² Hatîb, *Târih*, 3/268, 5/16, 6/391, 8/80 vd.

⁸⁵³ Hatîb, *Târih*, 3/444, 6/467, 7/165, 8/83 vd.

⁸⁵⁴ Hatîb, *Târih*, 3/322, 4/335, 4/668, 5/189, 7/424 vd.

⁸⁵⁵ Hatîb, *Târih*, 5/279, 7/86, 15/681, 5/88, 6/172, 7/424, 8/426, 9/285, 11/160, 11/314, 15/220 vd.

⁸⁵⁶ Hatîb, *Târih*, 6/415 vd.

⁸⁵⁷ Hatîb, *Târih*, 4/189, 4/575, 7/57.

⁸⁵⁸ Hatîb, *Târih*, 4/563; 5/409, 4/512; 6/264, 16/336 vd.

⁸⁵⁹ Hatîb, *Târih*, 8/313.

⁸⁶⁰ Hatîb, *Târih*, 4/243; 4/259, 4/575, 5/89, 6/188, 7/415, 7/468, 7/597, 8/74, 8/77, 8/86, 8/88, 8/356, 8/507, 9/164, 11/566, 11/571, 12/50, 12/51, 13/301, 13/398, 15/53, 15/55, 15/681, 16/452, 16/461 vd.

⁸⁶¹ Hatîb, *Târih*, 7/59, 7/85, 8/314,

⁸⁶² Hatîb, *Târih*, 12/395.

⁸⁶³ Hatîb, *Târih*, 8/660.

⁸⁶⁴ Hatîb, *Târih*, 6/478.

“Dürüstlüğü ve doğruluğuna şahitlik edilen biriydi”,⁸⁶⁵ Sâlihu'l-emr”,⁸⁶⁶ “Salih”,⁸⁶⁷ “İtkân, hıfz ve doğruluk ile meşhurdu.”,⁸⁶⁸ “Karîbu'l-emr”,⁸⁶⁹ “Doğruluk ve dürüstlük hali üzere vefat etti”,⁸⁷⁰ “Dürüst, sâlih ve sikadır”,⁸⁷¹ “hıfz ve fehim ile tanınanlardan biridir”⁸⁷² lâfızlarını kullandığı görülmektedir.

Olumsuz değerlendirme yaptığı râviler için ise “İnsanlar nezdinde nâhoş bir durumdadır”,⁸⁷³ “İnsanların çoğu ondan uzaklaştılar”,⁸⁷⁴ “[Ehliyetsizliğine] göz yumularak ondan hadis yazıldı”,⁸⁷⁵ “İnsanlar onun [hadis rivayetinde] titiz olmadığını [leyyin] bildikleri halde ondan hadis yazdı. Fakat Ahmed b. Hanbel ve birçok kişi ondan [hadis yazmayı] bıraktı.”,⁸⁷⁶ “İnsanlar ondan hadis yazdı, sonra mürsellerdeki satırlar arasına yaptığı ilhakları görünce ondan hoşnutsuzluklarını dile getirdiler.”,⁸⁷⁷ “Onda gevşeklik [lîn] vardı”,⁸⁷⁸ “İnsanlar ondan çok miktarda hadis yazdı. Ardından [yalancılığı] açığa çıktı ve onu terk ettiler. Yazdıkları hadisleri yaktılar”,⁸⁷⁹ “İnsanlardan bir kısmı ondan hadis yazsa da çoğu yazmayı reddetti.”,⁸⁸⁰ “Ondan hadis yazıldı ama hoşnut olunmadı.”⁸⁸¹ lâfızlarını kullanmıştır.

Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Münâdî'den dört yolla toplamda 334 kere iktibasta bulunmuştur. Birazdan ayrıntılarıyla açıklanacağı üzere rivayet ettiği bilgilerden bir kısmı sadece râvi bilgisi ve/veya değerlendirmesi, bir kısmı sadece vefat tarihi, bir kısmı da hem râvi hakkında bilgi ve/veya değerlendirme hem de vefat tarihi içermektedir.

⁸⁶⁵ Hatîb, *Târih*, 4/395.

⁸⁶⁶ Hatîb, *Târih*, 6/546.

⁸⁶⁷ Hatîb, *Târih*, 11/566.

⁸⁶⁸ Hatîb, *Târih*, 8/83.

⁸⁶⁹ Hatîb, *Târih*, 8/257, 16/461.

⁸⁷⁰ Hatîb, *Târih*, 8/371.

⁸⁷¹ Hatîb, *Târih*, 9/38.

⁸⁷² Hatîb, *Târih*, 11/573.

⁸⁷³ Hatîb, *Târih*, 4/189.

⁸⁷⁴ Hatîb, *Târih*, 4/243.

⁸⁷⁵ Hatîb, *Târih*, 5/137.

⁸⁷⁶ Hatîb, *Târih*, 5/160.

⁸⁷⁷ Hatîb, *Târih*, 7/414.

⁸⁷⁸ Hatîb, *Târih*, 8/356.

⁸⁷⁹ Hatîb, *Târih*, 8/412.

⁸⁸⁰ Hatîb, *Târih*, 8/599.

⁸⁸¹ Hatîb, *Târih*, 13/265.

Hatîb'in bilgi naklettiği söz konusu dört yoldan biri vicâdedir. Vicâde yoluyla İbnü'l-Münâdî'ye ait iki kaynaktan bilgi rivayet ettiği görülmektedir. Biri *Kurrâu Medîneti's-Selâm* adlı eseri⁸⁸² diğeri ise *Târîh*'idir⁸⁸³. Birinci kaynaktan sadece bir kere iktibas yapan Hatîb, ikinciden dokuz kere bilgi nakletmiştir. Vicâde dışında üç tarikten bilgi aktarmıştır. Bu tarikler rivayet sayısına göre sıralanmış olarak şunlardır:

Birinci tarîk: Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvahid el-Bezzâz → Ebû Ömer Muhammed b. Abbas İbn Hayyûye el-Hazzâz → İbnü'l-Münâdî tarikidir. Hatîb bu tarikten iki yüz doksan iki kere bilgi rivayet etmiştir. Bu rivayetlerden 255'i 3./9. asırda vefat eden râviler hakkındadır. 38'i ise 4./10. asırda vefat eden râviler hakkındadır. 3./9. asırda vefat eden râviler hakkında verdiği 255 rivayetin 11'i sadece ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi,⁸⁸⁴ 111'i sadece vefat tarihi,⁸⁸⁵ 133'ü ise hem vefat tarihi hem de ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi⁸⁸⁶ içermektedir. 4./10. asırda vefat eden râviler hakkında bilgi içeren 38 rivayetin 2'si

⁸⁸² Hatîb, *Târîh*, 5/12.

⁸⁸³ Hatîb, *Târîh*, 5/561, 6/104, 6/283, 7/417, 7/523, 9/39, 10/435, 11/13, 13/27, 3/128, 3/572.

⁸⁸⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/512, 4/674, 4/696, 5/137, 5/279, 6/247, 7/414, 8/427, 9/38, 10/437, 14/438.

⁸⁸⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/46, 2/53, 2/106, 2/113, 2/121, 2/237, 2/238, 2/283, 2/286, 2/363, 2/365, 2/372, 2/422, 2/431, 2/436, 2/441, 2/547, 3/7, 3/10, 3/77, 3/225, 3/268, 3/281, 3/334, 3/444, 3/450, 3/543, 3/600, 3/603, 3/668, 4/68, 4/257, 4/321, 4/422, 4/494, 4/511, 4/624, 4/668, 5/16, 5/268, 5/415, 5/577, 6/43, 6/44, 6/71, 6/170, 6/283, 6/316, 6/393, 6/422, 7/153, 7/168, 7/523, 8/70, 8/72, 8/73, 8/75, 8/84, 8/294, 8/407, 8/469, 8/566, 8/602, 9/35, 9/53, 9/93, 9/217, 9/282, 9/350, 9/508, 10/284, 10/300, 10/324, 10/339, 10/437, 10/438, 10/446, 11/9, 11/123, 11/288, 11/295, 11/564, 12/33, 12/46, 12/181, 12/218, 12/220, 12/344, 12/359, 12/394, 12/494, 12/497, 13/54, 13/58, 13/211, 13/244, 13/255, 13/374, 13/384, 14/30, 14/213, 14/338, 14/343, 14/433, 15/110, 15/112, 15/396, 15/397, 16/40, 16/148, 16/508.

⁸⁸⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/579, 3/9, 3/13, 3/16, 3/80, 3/89, 3/97, 3/228, 3/273, 3/306, 3/318, 3/322, 3/568, 3/663, 3/664, 3/684, 4/110, 4/189, 4/243, 4/255, 4/259, 4/335, 4/395, 4/508, 4/561, 4/563, 4/578, 4/611, 5/88, 5/89, 5/160, 5/193, 5/209, 5/267, 5/298, 5/409, 5/536, 5/565, 5/574, 6/72, 6/107, 6/172, 6/188, 6/221, 6/264, 6/295, 6/348, 6/350, 6/365, 6/369, 6/391, 6/415, 6/467, 6/492, 6/516, 6/520, 6/522, 6/544, 6/590, 7/57, 7/59, 7/122, 7/133, 7/164, 7/272, 7/405, 7/408, 7/412, 7/468, 7/597, 8/74, 8/77, 8/86, 8/90, 8/250, 8/313, 8/314, 8/404, 8/412, 8/426, 8/501, 8/507, 8/545, 8/599, 8/660, 8/722, 9/23, 9/164, 9/285, 9/477, 10/435, 11/205, 11/281, 11/283, 11/411, 11/565, 11/566, 12/50, 12/51, 12/394, 12/395, 12/500, 13/48, 13/172, 3/176, 13/331, 13/366, 13/398, 13/524, 13/600, 13/601, 14/32, 14/34, 14/36, 14/348, 14/368, 14/431, 14/439, 15/45, 15/46, 15/49, 15/53, 15/55, 15/220, 15/220, 15/300, 15/681, 16/325, 16/336, 16/425, 16/452, 16/592.

sadece ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi,⁸⁸⁷ 21'i sadece vefat tarihi,⁸⁸⁸ 16'sı hem ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi hem vefat tarihi⁸⁸⁹ içermektedir.

İkinci tarîk: Hasan b. Ali el-Cevherî → Ebû Ömer Muhammed b. Abbas İbn Hayyûye el-Hazzâz → İbnü'l-Münâdî tarikidir. Hatîb bu tarikten 21 bilgi rivayet etmiştir. Bu rivayetlerin tamamı 3./9. asırda vefat eden râviler hakkındadır. Bu 21 rivayetin 5'i fikhî veya tarihi bilgi,⁸⁹⁰ 10'u sadece ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi,⁸⁹¹ 6'sı da hem vefat tarihi hem de ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi⁸⁹² içermektedir.

Üçüncü tarîk: Ebu'l-Kasım el-Ezherî → Ahmed b. Muhammed b. Musa → İbnü'l-Münâdî tarikidir. Hatîb el-Bağdâdî bu tarikten 10 bilgi aktarmıştır.⁸⁹³ Bu 10 rivayetin 5'i fikhî veya tarihi bilgiler ihtiva ederken 5'i ricâl bilgisi ve değerlendirmesi⁸⁹⁴ içermektedir. Bu tariklerde geçen râviler kısaca tanıtılacaktır.

Ebû Ömer Muhammed b. Abbas İbn Hayyûye el-Hazzâz: Abdullah b. İshak el-Medâinî, Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud ve Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id başta olmak üzere çok sayıda hadis hâfızı ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Berkânî, Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris, Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Ahmed b. Muhammed el-'Atîkî, Ali b. Muhassin et-Tenûhî ve Hasan b. Ali el-Cevherî gibi dönemin önde gelen muhaddisleri zikredilmektedir. Ömür boyu hadis yazmış ve İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı, Vâkıdî'nin *Meğâzî*'si, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin eserleri, Sa'îd el-Ümevî'nin *Meğâzî*'si ve İbn Ebû Hayseme'nin

⁸⁸⁷ Hatîb, *Târih*, 3/128, 3/572.

⁸⁸⁸ Hatîb, *Târih*, 2/292, 2/501, 2/590, 3/20, 3/231, 3/336, 6/468, 7/42, 7/136, 8/252, 11/20, 11/220, 11/318, 13/65, 13/67, 13/70, 13/256, 13/334, 16/43, 16/46, 16/96.

⁸⁸⁹ Hatîb, *Târih*, 5/189, 6/478, 6/546, 7/86, 8/106, 8/257, 8/371, 9/56, 11/160, 11/313, 13/265, 13/300, 14/231, 14/447, 15/113, 16/361.

⁸⁹⁰ Hatîb, *Târih*, 1/318, 1/339, 1/343, 1/354, 1/364.

⁸⁹¹ Hatîb, *Târih*, 2/7, 4/74, 4/103, 5/298, 8/79, 8/106, 12/283, 12/497, 14/393, 15/275.

⁸⁹² Hatîb, *Târih*, 1/448, 2/7, 4/332, 4/417, 10/81, 10/495.

⁸⁹³ Hatîb, *Târih*, 1/318, 1/339, 1/343, 1/354, 1/364.

⁸⁹⁴ Hatîb, *Târih*, 1/448, 10/81, 10/495, 4/103, 12/284.

Târih'i gibi geniş hacimli eserleri rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika, sebt ve hüccet olarak değerlendirilmiştir.⁸⁹⁵

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvahid İbn Zevci'l-Hurra el-Bezzâz (öl. 428/1036): Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer İbn Hayyûye, Ebû Bekir İbn Şâzân gibi birçok önemli muhaddisten hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve arkadaşları ondan hadis yazmıştır. Çok hadis birikimi olan bir muhaddistir. Muhtemelen maddi ihtiyaç sebebiyle asıllarını satmıştır. Hadis rivayetinde sika bir râvi olarak nitelenmiştir. Bazen kendi kitabı dışındaki kitaplardan hadis rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁸⁹⁶

Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Cevherî (öl. 454/1062): 363/973 yılında doğmuş ve hayatının 37 yılını 4./10. asırda yaşamıştır. Zehebî onun, yaşadığı dönemde en fazla âlî isnada sahip muhaddis (müsnidü'd-dünya) olduğunu söylemektedir. Ebû Ömer İbn Hayyûye, Ebû Bekir el-Katî'î, İbn Keysân en-Nahvî, Ebû Sa'îd el-Hurfî ve Muhammed İbnü'l-Muzaffer gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve arkadaşları ondan hadis dinlemiştir. Çok hadis birikimi olan bir muhaddistir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.⁸⁹⁷

Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ebu'l-Feth el-Ezherî: Aşağıda tanıtılacaktır (bk. s. 260).

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Musa el-Mücebbir (öl. 405/1014): Zehebî onu "müsnidü Bağdâd" olarak takdim etmektedir. İbnü'l-Münâdî, Muhammed b. Yahya es-Sûlî, İsmail b. Muhammed es-Saffâr ve Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Abdülbaki el-Ensârî, Ali b. Ahmed b. el-Büsri ve

⁸⁹⁵ Hatîb, *Târih*, 4/205-206; Zehebî, *Siyer*, 12/388; Zehebî, *Târih*, 8/537; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 3/163; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/356; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/224.

⁸⁹⁶ Hatîb, *Târih*, 3/626; Zehebî, *Târih*, 9/453; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/443, İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/190.

⁸⁹⁷ Hatîb, *Târih*, 8/397-398; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/421-422; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/76-77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8/181; Zehebî, *Siyer*, 13/313-314; Zehebî, *Târih*, 10/45-46; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 12/77.

Mâlik b. Ahmed el-Bânyâsî zikredilmiştir. Berkânî onun hadis rivayetinde zayıf olduğunu söylemiştir. Dinlemediği kitapları rivayet etmekle itham edilmiştir.⁸⁹⁸

2. Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil (öl. 350/961)

“Bağdatlı Hadis Hâfızları” başlığı altında tanıtılmıştır.⁸⁹⁹ ‘Umerî, Hatîb el-Bağdâdî’nin sarahaten açıklamasına da Ahmed b. Kâmil’den yaptığı rivayetlerin onun *Kitâbu’t-Târîh*’inden iktibas olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰⁰ Dolayısıyla *Kitâbu’t-Târîh* 4./10. asrın önemli ricâl bilgisi kaynaklarından biridir.

Fakih bir muhaddis olan Ahmed b. Kâmil, 2 ilâ 4. asırlarda yaşayan pekçok râvi hakkında bilgi vermiş ve onlardan bazılarının hadis rivayeti açısından durumları hakkında değerlendirme yapmıştır. Hatîb el-Bağdâdî ondan iki yüze yakın rivayet aktarmıştır. Râvilerin nesebi ve kimlik bilgileri,⁹⁰¹ defnedildikleri kabristanlar,⁹⁰² doğum tarihlerini,⁹⁰³ vefat tarihleri⁹⁰⁴ hakkında bilgiler vermiştir. Bazı râviler hakkında sadece bilgi verip değerlendirme yaparken⁹⁰⁵ bazılarının hem vefat tarihlerini zikretmiş hem de onlar hakkında bilgi verip güvenilirlik değerlendirmesi yapmıştır.⁹⁰⁶

Ahmed b. Kâmil’in herhangi bir cerh değerlendirmesi yapmadığı görülmektedir. Yaptığı değerlendirmeler hep ta’dîl içeriklidir. Râvileri tezkiye ederken “Hdiste imamdır”⁹⁰⁷, “sika”⁹⁰⁸, “sebt”⁹⁰⁹, “me’mûn mevskun bihtir”⁹¹⁰

⁸⁹⁸ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 12/88-89; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/137; Zehebî, *Siyer*, 13/9; Zehebî, *Târîh*, 9/80-81; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 8/86; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/590; İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/30; Sezgin, *Târîh*, 1/458.

⁸⁹⁹ Biyografisi ve biyografi kaynakları için bk. s. 162.

⁹⁰⁰ Ekrem Ziya el-‘Umerî, *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd* (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 369.

⁹⁰¹ Hatîb, *Târîh*, 2/248, 3/269, 7/521.

⁹⁰² Hatîb, *Târîh*, 2/372; 4/398, 4/639, 7/96,

⁹⁰³ Hatîb, *Târîh*, 2/553, 4/635, 6/352, 3/315, 3/410, 4/690, 5/158, 5/415, 7/96, 11/17, 14/51.

⁹⁰⁴ Hatîb, *Târîh*, 6/356, 2/596, 4/639, 2/46, 2/371, 3/167, 3/228, 3/297, 5/88, 5/415, 5/438, 6/106, 6/221, 9/514, 11/27.

⁹⁰⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/248, 2/571, 3/267, 3/321, 4/397, 8/104.

⁹⁰⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/190, 2/553, 3/128, 5/137, 5/281, 6/352, 6/433, 7/10, 7/96, 8/257, 11/17, 11/314, 6/96, 2/234, 3/315, 3/410, 3/444, 4/398, 4/526, 4/611, 4/629, 5/89, 5/158, 5/268, 6/275.

⁹⁰⁷ Hatîb, *Târîh*, 11/17,

⁹⁰⁸ Hatîb, *Târîh*, 6/391, 9/115,

“hasenü’l-hadîs”,⁹¹¹ “hasenü’r-rivâye”,⁹¹² “kâne zâbitan li-kitâbih”,⁹¹³ “Tarihi rivayetleri güzeldir. Saçlarındaki akı boyadığını bilmiyorum”,⁹¹⁴ “Tenkide uğramamıştır”,⁹¹⁵ lâfızlarını kullanmıştır.

Yaşlanan Müslümanların ağaran saç ve sakallarını boyaması ashabu’l-hadîs tarafından sünnet addedilmiştir. Hatta Ahmed b. Hanbel bunu sünnet muhaliflerine karşı sembolik bir direniş olarak öne çıkarmış, saç ve sakallarını boyamayanları sünnete aykırı tutum sergiledikleri için eleştirmiştir. Onun bu keskin tavrı kendisinden sonraki ricâl edebiyatını etkilemiş ve ricâl âlimleri râvilerin saç ve sakallarını boyama konusundaki tutumlarını açıklamıştır.⁹¹⁶ Kadı Ahmed b. Kâmil de bu hususta titiz davranmıştır. Onun râvilerin saçlarını boyama hususundaki durumunu dikkatle kaydettiği görülmektedir. Onun ifade ettiğine göre bazı muhaddisler saçlarını ve sakallarını boyamazken⁹¹⁷ bazıları, kızıla⁹¹⁸ bir kısmı da sarıya boyamıştır.⁹¹⁹ Bir kısmının çivit otu kullandıklarını⁹²⁰ bildiren Ahmed b. Kâmil bir kısmının da saçlarını ve sakallarını boyayıp boyamadıklarını bilmediğini ifade etmiştir.⁹²¹ Aşağıda Ahmed b. Kâmil’den ricâl bilgisi rivayet eden öğrencileri tanıtılacaktır.

Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. İbrahim İbn Şâzân el-Bezzâz (öl. 426/1034): Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Kâmil’den yaptığı rivayetlerin tamamına yakını Ebû Ali İbn Şâzân’dan rivayet etmektedir. Ebû Ali, Ahmed b. Kâmil’in *Kitâbu’t-Târih*’inin râvisi olmalıdır. Hatîb bu eseri İbn Şâzân’dan kıraat usulü ile almıştır. Her rivâyetinde “Hasan b. Ebû Bekir’e [İbn Şâzân] okudum...” diyerek rivayetleri

⁹⁰⁹ Hatîb, *Târih*, 3/665.

⁹¹⁰ Hatîb, *Târih*, 8/104.

⁹¹¹ Hatîb, *Târih*, 3/665, 13/524,

⁹¹² Hatîb, *Târih*, 14/401.

⁹¹³ Hatîb, *Târih*, 16/96.

⁹¹⁴ Hatîb, *Târih*, 2/190, 6/458,

⁹¹⁵ Hatîb, *Târih*, 16/458.

⁹¹⁶ Muhammed Enes Topgöl, “Hicri 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: “Saç-Sakalını da Boyardı!”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* 59/1 (2018), 94-106.

⁹¹⁷ Hatîb, *Târih*, 2/235, 5/89, 5/137, 5/158, 5/268, 5/281, 6/352, 6/433, 7/10, 8/257, 8/363,

⁹¹⁸ Hatîb, *Târih*, 4/398, 9/23, 9/115,

⁹¹⁹ Hatîb, *Târih*, 11/314.

⁹²⁰ Hatîb, *Târih*, 7/96.

⁹²¹ Hatîb, *Târih*, 3/444, 3/665,

zikretmektedir.⁹²² Ebû Ali İbn Şâzân'ın babası önemli ricâl âlimlerinden biridir. Ricâl bilgisinin kaynağı durumundaki muhaddislerden biri olduğu için babası aşağıda müstakil bir başlıkta tanıtılacaktır. Ebû Ali İbn Şâzân, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Cafer el-Huldî, Ahmed b. Kâmil ve Abdülbaki İbn Kâni' başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Berkânî, Ebû Muhammed el-Hallâl, Da'lec b. Ahmed ve Ebû Bekir eş-Şâfi'î gibi önemli hâfız ve muhaddisler bulunmaktadır. Hadis rivayetinde sika ve kitabı sahih bir muhaddis olarak nitelenmiştir.⁹²³

Ebû İshak İbrahim b. Mahled el-Bâkarhî (öl. 410/1019): Kadı Ahmed b. Kâmil, Hüseyin b. Yahya b. Ayyâş el-Kattân ve Hamza b. Kasım el-Hâşimî başta olmak üzere çok sayıda muhaddisten hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan övgüyle bahsederek hadis rivayetinde sadûk ve kitabı sahih bir muhaddis olduğunu ifade etmiştir.⁹²⁴ İbrahim b. Mahled, yaklaşık 10 yerde Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi rivayet etmiştir.⁹²⁵

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed eş-Şâ'ir el-Hâli' (öl. 422/1030): Yâkut el-Hamevî onu büyük nahiv âlimlerinden biri ve nahiv, lügat ve edebiyatta imam olarak takdim etmiştir. Ahmed b. Fadl b. Huzeyme, Gulâmu Sa'leb, Ebû Sehl b. Ziyâd ve Süleyman b. Ahmed et-Taberânî gibi birçok hocadan hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis yazmıştır. Yalancılıkla itham edilmiştir.⁹²⁶ Ebû Abdullah el-Hâli', yaklaşık 9 yerde Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi veya tarihi bilgi rivayet etmiştir.⁹²⁷

Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed en-Nahvî Cuhuh (öl. 358/968): Ebu'l-Kasım el-Begavî ve Ebû Bekir b. Düreyd gibi hocalardan hadis dinlemiş; fakat az

⁹²² Hatîb, *Târih*, 4/639, 2/596, 7/96, 6/356, 8/665, 16/342, 4/635, 2/189, 8/102, 11/314, 8/252, 2/248 vd.

⁹²³ Hatîb, *Târih*, 8/223-224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/250; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/38-39; Kümillâi, *el-Budûru'l-mudiyye*, 6/88; Zehebî, *Siyer*, 13/134-135; Zehebî, *Târih*, 9/406-407; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 11/303; Zehebî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/206.

⁹²⁴ Hatîb, *Târih*, 7/139; Zehebî, *Târih*, 9/138.

⁹²⁵ Hatîb, *Târih*, 3/266, 3/316, 4/452, 5/415, 7/159, 12/18, 16/278.

⁹²⁶ Hatîb, *Târih*, 8/678-680; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 3/1146; Zehebî, *Târih*, 9/376; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 13/31; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/538; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/254; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 4/46-47.

⁹²⁷ Hatîb, *Târih*, 1/526, 4/11, 7/522, 8/679 vd.

miktarda hadis rivayet etmiştir. Sika ve kitabı sahih bir râvi olarak nitelenmiştir.⁹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed en-Nahvî'nin kitabından vicâde yoluyla ricâl bilgisi nakletmiştir.⁹²⁹ Ubeydullah b. Ahmed, yaklaşık altı yerde Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi veya tarihi bilgi rivayet etmiştir.⁹³⁰

Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran el-Kâtib el-Merzubânî (öl. 384/994): İbn Menî' başta olmak üzere bazı hafız ve muhaddislerden hadis dinlese de rivayet ve tasnifleri edebiyat ve tarih üzerinedir. Kendisinden önceki dönem ve kendi dönemindeki şairlerin biyografilerini içeren tabakât eserleri ile gazel ve nevâdir türlerine dair eserleri bulunmaktadır. Hatîb, onun güzel eser telif ettiğini söylemiş, buna mukâbil rivayetleri semâ değil icâzet yoluyla almasına rağmen bu rivayetleri naklederken icâzet sigası ile değil semâ sigası ile naklettiği için eleştirmiştir. Atîkî onun Mutezilî görüşlere sahip olmakla birlikte hadis rivayetinde sika olduğunu söylemiştir. Ebu'l-Kasım el-Ezherî onu yalancılıkla itham eden bir rivayet nakletmiştir. İbnü'l-Cevzî teşeyyü ve itizâle meyil ile icazetle semâyı karıştırma problemleri olduğunu söylemiş; bununla birlikte yalancı olarak nitelenemeyeceğini ifade etmiştir.⁹³¹

Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi rivayet eden diğer öğrencileri Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin el-Ezrak el-Kattân (öl. 415/1024), Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed İbnü's-Sevâdî el-Ezherî ve Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ali et-Tevvezî el-Muhtesib (öl. 442/1050) 4./10. asırdaki ricâl bilgisinin kaynağı durumundaki muhaddislerden oldukları için aşağıda müstakil birer başlıkta tanıtılacaklardır.

⁹²⁸ Hatîb, *Târih*, 12/80; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/199; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1574; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19/230; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/126; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 226-227; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/235-236.

⁹²⁹ Hatîb, *Târih*, 9/31.

⁹³⁰ Hatîb, *Târih*, 2/138, 4/397, 8/598, 9/31, 9/360, 12/179.

⁹³¹ Hatîb, *Târih*, 4/227-229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/372; Zehebî, *Siyer*, 12/413; Zehebî, *Târih*, 8/563-565; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/180-184.

3. Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni' (ö. 351/962)

Abdülbâkî İbn Kâni', Bağdatlı Hadis Hâfızları başlığı altında tanıtılmıştır.⁹³² İbn Kâni'nin *Kitâbu't-târih* ve *Kitâbu'l-vefeyât* adında iki ricâl bilgisi eseri olduğu kaydedilmektedir. Kaynaklarda bu eserlerin hicrî 346 yılına kadar yaşayan kişilerin bilgisini içerdiği söylenmektedir. Bu iki eser için aynı ifadelerin kullanılmış olması bunların aslında aynı eser olduğu ve çeşitli kaynaklarda farklı adlarla anıldığını düşündürmektedir.⁹³³ Eserlerin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.⁹³⁴ Bununla birlikte 500'ün üzerinde iktibas yaparak bu eserlerden yararlanan Hatîb el-Bağdâdî⁹³⁵ başta olmak üzere birçok tarih, tabakât ve vefeyât müellifi için bu kitaplar önemli bir kaynak durumundadır. Günümüze ulaşmamış olsalar da onlardan iktibas yapan kaynaklar aracılığıyla hâlâ 3./9. ve 4./10. asrın önemli ricâl kaynakları olma özelliklerini korumaktadırlar.

Hatîb el-Bağdâdî'nin İbn Kâni'den yaptığı alıntılarının kahir ekseriyetinin vefat tarihi olduğu görülmektedir.⁹³⁶ Bunun yanında az da olsa hadis râvileri hakkında kimlik bilgisi zikrettiği,⁹³⁷ cerh-ta'dîl değerlendirmesi yaptığı⁹³⁸ ve bu

⁹³² Biyografisi ve biyografi kaynakları için bk. s. 163.

⁹³³ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 7/91; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011), 1/109, 1/152, 1/223, 1/293 vd.; İbn Hacer Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Haydarâbâd Deken: Matba'atu Dâiratu'l-me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1325-1327), 1/147; Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh*, 505; Irâkî Zeynüddin Abdurrahim b. Hüseyin, *el-Vefeyât*, (Mısır: Dâru'z-Zehâir, 1439/2018), 8; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/279.

⁹³⁴ 'Umerî, *Mevârid*, 407.

⁹³⁵ Hatîb el-Bağdâdî İbn Kâni'den yaptığı iktibaslarda isnad zikretmekte, herhangi bir kitap adı zikretmemektedir. Bununla birlikte bir yerde "Kitapta (bu isim) Abdülmelik İbnü'z-Zeyyât şeklinde geçiyor. Ancak doğrusu Abdülmelik ez-Zeyyât'tır." (Hatîb, *Târih*, 12/185) diyerek Simsâr → Saffâr → İbn Kâni' tariki ile gelen rivayetleri bir kitaptan aktardığını açık etmektedir. Bu eser *Kitâbu't-Târih/Vefeyât* olmalıdır.

⁹³⁶ Hatîb, *Târih*, 1/501, 1/518, 2/189, 14/219, 5/374, 12/71, 5/162, 2/115, 2/126, 2/229-230, 2/261, 2/292, 2/297, 2/464, 2/505, 2/506, 2/586, 13/377, 6/163, 11/317, 14/459, 5/159, 9/514, 13/64, 16/429, 5/470, 6/392, 7/42, 12/222, 13/215, 4/120, 7/291, 6/544, 13/69, 13/245, 13/305, 4/674, 6/182, 11/17, 13/257, 3/335, 5/343, 7/425, 7/469, 8/435, 11/220, 12/287, 3/22, 7/292, 8/112, 12/410, 13/72, 6/141, 6/300, 11/581, 12/507, 6/75, 6/292, 11/67, 3/179, 4/348, 5/264, 6/307, 10/259, 3/310, 3/360, 6/308, 10/149, 10/370, 13/179, 13/73, 13/259, 13/514, 14/469, 8/437, 11/22, 8/119, 11/22, 12/67, 13/310, 5/56, 8/121, 11/24, 11/85, 12/252, 4/401, 12/287, 16/105, 7/92, 7/433, 9/220, 14/454, 3/337, 4/520, 7/65, 10/154, 12/70, 13/218, 3/234, 6/56, 7/435, 16/431, 4/411, 5/461, 6/410, 7/93, 11/339, 12/72, 12/345, 13/76, 13/537, 2/103, 5/24, 11/341, 13/476, 3/30, 8/206, 9/40, 3/218, 14/51, 3/249, 4/132, 4/133, 4/195, 4/196, 6/318, 8/209, 8/211, 8/237, 11/345, 12/72, 14/52, 3/472, 12/184, 11/347, 13/86, 14/53, 2/14, 4/134, 5/462, 6/540, 11/348, 13/460, 2/382, 2/524, 6/10, 16/573, 2/85, 2/305, 7/135, 11/215, 13/95, 6/394, 7/301 vd.

⁹³⁷ Hatîb, *Târih*, 4/330, 13/514, 15/253 vd.

⁹³⁸ Hatîb, *Târih*, 7/340, 8/434, 11/22, 13/512 vd.

râvilerin ikâmet ettikleri mahallelere⁹³⁹ dair bilgi verdiği görülmektedir. Hatîb el-Bağdâdî'nin aktardığı bilgilerden yola çıkarak *Kitâbu't-târîh/Kitâbu'l-vefeyât*'ın hadis râvilerinin vefat tarihlerini kısaca zikreden bir liste çalışmasından ibaret olduğu söylenebilir. Sadece dört yerde râviler hakkında değerlendirme yapan İbn Kâni' iki kere "zayıf",⁹⁴⁰ bir kere "tenkid edilmiştir",⁹⁴¹ bir kere de "Hadisi yazılmaz! Hadis uydururdu."⁹⁴² diyerek râvileri cerh etmiştir. İbn Kâni'den ricâl bilgisi rivayet eden öğrencileri tanıtılacaktır.

Ebû Muhammed Abdullah b. Osman es-Saffâr (öl. 382/992): Hatîb el-Bağdâdî'nin Abdülbâkî İbn Kâni'den yaptığı iktibasların neredeyse tamamı Simsâr → Saffâr tarikindedir. Bu iki muhaddisin İbn Kâni'nin *Kitâbu't-târîh*'inin râvisi olduğu anlaşılmaktadır. Saffâr, İbn Kâni' dışında Muhammed b. Nuh el-Cündîşâbûrî, Kadı Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî ve Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî gibi hâfiz ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis veya rical bilgisi rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Hallâl, Ahmed b. Muhammed el-Atîkî ve Ebu'l-Kasım et-Tenûhî gibi önemli muhaddisler zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁹⁴³

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Kaşîş es-Simsâr el-Harbî (437): İbn Kâni'nin *Kitâbu't-târîh*'ini Saffâr'dan rivâyet eden Ebu'l-Hasan es-Simsâr 356/966 yılında Bağdat'ta doğmuş ve hayatının 44 yılını 4./10. asırda yaşamıştır. Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Bekir İbn Şâzân ve Abdullah b. Osman es-Saffâr gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis yazmış ve hadis rivayetinde sadûk olduğunu söylemiştir.⁹⁴⁴

Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa el-Kâtîb el-Merzubânî (öl. 384/994): Kadı Ahmed b. Kâmil'den de ricâl bilgisi rivayet ettiği için bir önceki başlıkta tanıtılmıştır. Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Varrâk (öl. 422/1030): Ebû Ubeydullah el-Merzubânî aracılığıyla İbn Kâni'den ricâl bilgisi

⁹³⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/261, 3/179, 4/401, 5/264, 6/300 vd.

⁹⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, 7/340, 8/434.

⁹⁴¹ Hatîb, *Târîh*, 11/22.

⁹⁴² Hatîb, *Târîh*, 13/512.

⁹⁴³ Hatîb, *Târîh*, 11/225-226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/363; Zehebî, *Târîh*, 8/535.

⁹⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 13/584; Zehebî, *Târîh*, 9/567; Kasım Ali Sa'd, *Cemhere*, 2/862.

aktarmıştır. Az miktarda hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.⁹⁴⁵

4. Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer (öl. 380/990)

Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer'in, hadis rivayetinde makbul bir râvi olmadığı, itikâdî görüşlerinin propagandasını yapan bir Mutezilî olduğu ifade edilmiştir. Bazı muhaddisler ondan hadis rivayet etmenin doğru olmadığını söylemiştir. Bununla birlikte o mahkemelerde şahitlik eden profesyonel şahitlerden (mu'addel) biridir.⁹⁴⁶ Binaenaleyh onun karakter olarak güvenilir bir kişi olduğu fakat propagandasını yaptığı inanç sistemi gereğince kendisinden hadis rivayet edilmemesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Talha b. Muhammed'in *Ahbâru'l-kudât* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ali b. Muhasin et-Tenûhî ve Ubeydullah b. Ebu'l-Feth tarihi ile bu eserden 200'e yakın iktibasta bulunmaktadır. Hatîb, genel metodu sebebiyle kitap ismi zikretmemekte, sadece isnadları zikretmekle yetinmektedir. Fakat bir yerde isnadı verdikten sonra "Talha b. Muhammed b. Cafer *Tesmiyetü kudâtı Bağdâd*'da bize haber verdi ki..."⁹⁴⁸ diyerek *Ahbâru'l-kudât* adlı esere atıf yapmıştır. *Ahbâru'l-kudât* günümüze ulaşamamıştır. Bağdat'ın Enbar Üniversitesi akademisyenleri İman Mahmud Hammâdî el-Ubeydî ve Latif Halef Muhammed ed-Düleymî tarafından neşredilen bir makalede kaynaklarda *Ahbâru'l-kudât*'a yapılan atıflar derlenerek eser gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Önce Talha b. Muhammed'in bilgileri naklettiği kaynaklar ve hocaları tespit edilerek giriş yapılmış; ardından Talha b. Muhammed'e atfedilen rivayetler derlenmiştir.⁹⁴⁹

⁹⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 4/160-161.

⁹⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 10/480-481; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/342; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/317; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 201; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 4/357; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/422; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/229.

⁹⁴⁷ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 188; Zehebî, *Siyer*, 12/380; Zehebî, *Târîh*, 8/478.

⁹⁴⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/53.

⁹⁴⁹ İman Mahmud Hammâdî el-Ubeydî - Latif Halef Muhammed ed-Düleymî, "Nusûs mefkûde min kitâbi Ahbâri'l-kudât li Ebi'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhid (t. 380 h.) cem' ve dirâse ve tahkik", *Mecelletü Dirâsât fi't-târîh ve'l-âsâr* 59 (Haziran 2017), 104-255.

Hatîb el-Bağdâdî'nin yaptığı rivayetler incelendiğinde bu eserin sadece bir liste çalışması olmadığı, kadıların hayatlarına dair çeşitli bilgilerin verildiği bir biyografi eseri olduğu anlaşılmaktadır. Hatîb'in yaptığı iktibaslarda görüldüğü üzere Talha b. Muhammed bu esede kadıların atanması, yaşantıları ve hadis rivayeti hakkındaki durumları ile ilgili bilgi verdiği,⁹⁵⁰ onların vefat tarihlerini zikrettiği⁹⁵¹ ve az da olsa onların hadis rivayetindeki güvenilirlik durumlarına yönelik cerh-ta'dîl değerlendirmesi yaptığı görülmektedir. Talha b. Muhammed sadece 3 yerde cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapmış, bunların birinde "Hadis rivayetinde yalan söylüyor."⁹⁵² diğer ikisinde ise "sika"⁹⁵³ lâfızlarını kullanmıştır.

Biyografilerini zikrettiği kadılar hakkında söylediği "Hadis rivayet ettiğini bilmiyorum",⁹⁵⁴ "Hadis rivayetinde yalan söylerdi",⁹⁵⁵ "Ondan hadis rivayet edilmiştir."⁹⁵⁶ "Çok hadis rivayet etmiştir."⁹⁵⁷ "Ashâbu'l-hadîstendir. İnsanlar ondan çok hadis rivayet etmiştir."⁹⁵⁸ gibi sözleriyle onların hadis rivayeti konusundaki durumlarına özellikle değinen Talha b. Muhammed, bu tutumuyla hadis ilmine olan ilgisini açığa vurmaktadır.

Kendisinden en fazla rivayette bulunan öğrencisi Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed İbnü's-Sevâdî el-Ezherî es-Sayrafi'dir. Ezherî, Talha b. Muhammed'den 100'e yakın ricâl bilgisi veya vefat tarihi rivayet etmiştir.⁹⁵⁹ Diğer öğrencisi Ebu'l-

⁹⁵⁰ Hatîb, *Târih*, 2/153, 2/601, 3/188, 3/380, 3/405, 3/451, 3/471, 3/705, 5/381, 6/142, 6/519, 7/217, 7/275, 8/314.

⁹⁵¹ Hatîb, *Târih*, 2/88, 2/147, 2/191, 2/229, 2/249, 2/252, 2/292, 2/296, 2/303, 2/375, 2/384, 2/508, 2/524, 2/590, 3/22, 3/31.

⁹⁵² Hatîb, *Târih*, 2/606.

⁹⁵³ Hatîb, *Târih*, 4/201, 5/53.

⁹⁵⁴ Hatîb, *Târih*, 3/417.

⁹⁵⁵ Hatîb, *Târih*, 2/606.

⁹⁵⁶ Hatîb, *Târih*, 3/535.

⁹⁵⁷ Hatîb, *Târih*, 6/220.

⁹⁵⁸ Hatîb, *Târih*, 6/519.

⁹⁵⁹ Hatîb, *Târih*, 5/159, 13/64, 4/296, 13/67, 13/333, 2/292, 13/69, 13/245, 13/305, 4/674, 6/182, 10/86, 13/257, 2/590, 12/287, 3/22, 6/170, 12/410, 13/72, 2/296, 2/375, 4/192, 6/141, 8/252, 11/581, 12/506, 5/370, 6/302, 11/67, 4/348, 5/264, 7/90, 7/427, 8/437, 12/65, 13/73, 11/22, 2/508, 9/494, 5/142, 11/85, 12/252, 2/303, 3/656, 8/569, 5/376, 7/433, 8/133, 4/520, 12/328, 3/466, 6/214, 6/377, 7/298, 7/435, 5/461, 6/410, 11/339, 13/76, 8/443, 9/431, 11/341, 3/30, 6/229, 7/437, 8/206, 9/57, 8/138, 8/211, 9/41, 11/345, 3/573, 6/49, 13/545, 2/248, 9/223, 11/30, 11/348, 6/242, 10/90, 12/73, 2/382, 2/524, 9/58, 4/681, 11/587, 13/93, 7/135, 8/594, 13/95, 3/476, 8/253, 11/317, 6/392, 3/335, 2/229, 16/631, 2/85.

Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî'dir.⁹⁶⁰ Bu iki önemli muhaddis müstakil başlıklar altında tanıtılacaktır.

5. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât (öl. 384/994)

“Bağdatlı Hadis Hâfızları” başlığı altında tanıtılmıştır.⁹⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'tan 100'e yakın iktibas yapmıştır. Bu iktibaslardan çoğu “İbnü'l-Furât'ın kitabında okuduğum üzere...” ve “Bana İbnü'l-Furât'tan tahdîs edildiği üzere...” lafızlarıyla doğrudan onun kitabından yapılmıştır. Az miktardaki rivayet ise Ebu'l-Kasım el-Ezherî tarihi ile aktarılmıştır.⁹⁶² Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Furât'ın iktibas yaptığı eserinin adını zikretmemiştir. Bir yerde “Ebu'l-Hasan Muhammed b. abbas İbnü'l-Furât'ın aslından okudum”⁹⁶³ demektedir. Bu sözü onun İbnü'l-Furât'ın eserinin müellif nüshasına sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda kitaplarının adı zikredilmese de İbnü'l-Furât'ın çok sayıda târîh eseri olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶⁴ Bu eserler günümüze ulaşamamıştır. Zira İbnü'l-Furât ömrünü ölene kadar hadis ve ricâl bilgisi yazmaya adanmış ve derlediği rivayet birikiminin çok azını rivayet etmiştir.⁹⁶⁵ Bu da eserlerinin sonraki nesillere intikâlini engellemiş olmalıdır. Fakat Hatîb el-Bağdâdî ve diğer tarih müelliflerinin ondan yaptığı nakiller eserlerinin içerdiği bazı rivayetlerin günümüze ulaşmasına vesile olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî kaynaklarda sözü edilen bu eserlerden birinden iktibasta bulunmuş olmalıdır.

Hatîb el-Bağdâdî'nin ondan aktardığı rivayetler incelendiğinde İbnü'l-Furât'ın adı meçhul bu eserinde hadis râvilerinin kimlik bilgilerini ve onlara dair

⁹⁶⁰ Hatîb, *Târîh*, Hatîb'in onun aracılığıyla Talha b. Muhammed'den yaptığı iktibaslara örnek için bk. 5/56,13/85, 5/381, 3/451, 5/53, 4/636.

⁹⁶¹ Biyografisi ve biyografi kaynakları için bk. s. 169.

⁹⁶² Ezherî tarihi ile aktardığı rivayetlere örnek olarak bk. Hatîb, *Târîh*, 12/76, 16/346, 7/301, 8/386, 12/81, 9/166, 6/51, 8/546, 12/81, 12/514, 13/121, 13/251, 6/507.

⁹⁶³ Hatîb, *Târîh*, 16/237.

⁹⁶⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/207; Zehebî, *Siyer*, 12/443; Zehebî, *Târîh*, 8/563; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 3/161; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/183.

⁹⁶⁵ Hatîb, *Târîh*, 4/207-208.

çeşitli bilgiler zikrettiği,⁹⁶⁶ doğum⁹⁶⁷ ve vefat⁹⁶⁸ tarihlerini kaydettiği ve onların hadis rivayetinde güvenilirlik durumlarına dair cerh-ta'dîl değerlendirmeleri yaptığı görülmektedir. Râviler hakkında cerh ta'dîl değerlendirmesi yaparken “sika”,⁹⁶⁹ “sika cemîlu'l-emr”,⁹⁷⁰ “cemîlu'l-emr”,⁹⁷¹ “sika mestur”,⁹⁷² “mestur”,⁹⁷³ “karîbu'l-emr”,⁹⁷⁴ “muhallit”,⁹⁷⁵ “halleta”,⁹⁷⁶ “hasenu'l-usûl”,⁹⁷⁷ “ğayru sika”,⁹⁷⁸ “lem yekun bi'l-mahmûd”,⁹⁷⁹ “ğayru mahmûd”,⁹⁸⁰ “mezmûmun fi'r-rivâye”,⁹⁸¹ “fihi ba'du't-tesâhül”⁹⁸² lâfızlarını kullanmıştır. Ashâbu'l-hadîsin genelinde bulunan mezheb hassasiyetine İbnü'l-Furât'ın da sahip olduğu görülmektedir. Râvi değerlendirmelerine bu hassasiyet yansımış olup onların mezhebi eğilimlerini rafidî⁹⁸³, cemîlu'l-mezheb⁹⁸⁴, ğayru mahmûdi'l-mezheb⁹⁸⁵, mübtedi⁹⁸⁶, redû'l-mezheb⁹⁸⁷, lehû mezhebun fi't-teşeyyü'⁹⁸⁸ sözleriyle ifade etmiştir.

⁹⁶⁶ Hatîb, *Târih*, 2/74, 2/469, 2/479, 2/614, 2/615, 4/501, 5/117, 7/571, 8/317, 9/331, 13/130, 15/231, 16/31.

⁹⁶⁷ Hatîb, *Târih*, 4/145, 4/358, 5/584, 13/549, 13/560, 15/163, 16/347.

⁹⁶⁸ Hatîb, *Târih*, 2/88, 2/91, 2/137, 2/307, 2/533, 4/142, 4/223, 4/272, 4/358, 4/501, 5/112, 5/540, 6/222, 8/275, 8/386, 11/385, 12/76, 13/130, 13/558, 13/611, 15/97.

⁹⁶⁹ Hatîb, *Târih*, 2/469, 4/358, 11/99, 12/81, 12/83.

⁹⁷⁰ Hatîb, *Târih*, 2/74, 2/91, 2/615, 4/645, 13/121.

⁹⁷¹ Hatîb, *Târih*, 3/68.

⁹⁷² Hatîb, *Târih*, 1/137, 3/492, 3/711, 11/385, 13/251.

⁹⁷³ Hatîb, *Târih*, 15/97.

⁹⁷⁴ Hatîb, *Târih*, 2/533.

⁹⁷⁵ Hatîb, *Târih*, 2/614, 13/558.

⁹⁷⁶ Hatîb, *Târih*, 5/117, 13/611.

⁹⁷⁷ Hatîb, *Târih*, 3/492.

⁹⁷⁸ Hatîb, *Târih*, 4/272.

⁹⁷⁹ Hatîb, *Târih*, 4/683.

⁹⁸⁰ Hatîb, *Târih*, 13/558.

⁹⁸¹ Hatîb, *Târih*, 5/170.

⁹⁸² Hatîb, *Târih*, 13/560.

⁹⁸³ Hatîb, *Târih*, 2/469.

⁹⁸⁴ Hatîb, *Târih*, 3/711, 11/99, 13/251.

⁹⁸⁵ Hatîb, *Târih*, 4/272.

⁹⁸⁶ Hatîb, *Târih*, 12/76.

⁹⁸⁷ Hatîb, *Târih*, 13/130.

⁹⁸⁸ Hatîb, *Târih*, 13/560.

6. Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (öl. 385/995)

“Bağdatlı Hadis Hâfizları” başlığı altında tanıtılmıştır.⁹⁸⁹ Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, hadis ilminin birçok branşında döneminin en önde gelen isimlerinden biridir. Hatîb el-Bağdâdî'ye göre hadis ilmi, râvilerin kimlik bilgileri ve güvenilirlik durumları konusunda zirve kabul edilen bir âlimdir.⁹⁹⁰ Hadis hafızlarından Ebû Muhammed Abdülğani b. Sa'îd el-Mısırî (öl. 409/1018) Dârekutnî'yi Ali b. el-Medîni ve Musa b. Harun ile eş tutmuş, bu üç âlimin kendi dönemlerinde hadis ilminde en güzel değerlendirmeler yapan kişiler olduğunu söylemiştir.⁹⁹¹ Dârekutnî'den yapılan iktibaslar onun hakkında yapılan bu iki değerlendirmeyi desteklemektedir. Dârekutnî sonrasında ricâl bilgisine dair değerlendirme yapan ve eser telif eden hiç kimse ona atıf yapmaktan müstağni kalamamıştır. Hatîb el-Bağdâdî Dârekutnî'den 20 farklı tarikten rical bilgisi nakletmiştir. Bu tariklerde adı geçen muhaddislerden anlaşılmaktadır ki dönemin ricâl âlimlerinin neredeyse tamamı ondan rical bilgisi rivayet etmiştir. Bu kişiler Hamza b. Yûsuf es-Sehmî,⁹⁹² Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ali et-Tevvezî,⁹⁹³ Ebû Bekir el-Berkânî,⁹⁹⁴ Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî,⁹⁹⁵ Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî,⁹⁹⁶ Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Cevherî,⁹⁹⁷ Ubeydullah b. Ahmed b. Osman es-Sayrafî,⁹⁹⁸ Abdülaziz b. Ali el-

⁹⁸⁹ Biyografisi ve biyografi kaynakları için bk. s. 170.

⁹⁹⁰ Hatîb, *Târih*, 13/488.

⁹⁹¹ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 43/101; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/58; Makdisî, *el-Kemâl*, 7/392; Sübkî, *Tabakât*, 3/465.

⁹⁹² Hatîb Ali b. Muhammed b. Nasr → Hamza b. Yûsuf es-Sehmî → Dârekutnî tarihi ile Hamza'nın Dârekutnî'ye râvilerin güvenilirlik durumları hakkında sorduğu sorulara verdiği cevapları derlediği *Suâlât*'ından nakiller yapmaktadır. Bk. Hatîb, *Târih*, 6/211, 6/431, 8/256, 8/294, 6/264, 7/9, 7/418, 7/591, 11/317, 5/566, 8/105, 9/514, 13/64, 2/125, 6/392, 7/41, 3/20, 13/69, 4/674, 6/191, 7/424, 8/108, 8/109, 8/307, 15/58-59, 2/590, 5/340, 8/434-435, 13/387, 3/21, 8/112, 9/38, 2/375, 9/262-263, 9/354, 6/75, 11/67, 4/346, 7/427, 14/449, 3/661, 5/372, 8/436, 4/123, 3/23, 7/430, 8/663, 7/594, 6/173, 8/119, 16/343, 8/123, 8/379, 2/66, 7/433, 2/596, 4/570, 6/213-214, 6/571, 5/23, 3/572, 6/49, 4/501, 5/462, 11/67, 5/587, 7/305, 2/613, 13/137, 8/156, 4/347.

⁹⁹³ Hatîb, *Târih*, 12/87.

⁹⁹⁴ Hatîb açıkça kitap ismi zikretmese de muhtemelen Berkânî'nin *Suâlât*'ından nakiller yapmaktadır. Zira Berkânî bazı rivayetlerin başında: “*Dârekutnî'ye sordum...*” diyerek söze başlamaktadır. Bk. Hatîb, *Târih*, 4/571, 4/674, 5/342, 6/429, 16/343, 14/46, 15/404, 5/539, 6/239, 6/410, 12/71, 13/505, 6/229, 6/229, 11/347, 13/445, 6/158, 13/313, 12/77, 7/420, 6/195.

⁹⁹⁵ Bk. Hatîb, *Târih*, 6/61.

⁹⁹⁶ Hatîb, *Târih*, 6/293, 15/404, 3/484, 10/447, 6/544, 7/591, 7/52, 5/342, 6/176, 11/220, 6/558, 12/287, 14/46, 15/404, 7/298, 13/311, 5/507, 9/223, 2/305, 13/387, 2/4/68, 7/426, 2/557, 9/220, 6/409, 16/430, 7/135, 7/301, 13/100, 4/515, 9/224.

⁹⁹⁷ Hatîb, *Târih*, 13/126.

⁹⁹⁸ Hatîb, *Târih*, 2/66, 7/9, 7/305.

Ezecî,⁹⁹⁹ Abdülkerim b. Muhammed b. Ahmed el-Mehâmîlî,¹⁰⁰⁰ Abdüssamed b. Ali el-Hâşimî,¹⁰⁰¹ Ahmed b. Muhammed el-Ğalib,¹⁰⁰² Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Hallâl,¹⁰⁰³ Ebû Hâzim Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ,¹⁰⁰⁴ Ebû Tahir Hamza b. Muhammed b. Tahir ed-Dekkâk,¹⁰⁰⁵ Hasan b. Ebû Talib,¹⁰⁰⁶ Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Feth el-Harbî,¹⁰⁰⁷ Ubeydullah b. Ebu'l-Feth,¹⁰⁰⁸ Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebu'l-Fevâris,¹⁰⁰⁹ Ebu'l-Hasan Muhammed b. İsmail b. Ömer el-Becelî,¹⁰¹⁰ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'dir.¹⁰¹¹

Darekutnî, kendisinden sonraki ricâl edebiyatına kaynaklık eden çok sayıda eser telif etmiştir. Bu eserler kısaca zikredilecektir. *Zikru esmâi't-tâbi'in ve men ba'dehüm minmen sahhât rivâyetuhû 'ani's-sikât 'inde'l-Buhârî ve Müslim: Bûrân ed-Dannâvî ve Kemal Yusuf el-Hût tahkiki* ile iki cilt halinde basılmıştır.¹⁰¹² Yazma nüshalarından biri Laleli Kütüphanesi'nde,¹⁰¹³ bir diğeri ise Köprülü Kütüphanesi'nde¹⁰¹⁴ bulunmaktadır. *Esmâu's-sahâbeti'lleti ittefeka fihâ el-Buhârî ve Müslim vemen inferade bihi küllün minhümâ: Câbir b. Abdullah es-Serî'* tarafından yayınlanmıştır.¹⁰¹⁵ Yazma nüshalarından biri Kâhire Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰¹⁶ *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâi'r-ricâl: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir* tarafından beş cilt olarak yayımlanmıştır.¹⁰¹⁷ Eserin yazma nüshalarından biri Saray Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰¹⁸ *Ricâlu'l-Buhârî ve Müslim: Eserin*

⁹⁹⁹ Hatîb, *Târîh*, 3/466, 4/411.

¹⁰⁰⁰ Hatîb, *Târîh*, 3/127, 10/472, 8/730, 2/185.

¹⁰⁰¹ Hatîb, *Târîh*, 4/411.

¹⁰⁰² Hatîb, *Târîh*, 6/173, 4/519, 3/465-466, 6/222, 3/171.

¹⁰⁰³ Hatîb, *Târîh*, 6/56, 14/446, 13/245, 7/90.

¹⁰⁰⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/85.

¹⁰⁰⁵ Hatîb, *Târîh*, 11/328, 11/332, 13/494.

¹⁰⁰⁶ Hatîb, *Târîh*, 5/301, 2/245.

¹⁰⁰⁷ Hatîb, *Târîh*, 5/342, 3/234, 11/339, 13/218, 8/569.

¹⁰⁰⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/475, 7/592, 5/142, 5/142, 6/570-571, 2/103, 8/228.

¹⁰⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, 10/499, 8/382.

¹⁰¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 8/569, 3/466.

¹⁰¹¹ Hatîb, Sülemî'nin *Suâlât*'ından nakiller yapmaktadır. bk Hatîb, *Târîh*, 5/137, 10/448, 11/140, 11/332, 6/195, 11/366.

¹⁰¹² Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1985.

¹⁰¹³ 2089/4 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/421).

¹⁰¹⁴ 40 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/421).

¹⁰¹⁵ Riyâd: Dâru'l-'Asime, 1433/2012.

¹⁰¹⁶ 8/18 Mecmû 103 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

¹⁰¹⁷ Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986.

¹⁰¹⁸ Medine Bölümü 464 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

yazma nüshalarından biri Haydarâbâd Âsıfiyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁰¹⁹ *Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn*: Muhammed es-Sabbâğ'ın tahkikiyle 1980 yılında Beyrut'ta, Muvaffak b. Abdullah'ın tahkikiyle 1984 yılında Riyad'da¹⁰²⁰ ve Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî tarafından 1406/1986 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.¹⁰²¹ Ayrıca eserin mahtut nüshalarından bazıları Ayasofya Kütüphanesi¹⁰²² ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde¹⁰²³ bulunmaktadır. *Kitâbu'l-ihve ve'l-uhuvve (ehavât)*: Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁰²⁴ Eserin 7./13. asra ait bir yazma nüshası Chester Beatty Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁰²⁵ *Zikru kavmin mâ ahrace lehum el-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayimâ ve da'afehum en-Nesâî fî Kitâbi'd-Du'afâ*: Yazma nüshalarından biri Topkapı III. Ahmet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰²⁶ *Zikru's-sahâbe ellezîne sahhati'r-rivâyetü 'anhüm ve leysü fî's-Sahîhayn*: Eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁰²⁷

Bazı öğrencilerinin hadis râvilerinin güvenilirlik durumları hakkında Dârekutnî'ye sordukları sorular ve onun verdiği cevapları derlemeleri suretiyle telif ettikleri suâlâtlar ricâl edebiyatına önemli katkılar sunmuştur. Hatîb el-Bağdâdî'nin Dârekutnî'den aktardığı ricâl bilgilerinin çoğunu bu suâlâtlardan rivayet etmesi hacmi küçük bu eserlerin etkisini göstermektedir. Bu eserler şunlardır: *Suâlâtu'l-Hâkim en-Nîsâbûrî li'd-Dârekutnî*: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁰²⁸ Eserin yazma nüshalarından biri Saray Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰²⁹ *Suâlâtu Ebî Bekr el-Berkânî li'd-Dârekutnî*: Bir baskısı Mecdî Seyyid İbrahim'in tahkikiyle,¹⁰³⁰ bir diğeri Abdurrahim Muhammed el-Kaşkârî'nin tahkikiyle yapılmıştır.¹⁰³¹ Ayrıca Halil Hasan Hammâde tarafından

¹⁰¹⁹ Ricâl Bölümü 172 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

¹⁰²⁰ Güler, *Literatür*, 256.

¹⁰²¹ Çakan, "Dârekutnî", 8/488-490.

¹⁰²² 3405 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/420; Elbânî, *Fihris*, 373).

¹⁰²³ Hadis Bölümü 369 ve Mecmû 124 (vr. 11-22) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/420; Elbânî, *Fihris*, 373).

¹⁰²⁴ Riyad: Dâru'r-Râye, 1413/1993.

¹⁰²⁵ 54-62 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424).

¹⁰²⁶ 624/21 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

¹⁰²⁷ Mecmû 831 numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 372-373).

¹⁰²⁸ Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.

¹⁰²⁹ III. Ahmet Bölümü 624/23 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

¹⁰³⁰ Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1404/1984.

¹⁰³¹ Güler, *Literatür*, 256-257.

tahkik edilerek yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur.¹⁰³² Eserin yazma nüshaları ise Saray Kütüphanesi¹⁰³³ ve Kâhire Kütüphanesi'nde¹⁰³⁴ bulunmaktadır. *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*: Bir neşri Süleyman Ateş'in tahkikiyle 1408 yılında Riyad'da¹⁰³⁵ bir diğeri Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid ve Halid b. Abdurrahman el-Cüreysî başkanlığında bir heyetin tahkikiyle 1427 yılında Riyad'da yapılmıştır. Eserin yazma nüshalarından biri Saray Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰³⁶ *Suâlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dârekutnî*: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁰³⁷ Eserin yazma nüshalarından biri Saray Kütüphanesi'nde¹⁰³⁸ bir diğeri ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde¹⁰³⁹ bulunmaktadır. *Suâlâtü Ebî Abdillah İbn Bükeyr ve ğayrihî li Ebi'l-Hasan ed-Dârekutnî*: Ali Hasan Ali Abdülhamid tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁰⁴⁰

Dârekutnî'nin ricâl edebiyatına katkı sunan eserleri arasında *Sünen* adlı eseri de zikredilmelidir. Zira Dârekutnî *Sünen*'inde hadis ricâline dair birçok değerlendirme yapmıştır. Nâsiruddin Muhammed b. Abdurrahman İbn Züreyk (öl. 803/1401) bu değerlendirmeleri derleyerek *Men tekelleme fihi ed-Dârekutnî fi Kitâbi's-Sünen mine'd-du'afâ ve'l-metrûkîn ve'l-mecrûhîn*¹⁰⁴¹ adını verdiği bir eser telif etmiştir. Dolayısıyla *Sünen*, rivayet eseri olmakla birlikte cerh-ta'dîl ilmine de katkı sunmuştur.

7. Ebu Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn (öl. 385/996)

“Bağdatlı Hadis Hâfızları” başlığı altında tanıtılmıştır.¹⁰⁴² Bazı muhaddislerce hadis ilmindeki bilgi seviyesi eleştirilse de telif ettiği geniş hacimli eserler sayesinde dönemine kadar gelen ilmî birikimi sonraki nesillere aktarması başlı başına büyük bir

¹⁰³² Riyâd: Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1403.

¹⁰³³ III. Ahmet Bölümü 624/12 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

¹⁰³⁴ 1/106 Hadis Bölümü 1558 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

¹⁰³⁵ Güler, *Literatür*, 256.

¹⁰³⁶ III. Ahmet Bölümü 624/16 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

¹⁰³⁷ Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.

¹⁰³⁸ III. Ahmet Bölümü 624/12 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424; Elbânî, *Fihris*, 374).

¹⁰³⁹ Mecmû 111 vr. 209-215 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424; Elbânî, *Fihris*, 374).

¹⁰⁴⁰ Ammân: Dâru Ammâr, 1408/1988.

¹⁰⁴¹ Eser Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye bi-Devleti Katar, 1428/2007)

¹⁰⁴² Biyografisi ve biyografî kaynakları için bk. s. 170.

hizmet olarak görülmüştür.¹⁰⁴³ Hatîb el-Bağdâdî ondan dört tarikle çok sayıda ricâl bilgisi rivayet etmiştir. En çok bilgi aktardığı tarik oğlu Ubeydullah tarikidir.¹⁰⁴⁴ Bunun dışında Abdülkerim b. Muhammed b. Ahmed ed-Dabbî,¹⁰⁴⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Ömer ed-Dâvûdî¹⁰⁴⁶ ve Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Mücehhiz el-'Atîkî¹⁰⁴⁷ tariki ile de ricâl bilgisi rivayet etmiştir. Ali Osman Koçkuzu, Hatîb'in *Târîh*'inde İbn Şâhîn'den yaptığı iktibasları *et-Târîhu'l-kebîr*'inden rivayet ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴⁸

Ebû Hafs İbn Şâhîn'in ricâle dair eserleri şunlardır: *Târîhu esmâi's-sikât min men nukle 'anhumu'l-'ilm*: Subhî es-Sâmerrâî¹⁰⁴⁹ ve Abdülmü'tî Emîn Kal'acî¹⁰⁵⁰ tarafından yayınlanmıştır. Sa'dî el-Hâşimî, zikredilen bu iki baskıda hata ve eksiklikler bulunduğunu gerekçesiyle eksik ve hatalı gördüğü kısımları *Nusûs sâkita min Tabakâti esmâi's-sikât li İbn Şâhîn* adıyla yayımlamıştır.¹⁰⁵¹ Ayrıca eserin mahtût nüshalarından biri San'a el-Câmi'u'l-Kebîr Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰⁵² *Târîhu esmâi'd-du'afâ ve'l-kezzâbîn*: Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kâşgarî'nin tahkikiyle yayınlanmıştır.¹⁰⁵³ *Zikru men ihtelefe'l-'ulemâ ve nukkâdu'l-hadîs fîhi*: Hammad b. Muhammed el-Ensârî'nin tahkikiyle¹⁰⁵⁴ ve Ebû Muaz Târik b. Avdallah Muhammed'in talikiyle¹⁰⁵⁵ basılmıştır. İbn Şâhîn'in kaynaklarda zikredilen fakat günümüze ulaştığı henüz bilinmeyen diğer ricâl eserleri

¹⁰⁴³ Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368.

¹⁰⁴⁴ Bk. Hatîb, *Târîh*, 6/317, 6/46, 15/59, 3/335, 10/340, 6/293, 6/173, 8/118, 11/22, 6/371, 10/154, 7/298, 13/313, 15/63, 8/123, 6/286, 4/348, 2/229, 2/244, 6/408, 6/423, 7/463, 11/582, 11/333-334, 2/230, 3/28, 16/344, 5/506, 10/88, 14/270, 13/76, 13/535, 5/379, 13/444, 11/341, 11/141, 8/513.

¹⁰⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 16/342.

¹⁰⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 11/326.

¹⁰⁴⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/345.

¹⁰⁴⁸ Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368.

¹⁰⁴⁹ Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1402/1982.

¹⁰⁵⁰ Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986.

¹⁰⁵¹ Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1407/1987.

¹⁰⁵² Mustalah Bölümü 12 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

¹⁰⁵³ Medine: 1409/1989 (bk. Güler, *Literatür*, 257).

¹⁰⁵⁴ Riyad: Mektebetü Advâi's-Selef, 1419/1999.

¹⁰⁵⁵ Kâhire: Mektebetü't-Terbiyyeti'l-İslâmiyye, 1412/1992.

şunlardır: *Men ravâ ‘an ebîhi mine’s-sahâbe ve’t-tâbi‘în,*¹⁰⁵⁶ *Ma‘rifetü’s-sahâbe,*¹⁰⁵⁷ *Mu‘cemu’s-şuyûh.*¹⁰⁵⁸

8. Ebu’l-Feth Muhammed b. Ahmed İbn Ebu’l-Fevâris (öl. 412/1021)

Ebu’l-Feth İbn Ebu’l-Fevâris 4./10. asrın önemli ricâl âlimlerinden biridir. Hatîb el-Bağdâdî’nin ondan yaptığı iktibaslar incelendiğinde bunların çoğunda kendi kanaatlerini ortaya koyduğu ve bu alanın uzmanı bir münekkid olduğu görülmektedir. Çok sayıda râvi hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan bazılarının doğum tarihleri,¹⁰⁵⁹ ikâmet ettikleri mahalleler,¹⁰⁶⁰ hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında bilgi verdiği, vefat târihlerini¹⁰⁶¹ ve defnedildikleri kabristanları¹⁰⁶² zikrettiği görülmektedir.

Râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında değerlendirme yaparken sika,¹⁰⁶³ sebt,¹⁰⁶⁴ me’mûn,¹⁰⁶⁵ emîn,¹⁰⁶⁶ mestûr,¹⁰⁶⁷ müteyakkız,¹⁰⁶⁸ hasenu’l-hıfz,¹⁰⁶⁹ hasenu’l-hadîs,¹⁰⁷⁰ karîbu’l-emr,¹⁰⁷¹ cemîlu’l-emr,¹⁰⁷² sâlihu’l-emr,¹⁰⁷³ lâ be’sse bih,¹⁰⁷⁴ seyyiu’l-hâl fi’l-hadîs,¹⁰⁷⁵ fihi nazar,¹⁰⁷⁶ fihi ba‘du’s-şey’,¹⁰⁷⁷ lem yekun min

¹⁰⁵⁶ Kettânî, *er-Risâle*, 163.

¹⁰⁵⁷ Kettânî, *er-Risâle*, 127.

¹⁰⁵⁸ Koçkuzu, “İbn Şâhîn”, 20/368.

¹⁰⁵⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/116, 2/165, 2/529, 2/532, 2/607, 2/611, 2/614, 3/341, 3/480, 3/493, 4/620, 5/312, 5/571.

¹⁰⁶⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/263, 2/533, 5/527 vd.

¹⁰⁶¹ Hatîb, *Târîh*, 2/108, 2/116, 2/152, 2/165, 2/196, 2/199, 2/201, 2/250, 2/311, 2/314, 2/528, 2/529, 2/532, 2/602, 2/611, 2/614, 3/35, 3/68, 3/130, 3/341, 3/491, 3/497, 3/503, 3/711, 4/41, 4/50, 4/142, 4/145, 4/146, 4/246, 4/272, 4/463, 4/620, 4/645, 5/114, 5/170, 5/172, 5/305, 5/317, 5/527, 5/571, 5/584, 5/585, 6/51, 6/215, 6/320, 6/509, 7/107 vd.

¹⁰⁶² Hatîb, *Târîh*, 3/491, 4/145, 5/114, 5/527 vd.

¹⁰⁶³ Hatîb, *Târîh*, 2/74, 2/311, 3/35, 3/491, 3/493, 3/711, 4/229, 4/358, 4/428, 4/463, 4/514, 4/645, 5/114, 5/305, 5/317, 5/527, 6/138, 6/470, 6/508, 12/110, 12/116, 12/236 vd.

¹⁰⁶⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/514, 5/317, 12/87,

¹⁰⁶⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/116, 2/529, 3/503, 4/428, 12/110,

¹⁰⁶⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/493, 4/428, 6/508,

¹⁰⁶⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/311, 2/529, 3/35, 3/493, 3/711, 5/117, 7/310, 12/87,

¹⁰⁶⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/390,

¹⁰⁶⁹ Hatîb, *Târîh*, 4/428,

¹⁰⁷⁰ Hatîb, *Târîh*, 12/236.

¹⁰⁷¹ Hatîb, *Târîh*, 2/532,

¹⁰⁷² Hatîb, *Târîh*, 8/519, 11/60.

¹⁰⁷³ Hatîb, *Târîh*, 4/147, 13/199, 14/461.

¹⁰⁷⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/201, 2/311, 6/325, 8/390, 12/82,

men yesluhu li's-sahîh,¹⁰⁷⁸ fihi ba'du't-tesâhül,¹⁰⁷⁹ fihi tesâhül,¹⁰⁸⁰ yetesâhelu,¹⁰⁸¹ kesîru't-tesâhül,¹⁰⁸² fihi tesâhül şedîd,¹⁰⁸³ fihi lîn,¹⁰⁸⁴ fihi ğafle ve tesâhül,¹⁰⁸⁵ lem yektub 'anhu kebîru ehad,¹⁰⁸⁶ lem yekun bi zâk,¹⁰⁸⁷ lem yekun bi-şey',¹⁰⁸⁸ lem yekun mahmûden fi'r-rivâye,¹⁰⁸⁹ da'îf,¹⁰⁹⁰ da'îf cidden,¹⁰⁹¹ da'îfu'l-hadîs,¹⁰⁹² müdellis,¹⁰⁹³ zâhib,¹⁰⁹⁴ halleta,¹⁰⁹⁵ muhallit,¹⁰⁹⁶ kâne yeda'u,¹⁰⁹⁷ kezzâb,¹⁰⁹⁸ âyetun ve nekâlun fi'r-rivâye¹⁰⁹⁹ lâfızlarını kullandığı görülmektedir.

Ashâbu'l-hadîsin itikâdi görüşleri hususunda hassas olan İbn Ebu'l-Fevâris birçok râvi hakkında mezheb esaslı değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmelerde hasenü'l-mezheb,¹¹⁰⁰ cemîlu'l-mezheb,¹¹⁰¹ redîu'l-mezheb,¹¹⁰² müştahirun bi'l-i'tizâl dâ'iyetun ileyh,¹¹⁰³ yezhebu ile'l-i'tizâl ve yed'û ileyh,¹¹⁰⁴ Mutezilî,¹¹⁰⁵ müttehemun bi'l-i'tizâl,¹¹⁰⁶ fihi i'tizâl ve teşeyyü',¹¹⁰⁷ râfidî ğâlî,¹¹⁰⁸ kâne lehû mezhebun habîs,¹¹⁰⁹

¹⁰⁷⁵ Hatîb, *Târîh*, 10/176, 13/372, 14/522,

¹⁰⁷⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/314, 2/614, 5/170, 13/117,

¹⁰⁷⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/532,

¹⁰⁷⁸ Hatîb, *Târîh*, 6/51.

¹⁰⁷⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/77, 2/390, 4/146, 11/602,

¹⁰⁸⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/168, 2/533, 4/145, 8/669, 11/367, 12/83, 13/224, 13/226,

¹⁰⁸¹ Hatîb, *Târîh*, 8/525.

¹⁰⁸² Hatîb, *Târîh*, 13/204.

¹⁰⁸³ Hatîb, *Târîh*, 3/68, 11/385, 13/448,

¹⁰⁸⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/108,

¹⁰⁸⁵ Hatîb, *Târîh*, 6/506.

¹⁰⁸⁶ Hatîb, *Târîh*, 8/504.

¹⁰⁸⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/165, 2/533, 4/145, 5/117, 12/229,

¹⁰⁸⁸ Hatîb, *Târîh*, 6/114.

¹⁰⁸⁹ Hatîb, *Târîh*, 6/506.

¹⁰⁹⁰ Hatîb, *Târîh*, 8/497.

¹⁰⁹¹ Hatîb, *Târîh*, 6/325, 13/223.

¹⁰⁹² Hatîb, *Târîh*, 3/227,

¹⁰⁹³ Hatîb, *Târîh*, 4/346,

¹⁰⁹⁴ Hatîb, *Târîh*, 6/114.

¹⁰⁹⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/528, 13/340,

¹⁰⁹⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/614, 13/316, 13/320,

¹⁰⁹⁷ Hatîb, *Târîh*, 5/342,

¹⁰⁹⁸ Hatîb, *Târîh*, 4/50,

¹⁰⁹⁹ Hatîb, *Târîh*, 10/176.

¹¹⁰⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/529, 3/35,

¹¹⁰¹ Hatîb, *Târîh*, 8/505, 13/196.

¹¹⁰² Hatîb, *Târîh*, 6/325, 14/461.

¹¹⁰³ Hatîb, *Târîh*, 6/471.

¹¹⁰⁴ Hatîb, *Târîh*, 10/480.

¹¹⁰⁵ Hatîb, *Târîh*, 14/461.

¹¹⁰⁶ Hatîb, *Târîh*, 8/218, 12/238.

¹¹⁰⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/229,

¹¹⁰⁸ Hatîb, *Târîh*, 10/176.

kâne yurmâ bi şey'in min mezhebi'l-felâsife, ¹¹¹⁰ yeteşeyye'u ¹¹¹¹ lâfızlarını kullanmıştır.

İbn Ebu'l-Fevâris'in *Esmâu men ittefeka'l-Buhârî ve Müslim 'alâ tashîhi'r-rivâyeti 'anh mine's-sahâbe radiyallahu 'anhum ve mâ inferede küllü vâhidin bi ihrâci hadîsîh* adındaki eseri Cabir b. Abdullah es-Serî' tarafından neşredilmiştir.¹¹¹²

Ebû Bekir el-Berkânî, Hasan b. Muhammed el-Hallâl ve Ahmed b. Ali et-Tevvezî gibi önemli isimler ondan ricâl bilgisi rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin çok sayıda rivayette bulunması da ricâl değerlendirmeleri hususunda ona olan itimadının bir göstergesidir. Ayrıca uzun yıllar boyunca hadis meclisleri öncesinde hadis imlâ edecek hocaların hadislerini intihâb etmiş olması¹¹¹³ onun ricâl ilminin yanı sıra rivayetlerin isnâd inceliklerini en üst seviyede bilen hâfızlardan biri olduğunu göstermektedir. Zira daha önce anlatıldığı gibi uzman bir hadis hâfızı imlâ meclisi akdedecek hocanın hadislerinden ulûv, teferrüd ve sıhhat gibi özel nitelikli rivâyetlerden bir seçki oluşturur. Hoca bu seçkiyi imlâ eder, meclise gelen tüm hâfız ve muhaddisler bu seçkiyi yazarlar. Dolayısıyla birçok muhaddisin dinleyeceği rivayetlere karar verme konumunda bulunması onun hadis hâfızları ve muhaddisler nezdindeki konumunu göstermektedir.

Onun ricâl ilmindeki uzmanlığına rağmen bazen peşin hükümlü olarak râviler hakkında görüş bildirdiği, sonra bu görüşünün hatalı olduğunu anlayıp görüşünden vazgeçtiği görülmektedir. O, Hatîb'in hadis hâfızı olarak nitelediği İbn Dûst'tan hadis dinleyenlere karşı çıkmış ve ondan hadis dinlemenin doğru olmadığını savunmuştur. Daha sonra onun hakkındaki kanaati değişmiş ve ondan hadis dinlemiştir.¹¹¹⁴

İbn Ebu'l-Fevâris'in müteşeddid bir münekkid olduğu söylenebilir. Ebu'l-Abbas Abdullah b. Musa el-Hâşimî (öl. 374/984) hadis münekkidlerinden Atîkî

¹¹⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, 12/229.

¹¹¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 12/516.

¹¹¹¹ Hatîb, *Târîh*, 13/340.

¹¹¹² Riyad: Dâru'l-Âsime, 1433/2012.

¹¹¹³ Hatîb, *Târîh*, 2/214.

¹¹¹⁴ Hatîb, *Târîh*, 6/322.

tarafından sika olarak değerlendirilmesine karşın İbn Ebu'l-Fevâris tarafından şiddetli tesâhüle sahip bir râvi olarak nitelenmiştir.¹¹¹⁵ Berkânî'nin: "Hakkında hayırdan başka bir şey duymadım" dediği bir râvi için "O biraz mütesahildi. Bu ilimde kendisine güvenilebilecek biri değildi. Kitapları çok kötüydü."¹¹¹⁶ demiştir. Ayrıca birçok râviyi mütesâhil oldukları gerekçesiyle eleştirmesi¹¹¹⁷ ve diğer münekkitlerden cerhe muhâtab olan bu râviler hakkında bu yönde bir eleştiri yapılmaması da onun müteşeddid olduğunu düşündürmektedir.

9. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (ö. 425/1034)

Berkânî 336/947 yılında doğmuş 425/1034 yılında vefat etmiştir. Hayatının ilk 64 yılını 4./10. asırda yaşamıştır. Daha da önemlisi 4./10. asırda yaşayan râviler hakkında değerlendirmeler yapmış bir ricâl otoritesidir. Bu sebeple çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan 500'e yakın iktibasta bulunmuştur. Söz konusu rivayetler incelendiğinde Berkânî'nin bizzat erişemediği râviler hakkında çok sayıda hocasından ricâl bilgisi rivayet ettiği görülmektedir. Bunun yanında eriştiği râviler hakkında kendisinin çok sayıda değerlendirmesi bulunmaktadır. Bunlar göstermektedir ki Berkânî ricâl ilmine ilgi duyan, ricâl bilgisini toplamak ve bu ilme kendisi de katkı sunmak için gayret gösteren bir ricâl âlimidir.

Berkânî râvilerin biyografilerine dair anekdotlar, onların hadis öğrenimi ve öğretimi yaptıkları bölgeler, ikâmet ettikleri mahalleler, meslekleri, tasnif ettikleri yahut rivayet ettikleri kitaplar, itikadi görüşleri ve dindarlık durumları hakkında bilgi vermektedir. Râvileri hadis rivayetinde güvenilirlik durumları açısından değerlendiren bu değerlendirmelerinde hüccet,¹¹¹⁸ sika,¹¹¹⁹ sika sika,¹¹²⁰ sebt,¹¹²¹

¹¹¹⁵ Hatîb, *Târîh*, 11/385.

¹¹¹⁶ Hatîb, *Târîh*, 11/602.

¹¹¹⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/77, 2/390, 4/146, 11/602, 2/168, 2/533, 4/145, 8/669, 11/367, 12/83, 13/224, 13/226, 8/525, 13/204, 3/68, 11/385, 13/448, 2/108, 6/506.

¹¹¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 4/206, 5/205, 8/730, 10/214.

¹¹¹⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/75, 2/87, 2/106, 2/136, 2/213, 2/616, 3/214, 3/624, 4/150, 4/247, 4/473, 4/597, 5/204, 10/214, 11/604, 12/81, 12/87.

¹¹²⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/469.

emîn,¹¹²² mâ kâne hâluhû yedüllü illâ ‘alâ sikatihî,¹¹²³ lâ be’se bih,¹¹²⁴ mâ ‘alimtü ‘anhu illâ hayran,¹¹²⁵ semâ‘uhû sahih,¹¹²⁶ yesluhu li’s-sahîh,¹¹²⁷ hasenü’l-hadîs,¹¹²⁸ lem yekün sebtan,¹¹²⁹ da‘îf,¹¹³⁰ da‘îf cidden,¹¹³¹ leyse bi hücce,¹¹³² bi’ser-racul,¹¹³³ kâne yüttehem,¹¹³⁴ küllü hadîsihî münker,¹¹³⁵ zâhibu’l-hadîs¹¹³⁶ lâfızlarını kullanmıştır.

Bizzat kendi değerlendirmeleri dışında Dârekutnî,¹¹³⁷ Ebu’l-Hasan b. Lü’lü’,¹¹³⁸ Ebu’l-Kasım b. en-Nehhâs,¹¹³⁹ Ebu’l-Kasım Abdullah b. İbrahim el-Âbendûnî,¹¹⁴⁰ Ebû Ömer b. Hayyûye el-Hazzâz,¹¹⁴¹ Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed el-Haccâcî,¹¹⁴² Ebû Bekir el-Ebherî,¹¹⁴³ Ebu Hafs İbnü’z-Zeyyât,¹¹⁴⁴ Ebû Bekir el-İsmâ‘îlî,¹¹⁴⁵ Ebû Ya‘lâ el-Varrâk et-Tûsî,¹¹⁴⁶ Ebu’l-Feth İbn Ebu’l-Fevâris,¹¹⁴⁷ Muhammed b. İshak,¹¹⁴⁸ Ömer b. Bişrân¹¹⁴⁹ gibi hocalarından ricâl bilgisi rivayet etmiştir.

¹¹²¹ Hatîb, *Târîh*, 4/206.

¹¹²² Hatîb, *Târîh*, 5/205, 12/81.

¹¹²³ Hatîb, *Târîh*, 4/404.

¹¹²⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/165, 4/56, 13/112.

¹¹²⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/208, 8/519, 11/601.

¹¹²⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/531.

¹¹²⁷ Hatîb, *Târîh*, 10/214.

¹¹²⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/615.

¹¹²⁹ Hatîb, *Târîh*, 3/121.

¹¹³⁰ Hatîb, *Târîh*, 3/68, 8/307.

¹¹³¹ Hatîb, *Târîh*, 3/321.

¹¹³² Hatîb, *Târîh*, 2/206, 8/516.

¹¹³³ Hatîb, *Târîh*, 2/301.

¹¹³⁴ Hatîb, *Târîh*, 13/321.

¹¹³⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/606.

¹¹³⁶ Hatîb, *Târîh*, 8/307.

¹¹³⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/571, 4/674, 5/342, 6/429, 16/343, 14/46, 15/404, 5/539, 6/239, 6/410, 12/71, 13/505, 6/229, 6/229, 11/347, 13/445, 6/158, 13/313, 12/77, 8/138, 7/100, 5/305.

¹¹³⁸ Hatîb, *Târîh*, 9/56.

¹¹³⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/268, 3/20, 13/245.

¹¹⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, 15/58, 3/117, 6/212, 4/350.

¹¹⁴¹ Hatîb, *Târîh*, 6/286, 6/318.

¹¹⁴² Hatîb, *Târîh*, 7/432.

¹¹⁴³ Hatîb, *Târîh*, 6/306, 16/343, 9/57, 11/345.

¹¹⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/314.

¹¹⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 11/313, 11/317, 11/159, 11/443, 4/348.

¹¹⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 5/539.

¹¹⁴⁷ Hatîb, *Târîh*, 6/138.

¹¹⁴⁸ Hatîb, *Târîh*, 4/350.

¹¹⁴⁹ Hatîb, *Târîh*, 6/467, 11/102, 2/229, 13/310.

10. Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî (öl. 435/1043)

355/965 yılında doğmuştur. Dolayısıyla ömrünün çoğunu 4./10. asırda yaşamıştır. Ebû Bekir el-Katî'î, Ebû Muhammed İbn Mâsî, Ebû Sa'îd el-Hurfî, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât ve Muhammed İbnü'l-Muzaffer gibi önemli hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Hadis ilmine ömrünü adanmış, dinlediği ve yazdığı hadislerin çokluğu ile engin bir rivayet birikimi elde etmiştir. Güvenilirliği ve istikameti sebebiyle övülmüştür. Hacimli eserleri rivayet ederek bir önceki asrın hadis birikimini kendisinden sonraki nesle ulaştırmıştır. Hem rivayet ettiği eserler ile hem de yaptığı râvi değerlendirmeleri ile hadis ilmine önemli katkılarda bulunmuştur.¹¹⁵⁰

Hatîb el-Bağdâdî, Ezherî'den 150'nin üzerinde nakilde bulunmuştur. Bu iktibaslarda görülmektedir ki Ezherî hadis râvilerinin doğum tarihlerini,¹¹⁵¹ neseb ve kimlik bilgilerini,¹¹⁵² ikâmet ettikleri mahalleleri,¹¹⁵³ hayatlarına dair anekdotları ve onlara dair kişisel bilgileri,¹¹⁵⁴ hadis rivayet ettikleri hocalarını, vefat tarihlerini¹¹⁵⁵ ve defnedildikleri kabristanları¹¹⁵⁶ zikretmiştir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında ona sorduğu sorulara kendi yetişemediği râviler ise hocalarından bilgi aktararak, kendi yetiştiği ve tanıdığı râviler hakkında ise bizzat kendisi değerlendirme yaparak cevap verdiği görülmektedir. Bu da göstermektedir ki Ezherî hem kendisinden önceki rical bilgisini toplayan ve sonraki nesle aktaran bir ricâl bilgisi râvisi, hem de müstakil bir münekkiddir. Erişemediği râviler hakkında Dârekutnî,¹¹⁵⁷ Ebû Ömer b. Hayyûye,¹¹⁵⁸ Ebû Bekir b. Şâzân,¹¹⁵⁹ Muhammed b.

¹¹⁵⁰ Hatîb, *Târîh*, 12/120-121; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/285; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/290-291; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi's-şâfi'iyye*, 2/573-574; Zehebî, *Siyer*, 13/225; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*, 395.

¹¹⁵¹ Hatîb, *Târîh*, 2/232, 3/69, 3/503, 10/91, 10/177, 10/481.

¹¹⁵² Hatîb, *Târîh*, 3/68, 4/264, 4/379, 5/491, 12/108.

¹¹⁵³ Hatîb, *Târîh*, 2/177, 8/231.

¹¹⁵⁴ Hatîb, *Târîh*, 3/497, 2/213, 3/39, 3/211, 3/371, 4/170, 4/207-208, 4/379, 4/515.

¹¹⁵⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/315, 2/620, 3/69, 3/211, 3/576, 4/151, 4/523, 5/517, 7/111, 10/91, 10/176, 10/481.

¹¹⁵⁶ Hatîb, *Târîh*, 7/111, 10/91, 11/609.

¹¹⁵⁷ Hatîb, *Târîh*, 6/544, 7/591, 7/52, 5/342, 6/176, 11/220, 6/558, 12/287, 14/46, 15/404, 7/298, 13/311, 5/507, 9/223, 2/305, 13/387, 2/4/68, 7/426, 2/557, 9/220, 6/409, 16/430, 7/135, 7/301, 13/100, 4/515, 9/224, 13/387, 11/21-22, 9/220, 4/571, 3/68, 6/293, 15/404, 3/484.

¹¹⁵⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/223.

Abbas el-Hazzâz,¹¹⁶⁰ Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât,¹¹⁶¹ Muhammed İbnü'l-Muzaffer,¹¹⁶² Talha b. Muhammed b. Cafer,¹¹⁶³ Ubeydullah b. Muhammed b. İshak el-Bezzâz¹¹⁶⁴ ve Ahmed b. İbrahim İbrahim b. Muhammed b. Arefe¹¹⁶⁵ başta olmak üzere çok sayıda hocasından ricâl bilgisi rivayet etmiştir.

Râvileri hadis rivayetindeki güvenilirlikleri açısından değerlendirirken imam,¹¹⁶⁶ hüccet,¹¹⁶⁷ sika,¹¹⁶⁸ sebt,¹¹⁶⁹ sadûk,¹¹⁷⁰ onun hakkında hayırdan başka bir şey duymadım, semâ' [iddiası] doğrudur,¹¹⁷¹ sika değildir,¹¹⁷² güvenilebilecek bir "aslı" yoktu,¹¹⁷³ leyse bi şey,¹¹⁷⁴ lâ yesvâ şey'en,¹¹⁷⁵ leyse bi hüccce,¹¹⁷⁶ râfidî,¹¹⁷⁷ habîsu'l-mezheb,¹¹⁷⁸ Şîlik eğilimi vardır,¹¹⁷⁹ zayıftır,¹¹⁸⁰ Mutezilî,¹¹⁸¹ zındık,¹¹⁸² yalancıdır,¹¹⁸³ hadis uydurur¹¹⁸⁴ lâfızlarını kullanmıştır.

¹¹⁵⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/265, 8/584, 10/448, 6/410, /4/131-132, 4/411, 6/571, 7/96, 2/103, 8/206, 6/108, 3/687, 4/131-132, 4/411, 6/571, 7/96, 2/103, 8/206.

¹¹⁶⁰ Hatîb, *Târîh*, 5/372, 6/356.

¹¹⁶¹ Hatîb, *Târîh*, 12/76, 16/346, 7/301, 8/386, 12/81, 9/166, 6/51, 8/546, 12/81, 12/514, 13/121, 13/251, 6/507.

¹¹⁶² Hatîb, *Târîh*, 2/241, 14/41.

¹¹⁶³ Hatîb, *Târîh*, 11/317, 6/392, 3/335, 2/229, 16/631, 2/85.

¹¹⁶⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/326.

¹¹⁶⁵ Hatîb, *Târîh*, 4/635.

¹¹⁶⁶ Hatîb, *Târîh*, 12/114.

¹¹⁶⁷ Hatîb, *Târîh*, 5/33.

¹¹⁶⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/95, 2/174, 2/177, 2/211, 2/232, 2/316, 3/39, 3/69, 3/211, 4/82, 4/161, 4/264, 7/111, 8/231.

¹¹⁶⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/33.

¹¹⁷⁰ Hatîb, *Târîh*, 4/150.

¹¹⁷¹ Hatîb, *Târîh*, 3/497.

¹¹⁷² Hatîb, *Târîh*, 4/228, 6/114.

¹¹⁷³ Hatîb, *Târîh*, 10/176.

¹¹⁷⁴ Hatîb, *Târîh*, 6/245, 8/254.

¹¹⁷⁵ Hatîb, *Târîh*, 7/309.

¹¹⁷⁶ Hatîb, *Târîh*, 11/363.

¹¹⁷⁷ Hatîb, *Târîh*, 3/497, 8/253, 10/176.

¹¹⁷⁸ Hatîb, *Târîh*, 3/497.

¹¹⁷⁹ Hatîb, *Târîh*, 3/39,

¹¹⁸⁰ Hatîb, *Târîh*, 3/69, 4/57, 6/321, 8/254, 10/480,

¹¹⁸¹ Hatîb, *Târîh*, 4/228,

¹¹⁸² Hatîb, *Târîh*, 10/176.

¹¹⁸³ Hatîb, *Târîh*, 4/84,

¹¹⁸⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/365.

11. Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Hallâl (öl. 439/1047)

İbn Abdülhâdî, Zehebî ve Süyûtî tarafından hadis hafızı olarak nitelenmiştir. 352/962 yılında doğmuştur. Hayatının çoğunu 4./10. asırda yaşamıştır. Ebû Bekir el-Katî'î, Ebû Sa'îd el-Hurfî, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer İbn Hayyûye, Kadı el-Cerrâhî, Ebû Bekir İbn Şâzân ve Muhammed b. Abdullah el-Ebherî başta olmak üzere çok sayıda hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kaynaklarda rivayet eserleri tasnif ettiği söylenmekte, herhangi bir ricâl eserine değinilmemektedir.¹¹⁸⁵

Hatîb el-Bağdâdî yaklaşık 100 yerde ondan doğrudan iktibasta bulunmaktadır. Bu iktibaslar incelendiğinde onun hadis râvilerinin hayatlarına dair anekdotları ve kişisel bilgileri,¹¹⁸⁶ hadis dinledikleri hocaları,¹¹⁸⁷ ikâmet ettikleri mahalleleri,¹¹⁸⁸ doğum tarihlerini,¹¹⁸⁹ vefat tarihlerini¹¹⁹⁰ ve defnedildikleri kabristanları¹¹⁹¹ zikrettiği görülmektedir. Çok fazla ricâl değerlendirmesi yapmayan Hallâl, râvilerin hadis rivâyetindeki güvenilirlik durumlarını ifade etmek için sika,¹¹⁹² sahîhu'l-usûl,¹¹⁹³ zayıf,¹¹⁹⁴ çok zayıf,¹¹⁹⁵ hadis uydururdu,¹¹⁹⁶ onun durumu hakkında hayırdan başka şey bilmiyorum¹¹⁹⁷ lâfızlarını kullanmıştır.

Hatîb, Hallâl aracılığıyla onun hocalarından rivayet ettiği 200'ün üzerinde ricâl bilgisi zikretmiştir. Dârekutnî¹¹⁹⁸ ve Yusuf b. Ömer el-Kavvâs¹¹⁹⁹ başta olmak üzere Muhammed b. Ebu'l-Fevâris,¹²⁰⁰ Ebu'l-Hüseyin b. el-Bevvâb,¹²⁰¹ Ebu'l-Hasan

¹¹⁸⁵ Hatîb, *Târîh*, 8/453-454; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/309; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 78; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/303-304; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/205; Zehebî, *el-Mu'in*, 127; Zehebî, *el-İber*, 2/274; Zehebî, *Siyer*, 13/233; Zehebî, *Târîh*, 9/581.

¹¹⁸⁶ Hatîb, *Târîh*, 4/323, 4/500, 2/541, 3/42, 6/178,

¹¹⁸⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/323.

¹¹⁸⁸ Hatîb, *Târîh*, 4/500,

¹¹⁸⁹ Hatîb, *Târîh*, 8/383, 8/402, 8/663, 13/126,

¹¹⁹⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/391, 3/575, 4/85, 10/482, 2/541, 3/506, 3/583, 4/206, 5/516, 6/245, 6/271, 7/315, 8/244, 8/255, 8/383, 13/126,

¹¹⁹¹ Hatîb, *Târîh*, 2/391, 4/85, 4/405, 6/271, 7/315, 8/255,

¹¹⁹² Hatîb, *Târîh*, 2/257, 2/315, 10/482, 2/541, 4/83, 5/120,

¹¹⁹³ Hatîb, *Târîh*, 5/120.

¹¹⁹⁴ Hatîb, *Târîh*, 13/92.

¹¹⁹⁵ Hatîb, *Târîh*, 4/494.

¹¹⁹⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/257.

¹¹⁹⁷ Hatîb, *Târîh*, 13/578.

¹¹⁹⁸ Hatîb, *Târîh*, 14/446, 13/245, 7/90, 6/56.

¹¹⁹⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/56, 7/295, 7/92, 8/440, 5/379, 8/123, 8/569, 16/105, 8/440, 10/154, 13/311, 16/430, 14/457, 2/141, 7/100, 9/58, 16/518.

¹²⁰⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/321.

el-Cerrâhî,¹²⁰² Ebu'l-Hasan b. el-Cündî,¹²⁰³ Ebu'l-Hasan el-Lü'lü'¹²⁰⁴ ve Ahmed b. Muhammed b. İmrân'dan¹²⁰⁵ ricâl bilgisi rivayet etmiştir. Tüm bunlardan hareketle onun müstakil bir münekkid olmayıp ricâl bilgisini derleyen ve sonraki asırlara aktaran bir râvi olduğu söylenebilir.

12. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-'Atîkî (öl. 441/1049)

367/977 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Küçük yaşta hadis öğrenimine başlamıştır. Ebû Hafs ez-Zeyyât, Ebu'l-Kasım ed-Dârikî, Ebû Bekir el-Ebherî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Hafs İbn Şâhîn ve Ebû Ömer İbn Hayyûye başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.¹²⁰⁶

Atîkî 4./10. asır ricâline dair en fazla bilgi aktaran münekkitlerden biridir. Hatîb el-Bağdâdî ondan 500'e yakın iktibasta bulunmaktadır. Bu iktibaslar incelendiğinde hadis râvilerinin hayatlarına dair anekdotları ve kişisel bilgileri,¹²⁰⁷ hadis dinledikleri hocaları,¹²⁰⁸ sahip oldukları hadis birikimleri ile tasnif ettikleri veya rivayet ettikleri eserleri,¹²⁰⁹ ikâmet ettikleri mahalleleri,¹²¹⁰ mensup oldukları mezhepleri,¹²¹¹ icrâ ettikleri meslekleri,¹²¹² doğum tarihlerini,¹²¹³ vefat tarihlerini¹²¹⁴ ve defnedildikleri kabristanları¹²¹⁵ zikrettiği görülmektedir.

¹²⁰¹ Hatîb, *Târîh*, 3/466.

¹²⁰² Hatîb, *Târîh*, 6/571.

¹²⁰³ Hatîb, *Târîh*, 6/377, 11/28.

¹²⁰⁴ Hatîb, *Târîh*, 15/57, 13/204.

¹²⁰⁵ Hatîb, *Târîh*, 16/342.

¹²⁰⁶ Hatîb, *Târîh*, 6/36-37.

¹²⁰⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/391, 2/620, 3/39, 3/494, 3/503, 3/560, 3/580, 4/151, 4/206, 4/373, 7/111, 11/366 vd.

¹²⁰⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/169, 5/562 vd.

¹²⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, 3/501, 3/504, 3/580, 4/151, 4/373, 5/119, 6/245, 11/184 vd.

¹²¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/99, 2/124, 3/503, 3/504, 3/580, 4/152, 4/156, 4/373, 6/325, 8/155, 8/670, 9/358, 11/43, 11/43, 13/202, 13/275, 13/323, 13/323 vd.

¹²¹¹ Hatîb, *Târîh*, 3/506, 4/229, 4/373, 6/245, 8/254, 8/673, 11/184 vd.

¹²¹² Hatîb, *Târîh*, 4/156, 4/371 vd.

¹²¹³ Hatîb, *Târîh*, 3/494, 4/206, 6/114, 10/177 vd.

¹²¹⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/99, 2/169, 2/174, 2/257, 2/391, 2/469, 2/544, 2/616, 2/622, 3/69, 3/212, 3/494, 3/497, 3/501, 3/503, 3/506, 3/558, 3/577, 4/150, 4/373, 5/119, 5/562, 6/37, 6/245, 7/111, 8/155, 8/244, 8/254, 8/551, 8/673, 10/177, 11/366, 11/385, 13/323 vd.

¹²¹⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/99, 5/562, 6/37 vd.

Eriştiği hadis râvilerinin güvenilirlik durumları hakkında bizzat değerlendirmeler yapmış, erişemediği râviler hakkında ise başta Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî olmak üzere Kadı Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî,¹²¹⁶ Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali ez-Zeyyât,¹²¹⁷ Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn,¹²¹⁸ Yusuf b. Ömer el-Kavvâs,¹²¹⁹ Ahmed b. Ferec b. Mansûr b. Haccâc el-Varrâk,¹²²⁰ Hasan b. Ali b. Ahmed b. 'Avn el-Harîrî,¹²²¹ Abdullah b. Muhammed b. Abdullah eş-Şâhid¹²²² ve Ebû Sa'îd Abdurrahman b. Ahmed el-Mısırî'den¹²²³ ricâl bilgisi rivayet etmiştir.

Kendisi de râviler hakkında değerlendirme yapan 'Atîkî bu değerlendirmelerinde sika,¹²²⁴ emîn,¹²²⁵ me'mûn,¹²²⁶ mestur,¹²²⁷ sadûk,¹²²⁸ müteyakkız,¹²²⁹ sâlih,¹²³⁰ lâ be'se bih,¹²³¹ semâ [iddiası] doğrudur,¹²³² fihi tesâhül/mütesâhil,¹²³³ lem yekun bi zâk,¹²³⁴ kesîru't-tahlîl¹²³⁵ lâfızlarını kullanmıştır.

Dönemin ricâl münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Atîkî'yi râvi değerlendirmelerinde mütesâhil davrandığı gerekçesiyle eleştirmiştir.¹²³⁶ Ezherî'nin "sika değildir" dediği bir râvinin sika olduğunu söylemesi¹²³⁷; Berkânî'nin "vâhî" ve "leyse bi hücce" dediği bir râvi hakkında "fihi tesâhül" değerlendirmesi ile yetinmesi¹²³⁸, İbn Ebu'l-Fevâris'in "zâhib" dediği bir râvi hakkında vilâdet ve vefat

¹²¹⁶ Hatîb, *Târîh*, 9/38, 13/545, 6/212, 9/38, 4/298.

¹²¹⁷ Hatîb, *Târîh*, 8/102.

¹²¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 4/345.

¹²¹⁹ Hatîb, *Târîh*, 12/182, 5/507, 12/182, 5/162.

¹²²⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/541, 16/518, 6/509, 8/732, 13/189.

¹²²¹ Hatîb, *Târîh*, 13/186.

¹²²² Hatîb, *Târîh*, 6/240, 5/376, 5/461, 6/286, 6/173, 5/579, 6/410, 5/196.

¹²²³ Hatîb, *Târîh*, 16/630.

¹²²⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/174, 2/202, 2/232, 2/258, 2/469, 2/544, 2/616, 2/620, 2/622, 3/39, 3/212, 3/501, 3/503, 3/503, 3/504, 3/506, 3/558, 3/577, 4/152, 4/156, 4/229, 4/371, 5/562, 7/111, 8/155, 8/254, 8/551, 8/673, 9/358, 11/43, 13/202, 13/275 vd.

¹²²⁵ Emîn: Hatîb, *Târîh*, 3/577, 8/551, 8/670.

¹²²⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/202, 2/258, 2/616, 2/620, 3/39, 3/212, 3/497, 3/503, 3/506, 7/111 vd.

¹²²⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/616, 5/119, 11/385 vd.

¹²²⁸ Hatîb, *Târîh*, 3/355 vd.

¹²²⁹ Hatîb, *Târîh*, 4/206 vd.

¹²³⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/477 vd.

¹²³¹ Hatîb, *Târîh*, 11/43, 13/323 vd.

¹²³² Hatîb, *Târîh*, 11/184.

¹²³³ Hatîb, *Târîh*, 4/57, 4/150, 4/523, 5/479, 8/244, 13/321, 14/522 vd.

¹²³⁴ Hatîb, *Târîh*, 10/177.

¹²³⁵ Hatîb, *Târîh*, 3/501, 11/366 vd.

¹²³⁶ Hatîb, *Târîh*, 13/323.

¹²³⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/228-229.

¹²³⁸ Hatîb, *Târîh*, 4/523.

bilgisi vermesine rağmen hadis rivayetindeki durumu hakkında sükût etmesi Ezherî'nin onun hakkındaki iddiasının doğru olabileceğini düşündürmektedir.

13. Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ali et-Tevvezî (öl. 442/1050)

364/974 yılında doğmuştur. Hayatının önemli bir kısmını 4./10. asırda yaşamıştır. Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Bekir İbn Şâzân, Ebu'l-Fadl ez-Zührî, Ebû Hafs İbn Şâhîn, Yusuf b. Ömer el-Kavvâs ve Muâfâ b. Zekeriya başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Çok hadis yazan, hadis meclislerinin müdâvimi bir ilim tâlibi olarak nitelenmiştir. Hadis rivayetinde sadûk olduğu ifade edilmiştir.¹²³⁹

Hatîb el-Bağdâdî, İbnü't-Tevvezî'den 200'e yakın iktibasta bulunmuştur. Bu iktibaslar incelendiğinde hadis râvilerinin sahip oldukları rivayet birikimlerini,¹²⁴⁰ neseblerini,¹²⁴¹ doğum¹²⁴² ve vefat¹²⁴³ tarihlerini, onlar hakkında kişisel bilgileri ve hayatlarına dair anekdotları,¹²⁴⁴ hadis dinledikleri hocalarını,¹²⁴⁵ ikamet ettikleri mahalleleri,¹²⁴⁶ icrâ ettikleri mesleklerini¹²⁴⁷ zikrettiği görülmektedir.

Erişemediği râviler hakkında Dârekutnî, Muhammed b. Ebû'l-Fevâris ve Yusuf b. Ömer el-Kavvâs gibi hocalarından rivâyet ettiği bilgileri aktaran İbnü't-Tevvezî, eriştiği râviler hakkında kendisi bilgi vermektedir. Hatîb el-Bağdâdî ona vefat tarihlerini zikrettiği râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumunu sormuş o da eriştiği râviler hakkında bizzat görüş belirtmiştir. Hatîb'in ona cerh-ta'dîl bilgisi için soru sorması, onun bu konuda muteber bir otorite olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte az sayıda râvî hakkında değerlendirme yaptığı görülmektedir. Râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında hüküm verirken

¹²³⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/529-530; Zehebî, *Târîh*, 9/633; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/423.

¹²⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/574.

¹²⁴¹ Hatîb, *Târîh*, 11/362 vd.

¹²⁴² Hatîb, *Târîh*, 13/448, 13/462, 14/275 vd.

¹²⁴³ Hatîb, *Târîh*, 3/507, 3/509, 3/581, 4/684, 7/470, 8/218, 8/377, 8/526, 8/570, 8/730, 11/226, 11/227, 11/369, 11/372, 11/526, 11/610, 12/99, 12/111, 12/262, 12/263, 12/312, 12/455, 12/515, 13/205, 13/208, 13/226, 13/448, 13/463, 13/482, 13/495, 13/572, 13/573, 13/576, 14/57, 14/275 vd.

¹²⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/170, 3/509 vd.

¹²⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 7/470 vd.

¹²⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/613, 6/88, 8/452, 8/670, 13/575, 13/603 vd.

¹²⁴⁷ Hatîb, *Târîh*, 13/574, 14/275 vd.

sika,¹²⁴⁸ sadûk,¹²⁴⁹ emîn,¹²⁵⁰ me'mûn,¹²⁵¹ onun hakkında hayırdan başka şey bilmiyorum,¹²⁵² lâ be'se bih¹²⁵³ lâfızlarını kullanmıştır.

14. Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Ali el-Ezecî el-Varrâk (öl. 444/1052)

356/966 yılında doğmuştur. Ömrünün ilk yarısını 4./10. asırda yaşamıştır. Geç yaşta hadis öğrenimine başlamıştır. Ebû Sa'îd el-Hurfî, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Ebu'l-Hasan İbn Lü'lü', Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebu'l-Kasım ed-Dârikî, Ebû Bekir el-Ebherî ve Ebû Bekir İbn Şâzân başta olmak üzere birçok hâfız ve muhaddisten hadis yazmıştır. Yazdığı hadis miktarının çokluğu ve edindiği rivayet birikiminin enginliğinden söz edilmektedir. Hadis rivayetinde sadûk olarak değerlendirilmiştir.¹²⁵⁴

Hatîb el-Bağdâdî, Abdülaziz b. Ali el-Ezecî'den 200'e yakın iktibasta bulunmuştur. Bu iktibaslar incelendiğinde hadis râvilerinin sahip oldukları rivayet birikimlerini, tasnif ettikleri veya rivayet ettikleri kitapları,¹²⁵⁵ doğum¹²⁵⁶ ve vefat¹²⁵⁷ tarihlerini, defnedildikleri kabristanları,¹²⁵⁸ onlar hakkında kişisel bilgileri ve hayatlarına dair anekdotları,¹²⁵⁹ hadis dinledikleri hocalarını,¹²⁶⁰ ikamet ettikleri mahalleleri,¹²⁶¹ mensup oldukları mezhepleri,¹²⁶² icrâ ettikleri meslekleri¹²⁶³ zikrettiği görülmektedir. Az sayıda hadis râvisinin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumuna

¹²⁴⁸ Hatîb, *Târîh*, 3/613, 3/657, 5/36, 7/470, 8/570, 8/670 vd.

¹²⁴⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/170, 8/452 vd.

¹²⁵⁰ Hatîb, *Târîh*, 8/670, vd.

¹²⁵¹ Hatîb, *Târîh*, 7/470 vd.

¹²⁵² Hatîb, *Târîh*, 12/241 vd.

¹²⁵³ Hatîb, *Târîh*, 13/575 vd.

¹²⁵⁴ Hatîb, *Târîh*, 12/244; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/248; Zehebî, *Târîh*, 9/656-657; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/194.

¹²⁵⁵ Hatîb, *Târîh*, 5/149, 6/271 vd.

¹²⁵⁶ Hatîb, *Târîh*, 12/111, 13/495, 16/354, 16/477 vd.

¹²⁵⁷ Hatîb, *Târîh*, 7/109, 12/111, 12/187, 12/238, 13/137, 14/53, 15/64, 16/354 vd.

¹²⁵⁸ Hatîb, *Târîh*, 7/109, 12/111, 12/238 vd.

¹²⁵⁹ Hatîb, *Târîh*, 4/648, 13/231, 13/495 vd.

¹²⁶⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/231 vd.

¹²⁶¹ Hatîb, *Târîh*, 4/156, 4/405, 5/149, 8/158, 8/448, 16/479 vd.

¹²⁶² Hatîb, *Târîh*, 13/231 vd.

¹²⁶³ Hatîb, *Târîh*, 5/581 vd.

dair değerlendirme yapan Ezeî sadece sika¹²⁶⁴ ve sahîhu's-semâ¹²⁶⁵ lâfızlarını kullanmıştır.

15. Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî (öl. 447/1055)

365/975 yılında doğmuştur. Ebu'l-Kasım ez-Zeynebî, Ebu'l-Hasan İbn Keysân ve Ebû Sa'îd el-Hurfî başta olmak üzere çok sayıda hocadan hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde sadûk olarak nitelenmiştir.¹²⁶⁶

Dördüncü asırdaki hadis ricâli hakkında bilgi veren en önemli âlimlerden biridir. Hatîb el-Bağdâdî ondan 400'ün üzerinde iktibasta bulunmuştur. Bu iktibaslar incelendiğinde onun hadis râvilerinin hayatlarına dair anekdotları ve kişisel bilgileri,¹²⁶⁷ neseblerini,¹²⁶⁸ hadis tahsiline başladıkları yaşları,¹²⁶⁹ hadis dinledikleri hocaları,¹²⁷⁰ hadis dinledikleri yerleri,¹²⁷¹ sahip oldukları hadis birikimleri ile tasnif ettikleri veya rivayet ettikleri eserleri,¹²⁷² ikâmet ettikleri mahalleleri,¹²⁷³ mensup oldukları mezhepleri,¹²⁷⁴ icrâ ettikleri meslekleri,¹²⁷⁵ doğum tarihlerini,¹²⁷⁶ vefat tarihlerini¹²⁷⁷ ve defnedildikleri kabristanları¹²⁷⁸ zikrettiği görülmektedir. Râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirliklerine dair değerlendirme yapma konusunda çekimser davrandığı görülmektedir. Az miktardaki râvi hakkında sadece sika¹²⁷⁹ lâfzını kullanmıştır.

¹²⁶⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/405, 5/149, 8/216, 8/448, 11/368 vd.

¹²⁶⁵ Hatîb, *Târîh*, 8/448 vd.

¹²⁶⁶ Hatîb, *Târîh*, 13/604-605; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/353; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1845; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/152; Zehebî, *Siyer*, 13/267; Zehebî, *Târîh*, 9/698.

¹²⁶⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/427, 5/33, 6/252, 7/300, 8/155, 8/549, 12/229, 12/240 vd.

¹²⁶⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/397, 7/604 vd.

¹²⁶⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/33, 5/386, 6/368, 8/669, 8/672, 9/358 vd.

¹²⁷⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/82, 5/33, 6/368 vd.

¹²⁷¹ Hatîb, *Târîh*, 2/177, 7/445, 13/341 vd.

¹²⁷² Hatîb, *Târîh*, 8/155, 8/674, 12/229, 13/227 vd.

¹²⁷³ Hatîb, *Târîh*, 7/111, 7/445, 7/607, 8/670, 8/673, 11/38, 11/362, 13/227, 13/484 vd.

¹²⁷⁴ Hatîb, *Târîh*, 12/229, 13/227 vd.

¹²⁷⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/177, 3/577 vd.

¹²⁷⁶ Hatîb, *Târîh*, 2/202, 2/215, 3/577, 4/206, 5/33, 5/386, 6/31, 6/368, 7/300, 7/445, 7/607, 8/13, 8/155, 8/217, 8/549, 8/626, 8/669, 8/670, 8/672, 8/674 vd.

¹²⁷⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/215, 2/620, 3/577, 4/85, 4/208, 4/369, 5/387, 5/481, 5/519, 6/270, 6/368, 6/508, 7/111, 7/310, 7/315, 7/607, 8/626, 8/669, 8/670, 9/358, 13/227 vd.

¹²⁷⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/215, 7/315, 12/331, 13/484 vd.

¹²⁷⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/82, 7/111, 7/445, 8/673, 8/674 vd.

B. DİĞER RİCÂL ÂLİMLERİ

Az sayıda râvi hakkında bilgi veren muhaddisler bu başlık altında kısaca tanıtılacaktır. Bu muhaddislerden biri Ebu'l-Hüseyin İsa b. Hâmid b. Bişr er-Ruhacî İbn Binti'l-Kunnebî'ti'dir (öl. 368/978). O, hadis râvilerinin vefat tarihlerini¹²⁸⁰ ve defnedildikleri kabristanları¹²⁸¹ zikretmektedir. Bazen dedesinden ve diğer hocalarından hadis râvilerinin güvenilirlik durumlarına dair iktibaslar yapsa da kendisi herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Hatîb el-Bağdâdî Ruhacî'den Ebû Tâlib Ömer b. İbrahim el-Fakîh (öl. 434/1042)¹²⁸² aracılığıyla iktibaslarda bulunmuştur.

Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Cerrâhî (öl. 376/987): Hatîb el-Bağdâdî, 20 yerde ondan bilgi aktarmaktadır. Bunların 8'i râvilerin vefat tarihi,¹²⁸³ 10'u muhaddisler hakkında anlatı veya bilgi,¹²⁸⁴ 2'si cerh-ta'dîl değerlendirmesidir. Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî sadece 2 râvi hakkında değerlendirme yapmış ve ikisi için de sika sadûk ifadesini kullanmıştır.¹²⁸⁵ Ondan ricâl bilgisi rivayet eden öğrencilerinden Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed [Ebû Tâlib] el-Hallâl (öl. 439/1047) ve Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Mücehhiz el-'Atîkî (441/1049) bu asrın önemli ricâl âlimlerinden oldukları için yukarıda müstakil olarak tanıtılmıştır.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yusuf el-Ezrak et-Tenûhî (öl. 378/988): Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbnü'l-Bâğandî ve Abdullah b. Muhammed el-Begavî başta olmak üzere çok sayıda muhaddisten hadis dinlemiştir. Kızı Tahire ve Ali b. Muhassin et-Tenûhî ondan hadis rivayet etti. Sahîh bir semâ yöntemiyle dinlediği hadisleri rivâyet ettiği söylenerek tezkiye edilmiştir. Bununla birlikte inançlarının propagandasını yapan bir Mutezilî olduğu ifade edilmiştir.¹²⁸⁶ Kendisinden ricâl bilgisi aktaran öğrencisi Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî yukarıda müstakil bir başlıkta tanıtılmıştır.

¹²⁸⁰ Hatîb, *Târîh*, 3/262, 6/130, 7/418, 11/140, 11/161, 13/402, 13/457, 14/46, 14/349 vd.

¹²⁸¹ Hatîb, *Târîh*, 11/140, 14/46 vd.

¹²⁸² Hatîb, *Târîh*, 13/146.

¹²⁸³ Hatîb, *Târîh*, 2/304, 3/20, 4/298, 4/639, 5/301, 6/212, 8/112, 9/39.

¹²⁸⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/325, 4/567, 6/571, 8/424, 9/102, 10/282, 10/383, 12/172, 13/391, 14/315.

¹²⁸⁵ Hatîb, *Târîh*, 5/301, 9/39.

¹²⁸⁶ Hatîb, *Târîh*, 6/471-472; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/323.

Ebu'l-Feth Yusuf b. Ömer el-Kavvâs: Hadis râvilerine dair anekdotlar ve kişisel bilgiler,¹²⁸⁷ vefat tarihleri¹²⁸⁸ ve defnedildikleri kabristanları¹²⁸⁹ zikretmektedir. Az da olsa râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında değerlendirme yapan Ebu'l-Feth el-Kavvâs sadece sika¹²⁹⁰ ve me'mûn¹²⁹¹ lâfızlarını kullanmıştır. Kaynaklarda ona ait herhangi bir ricâl bilgisi eserinden söz edilmemektedir. Bununla birlikte Hatîb'in yaptığı iktibaslarda bazı râviler hakkında "Yusuf el-Kavvâs onu sika hocaları arasında zikretmiştir."¹²⁹² denilmektedir. Bu onun bir meşyahası olabileceğini düşündürmektedir.

Ebu'l-Kasım Muhammed b. Abdullah İbnü's-Sellâc eş-Şâhid (öl. 387/997): Hadis uydurduğu ve tahlîl yaptığı gerekçesiyle hadis rivayetinde zayıf kabul edilen bir muhaddistir (Ona yönelik eleştiriler için bk. s. 279). Buna rağmen Hatîb el-Bağdâdî onun kendi hattıyla yazılmış olan kitabından 300'e yakın iktibasta bulunmuştur.¹²⁹³ Bu iktibaslar incelendiğinde kendi hocalarının vefat tarihlerini zikrettiği görülmektedir. Bu onun bir mu'cemi olabileceğini düşündürmektedir. Fakat kaynaklarda ona ait bir eserden söz edilmemektedir.

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Rızk: 325/936 yılında doğmuş ve ömrünün çoğunu 4./10. asırda yaşamıştır. Hatîb el-Bağdâdî'nin hocalarından biridir. Kaynaklarda ona ait herhangi bir eserden söz edilmemektedir. Fakat rivayet aracı olarak hıfzın geri planda kaldığı ve kitabın mutlak otorite kazandığı bu asırda kitabı olmayan bir muhaddis düşünülemez. Nitekim Hatîb'in ondan yaptığı bazı iktibaslarda "İbn Rızkûye'nin kitabında okudum"¹²⁹⁴ ve "İbn Rızkûye bana aslını verdi"¹²⁹⁵ gibi ifadeleri onun bir kitabı olduğunu ve Hatîb'in aslında bu kitaptan

¹²⁸⁷ Hatîb, *Târîh*, 5/540, 6/571, 6/586, 8/121,

¹²⁸⁸ Hatîb, *Târîh*, 3/209, 5/56, 6/586, 7/295, 8/440, 14/330,

¹²⁸⁹ Hatîb, *Târîh*,

¹²⁹⁰ Hatîb, *Târîh*, 5/507, 6/56, 6/315, 7/100, 11/30, 14/457,

¹²⁹¹ Hatîb, *Târîh*, 5/507,

¹²⁹² Hatîb, *Târîh*, 4/411, 4/425, 4/570, 7/297, 8/569, 9/60, vd.

¹²⁹³ Hatîb, *Târîh*, 3/456, 6/479, 8/121, 12/345, 2/303, 8/383, 2/593, 7/296, 9/220, 6/409, 7/93, 2/103, 8/621, 8/228, 8/315, 2/72, 13/81, 13/218, 13/313, 14/52, 2/247, 3/103, 3/572, 4/305, 6/128, 7/438, 8/16, 9/41, 12/184, 4/262, 4/305, 6/49, 8/139, 11/586, 12/184, 8/140, 5/381, 5/419, 4/280, 5/57, 15/408, 10/90, 5/548, 11/31, 15/65, 4/134, 5/112, 6/345, 2/252, 3/119, 4/307, 14/460, 5/477, 14/460, 16/106, 15/278, 5/6, 12/226, 15/249, 9/459, 10/479, 4/51, 3/36, 13/114, 14/56, 7/44, 11/98, 10/176, 4/646, 2/91, 11/35, 3/36, 5/175, 12/89, 13/229, 8/220, 2/210, 4/570 vd.

¹²⁹⁴ Hatîb, *Târîh*, 3/478, 8/541.

¹²⁹⁵ Hatîb, *Târîh*, 6/593.

bilgiler rivayet ettiğini göstermektedir. İbn Rızkûye orta düzey bir muhaddis olarak kabul edilebilir. Genellikle hadis rivayet etmiş, bazen râviler hakkında bilgi vermiş,¹²⁹⁶ râvilerin vefat tarihlerini¹²⁹⁷ ve defnedildikleri kabristanı¹²⁹⁸ zikretmiş ve çok nadir olsa da râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumlarına dair değerlendirme yapmıştır.¹²⁹⁹

Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin b. Fadl el-Kattân el-Ezrak (öl. 415/1024): Râviler hakkında genellikle vefat tarihleri zikretmiştir.¹³⁰⁰ Bazen doğrudan kendisi bilgi verirken bazen de hocalarından ricâl bilgisi rivayet etmiştir. Kendisi râviler hakkında cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapmamakla birlikte hocalarından râviler hakkında anekdotlar, vefat tarihleri ve cerh-ta'dîl değerlendirmeleri rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan nakilde bulunurken "imlâ" usulüyle kendilerine ricâl bilgisi rivayet ettiğini ifade etmektedir. Bu bilgiler ışığında onun ricâl değerlendirmesi yapan bir münekkid olmadığını, fakat ricâl bilgisini toplayan ve bir sonraki nesillere aktaran bir râvi olduğunu söylemek mümkündür.

Hilâl b. Muhassin es-Sâbî el-Kâtib: Dönemin önde gelen edib ve bürokratlarından biridir. Bağdat şehri ve Bağdatlı ulema hakkında yazdığı eserler önemli tarihi vesikalar durumundadır. Hatîb el-Bağdâdî ondan 60 yerde iktibasta bulunmuştur. İktibasta bulunduğu yerlere ve konularına dair ayrıntılı bir liste daha önce verilmiştir (bk. s. 218-221). Kaynaklarda onun *Kitâbu'l-emâil ve'l-a'yân ve müntede'l-'avâtif ve'l-ihsân*,¹³⁰¹ *Tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ*,¹³⁰² *Zeylu Târihi Sâbit b. Sinan*,¹³⁰³ *Rusûmu Dâri'l-hilâfe*,¹³⁰⁴ *Kitâbu'l-küttâb*,¹³⁰⁵ *es-Siyâse*,¹³⁰⁶ *Ahbâru*

¹²⁹⁶ Hatîb, *Târih*, 2/212, 10/408, 12/78, 12/234, 3/575.

¹²⁹⁷ Hatîb, *Târih*, 2/607, 3/478, 5/464, 8/541, 12/78, 13/97, 4/223.

¹²⁹⁸ Hatîb, *Târih*, 12/78.

¹²⁹⁹ Hatîb, *Târih*, 8/224.

¹³⁰⁰ Hatîb, *Târih*, 2/116, 2/528, 3/623, 4/78, 7/302, 7/306, 8/152, 9/61.

¹³⁰¹ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1394; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/510; Serkis Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ ed-Dimeşkî, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe* (Mısır: Matba'atu Serkis, 1346/1351), 2/1179.

¹³⁰² Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92; Bulut – Bulut, *Mu'cem*, 5/3878.

¹³⁰³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92; Bulut – Bulut, *Mu'cem*, 5/3878.

¹³⁰⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92.

¹³⁰⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92.

¹³⁰⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92.

*Bağdâd*¹³⁰⁷ ve *Târîh*¹³⁰⁸ adlı eserlerinden söz edilmektedir. Hatîb'in iktibasta bulunduğu eser *Ahbâru Bağdâd* veya *Târîh* olmalıdır.

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî el-Mukaddemî (öl. 301/913): de ricâl eseri telif eden muhaddislerden biridir. Amr b. Ali el-Fellâs, Yakub b. İbrahim ed-Devrakî ve Muhammed b. Beşşâr Bündâr ve Muhammed b. Müsennâ'dan hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında Ebû Bekir es-Sûlî, Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî ve Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât gibi Bağdat'ın önemli âlimleri yer almaktadır. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.¹³⁰⁹ Ebu Abdullah el-Mukaddemî'nin *et-Târîh ve Esmâü'l-muhaddisîn ve künâhum* adlı eseri 977 râvi ve 44 rivayet ihtivâ etmektedir. Râvilerin isim ve künyelerini zikreden bir liste çalışması hüviyetindedir. Muhammed b. İbrahim¹³¹⁰ ve Sâmîr Kâzım el-Hafâcî¹³¹¹ tarafından neşredilmiştir. Eserin yazma nüshalarından bazıları British Museum'da bulunmaktadır.¹³¹²

Ebu Yakub İshak b. İbrahim el-Mencenîkî el-Bağdâdî (öl. 304/916): *Rivâyetü'l-ekâbir 'ani'l-esâğir ve'l-âbâ mine'l-ebnâ fi'l-hadîs*¹³¹³ adlı bir eseri bulunmaktadır. Hanbelî mezhebinin sistemleşmesi ve bir mezheb olarak teşekkül etmesinde en önemli isimlerden biri olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'in Hanbelî fukahâsı ve muhaddislerine dair tasnif ettiği *Tabakâtü ashâbi Ahmed*¹³¹⁴ söz konusu teşekkülün en önemli adımlarından biri sayılmıştır.¹³¹⁵ Beşinci asırda istinsah edilmiş ve eserin bir kısmını ihtiva eden yazma bir nüsha Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹³¹⁶

¹³⁰⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92.

¹³⁰⁸ Bulut – Bulut, *Mu'cem*, 5/3878.

¹³⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/189-190; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/148; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/42; Zehebî, *Târîh*, 7/39.

¹³¹⁰ Pakistan: Dâru'l-Kitâb ve's-Sünne, 1994.

¹³¹¹ Kum: Mektebetu Ayetullah Mar'aşî, 2007.

¹³¹² Add, nr. 617'de ve Or., nr. 3619 (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/324).

¹³¹³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/914; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/199; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/293.

¹³¹⁴ Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbnü'l-Müberra, *Mu'cemu'l-kütüb*, thk. Yüsrâ Abdülgani el-Büşrâ (Mısır: Mektebetü İbn Sînâ, t.y.), 55; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/206; Sezgin, *Târîh*, 3/234.

¹³¹⁵ Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, İFAV, İstanbul: 2016, 29.

¹³¹⁶ Mecmû 106 (vr. 28-52) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 3/234).

Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî: *Mâ ravâhü'l-ekâbir 'ani'l-Îmâm Mâlik'*i mahtût olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹³¹⁷ Ebû 'Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'in *Vefeyâtü şuyûhih* adlı eseri de yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹³¹⁸

Ebû Bekir Muhammed b. Ömer el-Ci'âbî: Yaşadığı dönemin önde gelen hadis hafızlarından biridir. Hafıza gücü ve sahip olduğu engin rivayet birikimiyle övülen İbnü'l-Ci'âbî aynı zamanda önemli bir ricâl âlimidir. Kaynaklarda onun *Ahbâru Bağdad ve tabakatu ashabi'l-hadis*,¹³¹⁹ *Men rava'l-hadîse 'an Benî Hâşim*,¹³²⁰ *eş-Şî'a min ashâbi'l-hadîs ve tabakâtuhum*,¹³²¹ *Kitâbu Mevâli'l-eşrâf ve tabakâtihim*,¹³²² *Men rava'l-hadîs min Benî Hâşim ve mevâlihîm*, *Tesmiyetü men rava'l-hadîs ve ğayrahû mine'l-'ulûm ve men kânet lehû sinâ'atun ve mezheb ve nihle*, *Kitâbu men haddese 'ani'n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem huve ve ebûh*, *Men ravâ hadîse Ğadîr Hum*, *Zikru men ravâ muâhâte'n-Nebiyi li-emîri'l-mü'minîn aleyhime's-selâm*¹³²³ adlı eserleri olduğu ifade edilmektedir. İbnü'l-Ci'âbî'nin eserlerinin hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Zira vefatından sonra bütün kitaplarının yakılmasını vasiyet etmiştir. Vasiyeti yerine getirilerek kitapları yakılmıştır.¹³²⁴

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed (Abdurrahman) İbn Bükeyr es-Sayrafî: *er-Redd ve 'z-ziyâdât 'ale't-tabakât fi'l-esmâi'l-müfredede min esmâi'l-'ulemâ ve ashâbi'l-hadîs* adlı eseri, Ebû Bekir Ahmed b. Harun b. Ravh el-Berdîcî'nin (öl. 301/914) *Tabakâtü'l-esmâ'i'l-müfredede* adlı eserine tenkit ve ziyade çalışmasıdır. Eserin yazma nüshaları Köprülü Kütüphanesi¹³²⁵ ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde¹³²⁶ bulunmaktadır.

¹³¹⁷ Mecmû 98 (vr. 202^a - 209^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359; Elbânî, *Fihris*, 156, 378).

¹³¹⁸ 106 (vr. 177^a - 178^b) numara (Sezgin, *Târîh*, 1/370; Elbânî, *Fihris*, 85).

¹³¹⁹ İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn*, 3/41, 44, II, 307; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/46;

¹³²⁰ İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 4/580; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/46;

¹³²¹ İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn*, 4/307; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/46.

¹³²² İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn*, 4/341.

¹³²³ Abdullah Aydın, "İbnü'l-Ci'âbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/4.

¹³²⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/48-49; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/81; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 54/428; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/159-160; Zehebî, *Siyer*, 12/182; Zehebî, *Târîh*, 8/88.

¹³²⁵ 1152/4 (vr. 172^b - 174^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/326).

¹³²⁶ Mecmû 46 (vr. 303 - 305) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/326).

Bunların haricinde Ebû Muhammed İsmail b. Ali el-Hutabî'nin (öl. 350/961) kronolojik tertiple bir tarih kitabı telif ettiği bildirilmektedir.¹³²⁷ Bağdatlı olmayan, fakat ömürlerinin önemli bir kısmını Bağdat'ta yaşayarak geçiren, muhtemelen eserlerini de Bağdat'ta yazmış olan muhaddislerin eserleri dipnotta zikredilmiştir.¹³²⁸

C. BAĞDATLI RÂVİLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

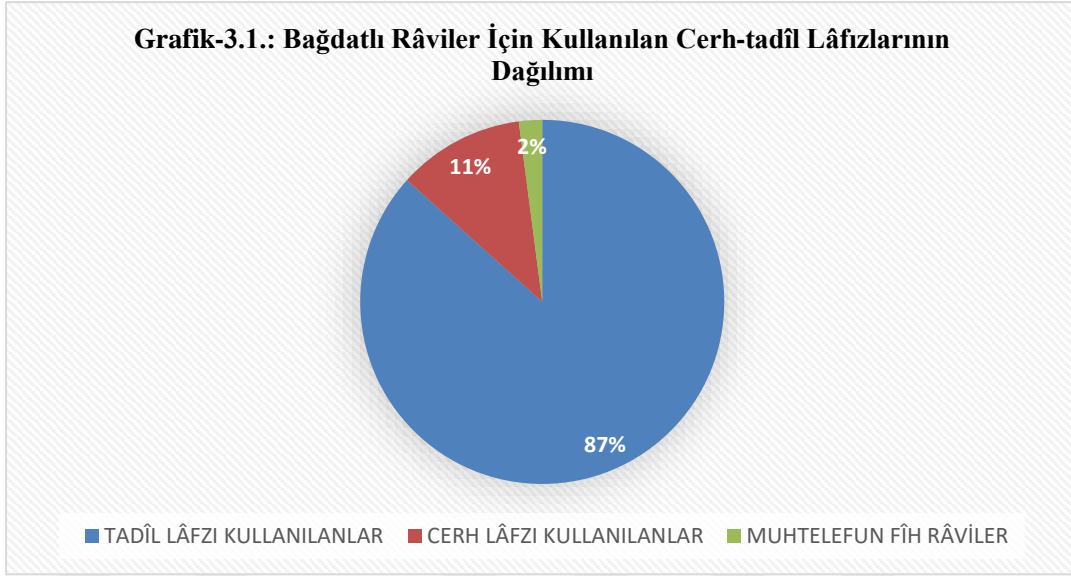
Bağdat'ta ricâl ilmini ele alırken bu alanın öznesi durumundaki ricâl âlimlerini tanıttıktan sonra bu ilmin nesnesi durumunda bulunan mecrûh râvîlere değinmek yerinde olacaktır. Bağdatlı 1160 râviden 825 kişi hakkında cerh ve/veya ta'dîl değerlendirmesi yapılmıştır. Bu 825 râviden 715'i (%86,66) hakkında ta'dîl lafızları, 93'ü (%11,27) hakkında cerh lâfızları kullanılmış ve 17'si (%2,06) hakkında bazı münekkidler cerh lâfzı kullanırken bazıları ta'dîl lâfzı kullanmışlardır.

¹³²⁷ Hatîb, *Târîh*, 7/304; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/207; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/319.

¹³²⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Hârûn b. Ravh el-Berdîcî'nin (öl. 301/914) *Tabakâtü'l-esmâ'i'l-müfrede'si*: Bu eser üzerine Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Bukeyr'in (öl. 388/998) ziyâde ve tenkid çalışması bulunmaktadır. Eserin yazma nüshalarından bazıları Köprülü Kütüphanesi, 1152/4 (vr. 164^a - 172^b) ve Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmû 46 (vr. 288^a - 303^b)'da bulunmaktadır. (Sezgin, *Târîh*, 1/326) Abdülaziz Hamd tarafından *el-Hâfiz el-Berdîcî muhaddisen ve tahkîku kitâbihî Tabakâtü'l-esmâ'i'l-müfrede* konulu bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. (Riyâd: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1403) (bk. Güler, *Literatür*, 248.) Berdîcî'nin bundan başka *Cüz' fi men ravâ'ani'n-Nebi* adlı bir eseri daha bulunmaktadır. Eserin yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmû 81/1 (vr. 1^a - 5^a)'da bulunmaktadır. (Sezgin, *Târîh*, 1/327).

Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Süleymân el-Vâsîti "İbnü'l-Bâğandî"'nin (öl. 312/925) *Mâ revâhü'l-ekâbir'ani'l-esâğîr mine'l-muhaddisîn mine'l-efrâd'*ının birinci cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi Mecmû, nr. 109, (vr. 220^a - 227^a)'da bulunmaktadır. (Sezgin, *Târîh*, 1/340; Elbânî, *Fihris*, 45)

İbn Menî' olarak da bilinen Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz b. Merzûbân el-Begavî el-Kebîr'in (öl. 317/929) *Târîhu vefâti's-şüyûh'*u Muhammed Aziz Şems tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1409/1988). Ayrıca eserin yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmû 106 (vr. 168^a - 176^b) numarada bulunmaktadır. (Elbânî, *Fihris*, 318; Sezgin, *Târîh*, 1/346. Sezgin, Begavî ve İbn Menî' i iki farklı kişi zannedip art arda zikretmiştir. *Târîhu vefâti's-şüyûh'*u Ebu'l-Kasım el-Begavî'nin tercemesi altında zikretmiştir.

Bağdatlı râvilerden 335 kişi hakkında herhangi bir cerh-ta‘dîl değerlendirmesi yapılmamıştır. Haklarında değerlendirme yapılmayan râviler toplam sayının %28,87’ini oluşturmaktadır. Bu oldukça yüksek bir orandır. Haklarında değerlendirme yapılmayan râvilerin biyografileri incelendiğinde bu kişilerden bazıları hakkında neredeyse hiç bilgi verilmediği; haklarında geniş bilgiler verilenlerden bazılarının da toplum içerisinde önemli statüleri olsa da hadis mesaisi yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Mesela Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Haşşâb el-Müeddib,¹³²⁹ Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî,¹³³⁰ Ebu’t-Tayyib İbnü’l-Kâtib,¹³³¹ Ebû Bekir el-Mütetabbib¹³³² ve Ebû İsa Muhammed b. Cafer el-Bezzâz¹³³³ başta olmak üzere çok sayıda râvi hakkında sadece İbnü’s-Sellâc’ın onlardan hadis rivayet ettiği bilgisi verilmiştir. Ebû Ali Muhammed b. Cafer Gunder,¹³³⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer,¹³³⁵ Ahmed b. İbrahim b. Selm,¹³³⁶

¹³²⁹ Hatîb, *Târîh*, 2/70.

¹³³⁰ Hatîb, *Târîh*, 2/136.

¹³³¹ Hatîb, *Târîh*, 2/193.

¹³³² Hatîb, *Târîh*, 2/309.

¹³³³ Hatîb, *Târîh*, 2/518.

¹³³⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/529.

¹³³⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/529.

¹³³⁶ Hatîb, *Târîh*, 5/21.

Ebû Bekir İbnü'l-Cemmâl¹³³⁷ ve Ahmed b. İshak el-Kebşî¹³³⁸ gibi birçok râvinin sadece bir hocası ve bir öğrencisi zikredilmiş, haklarında başka hiçbir bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla her ne kadar azımsanamayacak sayıda râvi hakkında değerlendirme yapılmamış olsa da bu râvilerin hadis rivayeti açısından bir önemi olmadığını düşünmekteyiz. Bu râviler birkaç hadis dışında hadis rivayeti bulunmayan kişiler olmalıdır.

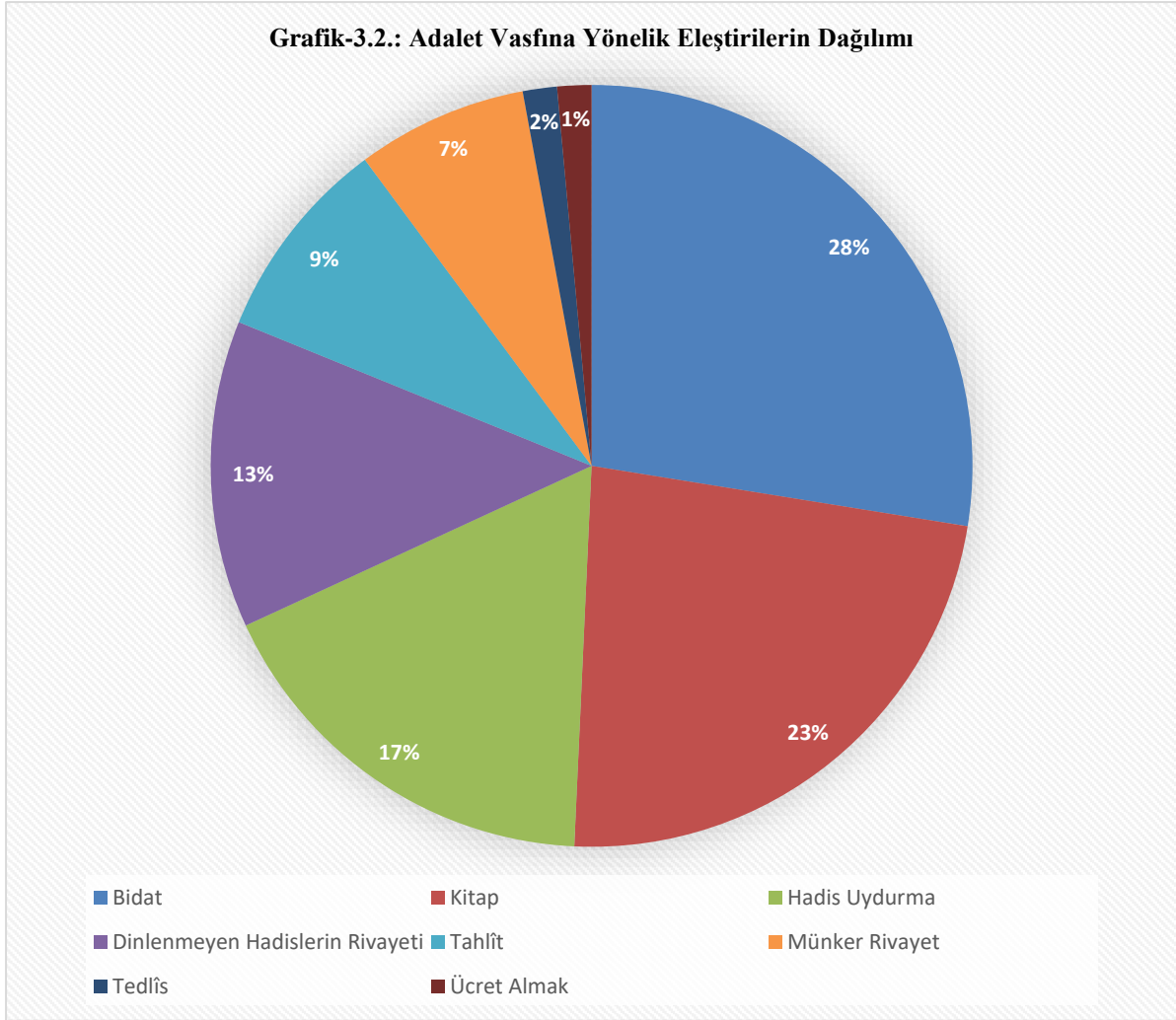
Bağdatlı râvilere yöneltilen yüz on dokuz eleştiri bulunmaktadır. Bu eleştirilerin altmış dokuzu (%57,98) adalet vasfına yönelik, ellisi (%42,01) zapt vasfına yöneliktir. Bu eleştiriler alt başlıklar halinde ele alınacaktır.

1. Adalet Vasfına Yönelik Eleştiriler

Bağdatlı râvilerin adalet vasfına yöneltilen 69 eleştirinin 19'u (%27,53) bidat, 16'sı (%23,18) hadisleri rivayet ettiği asla/kitaba yönelik eleştiri, 12'si (%17,39) hadis uydurma, 9'u (%13,04) dinlemediği hadisleri rivayet, 6'sı (%8,69) tahlîl, 5'i (%7,24) münker hadis rivâyeti, 1'i (%1,44) tedlîs, 1'i (%1,44) rivayet için ücret almaktır. Aşağıdaki grafikte bu dağılım görülmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz oranlar grafikte otomatik olarak yuvarlandığı için küsuratlar görünmemektedir.

¹³³⁷ Hatîb, *Târîh*, 5/24.

¹³³⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/51.

a. Yalana Dair Eleştiriler

Yalancılıkla itham edilen râvilerin iki farklı açıdan eleştiriye maruz kaldıkları görülmektedir. Bunlardan biri hadis ve isnâd uydurmak, bir diğeri ise hadisleri veya hadis yazılı nüshaları bunları rivayet hakkına sahip olan hocadan dinlemeden rivayet etmektir. İkinci tür eleştirinin iki farklı türü olduğu görülmektedir. Bunlardan biri dinlemediği hadisleri dinlemiş gibi rivayet etmek, ikincisi ise dinlemediği kitapları dinlemiş gibi rivayet etmektir. Râvi eğer rivayet ettiği hadislerden veya kitaplardan bir kısmını sahih usullerle dinlemiş, bir kısmını ise dinlemediği halde dinlemiş gibi rivayet ediyorsa bu uygulamaya tahlît adı verilmektedir. Burada bahsi geçen tahlît,

ihtilatla karıştırılmamalıdır. İhtilât zabt ile ilgili bir kusur olup râvinin zihinsel fonksiyonlarının bozulması anlamına gelirken tahlît adaletle ilgili bir problemdir ve râvinin usulüne uygun sahih bir semâ yoluyla edindiği kitaplarının ve hadislerinin yanında hocalarından dinlemediği kitapları ve hadisleri de dinlemiş gibi rivâyet etmesidir. Dolayısıyla sahîh semâ yoluyla edindiklerini fâsid olanla karıştırarak güvenilirliğini yitirmesi anlamına gelmektedir.

Bu araştırma sadece bir şehrin belirli bir asırlık zaman dilimini konu etmektedir. Bu sebeple diğer hadis merkezleriyle Bağdat'ın kıyaslamasını yapacak verilere sahip bulunmamaktayız. Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî, Süfyân b. Uyeyne'nin “Bağdatlı gençler, Kufeli ve Basralı gençlerden daha takvalı ve daha hayırlıdır.”¹³³⁹ sözü üzerine Kûfe ve Horasan bölgelerinde hadis uyduran çok fazla râvi bulunduğunu, fakat Bağdatlı muhaddisler içinde diğer bölgelerdeki muhaddislere oranla çok az hadis uyduran râvi bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁴⁰ 4./10. asırda Hatîb'in söylediğine paralel bir durum olduğu görülmektedir. Bağdatlı 1160 hadis râvisinden sadece 12'si (%1,03) hadis uydurdıkları, 9'u (%0,77) dinlemedikleri hadisleri rivayet ettikleri, 16'sı (%1,37) usulüne uygun olarak dinlemedikleri kitaplardan rivayet ettikleri ve 6'sı (%0,51) tahlît yaptıkları gerekçesiyle eleştirilmiştir.

aa. Hadis Uydurmak

1160 hadis râvisinden sadece 12'sinin (%1,03) hadis uydurdıkları gerekçesiyle eleştirilmesi daha önce bahsettiğimiz sahih hadis hassasiyetinin bir sonucu olarak görülebilir. Hadis uyduran ravilerden yazılan hadislerin imha edilmesi, onlardan hadis rivayet edenlere baskı yapılması, hadis uyduran bazı râvilerin hapsedilmesi, hadis camiasının ortak yayınladıkları bildirilerle bu kişilerin ifşa edilmesi hadis uydurulmasını önemli ölçüde engellemiş olmalıdır. Şimdi hadis uydurduğu gerekçesiyle eleştirilen bazı râvilere değinilecektir.

¹³³⁹ Hatîb, *Târîh*, 1/346.

¹³⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, 1/346.

Ebu'l-Abbas Ahmed b. es-Salt b. el-Muğallis el-Himmânî (öl. 308/920), Hanefî fakihlerindendir. Sâbit b. Muhammed ez-Zâhid, Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, Bişr b. Velid, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm başta olmak üzere bazı hocalardan çoğu batıl hadisler rivayet etmiştir. Bu hadisleri onun uydurduğu ifade edilmektedir. Kendisi doğmadan önce vefat eden hocalardan hadis rivayet ettiği bildirilmiştir. Ebû Hanife'nin faziletine dair birçok haber uydurmuştur. Dârekutnî onun hakkında "Metrukür. Hadis uydurur." demiştir.¹³⁴¹

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Katâi'î ed-De'â el-Esam (öl. 320/932) sika muhaddislerden mevzu hadisler rivayet ederdi. Hatîb, uydurduğu hadislerden ikisini zikrettikten sonra bu iki hadisin Muhammed b. Hasan hariç tüm ravilerinin sika olduğunu ve bunları onun uydurduğunu söylemiştir. Zehebî onun teferrüd ederek rivayet ettiği *Kitâbu'l-Hayde*'yi de uydurduğunu, onun bu kitaba erişmesini çok uzak bir ihtimal olarak gördüğünü söylemiştir.¹³⁴²

Ebû Şâkir Meserra b. Abdullah (öl. 322/934), Halife Mütevekkil'in mevlası ve hadimidir. İsnadında tamamı sika ve muteber râviler olan hadisler uydururdu. Ebû Zür'a vefat ettikten 4 yıl sonra ondan hadis işittiğini iddia etmiştir. Zâhibu'l-hadis olarak nitelenmiştir.¹³⁴³

Ebu'l-Hüseyin Ömer b. Hasan İbnü'l-Üşnânî (öl. 339/950), kadı ve kıraat âlimidir. Ashâbu'l-hadîsten olduğu ifade edilmiştir. Bağdat'ta hisbe teşkilatının başına getirilmiştir. Dârekutnî, Muâfâ b. Zekeriya, İbnü'l-Muzaffer, Ebu'l-Hüseyin b. Bişrân ve Ebu'l-Abbas İbn 'Ukde gibi önde gelen hâfız ve muhaddisler ondan hadis dinlemiştir. Dârekutnî, İbnü'l-Üşnânî'nin zayıf bir râvi olduğunu ve yalan söylediğini bildirmiştir. Hasan b. Muhammed el-Hallâl da onu zayıf kabul etmiştir.

¹³⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Neysâbüri, *Suâlâtü'l-Hâkim en-Neysâbüri li'd-Dârekutnî*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984), 95; Hatîb, *Târîh*, 5/338-343; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrükün*, 1/86; Zehebî, *Târîh*, 7/129; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/269-272; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/174-175; Kümillâi, *el-Budûru'l-mudiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/378-379; İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam*, 13/195; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/151; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/153.

¹³⁴² Hatîb, *Târîh*, 2/591-593; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/312; İbn Nukta, *Tekmilâtü'l-ikmâl*, 5/41; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/453-454; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, 3/45; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/517; Burhân el-Halebî, *el-Keşfu'l-hâsîs*, 224; İbn Hacer, *Tabsîru'l-müntebih*, 3/1171; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/71; İbn 'Arrâk, *Tenzihü's-şerî'a*, 1/102;

¹³⁴³ Hatîb, *Târîh*, 15/365-366; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 3/153.

Ebû Ali el-Herevî sadûk olduğunu söylemiştir. Ona hadis münekkidlerinin İbnü'l-Üşnânî'yi eleştirdiği söylenince bu defa “Onun hakkında en fazla icâzeti semâya denk saydığım için eleştireni duydum. O sadece asıllarından rivayet ederdi.” demiştir.¹³⁴⁴

Ebû Bahr Muhammed b. Hasan el-Berbehârî (öl. 362/972), uzun ömürlü ve âlî isnadlara sahip bir muhaddistir. Kezzâb, vâhî ve muhallit olarak nitelenmektedir. İbnü's-Serahsî onun yalancı olduğunu ashâbu'l-hadîse göstermek için, ona gerçekte var olmayan bir râvi zikrederek bu râviden hadis dinleyip dinlemediğini sormuş, Ebû Bahr el-Berbehârî de ondan hadis dinlediğini söyleyerek o anda bir hadis uydurmuştur. Dârekutnî, Ebû Bahr'ın hadislerinden intihâb yapmış ve ashâbu'l-hadîsi uyararak Ebû Bahr'in sadece bu hadislerine itibar etmelerini söylemiştir. Ayrıca tahlîl yaptığı gerekçesiyle de eleştirilen Ebû Bahr'in usulüne uygun olarak dinlediği sahih asıllarının yanında sahih bir semâ yoluyla edinmediği kitaplarının da olduğu ve hepsinden hadis rivayet ederek güvenilirliğini ve itibarını yitirdiği söylenmektedir.¹³⁴⁵

Ebu'l-Kasım Ömer b. Muhammed İbnü's-Sellâc, rihleler yapan bir muhaddistir. Aynı zaman diliminde yaşayan, birbirine yakın zamanda vefat eden ve yine yalancılıkla itham edilen Bağdat'a yerleşen Hulvân asıllı muhaddis Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed İbnü's-Sellâc ie karıştırılmamalıdır. Ömer b. Muhammed İbnü's-Sellâc, yalancılıkla ve görmediği kişilerden hadis rivayet etmekle itham edilmiştir. Semerkand'a gidip oradaki muhaddislere hadis rivayet etmiştir. Rivayet ettiği hadislerin münker olduğu ve hiçbir şekilde onun rivâyetlerine

¹³⁴⁴ Sülemî, *Suâlât*, 211; Hatîb, *Târîh*, 13/93; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/206; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1/196; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/185; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/78; Zehebî, *el-İber*, 2/57; Zehebî, *Siyer*, 12/26; Zehebî, *Târîh*, 7/727; Burhân el-Halebî, *el-Keşfü'l-hasîs*, 194; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/274-275; Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *el-Leâliu'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevdû'a*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. 'Uveyyida (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1417/1996), 1/398; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/208.

¹³⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/614; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 3/52; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu's-şerî'a*, 1/103; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/219-220; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/519; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/77; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/570; Zehebî, *el-İber*, 2/114; Zehebî, *Siyer*, 12/216; Zehebî, *Târîh*, 8/206; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/133-134; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/311-312; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/328; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/81.

güvenilmemesi gerektiği söylenmiştir. Müttehem, hâlik ve vâhî olarak nitelenmiştir.¹³⁴⁶

Ebu'l-Hüseyin Ali b. Hasan b. Cafer İbn Kernîb İbn Attâr el-Muharrimî (öl. 376/986), kezzâb olarak nitelenmiş ve hadis uydurduğu bildirilmiştir. Hadis râvilerine rivâyet etmediği hadisleri nispet ederek onlardan rivayet ederdi. Dârekutnî onun Da'lec b. Ahmed'e nispet ettiği hadisleri ifşa ettiği bir bildiri yayınlamıştır. Karşılaşmadığı hocalardan hadis dinlediğini iddia ederdi. Eski nüshaları alır, ilk sayfalarını yırtar ve kendisine düzmece semâ' kayıtları yazardı.¹³⁴⁷

Ebû Ömer Lâhık b. Hüseyin (öl. 384/994), kezzâb, vaddâ', effâk, ekzebü'l-ğurebâ, deccâl gibi lâfızlarla cerh edilmiştir. Uydurduğu hadisleri tespit etmek amacıyla ondan hadis yazan Ebû Sa'd Abdurrahman b. Muhammed el-İdrîsî'nin onunla yaşadıkları ve onun hakkında söyledikleri bu râvinin yalancılık konusunda ne denli ileri gittiğini açıkça göstermektedir. O şöyle demiştir:

“Lâhık b. Hüseyin b. İmrân b. Ebû'l-Verd Muhammed b. İmrân b. Muhammed b. Sa'îd b. Müseyyeb b. Hazn [öl. 384/994] Kezzâbtı, iftirâcıydı sika râviler adına hadis uydururdu, mürselleri müsned olarak rivayet eder ve dinlemediği hocalardan hadis tahdîs ederdi. (...) Turbâl, Turhâl, Kerkeden ve Şa'bûb gibi hadis râvileri içerisinde bilinmeyen insanlara ait nüshalar uydurdu. Bunlar gibi azımsanamayacak kadar uydurması vardır. Asrımızda hadis ilmindeki dirâyetsizliğine rağmen yalan ve arsızlık konusunda onun gibisini görmedik! Denilir ki onun asıl adı Muhammed'dir. Ama ashabu'l-hadis kendisinden hadis yazsın diye kendisine Lâhık adını takmıştır. Ondan Semerkand'da hadis yazdık. Sonunda bana şöyle dedi “Benim (hadislerimden dinlemediğin) hiçbir şey bırakmadın.” [Böyle dedikten sonra] Bana kendi hattıyla bunlardan fazla elli cüz hadis daha yazdı. Ondan hadis yazmamın sebebi onun uydurduklarını ve müsned olarak rivayet ettiği mürsel ile maktu rivâyetleri bilmektir. Buna rağmen gördük ki o Semerkant'tan ayrıldıktan sonra da yeni hadisler icat

¹³⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 13/127; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu's-şerî'a*, 1/91; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/221; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/473; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 297; Zehebî, *Târîh*, 8/493; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/138.

¹³⁴⁷ Hatîb, *Târîh*, 13/320; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu's-şerî'a*, 1/86; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimesşk*, 41/315-318; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/191; Zehebî, *Târîh*, 8/428; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/120; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/514.

etmiş. 384 yılında Hârezm civarında vefat etmiş. Umarım ki ardında kendisi gibi yalancılar bırakmamıştır inşaallah.”¹³⁴⁸

Ebû Nasr Muzaffer b. Nazîf el-Kâss (öl. 398/1007), kezzâb olarak nitelenmektedir. Dönemin önde gelen hadis münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî, ondan Mehâmilî, İbn Mahled ve Abdülgafîr İbn Selâme'den rivayet ettiği hadisleri yazmıştır. Onun yalancı olduğunu anladıktan sonra bu kitapları yakmıştır.¹³⁴⁹

Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Varrâk İbnü'l-Haffâf (öl. 418/1027), kezzâb ve vaddâ' olarak nitelenmiştir. Kendi uydurduğu tanınmayan birçok râviden hadis rivayet etmiştir. Onlardan seferde iken hadis yazdığını söylemiştir. Hadisleri terkîb ettiği ve rivayet ettiği kişiler adına hadis uydurduğu söylenmektedir. Hadis rivayet ettiği kişilere ilginç isimler ve nesepler uydurduğu bildirilmiştir. Kitap merkezli eleştirilere de maruz kalan İbnü'l-Haffâf'ın, bazı hocalarından hadis yazdığı kitaplarının semâ edilmemiş furû'lar olduğu ve bunlara ait asıllarının olmadığı söylenmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, ondan bazı batıl hadisler yazmıştır. Bunları hocası Hibetullah b. Hasan et-Taberî'ye göstermiş, o da bu kitabı yakmıştır. O adamdan nasıl hadis dinlediğine şaşkınlığını ifade etmiştir.¹³⁵⁰

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Bizrî (öl. 423/1031), kezzâb olarak nitelenmiştir. Karşılaşması mümkün olmayan kişilerden hadis dinlediğini iddia etmiştir. Tahlîl yaptığı ve yalan söylediği ifade edilmiştir. Ebu'l-Feth el-Mısırî, Bağdat'ta yalan söylediği iddia edilen sadece dört kişiden hadis yazdığını ve bunlardan birinin de Hüseyin b. Muhammed el-Bezrî olduğunu ifade etmiştir.¹³⁵¹

¹³⁴⁸ Hatîb, *Târih*, 16/151-152; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, 64/16-20; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 429; Zehebî, *Târih*, 8/567; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/525, 4/356; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 8/407; İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *et-Tekmil fi'l-cerhi ve't-ta'dil ve ma'rifeti's-sikâti ve'd-du'afâi ve'l-mecâhil*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlu Numan (Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 1432/2011), 2/147.

¹³⁴⁹ Hatîb, *Târih*, 15/164; İbn 'Arrâk, *Tenzihu's-şerî'a*, 1/118; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/187.

¹³⁵⁰ Hatîb, *Târih*, 3/45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/187-188; Zehebî, *Târih*, 9/301; Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ*, 2/571; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/95; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/302.

¹³⁵¹ Hatîb, *Târih*, 8/680-681; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/217; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî (Faysalâbâd: İdâretü'l-'ulûmi'l-eseriyye, 1401/1981), 1/69; Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ*, 1/175; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 91; Zehebî, *Târih*, 9/388; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/547; İbn

Hüseyin b. Muhammed el-Bezerî birgün Ebu'l-Hasan b. Hammâmî'nin meclisine katılmıştır. Meclsite Ebû Tahir b. Hişâm anılmış İbnü'l-Bezerî de ondan birçok hadis dinlediğini iddia etmiştir. Fakat meclis sahibi Hammâmî ona karşı çıkararak yaşının ona ulaşmaya yetmeyeceğini, ayrıca kendisinin onun meclisinde hiç görülmediğini söylemiştir.¹³⁵²

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Hüseyin İbnü's-Semmâk el-Vâ'iz (öl. 424/1032), kezzâb olarak nitelenmiştir. Mansûr Câmii ve Rusâfe Câmii'nde tasavvufî içerikli vaazlar verdiği halkaları bulunmaktaydı. Bağdat'ın en büyük ve en önemli iki câmiinde ona halka tahsis edilmesi ümerâ tarafından itibar edildiğini göstermektedir. Hadis meclislerinde görülmemiş ve hadis ilmiyle ilgisi olmayan biridir. Pazarda balıkçılık yapmaktadır. Yaşı ilerledikten sonra sûfilerin meclislerine katılmış ve sonrasında vaaz halkaları kurmuştur. Ebu'l-Feth el-Mısri, Bağdat'ta yalan söylediği iddia edilen sadece dört kişiden hadis yazdığını ve bunlardan birinin de Ebu'l-Hüseyin İbnü's-Semmâk olduğunu ifade etmiştir. Başkasına ait bir kitabı alarak kendisininmiş gibi rivayet etmiştir.¹³⁵³

ab. Semâ Edilmeyen Hadisleri Rivayet Etmek

İslam coğrafyasının dört bir yanından öğrencilerin gelerek râvilerden hadis dinlemesi önemli bir itibar göstergesidir. Bu itibara sahip olmak isteyen; bununla birlikte öğrencileri kendisine çekecek hadisleri dinleyerek rivayet hakkını elde edemeyen râviler, söz konusu hadisleri dinlediklerini iddia ederek haksız itibar kazanma yoluna tevessül etmiştir. Bu başlık altında dinlemedikleri hadisleri rivayet ettikleri için eleştiriye maruz kalan râviler zikredilecektir.

Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/206; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 1/428; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/208-209; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu's-şerî'a*, 1/53.

¹³⁵² Hatîb, *Târîh*, 8/681.

¹³⁵³ Hatîb, *Târîh*, 5/177-178; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 4/352; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/206; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 71/73-75; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/69; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/93; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/37; Zehebî, *Târîh*, 9/396; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/219; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/44; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/436; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/278; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu's-şerî'a*, 1/27.

Ebu Ahmed Abdullah b. Hüseyin el-Mukri el-Bağdâdî'nin (öl. 307/919), ana branşı kıraattir. Mısır'a yerleşerek orada kıraat eğitimi vermiştir. Kendisinden Mısır'ın şeyhu'l-kurrâsı olarak söz edilmektedir. Ömrünün sonlarına doğru zapt sorunları yaşadığı, bundan önce sika ve me'mûn olduğu söylenmiştir. Mısırlı muhaddisler ondan bazı hadisler dinlemişlerdir. Bir seferinde karşılaşmadığı bir hocadan hadis rivayet etmiş ve muhaddisler bunu fark etmiştir. Ona bu hadisi ne zaman ve nerede dinlediğini sormuşlar, o da 300 yılında hacda dinlediğini söylemiştir. Hadis rivayet ettiğini iddia ettiği hocanın o yıl hac mevsiminden aylar önce vefat etmiş olduğunu bilen muhaddisler yalan söylediğini ortaya çıkarmıştır. Bundan başka karşılaşmadığı halde Ebu'l-'Alâ el-Kûfî ve Yemût b. Mezra'adan da hadis dinlediğini iddia etmiştir.¹³⁵⁴

Ebu't-Tayyib Osman b. Amr İbnü'l-Müntâb ed-Dekkâk (öl. 389/998), cuma namazları hariç Mansûr Câmîi'nde vakit namazlarını kıldırmakla görevli imamdır. Âlî isnâdlara sahip, fakat çok tesâhülü olan, kaliteli bir kitâbı/aslı bulunmayan bir râvi olarak nitelenmiştir. Bazı muhaddisler Ezherî'ye İbnü'l-Müntâb → İbn Sâ'id tariki ile Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbu'z-Zühd*'ünü okumuş, Ezherî İbnü'l-Müntâb'ın İbn Sâ'id'den bu kitabı dinlemediğini söyleyerek onu eleştirmiştir.¹³⁵⁵

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Nasr İbn Mâlik el-Katî'î (öl. 396/1005'ten sonra), son derece fakir bir râvidir. Başka çaresi kalmadığı için kitaplarını satışı çıkarmıştır. Önce Ebu'l-Kasım el-Ezherî'ye kitapları almasını teklif etmiştir. O almayınca dönemin bir diğer önemli ismi Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye'ye gidip bu kitapları teklif etmiş ve bu kitaplarda kendisiyle birlikte onun da Berza'î'den bu kitapları dinlediklerine dair semâ kaydı olduğunu söylemiştir. İbn Rızkûye buna karşı çıkmış ve kendisinin Berza'î'den hiçbir kitabı dinlemediğini söylemiştir. Kitaplara baktıklarında İbn Rızkûye'nin adının sonradan kötü bir hatla eklendiğini

¹³⁵⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/104-105; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 214; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/408-409; *Lisânü'l-Mîzân*, 4/457; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 5/513.

¹³⁵⁵ Hatîb, *Târîh*, 13/204; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/166; Zehebî, *Târîh*, 8/650; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, 2/199; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/444-445.

görmüşlerdir. İbn Hacer *Lisân*'da Hatîb'in onu yalancılıkla itham etmesinin, Zehebî'nin de bunu ona katılmasının problemliliğini ifade etmiştir.¹³⁵⁶

Dârekutnî, Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd'ın kendi asıllarında olmayan hadisleri başkasının kitabından rivayet ettiğini söyleyerek eleştirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise Neccâd'ın ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybettiğini, muhtemelen bazı hadis talebelerinin Dârekutnî'nin sözünü ettiği hadisleri ona okuduklarını söyleyerek Dârekutnî'nin eleştirisini tevil etmeye çalışmıştır.¹³⁵⁷

Dârekutnî, Kadı Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil'in bazen kitabında olmayan hadisleri hıfzından rivayet ettiğini, hâfızasına çok güvendiğini, kitabında olmayan bazı hadisleri hâfızasından rivayet ettiğini söyleyerek onu eleştirmiştir. Onun böyle umursamaz tavrının fukahâ ve diğer branşlardaki kimseyi kendisine denk görmemesinden kaynaklandığını ifade etmiştir.¹³⁵⁸

Ebû Ali Mahled b. Cafer ed-Dekkâk el-Bâkarhî rivayet ettiği dönemin başlarında sika kabul edilen bir râvi durumundaydı. Çok sayıda sahîh ve iyi asılları vardı. Daha sonra oğlu onu birçok asılsız iddiada bulunmaya itti. Mervezî'den *el-Meğâzî*, İbn 'Allûye'den *el-Mübtede*, Taberî'den *et-Târîhu'l-kebîr*, Ebû Ubeyd'den *et-Tahâret* gibi birçok kitabı dinlemediği halde dinlediğini iddia etti. Oğlu onun için bu kitapları sahaftan satın aldı ve o da bunları defalarca rivayet etti. Popüler olan bu eserleri dinlemeye gelen çok sayıda hadis talibinin onun etrafında toplanıp ona saygı göstermesi nefesine hoş geldi. Fakat hadis münekkidleri bu durumu fark ederek onu ifşa ettiler. Bundan dolayı güvenilirliği ve daha önce yorucu rihlelere katlanmak suretiyle elde ettiği itibar ve kariyer yerle bir oldu.¹³⁵⁹

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harbî (öl. 386/996) en âlî isnâda sahip olan Bağdatlı muhaddis olarak nitelenmiştir. İbn Zâtıyâ, Abbâd es-Sîrînî, es-Sûfî ve Hasan b. Tayyib'den hadis rivayet edenler arasında en uzun ömürlü olan râvi olduğu

¹³⁵⁶ Hatîb, *Târîh*, 4/515; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 3/104; Zehebî, *Târîh*, 8/771; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/546; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/55; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/639; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 377; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu's-şerî'a*, 1/115.

¹³⁵⁷ Sülemî, *Suâlât*, 90; Hatîb, *Târîh*, 5/312.

¹³⁵⁸ Sülemî, *Suâlât*, 91; Hatîb, *Târîh*, 5/589.

¹³⁵⁹ Hatîb, *Târîh*, 15/231; Zehebî, *Siyer*, 12/290; Zehebî, *Târîh*, 8/313-314; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/376.

ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu kişilerden hadis rivayetinde teferrüd ederek en âlf isnatlara sahip olmuştur. Berkânî onu “Lâ yüsâvî şey’en” diyerek eleştirmiştir. Ebu’l-Kasım el-Ezherî ise onun sadûk bir râvi olduğunu, gözleri kör olunca hadis talebelerinden bazılarının ona semâ’ı olmayan hadisler okuduklarını, diğer muhaddislerin de bu ilhâkı fark edip onu eleştirdiğini, onun haddi zâtında sika bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Ezeçî de gözleri sağlamken ondan hadis dinlediğini ifade ederek önceki rivayetlerinin sorunsuz olduğunu ifade etmiştir.¹³⁶⁰

Ebu’l-Hasan Ahmed b. Muhammed İbnü’s-Salt el-Mücebbir (öl. 405/1014) Berkânî tarafından zayıf bir râvi olarak nitelenmiştir. Ebû Tahir Hamza b. Muhammed ed-Dekkâk onun Ebû Ubeyd’in *el-Emsâl*’ini Da’lec → Ali b. Abdülaziz → Ebû Ubeyd tariki ile tahdîs etmeye başladığını duymuştur. Gidip bu kitabı rivayet etmesine karşı çıkmıştır. Ashâbu’l-hadisten bir grup bunu kendisine telkin etmişler ve Da’lec’in bu kitabı Ali b. Abdülaziz’den dinlediğini söylemişler. Ebû Tahir bu sözün batıl olduğunu söylemiş, o da bu kitabı rivayet etmeyi bırakmıştır. İbnü’s-Salt’ın dinlemediği kitapları rivayet etme alışkanlığı bununla da sınırlı değildir. İbn Ebu’d-Dünyâ’nın bazı kitaplarını rivayet etmek istemiştir. Bu kitapları Ömer b. Sa’d el-Karâtîsi rivayet etmektedir. İbnü’s-Salt’ın bu kitapları Karâtîsi’den rivayet etmesi gerekirken kitapları hiç dinlememiş olan Hüseyin b. Safvân el-Berze‘î’den dinlediğini iddia etmiştir.¹³⁶¹

Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed İbn Hamediyye (öl. 421/1030) hadis rivayetinde zayıf bir râvi olarak nitelenmiştir. Eline Ebû Bekir Ahmed b. Selmân en-Neccâd’dan 344 yılında semâ edilmiş bir emâlî geçmiş, tarihi kazıyıp 347 olarak değiştirmiş ve sema kaydını da kazıyarak kendisinin semâ ettiğini kaydetmiştir. Bu nüshanın sahih bir yolla semâ edilmediğinden kuşkulanan muhaddisler bu nüshayı Neccâd’dan 344 yılında semâ edilen diğer nüshalarla karşılaştırmışlar ve onlarla harfî harfine aynı olduğunu tespit etmişlerdir. Onun yalan söyleyerek dinlemediği

¹³⁶⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/495; Zehebî, *Siyer*, 12/470; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 3/148; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, 5/568; İbn Kutluboga, *es-Sikât*, 7/227-228; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/326; Zehebî, *el-Mu’in fi tabakâti’l-muhaddisîn*, 118; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/459.

¹³⁶¹ Hatîb, *Târîh*, 6/270-271; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 1/132; Zehebî, *el-Muğnî fi’l-du’afâ*, 1/53; Zehebî, *Siyer*, 13/9; Zehebî, *Târîh*, 9/80-81; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 8/86; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, 1/590; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 5/30.

hadisleri rivâyet ettiğini tespit eden muhaddisler bir daha ondan hadis yazmamışlardır.¹³⁶²

Ebu'l-Kasım İsmail b. Sa'îd el-Muaddel (öl. 392/1001) dinlediği hadislerin bir kısmını kardeşiyle aynı nüshaya yazmıştır. Kardeşinin kitabındaki bazı semâ' kayıtlarının sahih, bazılarının ise fâsid olduğu ifade edilmiştir. İbnü'l-Enbârî'den yazdıkları bir cüzde kendisini kardeşiyle birlikte semâya ilhâk etmiştir ki hadis münekkitleri tarafından bu açık bir fesat olarak değerlendirilmiştir. Aynı şekilde kardeşinin kitaplarından bazılarını, bunlarda kendisine ait gerçek veya sonradan eklenmiş fasid bir semâ kaydı olmadığı halde rivayet etmiştir. İbn Ebu'l-Fevâris onun hadis rivayetinde mütesâhil olduğunu söylemiş, İbn Süveyd ise onun sika olduğunu ifade etmiştir.¹³⁶³

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Cündî el-Varrâk en-Nehşelî (öl. 396/1005) hadis rivayetinde zayıf olarak nitelenmiş ve Şîa'ya meyilli bir râvi olduğu ifade edilmiştir. İbn Sâ'id'den rivayet eden akranları vefat etmesi sebebiyle teferrüd etmiş ve âli isnadlara sahip olmuştur. Doksan yaşında vefat etmiştir. Ebu'l-Kasım el-Ezherî onun hakkında "Leyse bi şey" demiş, ardından İbnü'l-Cündî'ye gittiğini ve onun derlediği *Dîvânu'l-envâ'* adlı kitabın öğrenciler tarafından ona okunduğunu gördüğünü söylemiştir. Ezherî daha önce Ebû Abdullah el-Âbenûsî'nin kendisine bu kitabı İbnü'l-Cündî'nin dinlemediğini, kitabın semâ kaydında [tercemesinde] adı kendi adına uygun bir râvi bulup onun kendisi olduğunu iddia ettiğini söylediğini ifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî bir hadis zikrederek bu hadisi İbnü'l-Cündî'nin uydurduğunu söylemiştir. Bununla birlikte kendisine ait sahih sema ile elde ettiği güzel asıllarının olduğu da ifade edilmiştir.¹³⁶⁴

¹³⁶² Hatîb, *Târîh*, 11/45; Zehebî, *Târîh*, 9/365; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/391; Zehebî Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Zeylu Dîvânî'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahda el-Hadîse, t.y.), 40; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/421.

¹³⁶³ Hatîb, *Târîh*, 7/310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/33; Zehebî, *Târîh*, 8/710-711; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/129.

¹³⁶⁴ Hatîb, *Târîh*, 6/245; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/369; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/87; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/147-148; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/56; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 8/91; Zehebî, *Siyer*, 12/481; Zehebî, *Târîh*, 8/762; Burhan el-Halebî, *el-Keşfu'l-hasîs 'ammen rumiye bi vad'i'l-hadîs*, 55; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/639; Süyûtî, *el-Leâliu'l-*

Hadis talebeleri, meşhûr sûfi Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî'den, İsmail b. Muhammed es-Saffâr → Hasan b. Arafe tariki ile Saffâr'ın İbn Arafe'den rivayet etmediği hadisler nakletmişlerdir. Muhammed b. Ali es-Sûrî onun kasten yalan söyleyen biri olmadığını, fakat rivayetleri karıştırdığını söylemiştir.¹³⁶⁵

Ebû Bekir el-Katî'î çok hadis dinleyerek geniş bir rivayet birikimi elde etmiştir. Fakat ömrünün sonlarında gözleri görmez olmuştur. O kadar ki kendisine okunanın ne olduğunu bilmezdi. Bu yüzden kendi dinlediği hadislerin yanında dinlemedikleri de kendisine okunmuş, bu sebepten eleştiriye maruz kalmıştır.¹³⁶⁶

Ebû Muhammed Hasan b. Osman et-Tamtâmî (öl. 345/956) Muhammed b. Ebû Sa'îd'den Behz b. Hakîm'in hadislerini yazmış sonra da o hadisleri Muhammed b. Ebû Sa'îd'in hocalarından tahdîs etmiştir. Muhammed b. Ebû Sa'îd onun tahlît yaptığını söylemiştir.¹³⁶⁷

Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî de ömrünün sonlarına doğru dinlediği rivayetler yanında dinlemediklerini de rivayet etmesi sebebiyle eleştirilmiştir.¹³⁶⁸

b. Kitap Merkezli Eleştiriler

Bu asırda muhaddisler hafızadan rivayeti hoş görmemiş, râvilerin hadisleri kitaplarından rivayet etmesi konusunda ısrar etmiştir. Bu ısrarlı duruş sayesinde kitap hadis rivayetinin ana aracı haline gelmiştir. Hadis râvilerinin güvenilirliği ilk olarak kitapları kontrol edilerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Kitaplarda sahiplerinin, bunları usulüne uygun olarak hocalarından dinlediklerini gösteren semâ kayıtları ile bu kitapları hocaların asıl nüshalarıyla muâraza ettiklerini ve varsa hatalarını

masnû'a, 1/324; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/33; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/506; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/210.

¹³⁶⁵ Hatîb, *Târîh*, 5/552; Zehebî, *el-İber*, 2/131; Zehebî, *Târîh*, 8/299; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/173; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/372.

¹³⁶⁶ Hatîb, *Târîh*, 5/117; Zehebî, *Siyer*, 12/263; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/261; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/87; Zehebî, *Siyer*, 12/263; Zehebî, *Târîh*, 8/282; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/418.

¹³⁶⁷ Hatîb, *Târîh*, 8/345; Beyrûtî, *Târîhu Neysâbûr*, 42; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/503; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/68.

¹³⁶⁸ Abdullah Aydın, "İbnü'l-Ci'âbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/4.

düzeltiltiklerini gösteren ıslah ve muâraza işaretlerini aramışlardır. Bu iki aşamayı tamamladığı görülen kitaplar sahih kabul edilmiş; bu aşamalardan birinde eksiği tespit edilen kitapların sahipleri eleştirilmiştir. Kitap merkezli eleştirilerden bir kısmı kitaplarına düzmece semâ kayıtları düşerek dinlemedikleri kitapları dinlemiş gibi rivayet edenlere dairdir. Bir kısmı da rivayet ettikleri hadisleri muteber bir usulle hocalarından aldıklarını gösterecek kitaplara sahip olmayanlara dairdir. Bu iki konuda eleştiriye maruz kalan râvilere değinilecektir.

Hadis talebelerinin İslam coğrafyasının dört bir yanından gelip muhaddisin kapısını çalması ve ona itibar göstererek önünde diz çöküp hadislerini dinlemesi kuşkusuz birçok kişiyi cezbeden bir prestijdir. Bu itibar için yıllarını, gençliğini ve tüm mâlî birikimini harcayarak gereken bedeli ödeyen muhaddisler çoğunlukta olsa da kazanamadıkları itibarı dinlemedikleri kitapları dinlemiş gibi rivayet ederek kazanmaya çalışan râviler de olmuştur. Bazıları bu yola tevessül etmese de babasının itibarının gölgesinde nemalanmak isteyen bazı çocuklar onların kitaplarına eklemeler yaparak muhaddislerin deyimiyle “sahih olan semâlarını ifsâd etmişler” ve babalarının kazanmış olduğu haklı itibara gölge düşürmüşlerdir. Bunlardan biri sika bir muhaddis olan Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed er-Rezzâz'ın oğludur. Ömrünün sonlarına doğru gözleri âmâ olduktan sonra oğlu onun kitabına dinlemediği hadisleri ilave etmiştir. Fakat doğruluğu ile övülen Ali b. Ahmed er-Rezzâz oğlunun yaptıklarını kabul etmemiş ve kendisinden hadis okumaya gelen muhaddislere “*Eski hatlı olan hadislere bak ve onları bana oku. Kötü hatla semâ kaydı düşülenlerin üzerini çiz. Çünkü benim bir oğlum var. Semâ etmediğim hadislere benim için semâ kaydı düştü.*” demiştir.¹³⁶⁹

Ebû Bekir Ömer b. Muhammed İbn Ebû Tahir el-Varrâk (öl. 378/988) azımsanmayacak miktarda hadis ezberlemiş bir muhaddistir. Bağdat, Şam ve Mısır'da çok miktarda hadis yazmıştır. Az bir kısmı hariç kitaplarının çoğu yitmiştir.

¹³⁶⁹ Hatîb, *Târîh*, 13/234; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/113; Zehebî, *Siyer*, 13/109; Zehebî, *Târîh*, 9/309; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/485; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/96.

Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât onu, kitapları yittikten sonra Bâğandî'den aslı olmayan hadisler rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirmiştir.¹³⁷⁰

Ebû Bekir Ahmed b. İsa el-Varrâk el-Bağdâdî Mısır ve Mekke'de Ebu'l-Leys el-Ferâidî, Ebu'l-Kasım İbn Menî' ve Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud'dan hadis rivayet etmiştir. Fakat bu hocalardan dinlediği hadislerin yazılı olduğu güvenilebilecek asılları olmadığı için eleştirilmiştir.¹³⁷¹

Ebû Ahmed Abdurrahman b. Haris İbn Ebu's-Şeyh, hadis rivayetinde titiz olmadığı, itimat edilecek biri olmadığı ve kötü kitaplarının olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹³⁷² Hadis ilmini bilmediği ifade edilen, âlî isnadları olduğu için de birçok hâfız ve muhaddisin kendisinden hadis yazdığı Ebu'l-Hasan İbn Lü'lü' (öl. 377/987) sadûk olmasına rağmen kitaplarının kötü olması sebebiyle eleştirilmiştir.¹³⁷³

Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Kadı Ebû Bekir Muhammed b. İsmail'i kitaplarının bir kısmının usulüne uygun olarak dinlenmediğini söyleyerek eleştirmiştir. Hatîb de onun, muhtemelen vefat ettikten sonra sahafların eline geçen kitaplarından bazılarını satın alıp kontrol etmiştir. Ezherî'nin eleştirisinde haklı olduğunu anlamıştır. Zira bu kitaplarda İbn İsmail'in semâ' kaydı bulunmadığı gibi hiçbir yerinde ıslah ve mu'âraza işaretleri de yoktur.¹³⁷⁴

Kezzâb ve zındık olarak nitelenen ve fanatik bir Râfızî olduğu ifade edilen Ebû Muhammed Sehl b. Ahmed ed-Dîbâcî (öl. 380/990) ehl-i beyt hakkında merfu rivâyetlerden oluşan bir kitap rivayet etmiştir. Fakat onun itimad edilebilecek sahih bir aslının/kitabının olmadığı ifade edilmiştir.¹³⁷⁵ Burada sahih kitap ile içerisinde sahih hadislerin bulunduğu kitap değil, usulüne uygun olarak semâ edilmiş, semâ kaydı düşülmüş ve hocanın aslı ile muâraza edilerek tashih edilmiş kitap kastedilmektedir. Sünnî muhaddislerin fanatik bir Râfızîden hadis yazmaları ve onu

¹³⁷⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/129.

¹³⁷¹ Hatîb, *Târîh*, 5/465; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 4/82; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/127; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/570.

¹³⁷² Hatîb, *Târîh*, 11/602; Zehebî, *Târîh*, 8/229.

¹³⁷³ Hatîb, *Târîh*, 13/567; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *Siyer*, 12/335; Zehebî, *Târîh*, 8/441.

¹³⁷⁴ Hatîb, *Târîh*, 2/390.

¹³⁷⁵ Hatîb, *Târîh*, 10/176; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/27; Zehebî, *Târîh*, 8/477; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/421.

rivayet ettiği hadisleri gerçekten hocasından dinlediğini gösteren bir kitabının bulunmaması sebebiyle eleştirmeleri dikkat çekicidir.

Ezherî bazı münekkidlerin eleştirilerine maruz kalan Ebû Ömer b. Hayyûye'nin çok hadis rivayet eden bir râvi olduğu için küçük hatalarının hoş görülmesi gerektiğini söylemiştir. Yanında kitabı olmadığı zamanlar kendisinden hadis dinlemek isteyen muhaddislere Ebu'l-Hasan b. Rezzâz'ın kitabından hadis okumaktaydı. Zira onun kitabına güvenmekteydi. Fakat o kitabı semâ etmediği halde ondan hadis okuduğu için eleştirilmiştir. Bununla birlikte onun sika bir râvi olduğu ifade edilmiştir.¹³⁷⁶

Vezir ve hadis hâfızı İbn Hinzâbe'nin kâtibi Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed ilim ehli ve hadis ilminde marifet sahibi bir muhaddis olarak nitelenmiştir. Bununla birlikte Ebu'l-Kasım el-Begavî'den rivayet ettiği asıllar içinde sadece bir cüzden başka sahih olanı bulunmadığı ifade edilerek eleştirilmiştir. Bu bir cüzde semâ kaydı usulüne uygun olarak bulunmaktadır. Fakat bunun haricindekilerde semâ kaydı sahih olarak bulunmamaktadır.¹³⁷⁷

Ebû Abdullah İbn Dûst kitaplarını Dicle Irmağı'na düşürmüştür. Irmağa düşen kitaplardaki hadisleri başka kitaplardan yazarak kendisine yeni nüshalar oluşturmuştur. Fakat yeni yazdığı nüshaları hocalarından dinlemediği için eleştirilmiştir. İddiaya göre hadis rivayet ettiği kitaplarının Dicle'ye düşürdüğü kitaplardan olduğu anlaşılmasın diye toprağa bulayarak eski süsü vermeye çalışmıştır. Bunun için onun marifet sahibi bir muhaddis olmasına rağmen hadis rivayetinde zayıf olduğu ifade edilmiştir. İbnü'l-Cevzî ise muhaddislerin nüsha hassasiyetlerini eleştirerek bunun bir râvi için cerh sebebi olamayacağını dile getirmiştir.¹³⁷⁸ Benzer şekilde, Ebû Bekir el-Katî'î'nin bazı kitapları nehre düşmüştür.

¹³⁷⁶ Hatîb, *Târîh*, 4/206.

¹³⁷⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/169; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/69; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 51/86; Zehebî, *Siyer*, 12/483; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/519.

¹³⁷⁸ Hatîb, *Târîh*, 6/321; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/121; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/153; Zehebî, *Siyer*, 17/323; Zehebî, *Târîh*, 9/116; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/653; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/92.

Nehre düşen kitaplarında yer alan hadisleri, kendisinin semâ'ı olmayan bir kitaptan tekrar yazmıştır. Hadis münekkidleri bu yaptığından ötürü onu eleştirmişlerdir.¹³⁷⁹

Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Âbenûsî, Berkânî'ye Ebû İsa et-Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini okumak istemiştir. Fakat Berkânî bu eseri dinlediğini ancak ona ait aslı bulunmadığını söyleyerek bu isteği reddetmiştir. Berkânî, İbnü'l-Âbenûsî öldükten sonra kitapları arasında Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini görmüştür. Kitabın rivayet zincirinin olduğu terceme kısmında, İbnü'l-Âbenûsî'nin bu kitabı Berkânî'den dinlediği kaydedilmiştir. Ona kitabı okumayı reddeden Berkânî duruma şaşırmış ve onu cerh etmiştir. Hocası Berkânî'den bu olayı dinleyen Hatîb diğer hocası Hamza b. Muhammed b. Tâhir ed-Dekkâk'a gidip bu olayı anlatmıştır. Hamza b. Muhammed, İbnü'l-Âbenûsî'nin kasten yalan söyleyen biri olmadığını, fakat kitap toplama sevdasının onun içine işlediğini, bunun için bir kitap eline geçerse onun başına önce rivayet zincirini yazıp kendisinin ve bu kitabı dinlemeyi planladığı hocasının adını yazdığını, sonra da gidip bu kitabı o hocadan dinlediğini söylemiştir.¹³⁸⁰

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Osman el-Kattân'dan hadis yazmıştır. Onun hadis rivayetindeki durumunu kitapları üzerinden değerlendiren Hatîb hoşnut olacağı bir aslını görmediğini söyleyerek onu eleştirmiştir.¹³⁸¹

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed et-Temîmî (öl. 412/1021), Ebû Amr İbnü's-Semmâk'ten düzgün hadisler rivayet etmiş; fakat Muhammed b. Hasan b. Ziyad en-Nakkâş'tan bâtil hadisler rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis yazmış ve onun sahip olduğu rivayetleri yazıp usulüne göre dinlediği bir aslı olmadığını, hadisleri yazıp hocalarına okumadan rivayet ettiğini ve bu yüzden onun

¹³⁷⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/116; Zehebî, *Târîh*, 8/282; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/418; İbn kutluboğa, *es-Sikât*, 1/293.

¹³⁸⁰ Hatîb, *Târîh*, 6/231.

¹³⁸¹ Hatîb, *Târîh*, 4/86; Zehebî, *Târîh*, 9/145; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/338.

hadis rivayetinde hüccet değeri olmayan bir râvi durumunda olduğunu söyleyerek eleştirmiştir.¹³⁸²

Dönemin önde gelen muhaddislerinden Ebû Hafs İbn Şahin rıhleye çıkarken kitaplarını bir arkadaşına emanet etmiştir. Rıhleden döndüğünde kitaplarının yitirildiğini öğrenmiştir. Hadisleri ezber olan İbn Şâhîn yitirilen nüshaları hâfızasından yeniden yazmıştır. Fakat bu eserler hocadan dinlenmemiş ve hocanın kitabıyla muâraza edilmemiş olduğu için fer‘ olarak adlandırılmakta ve bu kitaplardan hadis rivayet edilememektedir. Fakat İbn Şâhîn bu usule riâyet etmemiş ve semâ etmeksizin bu kitaplardan hadis rivayet etmiştir. Hatta bu konuda usule aykırı davrandığı konusundaki eleştirilere “Ben [hadisleri kendim] yazarım, mu‘âraza etmem.” diyerek tepki göstermiştir. Berkânî de onun “Tahrîc edip tasnif ettiğim hadislerin hiçbirini asıllarla muâraza etmedim.” sözünden ötürü ondan hadis yazmayı bırakarak tepki göstermiştir.¹³⁸³

c. Münker ve Bâtl Hadis Rivâyet Etmek

Bağdatlı ravilerden çok azının münker hadis rivayet ettiği görülmektedir. Bunun daha önce zikredilen sahih hadis hassasiyetinin kökleşmesinin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Bu başlık altında münker ve bâtl hadis rivayet ettiği için tenkid edilen râvilere değinilecektir.

Dârekutnî, Ebu İshak Abdullah b. İbrahim b. Eyyüb el-Muharrimî'nin (öl. 304/916) güvenilebilecek bir râvi olmadığını, sika ravilerden batıl hadisler rivayet ettiğini söylemiştir. Örnek olarak onun “*Allah meleklere Muhammed ümmetinden oruçlu olanlara ikindiden sonra günah yazmamalarını emretti*” rivayetini zikreden Dârekutnî bu hadisin batıl olduğunu, bununla birlikte isnadındaki ravilerin tamamının sika olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu hadisi Ebû İshak el-Muharrimî

¹³⁸² Hatîb, *Târîh*, 8/677.

¹³⁸³ Hatîb, *Târîh*, 13/136-137; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/537; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/130; Zehebî, *Siyer*, 12/404; Zehebî, *Târîh*, 8/582; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 6/67; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/268.

uydurduğunu iddia etmiştir. Fakat bazı münekkidler Muharrimî'nin sadûk olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁸⁴

Hatîb, hocası Berkânî'ye bürokrat râvilerden Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kâtib el-Hakîmî'nin (öl. 336/947) hadis rivayetindeki durumunu sormuş, o da sika olduğunu ama münker hadisler rivâyet ettiğini söylemiştir. Bu cevapla yetinmeyen Hatîb onun rivayet ettiği hadisleri incelemiş ve içlerinde çok az münker hadis tespit edebilmiştir.¹³⁸⁵

Ebû Ahmed Sa'îd b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 349/960) münkeru'l-hadîs olarak nitelenmiştir. Mevzu hadisler ('acâib) rivayet ettiği bildirilmiştir.¹³⁸⁶ Ebû Bekir el-Berkânî'ye Abdülbâkî İbn Kâni'nin hadis rivayetindeki durumu sorulmuş, o da hadisleri içerisinde münker olanların bulunduğunu ve bu sebepten zayıf olduğunu söylemiştir. Bir başka zaman tekrar sorulmuş, Bağdatlıların onu sika saydığını ama kendisine göre onun zayıf olduğunu söylemiştir.¹³⁸⁷ Şâmûh olarak bilinen Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Mihrân el-Mukrî (öl. 352/963) hadisleri içerisinde çok miktarda münker rivayet bulunduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹³⁸⁸

d. Tedlis Yapmak

Hâkim en-Nîsâbü'rî, Bağdatlı hadis otoritelerini tabakalara ayırarak zikretmiş ve bunlardan Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Bâğandî el-Vâsîtî dışında kimsenin tedlis yapmadığını söylemiştir.¹³⁸⁹ İbnü'l-Bâğandî Bağdat'ta yaşamış olsa da Vâsıtlı olduğu için zikredilmeyecektir. İbnü'l-Bâğandî dışında tedlis yaptığı gerekçesiyle eleştirilen sadece bir râvi tespit edilebilmiştir. Bağdatlı tüccarların

¹³⁸⁴ Hatîb, *Târîh*, 7/41; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/168; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/41-42; Zehebî, *el-İber*, 1/446; Zehebî, *Siyer*, 11/120; Zehebî, *Târîh*, 7/76; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/304; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/21.

¹³⁸⁵ Hatîb, *Târîh*, 2/87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/67-68; Zehebî, *Târîh*, 7/702.

¹³⁸⁶ Hatîb, *Târîh*, 10/158; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/325; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/157.

¹³⁸⁷ Hatîb, *Târîh*, 12/375.

¹³⁸⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/72; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu's-şerî'a*, 1/405; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/153; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/478; Zehebî, *Târîh*, 8/48-49; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 6/554.

¹³⁸⁹ Hâkim, *Ma'rife*, 111.

Horasan bölgesiyle ticari irtibatını sağlayan, tüccar olmasının yanında kıraat ilmi ve hadis rivayeti ile de ilgilenen Ebû Amr Osman b. Muhammed el-Kâri el-Muharrimî (öl. 393/1002), İbn Şâhîn'den bazı hadisler rivayet etmiş ve tedlis yapmıştır. Ardından Semerkand'a gitmiş ve orada hadis rivayet etmiştir. Orada da rivayetlerinde tedlis yaptığı tespit edilmiştir.¹³⁹⁰

e. Bid'at Fırka Mensubiyeti

Bidat ehli olduğu iddia edilen râvilere yöneltilen eleştiriler incelendiğinde onların Şîî, Râfîzî, Mutezilî olmakla, halku'l-Kur'ân tartışmalarında karşı tarafta olmasalar bile vakıf veya lâfız¹³⁹¹ görüşünü benimsemekle veya ashâbu'l-hadis tarafından bidat sayılan kelimeler ve felsefe ilimleriyle ilgilenmekle itham edildikleri görülmektedir. Mutezile mezhebinin mihne sürecinden sonra zayıflaması ve müntesiplerinin azalması sebebiyle bu dönemde itizâl eleştirilerinin azaldığı, Şîîlik ve Râfîzîlik ithamlarının yoğunlaştığı görülmektedir. Fakat bu dönemde Şîîlik ve Râfîzîlik ithamlarına maruz kalan râvilerin hepsinin söz konusu mezhebin itikadî görüşlerini benimseyen ve o mezhebe müntesib kişiler olmadığı bilinmelidir. Tafdîl meselesinin hararetle sürdürüldüğü bu asırda söz konusu mezhebin itikadî görüşlerini benimsemeseler de Hz. Ali'yi ilk üç halifeden daha üstün gören kişiler Şîî veya Râfîzî olarak nitelenebilmiştir. Mesela Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Eyyüb (öl. 321/933) hakkında “Ebû Cafer et-Taberî'den semâ'ı sahihti. Fakat pis mezhepli bir Râfîzî idi.”¹³⁹² demiştir. Hatîb, Ezherî'nin eleştirisine maruz kalan bu râviyi Ebû Bekir Muhammed b. Ömer ed-Dâvudî'ye sormuş, o Ebû Bekir İbn Eyyüb'ün sika ve semâ'ı sahih bir râvi olduğunu söylemiştir. Bu cevaptan tatmin olmayan Hatîb radikal bir Râfîzî olduğuna yönelik ithamları sorunca da Dâvudî “Bu konuda ondan yadırgayacağım

¹³⁹⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/40.

¹³⁹¹ Halku'l-Kur'ân tartışmaları çerçevesinde dile getirilen “vakıf görüşü” Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair herhangi bir görüş belirtmemek anlamına gelirken; “lafız görüşü” Kur'ân'ın manasının ezeli olduğu, fakat insanların onu telaffuzunun mahlûk olduğu yönündeki görüştür. Ashâbu'l-hadis'in büyük bir kısmı bu iki görüşü benimseyenleri eleştirmiştir.

¹³⁹² Hatîb, *Târîh*, 3/497.

bir şey duymadım. Zannediyorum ki o sadece Ali'yi [ilk üç halifeye] tafdil ediyordu.”¹³⁹³ demiştir.

Muhaddisler prensip olarak bidat ehli olarak gördükleri mezheplere mensup râvilerden hadis alınamayacağını kabul etseler¹³⁹⁴ de pratikte bunun uygulanmadığı görülmektedir. Râvi eğer hadis rivayetini kusursuz olarak gerçekleştiriyorsa bidat ehli bile olsa ondan hadis dinlemişler ve bu tür kişilerle birlikte hadis meclislerine giderek birlikte hadis yazmışlardır. Mesela Ezherî, bürokrat râvilerden Ebû Muhammed Hasan b. Hüseyin en-Nevbahtî'yi (öl. 402/1011) “Kötü mezhepli bir Râfîzî” olarak nitelemiştir. Berkânî ise onun Mutezilî ve Şîa'ya meyilli bir râvi olduğunu söylemiş, bununla birlikte rivayet ettiği hadisler ve yaşamı incelendiğinde onun sadûk biri olduğunu anlaşıldığını söylemiştir. Atîkî de Nevbahtî'nin, hadis rivayetinde sika olduğunu, bununla birlikte İtîzal görüşünü benimsediğini söylemiştir.¹³⁹⁵ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Talha en-Ni'âlî (öl. 413/1022) ölene kadar Hatîb el-Bağdâdî ve ders grubuyla hadis yazmıştır. Hatîb onu garîb ve münker hadislerin peşinde koşan biri olarak nitelemektedir. Ondaki hadis yazdığını ve onun Râfîzî olduğunu söylemektedir. Ezherî ise birgün onunla birlikteyken Muâviye b. Ebû Süfyân'ı anıp ona lânet ettiğini bildirmiştir.¹³⁹⁶

Bağdatlı muhaddisler bidat ehlini eleştirirler de eğer hadisleri sahih usullere göre tahammül edip tahrif etmeden rivayet ediyorsa onlardan hadis yazmıştır. Bu tür râvilerin itikadî görüşleri açısından sorunlu olsalar da hadis rivayetinde güvenilir olduklarını ifade etmekten çekinmemişlerdir. Mesela Berkânî'ye Muhammed b. Ömer İbn Behte'nin (öl. 394/1003) hadis rivayetindeki durumu sorulmuş, o da “Lâ be'se bih” demiştir. Ancak mezhebinde biraz sorun olduğuna dair eleştirildiğini söylemiştir. İbn Behte'nin Şîi olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Ahmed b. Muhammed el-Atîkî onun sika bir hadis râvisi olduğunu söylemiştir.¹³⁹⁷

¹³⁹³ Hatîb, *Târîh*, 3/497; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/251; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/369.

¹³⁹⁴ Hatîb, *el-Câmi*, 47.

¹³⁹⁵ Hatîb, *Târîh*, 8/253; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/86; Zehebî, *Târîh*, 9/42; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 11/326.

¹³⁹⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/371; Zehebî, *Târîh*, 9/227.

¹³⁹⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/56.

Fanatik bir Râfızî olarak nitelenen Ebû Muhammed Sehl b. Ahmed ed-Dîbâcî'nin (öl. 380/990) evinin duvarlarında -Ali hariç- Ebû Bekir, Ömer ve diğer aşere-i mübeşşereye lânet yazılı tablolar asılı olduğu söylenmiştir. Rafızîliğinin dışında rivayet ettiği hadislerin yazılı olduğu sahih bir usulle semâ edilmiş kitaplarının bulunmadığı, bu sebeple hadis rivayetinde güvenilir bir râvi olmadığı ifade edilmiştir.¹³⁹⁸

Hatîb el-Bağdâdî, Ebu'l-Hasan Abbas b. Ömer el-Kelvezânî'den (öl. 414/1023) hadis yazmıştır. Onun fanatik bir Râfızî olduğunu; aynı zamanda hadis rivayetinde sika olmadığını söylemiştir. Kelvezânî, dinlemediği hocalardan hadis rivayet ettiğini iddia etmiştir. Hatîb onun yalancı olduğunu anladığında ondan hadis yazdığı kitabını yakarak imha etmiştir.¹³⁹⁹

Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî kaynakların ittifakı ile Şîa'ya meyli bir hâfız olarak nitelenmektedir. Kûfeli Şîi Hâfız İbn 'Ukde'ye uzun süre talebelik etmesi bu ithama gerekçe teşkil etmiş olmalıdır.¹⁴⁰⁰ Sem'ânî onun Şîa'ya meylini "müfrit" diye nitelemektedir.¹⁴⁰¹

Dârekutnî birçok alanda olduğu gibi edebiyat, özellikle de şiire ilgisi bilinen bir hâfızdır. Bu ilgisi sebebiyle çok sayıda şiir ezberleyen Dârekutnî, Şîi Şâir Seyyid el-Himyerî'nin divanını da ezberlemiştir. Bu sebeple onu bazıları Şîi'liğe meyli olmakla itham etmiştir. Fakat bu eleştirinin Sünnî hadis dünyasında bir etkisi olmamıştır. Zira Dârekutnî Ehl-i sünnet itikadına bağlılığıyla bilinen bir hâfızdır.¹⁴⁰²

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Bekir Muhammed b. Fâris b. Hamdân el-Ataşî el-Ma'bedî'nin (öl. 360/970) radikal bir Râfızî olduğunu aynı zamanda hadis ilminde de zayıf olduğunu söylemiştir.¹⁴⁰³ Ebu'l-Hasan Ahmed b. el-Ferec el-Varrâk'ın (öl.

¹³⁹⁸ Hatîb, *Târîh*, 10/176; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrükûn*, 2/27; Zehebî, *Târîh*, 8/477; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/421.

¹³⁹⁹ Hatîb, *Târîh*, 14/58; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/384; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/329; Zehebî, *Divânu'd-du'afâ*, 209; Zehebî, *Târîh*, 9/236; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 4/412.

¹⁴⁰⁰ Hatîb, *Târîh*, 4/42; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 4/170; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/296; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/408; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/311.

¹⁴⁰¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/285.

¹⁴⁰² Hatîb, *Târîh*, 13/488; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 8/428.

¹⁴⁰³ Hatîb, *Târîh*, 4/271; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 42/244; Cevrekânî Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin el-Hemedânî, *el-Ebâtîlu ve'l-menâkîru ve's-sihâhu ve'l-meşâhîr*,

392/1001) Bağdat dışına çıkmamış; fakat çok miktarda hadis yazmış bir râvidir. Şîaya meyli olduğu söylenmiş; bununla birlikte sika olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁰⁴ Darekutnî'ye İbnü'l-Muzaffer sorulmuş, onun "Sika ve me'mûn" olduğunu söylemiştir. Şîa'ya meyli olduğu yönündeki ithamlar zikredilince de "[Şîa'ya meyli] Çok az, zarar vermeyecek kadardır inşaallah." demiştir.¹⁴⁰⁵

Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhid'in hadis rivayetinde kötü bir durumda olduğu, itikâdî görüşlerinin propagandasını yapan bir Mutezilî olduğu ifade edilmiştir. Hasan b. Muhammed el-Hallâl da onun propagandist bir Mutezilî olduğunu söyledikten sonra ondan hadis rivayet etmenin doğru olmadığını söylemiştir. Bununla birlikte bu râvi mahkemelerde şahitlik eden önde gelen profesyonel şahitlerden biridir.¹⁴⁰⁶ Dolayısıyla onun haddi zatında güvenilir ve yalan söylemeyen bir karaktere sahip olduğu, fakat propagandasını yaptığı inanç sistemi gereğince kendisinden hadis rivayet edilmesinin riskli bulunduğu söylenebilir.

Edebiyat ve bürokrasi dünyasının önde gelen isimlerinden Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran el-Kâtib el-Merzubânî birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiş, ağırlıklı olarak edebî ve tarihî rivayetlere ilgi duyan bir bürokrattır. Büveyhî Hükümdarı Adududdevle Bağdat'a geldiği zaman onun evine uğrayarak onunla sohbet ederdi. Merzubânî'nin, Kendi zamanına kadar yaşayan şâirleri tabakalara ayırdığı biyografik eseri bulunmaktadır. Hadis münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî onu yalancılıkla itham etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise onun yalancılıkla itham edilmesinin doğru olmadığını, onun en büyük kusurunun Mutezilî olması ve hocalarından icazet yoluyla aldığı rivayetleri aktarırken tahdîs ve ihbâr sîgaları kullandığını ve bunları icâzetle aldığını açıklamaması olduğunu söylemiştir. Onun Mutezilî olmasının yanında Şîilik eğilimi de bulunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁰⁷

thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firyevâî (Riyad-Hindistan: Dâru's-Sumey'î – Müessesetü Dâri'd-da've, 1422/2002), 1/391.

¹⁴⁰⁴ Hatîb, *Târîh*, 5/562.

¹⁴⁰⁵ Sülemî, *Suâlât*, 292-293; Zehebî, *Siyer*, 12/394-395.

¹⁴⁰⁶ Hatîb, *Târîh*, 10/480-481; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/342; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/317; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 201; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 4/357; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/422; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/229.

¹⁴⁰⁷ Hatîb, *Târîh*, 4/229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/372; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/672; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/620; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 367; Zehebî, *Siyer*, 12/413; Zehebî, *Târîh*,

Bir önceki asırda birçok tartışmaya konu olan halku'l-Kur'ân meselesinin 4./10. asırda harareti azalsa da etkilerinin hâlâ devam ettiği görülmektedir. Bu asrın önemli muhaddislerinden ve kıraat âlimlerinden Abdullah b. Nâciye hadis birikiminin genişliği ve güvenilir bir râvi olması nedeniyle övülürken Ebû Ali el-Kerâbîsi'ye (öl. 248/862) yakın oluşu ve bir müddet ona öğrencilik yapması sebebiyle eleştirilmiştir. ¹⁴⁰⁸ Kerâbîsî, 3./9. asırda halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân'ın mahlûk olmadığını; fakat kulların onu telaffuzunun mahlûk olduğunu söylediği için Ahmed b. Hanbel ve taraftarları tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmış ve dışlanmış. Ona yakın olduğu için de İbn Nâciye eleştirilmiştir.

Dârekutnî, Ebu'l-Kasım Abdülvehhab b. İsa b. Ebû Hayye'nin (öl. 319/931) hadis rivayetinde sika olduğunu, bununla birlikte halku'l-Kur'ân meselesinde herhangi bir görüş belirtmeyip tarafsız kalarak “vakıf görüşüne sahip” olmakla itham edildiğini söylemiştir. Hatîb el-Bağdâdî de onu hadis rivayetinde sadûk olduğunu ve Kur'ân'ın yaratılmışlığı tartışmasında vakıf görüşünü benimsediğini ifade etmiştir.¹⁴⁰⁹

Abbâsî Veziri Ali b. İsa'nın oğlu Ebu'l-Kasım İsa b. Ali b. İsa b. Dâvud b. el-Cerrâh (öl. 391/1000) babası başta olmak üzere çok sayıda muhaddisten hadis dinlemiş bir muhaddistir. İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'te mantık ve kadim ilimlerde (felsefede) zamanının en önde gelen âlimlerinden biri olduğunu söyleyerek onu övmüştür.¹⁴¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî bu iddiayı “*Filozofların görüşlerinden bazılarında sahip olduğu iddia edilmiştir*”¹⁴¹¹ sözleriyle dile getirmekle yetinirken, Zehebî ise daha sert bir uslûb kullanarak bu ilimlerle ilgilenmesinin onun için bir meziyet değil aksine yüz kızartıcı bir şenaat olduğunu, bununla birlikte hadis ilmindeki gayreti sebebiyle rahmete mazhar olacağını umduğunu söylemiştir.¹⁴¹²

8/564; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 4/166; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/415; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/444.

¹⁴⁰⁸ Hatîb, *Târîh*, 11/314; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/147.

¹⁴⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, 12/287; Zehebî, *Târîh*, 7/356; Irâkî, *Zeylu Mizâni'l-i'tidâl*, 154.

¹⁴¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 161.

¹⁴¹¹ Hatîb, *Târîh*, 12/516.

¹⁴¹² Zehebî, *Siyer*, 12/477.

Ashâbu'l-hadîs, felsefe gibi kelâm ilmine de karşı bir duruş sergilemiştir. Asrın önde gelen hâfızlarından Dârekutnî'nin “*En çok öfkelenmişim şey kelâm ilmidir*” sözü de bu duruşun en açık göstergelerinden biridir. Zehebî onun bu sözünün ardından onu övmüş ve “Bu öyle bir adamdır ki asla kelâm ve cidâl ilmiyle uğraşmadı. Aksine selefi idi.” diyerek onun ashâbu'l-hadîsin duruşuna uygun tavır sergilediğini ifade etmiştir.¹⁴¹³ Kelâm ilmine karşı olan ashâbu'l-hadîs, bu ilimle ilgilenen kişileri eleştirmiştir. Fakat prensip ve pratik tavırları paralel olmayan ashâbu'l-hadîs, felsefeyle ilgilenen kişileri eleştirse de hadis rivayetinde güvenilir olanlardan hadis dinlemiş, onların güvenilir olduklarını açıkça söylemekten de çekinmemiştir. Mesela Ebû Bekir Muhammed b. Ferec el-Bezzâz'ın (öl. 417/1026) hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmekle birlikte Eş'arî kelamıyla ilgilendiği özellikle belirtilmiştir.¹⁴¹⁴ Ebu'l-Hasan Vişâh b. Abdullah'ın (öl. 425/1033) hadis rivayetinde sadûk biri olduğu söylenmiş; fakat itizal görüşü olduğu yönünde iddiaların bulunduğu da dile getirilmiştir.¹⁴¹⁵ Yaşadığı dönemde hem Bağdat'ın hem de İslam dünyasının en önemli hâfızlarından biri olan Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî'nin mütekellimlerden bir grupla dostluk etmesi sebebiyle ashâbu'l-hadîsin birçoğunun gözünden düştüğü iddia edilmiştir.¹⁴¹⁶

Bidat ehline karşı keskin bir tavır koyan ashâbu'l-hadîs onlardan hadis rivayet etmemek gerektiğini ilan ederken aynı zamanda onları destekleyen rivayetlerin de yazılmaması ve rivayet edilmemesi gerektiğini ilim talebelerine salık vermişlerdir. Ashâbu'l-hadîsin teo-stratejik tahdîs tutumu olarak adlandırılabilir bu tavır, hadis rivayetinde güvenilir olsalar da bidat ehlinin rivayetlerinden uzak durmayı gerektiriyordu. Mesela Hatîb el-Bağdâdî hocası Berkânî'ye İbn Cerîr et-Taberî'nin en gözde öğrencilerinden biri olan Mu'âfâ b. Zekeriya'yı sormuş, Berkânî de insanların en âlimi olduğunu söyleyerek onu övmüştür. Hatîb bu defa onun hadis rivayetinde durumunun nasıl olduğunu sormuştur. Berkânî bu soruya ashâbu'l-hadîsin teo-stratejik tahdîs tutumunu en açık şekilde gösteren ifadelerle cevap vererek “*Durumunu bilmiyorum. Ama Şîa'nın meylettiği hadisleri çok rivâyet*

¹⁴¹³ Zehebî, *Siyer*, 16/457.

¹⁴¹⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/271.

¹⁴¹⁵ Hatîb, *Târîh*, 15/684.

¹⁴¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/91.

ediyor.”¹⁴¹⁷ diyerek onun tek kusurunun bidat ehline fayda sağlayacak rivayetleri nakletmek olduğunu ifade etmiştir. Burada Mu‘âfâ b. Zekeriya’nın kendisine veya rivayetlerine herhangi bir eleştiri bulunmamaktadır. Rivayet ettiği hadisler sahih olsa da bidat ehline fayda vermesi sebebiyle bu rivayetlerden uzak durması beklendiği ifade edilmektedir.

f. Rivayet İçin Ücret Almak

Râvilerin hadis rivayetinde hasbî davranmaları gerektiği vurgulanmış, rivayet için ücret almak bazı muhaddisler tarafından hoş karşılanmamıştır. Fakat ömrünü hadis ilmine adayan, geçim için bir meslek icra etmeye vakti olmayan kişilerin hadis rivayeti mukâbilinde ücret alması caiz görülmüştür.¹⁴¹⁸

4./10. asırda hadis rivâyeti için ücret alan sadece bir muhaddis espit edilebilmiştir. Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed “İbn Lü’lü” ölene kadar hadis rivayeti için iki dânik ücret alırdı. Meclisine gelen öğrencilerin sayısını sorar ona göre ücret isterdi. Birgün adeti üzere yine gelen öğrencilerin sayısını sormuş ve onları meclise kabul etmiştir. Zikredilen sayıdan bir fazla kişi bulunduğunu gören İbn Lü’lü’ onun dışarı çıkmasını istemiştir. Bu hadis tâlibi odadan çıkarak evin misafirlerin karşılandığı sofasında oturmuştur. Mecliste hadisleri hocaya kıraat eden arkadaşları da okunan hadisleri onun da duyması için yüksek sesle okumaya başlamıştır. Durumu anlayan İbn Lü’lü’ hizmetçisine sofada oturup def çalmasını söylemiştir. Böylece okunan hadisleri işitmesini engellemiştir.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁷ Hatîb, *Târih*, 15/309.

¹⁴¹⁸ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, 118-119.

¹⁴¹⁹ Hatîb, *Târih*, 13/566-567; Zehebî, *Siyer*, 12/335; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/327; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu ‘ulemâi’l-hadîs*, 3/165; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 3/154; Zehebî, *el-İber*, 2/150; Zehebî, *Târih*, 8/441; Yâfi‘î, *Mirâtü’l-cenân*, 2/306; Bâmahrâm, *Kulâdetü’n-nahr*, 3/226-227; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/410;

2. Zabt Vafına Yönelik Eleştiriler

Bağdatlı râvilere yönelik zabt esaslı eleştirilerin tesâhül, gaflet, telkin, galat, vehim, lahn, tashif, teferrüd, ihtilât ve hocanın aslı ile muaraza etmemekten ibaret olduğu tespit edilmiştir.

a. Tesâhül

Muhaddisler hadisi din olarak gördükleri için hadis rivayetinde gevşeklik gösterilmesine şiddetle karşı çıkmışlardır.¹⁴²⁰ Hadis rivayetinde titizlik göstermeyen râvileri kayıt altına alarak ifşa etmişlerdir. Bağdatlı ravilerden titiz davranmadıkları için eleştirilenlere değinilecektir. es-Sûfiyyu's-sağîr olarak tanınan Ebu'l-Hasan Ahmed b. Hüseyin (öl. 302/914) hadis rivayetinde "leyyin" bir râvi olarak nitelenmiştir. Bazı insanların onun hadis rivayetindeki tesâhülünü bilmelerine rağmen ondan hadis yazdığı, Ahmed b. Hanbel ve birçok kişinin ise hadislerini terk ettiği ifade edilmiştir.¹⁴²¹

Ezherî, İbn Zünbûr'un İbn Menî'den rivayetlerinin zayıf; Derbî'den rivayetlerinin ise sahih olduğunu söylemiştir. Atîkî ise onun mütesâhil olduğunu ifade etmiştir.¹⁴²² Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Kureşî (öl. 304/916) Isfahan'a gidip orada hadis rivayet etmiştir. Burada hadis rivayet ederken titiz olmadığı ve mütesâhil davrandığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ebû Bekir b. Abdân eş-Şîrâzî, onun Şîrâz'a gelerek hadis rivayet ettiğini, ondan hadis dinlediğini ama ondan dinlediği hadisleri rivâyet etmeyi reddettiğini, zira onun hadis rivayetinde "leyyin" olduğunu söylemiştir.¹⁴²³

¹⁴²⁰ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 1/254.

¹⁴²¹ Zehebî, *Târîh*, 7/59; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/316; Hatîb, *Târîh*, 5/159-160; Zehebî, *el-İber*, 1/445; Zehebî, *Siyer*, 11/95; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/435; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/19.

¹⁴²² Hatîb, *Târîh*, 4/57; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/671; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/620; Zehebî, *Siyer*, 12/480; Zehebî, *Târîh*, 8/770; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/413.

¹⁴²³ Hamza es-Sehmî, *Suâlât*, 158; Hatîb, *Târîh*, 6/164; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 5/239; Zehebî, *Siyer*, 11/152; Zehebî, *Târîh*, 7/75.

Ebu't-Tayyib Osman b. Amr İbnü'l-Müntâb ed-Dekkâk'ın tesâhül sahibi olduğu, muteber bir asla sahip olmadığı ve dinlemediği hocalardan hadis yazdığına dair eleştirilere daha önce değinildiği için burada tekrarlanmayacaktır. Aynı şekilde Kadı Ahmed b. Kâmil'in hadis rivayetinde mütesâhil olduğu ve kitabında olmayan bazı hadisleri hâfızasından rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirildiğine; Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Büzûrî'nin de gaflet ve tesâhülü gerekçesiyle eleştirildiğine de daha önce değinilmiştir. Ebu'l-Abbas Abdullah b. Musa el-Hâşimî (öl. 374/984) hadis münekkidlerinden Atîkî tarafından sika olarak değerlendirilmesine karşın İbn Ebu'l-Fevâris tarafından şiddetli tesâhüle sahip bir râvi olarak nitelenmiştir.¹⁴²⁴

Ebu'l-Kasım İsmail b. Sa'îd el-Mu'addel (öl. 392/1001)¹⁴²⁵, Ebû Bekir Muhammed b. Humeyd el-Muharrimî (öl. 361/971),¹⁴²⁶ Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Katî'î (öl. 378/998),¹⁴²⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Varrâk (öl. 361/971),¹⁴²⁸ Ebû Ahmed Abdurrahman b. Haris el-Ganevî (öl. 364/974),¹⁴²⁹ Ebû Muhammed Ali b. Abdullah el-Cevherî (öl. 365/775),¹⁴³⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Cafer el-Müeddib (öl. 366/976),¹⁴³¹ Ebû Sa'îd Hasan b. Cafer el-Harbî (öl. 376/986),¹⁴³² Ebu'l-Feyyâd Muhammed b. Ahmed el-Kâtib (öl. 379/989),¹⁴³³ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mukrî (öl. 392/1001),¹⁴³⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mehâmilî (öl. 357/967),¹⁴³⁵ Ebu't-Tayyib Osman b. Amr ed-Dekkâk (öl. 389/999),¹⁴³⁶ Kadı Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Cerrâhî (öl. 376/986),¹⁴³⁷

¹⁴²⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/385; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/509; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/25.

¹⁴²⁵ Hatîb, *Târîh*, 7/310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/33; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/232; Zehebî, *Târîh*, 8/710; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/129.

¹⁴²⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/68; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/213; Zehebî, *Târîh*, 8/197.

¹⁴²⁷ Hatîb, *Târîh*, 2/77.

¹⁴²⁸ Hatîb, *Târîh*, 13/224; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/112; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/484;

¹⁴²⁹ Hatîb, *Târîh*, 11/602; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/555; Zehebî, *Târîh*, 8/229; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/93.

¹⁴³⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/448; Zehebî, *Târîh*, 8/244.

¹⁴³¹ Hatîb, *Târîh*, 2/533; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/250; Zehebî, *Târîh*, 8/153; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/311.

¹⁴³² Hatîb, *Târîh*, 8/244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/268; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/481; Zehebî, *Siyer*, 12/362; Zehebî, *Târîh*, 8/425; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/31.

¹⁴³³ Hatîb, *Târîh*, 2/168; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/341.

¹⁴³⁴ Hatîb, *Târîh*, 11/368; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/585.

¹⁴³⁵ Hatîb, *Târîh*, 4/145; Zehebî, *Târîh*, 8/120; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/375.

¹⁴³⁶ Hatîb, *Târîh*, 13/204; Zehebî, *Târîh*, 8/650.

¹⁴³⁷ Hatîb, *Târîh*, 13/321; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/121; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/517; Burhan el-Halebî, *el-Keşfü'l-hasîs*, 186.

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dekkâk (öl. 375/985)¹⁴³⁸ mütesâhil oldukları; Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbî (öl. 306/918),¹⁴³⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mukrî (öl. 339/950),¹⁴⁴⁰ Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Kantarî (öl. 348/959),¹⁴⁴¹ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İbrahim İbn Sekra (öl. 355/965),¹⁴⁴² Ebû Bekir Muhammed b. Ali İbnü'r-Rummânî (öl. 352/963)¹⁴⁴³ ve Ebu'l-Abbas Ubeydullah b. Cafer el-Bezzâz (öl. 309/921)¹⁴⁴⁴ ise leyyin oldukları gerekçesiyle eleştirilmiştir.

b. Gaflet

Sahip olduğu hadis birikimini usulüne uygun bir yöntemle edinmiş fakat rivayet ederken çok fazla gaflete düşen râvilerden hadis dinlemek caiz olmakla birlikte mekruh görülmüştür. Böyle bir râvi, tesâhül ve gaflet sebebiyle hadis rivayetinde zayıf sayılmıştır.¹⁴⁴⁵ Gaflet sebebiyle eleştirilen Bağdatlı râvilere değinilecektir.

Dârekutnî, Ebû Muhammed Bünân b. Ahmed el-Kattân (öl. 302/914) hakkında “leyse bihî be’s” dedikten sonra onun gaflet sahibi bir râvi olduğunu söylemektedir.¹⁴⁴⁶

İbn Ebu'l-Fevâris, Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Büzûrî'nin (öl. 361/971) Kur'an ehli ve kişilik sahibi bir Müslüman olduğunu, fakat hadis rivâyetinde nâhoş

¹⁴³⁸ Hatîb, *Târîh*, 8/669; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/190; Zehebî, *Siyer*, 12/329; Zehebî, *Târîh*, 8/412.

¹⁴³⁹ Hatîb, *Târîh*, 3/128; Zehebî, *Siyer*, 11/145; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/538; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 349; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/120.

¹⁴⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/550.

¹⁴⁴¹ Hatîb, *Târîh*, 2/108; Irâkî, *Zeylu Mizânî'l-i'tidâl*, 178.

¹⁴⁴² Hatîb, *Târîh*, 2/310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/92; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebir*, 5/52; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 6/470.

¹⁴⁴³ Hatîb, *Târîh*, 4/143; Zehebî, *Târîh*, 8/50.

¹⁴⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 12/61.

¹⁴⁴⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, 50.

¹⁴⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 7/591; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/364.

durumda bulunduğunu söylemiş ve onu gaflet ve tesâhül sahibi bir râvi olarak nitelenmiştir.¹⁴⁴⁷

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harbî (öl. 386/996) sadece dinlediği hadisleri rivayet eden “semâ‘ı sahih” bir râvi olarak nitelenmiştir. Ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybettiğinde hadis talebelerinden bazıları ona hocalarından dinlemediği hadisleri okudular. Hadislerini ezbere olmadığı için kendisine okunan hadisleri, hocalarından dinleyerek icâzetini aldığı hadisler zannetmiştir. Bazı münekkidler bu konuda onun bir suçunun olmadığını ifade etmiştir. Ashâbu'l-hadîsten bazıları da dinlemediği hadisleri rivayet etmesini eleştirmiştir.¹⁴⁴⁸

Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd sadûk ve ârif bir râvi olarak nitelenmiştir. Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî onu kendi aslında bulunmayan hadisleri rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise Dârekutnî'nin bu eleştirisine değindikte sonra ömrünün sonlarına doğru görme yetesini kaybettiği dönemde hadis talebelerinin ona söz konusu hadisleri okumuş olabileceğini söylemiştir. Dolayısıyla burada teammüden bir hadis hırsızlığının olmadığını, telkin sonucu ezbere olmadığı hadislerin kendisine okunduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁴⁹

c. Galat

Meşhûr sûfî Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî, rivayet ettiği hadislerde fahiş ğalatlar yapıtığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Sûrî, onun kasten yalan söylemediğini, hadisleri karıştırdığını söylemiştir.¹⁴⁵⁰

Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. İshak İbnü's-Savtî (öl. 393/1002) çok vehimleri ve ğalatı olan bir râvi olarak nitelenmiştir. Muhammed b. Ebu'l-Feth ise

¹⁴⁴⁷ Hatîb, *Târîh*, 6/506.

¹⁴⁴⁸ Hatîb, *Târîh*, 13/495; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/568.

¹⁴⁴⁹ Hatîb, *Târîh*, 5/312.

¹⁴⁵⁰ Hatîb, *Târîh*, 5/552; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 5/22; Zehebî, *Târîh*, 8/299; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/537.

onun hakkında “Onun durumu hakkında hayırdan başka bir şey bilmiyorum.” demiştir.¹⁴⁵¹

d. Vehim

Râvinin sahip olduğu rivayetleri farklı zamanlarda farklı şekillerde rivayet etmesi şeklinde tanımlanan vehim, râvinin zabtının kusurlu olduğunu gösteren ve râvinin zayıf kabul edilmesine yol açan bir tenkidir.¹⁴⁵²

Dârekutnî, Ebû Abdullah Ahmed b. Hasan es-Sûfi'nin (öl. 306/918) Mâlik b. Enes'ten gelen “Nebî (s.a.v.) Ebû Cehil'e bir deve hediye etti” hadisini Suveyd b. Sa'îd → Malik → Zühri → Enes kanalıyla rivayet ettiğini ve çok kötü bir vehme düştüğünü söyleyerek onu eleştirmiştir. Fakat Hatîb el-Bağdâdî buradaki hatanın Sûfi'den değil Süveyd b. Sa'îd'den kaynaklandığını, zira Sûfi'nin bu hadiste mütâbileri olduğunu ve sadece onun değil başkalarının da Süveyd'den hadisi bu şekilde rivayet ettiğini, dolayısıyla hatanın Süveyd'den kaynaklandığını söylemiştir. Dârekutnî bir başka sefer kendisine sorulduğunda Sûfi'nin sika bir râvi olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁵³

Ebû Yusuf Yakub b. Abdurrahman el-Cessâs (öl. 331/942) rivayet ettiği hadisler çok hata (vehim) olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş ve hadis rivayetinde hoş olmayan bir râvi olarak nitelenmiştir.¹⁴⁵⁴

Ebû Yahya Abbâd b. Ali es-Sekkâb es-Sîrînî (öl. 309/921) Bekkâr b. Muhammed → Ebû 'Avn → İbn Sîrîn → Ebû Hüreyre tariki ile bir hadis nakletmiş, bu hadisin rivayetinde vehme düştüğü gerekçesiyle zayıf olarak

¹⁴⁵¹ Hatîb, *Târîh*, 8/673; Zehebî, *Târîh*, 8/726.

¹⁴⁵² Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2009), 329.

¹⁴⁵³ Hatîb, *Târîh*, 5/134.

¹⁴⁵⁴ Hatîb, *Târîh*, 16/431; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/759; Zehebî, *Siyer*, 11/502; Zehebî, *Târîh*, 7/653; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/178.

nitelenmiştir.¹⁴⁵⁵ Meşhur hâfizlardan Ebû Bekir eş-Şâfi'î bir rivayetin isnadındaki râvileri takdim-tehir ettiği için eleştirilmiştir.¹⁴⁵⁶

Hadis hafızlarından Ebû Hafs Ömer b. Cafer b. Abdullah İbn Ebu's-Serî el-Varrâk, hadis ilmindeki marifeti sebebiyle birçok muhaddisin hadislerinden seçkiler yapmış ve Bağdatlı muhaddisler onun seçkilerini hocalardan dinlemiştir. Fakat bu seçkiler bazı muhaddisler tarafından hatalı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, onun özellikle Ebû Bekir eş-Şâfi'î'ye yaptığı intikâları konusundaki hatalarını derlemiş ve bu hataları bir risâle kaleme alarak eleştirmiştir. Hatîb, söz konusu risalesyi incelemiş ve iki üç iddiası dışındaki tüm iddialarında Dârekutnî'nin haklı olduğunu görmüştür. Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî de Hâfiz Ömer b. Cafer'in hatalarını ele aldığı bir risale yayınlamıştır. Hatîb bu risaleyi de incelemiş ve İbnü'l-Ci'âbî'nin ondan aktardığının aksine Ömer b. Cafer'in bunların çoğunu doğru olarak rivayet ettiğini tespit etmiştir.¹⁴⁵⁷ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Cafer b. Hasan (öl. 373/983) rivayet ettiği hadislerin isnad ve metinlerinde yaptığı hatalar sebebiyle eleştirilmiştir.¹⁴⁵⁸

e. Tashîf

Birçok halifenin nedimi olan, edebiyat ve tarih başta olmak üzere birçok ilimde söz sahibi sayılan Ebû Bekir es-Sûlî aynı zamanda önemli bir hadis ravisidir. Hadis rivayetindeki durumu hakkında değerlendirme yapılmamıştır. Kadı Ali b. Muhassin et-Tenûhî, Sûlî'nin hadis rivayet ettiği bir mecliste Şevval ayında tutulması sünnet olan altı günlük orucu anlatan hadisi rivayet ederken “sitten (altı)” kelimesini “şey'en (bir miktar)” şeklinde okuyarak tashif yaptığını ifade etmiştir.¹⁴⁵⁹

Hem hadis hâfızı hem de nahiv âlimi olan Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî cuma günleri Mansûr Câmii'nde hadis imlâ etmekteydi. Birgün bir râvi isminde tashif

¹⁴⁵⁵ Hatîb, *Târîh*, 12/409.

¹⁴⁵⁶ Hatîb, *Târîh*, 3/484.

¹⁴⁵⁷ Hatîb, *Târîh*, 13/101; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/127; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/98; Zehebî, *Siyer*, 12/237.

¹⁴⁵⁸ Hatîb, *Târîh*, 2/536.

¹⁴⁵⁹ Hatîb, *Târîh*, 4/681; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, 205.

yapmıştır. O zamanlar genç yaşta bir ilim tâlibi olan Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, bu tashifi meclis sonunda müstemliye bildirmiştir. Müstemli, Dârekutnî'nin uyarısını İbnü'l-Enbârî'ye iletmiştir. İbnü'l-Enbârî bir sonraki cuma günü, herkesin huzurunda önceki hafta akdedilen imlâ meclisinde falanca isimde tashif yaptığını ve kendisini genç Dârekutnî'nin uyardığını ilan etmiştir. Bu anlatı, Dârekutnî'nin genç yaşına rağmen yetkin ve uyanık bir ilim tâlibi olduğunu göstermesi bir yana büyük bir âlimin hata yaptığını ve bu hatayı genç bir ilim talibinin fark ettiğini herkesin önünde itiraf etme cesaretini göstermesi açısından da dikkat çekicidir.¹⁴⁶⁰

Daha önce muhaddislerin hadis ilmini bilmeleri konusunda farklılık arz ettiklerini ifade sadedinde değinilen Varrâk Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Lü'lü' sika bir râvi olarak nitelenmekle birlikte hadis rivayet ederken çokça hata ve tashif yaptığı ifade edilmiştir. İsnadında yer alan râvileri okurken “‘an ‘Utey ‘an Übey” demesi gerekirken “‘an ‘an ‘an Übey” diyerek râvi isimlerinde tashif yapmıştır.¹⁴⁶¹

f. Teferrüd

İsnaddaki teferrüd ve garâbet haddi zatında mezmûm nitelikler değildir. Hatta daha önce zikredildiği gibi muhaddislerin elde etmek için ömür harcadıkları isnadlar öncelikli olarak âlî ve garîb isnadlardır. Bununla birlikte râvileri hadis uydurduğu veya hadis dinlemedikleri hocalardan hadis dinlediklerini iddia ettikleri için hadis uzmanlarının bâtil saydığı garîb hadisleri yazmak ve bunlarla vakit öldürmek hoş görülmemiştir. Sika râvilerin teferrüd ettiği hadisler ise yazılması teşvik edilmiş ve bu asrın koleksiyoner hadis yazım eğiliminin üç ayağından birini teşkil etmiştir.¹⁴⁶²

¹⁴⁶⁰ Hatîb, *Târîh*, 4/299; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/42; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 159; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 48245; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/212.

¹⁴⁶¹ Hatîb, *Târîh*, 13/566-567; Zehebî, *Siyer*, 12/335; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/327; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/165; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *el-İber*, 2/150; Zehebî, *Târîh*, 8/441; Yâfi'î, *Mirâtü'l-cenân*, 2/306; Bâmahrame, *Kulâdetü'n-nahr*, 3/226-227; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/410;

¹⁴⁶² Hatîb, *el-Câmi'*, 335.

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Bûrânî (öl. 304/916) bir hadiste teferrüd etmiştir. Onun teferrüd ettiği bu hadisi hatalı rivayet ettiği, doğru olanın diğer tariklerden gelen hadis olduğu söylenmiştir.¹⁴⁶³

Hasan b. Osman b. Muhammed b. Osman et-Tamtâmî el-Bağdâdî (öl. 345/956), müzâkere ve hadis rivayetinde güvenilir olmayan bir râvi olarak nitelenmiştir. Buna gerekçe olarak da onun Ebû'l-Kâsım el-Begavî, Ebû Bekir İbnü'l-Bâğandî, Abdullah b. İshak el-Medâinî ve Abdullah b. Zeydân el-Becelî'den mütâbii olmayan hadisler rivayet etmesi gösterilmiştir.¹⁴⁶⁴

g. İhtilât

Râvinin görme yitişini kaybetmesi, kitaplarının yanması, kaybolması veya suya düşmesi gibi nedenlerle rivayetlerinde yanılmaya başlaması anlamında kullanılan ihtilât önemli bir zapt kusurudur.¹⁴⁶⁵

Abdülbaki İbn Kâni' vefat etmeden yaklaşık iki sene önce ihtilât geçirmiştir. Bazı muhaddisler ondan hadis dinlemeyi bırakırken bazıları dinlemeye devam etmiştir.¹⁴⁶⁶ Ebû Bekir el-Katî'î de ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybetmiş, hafıza bozukluğu yaşamış ve bunamıştır. Öyle ki kendine okunanın ne olduğunu bilmez hale gelmiştir.¹⁴⁶⁷ İbnü'l-Lebbân el-Faradî ashâbu'l-hadîse Katî'îye gitmemelerini söylemiş, onun hâfıza sorunları yaşadığı için artık güvenilir bir râvi olmadığını ve bundan dolayı kendi oğlunun ondan hadis dinlemesini de yasakladığını söylemiştir.¹⁴⁶⁸

¹⁴⁶³ Hatîb, *Târîh*, 2/125.

¹⁴⁶⁴ Hatîb, *Târîh*, 8/345.

¹⁴⁶⁵ Harun Reşit Demirel, *Cerh ve Ta'dîl Sözlüğü* (Ankara: Sage Matbaacılık, 2018), 369.

¹⁴⁶⁶ Hatîb, *Târîh*, 12/375; Zehebî, *Siyer*, 12/97; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 18/9; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 1/293; Sibt İbnü'l-'Acemî, *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihtilât*, 203; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/50.

¹⁴⁶⁷ Hatîb, *Târîh*, 5/117; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/87; Zehebî, *Târîh*, 8/282; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/418; Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemu'l-muhtelîtin*, 19.

¹⁴⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 16/262; Zehebî, *Târîh*, 9/580.

h. Hocanın Nüshasıyla Mu'âraza Yapmamak

Kıraat veya semâ yoluyla hocadan hadisleri yazarak kendisine bir asl/kitâb oluşturan hadis talibinin bundan sonra yapması gereken ilk iş bu nüshayı hocanın asıl nüshasıyla karşılaştırmak ve varsa hataları düzeltmektir. Muhaddisler tahammülden sonra gerçekleştirilmesi gereken bu muârazayı kitapların rivâyetinin sıhhat şartı olarak görmüşlerdir.¹⁴⁶⁹ Kitapların usulüne uygun olarak dinlenip muâraza edilmemesi hadis münekkidlerinin eleştirilerine konu olmuş ve bu iki aşamayı tamamlamamış kitaplar güvenilir kabul edilmemiştir.

Dönemin en önde gelen muhaddislerinden biri olan İbn Şâhîn rihleye çıkarken kitaplarını bir tanıdığına emanet etmiş, fakat döndüğünde bu kitapların kaybolduğunu öğrenmiştir. Kaybolan kitaplar içindeki hadisleri ezbere olan İbn Şâhîn yaklaşık yitmi bin hadisi hâfızasından tekrar yazmıştır.¹⁴⁷⁰ Bu olayı hâfızasının gücüne olan güvenini ifade etmek için anlatan İbn Şâhîn'in tavrı hadis çevrelerinde tepkiyle karşılanmıştır. Zira yerleşen teâmüllere göre İbn Şâhîn o hadisleri hocasından daha önce dinlemiş olsa da yeni yazdığı nüshaları tekrar dinleyerek kontrol ettirmeli ve icazetini almalıdır. Yeni yazılan nüsha hocadan dinlenmediği için *asl* kabul edilmemekte ve bu nüshalar *fer'* olarak isimlendirilmektedir. Fer' nüshalardan hadis rivayet eden muhaddisler cerh edilmiştir. Ebû Bekir el-Berkânî de İbn Şâhîn'in kendisine "Tahrîc edip tasnif ettiğim hadislerin hiçbirini asıllarla muâraza etmedim" dediğini ve bu sözünden dolayı tepki olarak ondan hadis yazmayı bıraktığını söylemiştir.¹⁴⁷¹

Nüshaların muârazası konusunda titiz olan muhaddisler ise çok yoğun eğitim programlarında bile muârazayı ihmal etmemişlerdir. Mesela İbnü'l-Furât yetmişli yaşlarda vefat edene kadar hergün gece gündüz hadis meclislerine katılarak hadis yazmıştır. Öyle ki bu yoğunluk sebebiyle hocalardan yazdığı hadisleri onalrın asıllarıyla muâraza edecek vakti dahi bulunmamaktaydı. Bununla birlikte muâraza

¹⁴⁶⁹ Hatîb, *el-Câmi'*, 138.

¹⁴⁷⁰ Hatîb, *Târîh*, 13/136-137; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/537; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/130; Zehebî, *Siyer*, 12/404; Zehebî, *Târîh*, 8/582; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 6/67; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/268.

¹⁴⁷¹ Hatîb, *Târîh*, 13/137.

konusunda titiz olan İbnü'l-Furât bu iş için bir câriyesini görevlendirmiştir. Bu câriye meclis öncesinde hocanın aslından yazılan hadisleri bu asılla karşılaştırır ve varsa hataları tashih ederdi. İbnü'l-Furât meclise geldiğinde daha önceden muaraza edilen nüshayı hocaya okuyarak icazetini alır, ardından diğer hocanın meclisine geçerdi.¹⁴⁷²

II. DİĞER HADİS İLİMLERİ VE EDEBİYATI

Bağdatlı muhaddislerin katkısı tespit edilen ilim daları ele alındığı için bu başlıkta İlel, Garîbu'l-hadîs, Nâsih-mensûh ilimleri ile rivayet eserleri ele alınmıştır. Bağdatlı muhaddisler tarafından herhangi bir katkı sunulduğuna dair bilgi bulunmayan esbâbu vurûdi'l-hadîs ve muhtelifü'l-hadîs ilimleri ele alınmamıştır.

A. İLEL İLMİ VE EDEBİYATI

İllet, hadisin sıhhatini zedeleyen gizli kusur anlamında kullanılmaktadır. Hadislerdeki gizli kusurları tespit etmenin iki yöntemi bulunmaktadır. Bunların biri hadislerin bütün tariklerini inceleyerek sonuca varmak (tarikleri muâraza), diğeri ise hadislerin farklı tariklerini ezberleyip bu konuda uzun zaman uğraşı vererek elde edilen sezgisel bir bilişe sahip olmaktır. Bu tür sezgisel bilişe sahip olan illet otoriteleri bir hadis kendilerine okunduğu zaman ondaki yanlışlığı fark edebilmekte ve herhangi bir muâraza yapmaksızın illetini tespit edebilmektedir. Mesela Abdurrahman b. Mehdî “Hadisi bilmek [marifetü'l-hadîs] ilhamdır. Hadisin illetini bildiren bir âlime “Bunun delili nedir?” diye sorsan delilini söyleyemez.”¹⁴⁷³ diyerek sezgisel bilişe işaret etmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî, hadisin illetini bilmenin cerh ve tadil ilmiyle ilgili olmadığını, zira illetin mecrûh râvilerden ziyade sika râvilerin hadislerinde daha fazla bulunduğunu ve bu illetin tespitinin de hıfz, fehim ve marifetten başka yolu olmadığını söylemektedir.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁷² Hatîb, *Târîh*, 4/208.

¹⁴⁷³ İbn Ebû Hâtîm Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir, *el-İlel*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd – Halid b. Abdurrahman el-Cerîsî (Riyad: Müessesetü'l-Cerîsî, 1427/2006), 1/388.

¹⁴⁷⁴ Hâkim, *Mâ'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*, 112.

İllet, râvilerin hem adalet hem de zapt kusurlarından dolayı oluşabilmektedir. İletin hem sened hem de metinde bulunabileceği belirtilmiş olsa da ilel eserlerinde genellikle senedde oluşan illetlere değinilmiştir.¹⁴⁷⁵ Râvilerinin adalet kusurları sebebiyle illetli sayılan rivayetler incelendiğinde görülmektedir ki teferrüd eden râvilerin yalancılıkla itham edilmesi veya meçhul olması gibi gerekçelerle rivayetleri illetli sayılmıştır.¹⁴⁷⁶ Zapt kusurları sebebiyle illetli sayılan rivayetler incelendiğinde ise râvilerin kimlik bilgilerinde tahrif ve tashif yapan, onları başka râvilerle karıştıran, mevkuf rivâyetleri ref eden veya munkatı olanları vasl eden, metindeki ibareleri aslından farklı olarak rivayet eden ve râvilerin şerh nitelikli olarak zikrettiği açıklamaları metnin aslından zannederek metne idrâc eden râvilerin rivayetleri illetli sayılmıştır.¹⁴⁷⁷

Bağdatlı muhaddislerin telif ettiği kitap ve cüzler incelendiğinde onların illetleri incelediği, meclislerde rivayet edilen hadislerin ardından bu hadislerdeki illetleri zikrettikleri görülmektedir. Kayda geçen bu değerlendirmeler göstermektedir ki meclislerde sadece rivayet ile yetinilmemekte, hadis ilimlerinde otorite olan âlimler hadisleri hadis ilimleri açısından değerlendirmektedirler. Bu da Bağdatlı hadis otoritelerinin meclislerinin niteliğini göstermesi açısından kayda değerdir. Bağdatlı muhaddislerden bazıları müstakil ilel eseri yazmamış olsa da rivayet eserlerindeki hadislerden sonra yaptıkları değerlendirmeler ilel ilmine katkı sunmuştur. Kayda geçen bu tür değerlendirmelere bazı örnekler zikredilecektir. Önde gelen Bağdatlı hadis hâfızlarından İbn Sâ'id, Abdullah İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbu'z-zühhd ve'r-rakâik* adlı eserinin râvisidir. Bu kitabı evinde semâ usulü ile rivayet etmiş¹⁴⁷⁸ ve rivayet ettiği hadislerin ardından varsa illetlerine de değinmiştir.¹⁴⁷⁹ İbn Sâ'id'in müstakil bir ilel eseri olmasa da meclislerde sık olarak illetlere değindiği ve ilel ilmine katkı sunduğu görülmektedir.

¹⁴⁷⁵ Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelü'l-hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/84.

¹⁴⁷⁶ Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar: İlet ve Şâz* (Ankara: İSAM Yayınları, 2016), 168, 173.

¹⁴⁷⁷ Bünyamin Erul, "Vehim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/616-617.

¹⁴⁷⁸ Abdullah İbnü'l-Mübârek el-Mervezî, *Kitâbu'z-zühhd ve'r-rakâik*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (b.y., t.y.), 304, 387, 430.

¹⁴⁷⁹ İbnü'l-Mübârek, *Zühhd*, 472, 441, 321, 404.

Rical ilmine olan önemli katkılarından daha önce bahsettiğimiz Abdülbâkî İbn Kâni‘ ilel ilmine katkı sunan muhaddislerden biridir. Onun müstakil bir ilel eseri olmamakla birlikte meclislerde rivayet ettiği hadislerin illetlerini zikrederek bu ilme katkı sunmuştur. Zikrettiği illetler öğrencileri tarafından hadislerin sonlarına kaydedilerek sonraki nesillere aktarılmıştır.¹⁴⁸⁰

Çok sayıda eser telif ederek dönemin ilmi birikiminin sonraki asırlara taşınmasında önemli katkıları bulunan İbn Şâhîn de bazen illetlere dair değerlendirmeler yapmış ve bu değerlendirmelerden bazıları meclisteki öğrenciler tarafından hadislerin sonlarına kaydedilerek aktarılmıştır.¹⁴⁸¹ Tüm bu rivayetler bize ulaşmayan eserlerde de benzer değerlendirmelerin bulunmasının muhtemel olduğunu, Bağdat’taki hadis meclislerinde diğer hadis ilimleri gibi ilel ilminin de konuşulduğunu, bu yolla hem ilel ilmine katkı sunulduğunu hem de öğrencilerin hadis ilmindeki yetkinliğinin artırıldığını göstermektedir.

Ebû Bekir eş-Şâfi‘î’nin imlâ ettiği ve öğrencisi Ebû Talib Muhammed b. Muhammed İbn Gaylân el-Bezzâz (öl. 440/1049) tarafından rivayet edildiği için el-Gaylâniyyât olarak meşhur olan eserinde bazı hadislerin illetlerine değindiği görülmektedir.¹⁴⁸² Müstakil eser yazmasa da imlâ ettiği rivayet eserlerindeki hadislerin sonunda yaptığı ilele dair değerlendirmelerle ilelü’l-hadîs ilmine katkı sunan muhaddislerden biri de dönemin meşhur hadis hafızlarından Ebu’l-Hüseyin İbnü’l-Muzaffer’dır. Onun, *Garâibu Mâlik b. Enes* adlı cüzünü imlâ ederken hadislerin illetlerini de zikrettiği görülmektedir.¹⁴⁸³ İbnü’l-Muzaffer bir diğer eseri olan *Hadîsu Şu‘be b. el-Haccâc*’ında da rivayet ettiği hadislerin ardından illetlere dair değerlendirmeler yapmıştır.¹⁴⁸⁴ İki eser de matbudur.

¹⁴⁸⁰ Abdülbâkî İbn Kâni‘, *Mu‘cemu’s-sahâbe*, thk. Salâh b. Salim el-Musarrâtî (Medine: Mektebetü’l-ğurabâ el-Eseriyye, 1418), 1/7, 1/181, 2/266, 3/81, 3/111, 1/109, 1/114, 1/158, 2/49, 3/20, 3/26, 3/74, 3/81, 3/90 vd.

¹⁴⁸¹ İbn Şâhîn, *el-Hâmis mine’l-efrâd* (Mecmû‘ fihî min musannefâti’l-Hâfız Ebî Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhîn içinde), thk. Bedr el-Bedr (Kuveyt: Dâru İbni’l-Esîr, 1415/1994), 208, 247 vd.

¹⁴⁸² Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah eş-Şâfi‘î el-Bezzâz, *Kitâbu’l-Fevâid eş-şehîr bi’l-Ğaylâniyyât*, thk. Hilmi Kamil Esad Abdülhâdî (Demmâm: Dâru İbni’l-Cevzî, 1417/1997), 1/96.

¹⁴⁸³ Ebu’l-Hüseyin Muhammed İbnü’l-Muzaffer el-Bezzâz, *Ğarâibu hadîsi’l-İmâm Mâlik b. Enes radiyallahu ‘anh*, thk. Ebû Abdülbârî Rıza b. Halid el-Cezâirî (Riyad: Dâru’s-selef, 1418/1997), 157, 170, 174, 176, 178, 181, 186, 195, 204, 206, 216 vd.

¹⁴⁸⁴ Ebu’l-Hüseyin Muhammed İbnü’l-Muzaffer el-Bezzâz, *Hadîsu Şu‘bete’bni’l-Haccâc*, thk. Salih Osman el-Lahhâm (Amman: ed-Dâru’l-Osmâniyye, 1424/2003), 28, 41, 66, 99, 124 vd.

Ebû Bekir Ahmed b. Cafer İbn Mâlik el-Katî'î, *Cüzü'l-Elf dînâr* adlı cüzünde rivayet ettiği hadislerin illetlerine de değinmektedir.¹⁴⁸⁵ Ebû Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallıs, *el-Muhallısıyyât* adlı cüzünde İbn Sâ'id'in değerlendirmelerini iktibas ederek hadislerin illetlerini zikretmiştir.¹⁴⁸⁶ Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Ubeydullah el-Hurfî *Fevâidu Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* adlı cüzünde hadislerin illetlerini göstermiştir.¹⁴⁸⁷ Eser, Ebû Abdullah Hamza el-Cezâirî'nin tahkikiyle *Mecmû'u Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* adlı mecmua içinde neşredilmiştir.¹⁴⁸⁸

Bunların haricinde ilel konusunda iki müellif müstakil eser telif etmiştir. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın bir eseri bulunmaktadır.¹⁴⁸⁹ Eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Bununla birlikte İbn Kudâme'nin esere yaptığı *el-Müntehab mine'l-İlel li'l-Hallâl* adlı ihtisar çalışması günümüze ulaşmış olup Ebû Muaz Tarık b. İvadillah b. Muhammed'in tahkiki ile neşredilmiştir.¹⁴⁹⁰ Eser incelendiğinde Hallâl'in diğer eserleri gibi bu eserinde de Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini toplamaktan öte orijinal bir çalışma ortaya koyamadığı görülmektedir. Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in muallel saydığı rivayetleri başlıklar halinde sıralamış ve onun, rivayetlerin illetine dair söylediklerini zikretmiştir.

Telif ettiği eserlerle ilel ilmine önemli katkılar yapan âlimlerin başında Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî gelmektedir. Dârekutnî'nin ilele dair telif ettiği eserlerden biri *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye* adlı eseridir. Dârekutnî *el-İlel*'i öğrencisi Ebû Bekir el-Berkânî'ye hafızasından yazdırmış, o da bu eseri müsned tertibine koymuştur. Eserde dört bin yüz yirmi sekiz soru ve bunlara verilen cevaplar derlenmiştir. Önceki asırda yazılan ilel eserlerinde illet bilgisi hadis râvilerinin kimlik bilgileri ve cerh-ta'dîl değerlendirmeleri ile birlikte iken Dârekutnî'nin eseri ileli merkeze alan bir yapıdadır. Önceki asırdaki kitapların aksine sistematik

¹⁴⁸⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Cafer "İbn Mâlik" el-Katî'î, *Cüzü'l-Elf dînâr*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Kuveyt: *Dâru'n-nefâis*, 1414/1993), 37, 38, 64, 216, 348 vd.

¹⁴⁸⁶ Ebû Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallıs, *el-Muhallısıyyât ve eczâ uhrâ li Ebi Tâhir el-Muhallıs*, thk. Nebîl Sadeddin Cerrâr (Katar: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008), 1/111, 1/160, 1/187, 1/224, 1/250, 2/139, 2/147, 2/277, 2/394, 3/171 vd.

¹⁴⁸⁷ Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Ubeydullah el-Hurfî, *Fevâidu Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* (Mecmû'u Ebi'l-Kâsım el-Hurfî içinde), thk. Abdullah Hamza el-Cezâirî (Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1428/2007), 150, 160, 178 vd.

¹⁴⁸⁸ Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1428/2007.

¹⁴⁸⁹ İbnü'l-Müberrid, *Mu'cemu'l-kütüb*, 55; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, 662; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/393; Kettânî, *er-Risâle*, 38; Zirikli, el-A'lâm, 1/206.

¹⁴⁹⁰ Riyad: Dâru'r-Râye, 1419/1998.

yapısıyla illel ilminin en temel kaynaklarından biri haline gelmiştir.¹⁴⁹¹ Eserin 1-11. ciltleri Mahfûzurrahman Zeynullah es-Silefi'nin tahkiki ile¹⁴⁹²; 12-15. ciltleri ise Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Debbâsî'nin talikiyle¹⁴⁹³ neşredilmiştir.

Dârekutnî'nin *Kitâbu't-Tetebbu'* u ilel alanında kaleme alınmış bir eserdir. Dârekutnî bu eserinde Sahîhayn'da bulunan ve illetli olduğunu düşündüğü 218 rivayeti ele almıştır. *Kitâbu't-Tetebbu'*, Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdi'î'nin tahkiki ile Dârekutnî'nin bir diğer eseri *el-İlzâmât* ile birlikte neşredilmiştir.¹⁴⁹⁴

Dârekutnî, bir diğer eseri olan *el-Ehâdis elletî hûlife fihâ el-İmâm Mâlik'te* Malik b. Enes'in, hocalarından yaptığı rivayetlerde hocalarından rivayet eden diğer öğrencilere muhalefet ettiği rivayetleri derlemiştir. Eser, Malik'in hocalarının adlarına göre tertip edilerek "Mâlik b. Enes'in Zührî'den rivayet ettiği ve Zührî'nin öğrencilerinin ona muhalefet ettiği hadisler" gibi başlıklar altında zikredilmiştir. Bu eser Ebû Abdülbârî Rıza b. Halid el-Cezâirî'nin tahkiki ile neşredilmiştir. Eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁴⁹⁵

Dârekutnî'nin *Sünen*'i de illel ilmine sunduğu katkı sebebiyle zikredilmelidir. *Sünen*'in ahkâma mesned olan illetli hadisleri derleyerek bunların arasındaki farkları ve kusurları göstermek maksadıyla telif edildiği ifade edilmiştir.¹⁴⁹⁶ *Sünen* incelendiğinde hadislerden sonra birçok değerlendirmenin yanı sıra bunların illetlerine dair açıklamalar yapıldığı da görülmektedir.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹¹ Karagözoğlu, "İlelü'l-hadis", 22/85.

¹⁴⁹² Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.

¹⁴⁹³ Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.

¹⁴⁹⁴ Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1405/1985.

¹⁴⁹⁵ Mecmû 63/21 (vr. 255^a–267^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 372; Sezgin, *Târih*, 1/423).

¹⁴⁹⁶ Abdullah Aydın, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/148.

¹⁴⁹⁷ İlel değerlendirmelerine örnek için bk. Dârekutnî, *Sünen*, 1/22, 1/27, 1/30, 1/31, 1/32, 1/45, 1/49, 1/51, 1/68, 1/72, 1/82, 1/85, 1/88, 1/89, 1/91, 1/94, 1/105, 1/112, 1/113, 1/114, 1/126, 1/128, 1/129, 1/164, 1/165 vd.

B. GARİBU'L-HADİS İLMİ VE EDEBİYATI

Müstakil bir ilim dalı olarak 2./8. asrın sonları ve 3./9. asrın başlarında teşekkül eden¹⁴⁹⁸ Garîbu'l-hadîs ilmi hadislerin anlaşılmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Bu tür hadis sözlüklerinin *genellikle* hadis ilmine ilgi duyan dil ve edebiyat ulemâsı tarafından yazıldığı görülmektedir. Bu asırda Bağdatlı râvilerden 7 kişinin garîbu'l-hadîs telif ettiği bilinmektedir. Bu 7 râviden Basra ve Kûfe dil ekollerini mezc ederek Bağdat dil ekolünü tesis eden nahiv âlimlerinden biri olan Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Keysân'ın (öl. 320/932)¹⁴⁹⁹ *Garîbu'l-hadîs*'i, Ebû Musa Süleyman b. Muhammed b. Ahmed el-Hâmid en-Nahvî'nin (öl. 307/919)¹⁵⁰⁰ *Garîbu'l-hadîs*'i, aynı zamanda bir hadis hafızı olan nahiv âlimi Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin ve babası Kasım b. Muhammed el-Enbârî'nin *Garîbu'l-hadîs*'leri, Ebu'l-Hüseyin Ömer b. Muhammed b. Ahmed'in *Garîbu'l-hadîs*'i ve İbn Düreyd'in *Garîbu'l-hadîs*'i günümüze ulaşmamıştır. Ünlü dil bilgini Sa'leb'in yakın öğrencilerinden biri olması sebebiyle Gulâmu Sa'leb olarak da bilinen Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvahid el-Bağdâdî'nin, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan garîb kelimeleri açıklamak suretiyle telif ettiği *Kitâbu Garîbi'l-hadîs ma'a şurûh 'alâ Musnedi İbn Hanbel*'i bu alanda yeni bir yöntem ortaya koymuş ve kendisinden sonraki garîbu'l-hadîs yazınını etkilemiştir. Daha sonra onun yöntemi örnek alınarak *el-Muvatta*, *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*'de yer alan garîb kelimeleri açıklayan müstakil eserler telif edilmiştir.¹⁵⁰¹

¹⁴⁹⁸ Mustafa Demir, *el-Hattabi ve Garibu'l-Hadis Adli Eseri* (Konya: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 13.

¹⁴⁹⁹ Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/18-19; Firûzâbâdî, *el-Bülğâ fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-lüğâ*, 249-250; Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 153; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/57-59; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 109; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ*, 178; Hatîb, *Târîh*, 2/187; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/130; Zehebî, *el-İber*, 1/437; Zehebî, *Târîh*, 6/1012; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/176; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/178; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/58-59; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 2/664, Adanavî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 59; Kâtîb Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/68; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/422; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/308; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 8/311.

¹⁵⁰⁰ Hatîb, *Târîh*, 10/85-86; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/601; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/21-22; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/29; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/176-177; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 3/1400-1401; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/406; Zehebî, *Târîh*, 7/88; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15/260; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/193; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/132; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 4/273.

¹⁵⁰¹ M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/377.

Bunlar haricinde 4./10. asırda garîbu'l-hadîs ilmine dair müstakil eser yazan âlimlerin sonuncusu Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'dir. Diğer garîbu'l-hadîs eserlerini ana ilim dalı dil ve edebiyat olan âlimler yazmışken Dârekutnî'nin ana branşı hadis ilimleri olan ilk garîbu'l-hadîs müellifi olduğu görülmektedir. Garîbu'l-hadîs eseri yazmak kuşkusuz önemli bir dil bilgisi birikimi gerektirmektedir. Bu sebeple bu tür eserlerin genellikle dil ve edebiyat ulemâsı tarafından telif edilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî de dil ve edebiyat alanında engin bilgisi olduğu ifade edilen bir âlimdir. Edebiyata ilgisi sebebiyle hacimli şiir divanları ezberlemiştir. Mısır'a gittiği zaman bir edebiyat meclisinde Ebû Abdullah Zübeyir b. Bekkâr el-Kureşî'nin (öl. 256/870) *Kitâbu'n-Neseb (Cemheretu nesebi Kureyş ve ahabâruhâ)* adlı eserini okumuştur. Dârekutnî'nin diğer ilimlerde engin bilgiye sahip olduğunu işiten Mısırlılar onun edebiyata dair bilgi seviyesini sınıamışlar ve hatasını tespit etmeye çalışmışlardır. Fakat edebiyata dair de geniş müktesebata sahip olduğunu görünce onu takdir etmişlerdir.¹⁵⁰² Dârekutnî'nin *Garîbu'l-hadîs* adlı eseri mahtûttur. Yazma nüshalarından biri Hindistan Râmpûr Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Yazma doksan iki varaktır.¹⁵⁰³

Garîbu'l-hadîs ilmine dair müstakil eser telif eden âlimlerin haricinde muhaddisler meclislerde hadis rivayet ederken rivayet ettikleri hadislerde bulunan garîb kelimeleri açıklayarak bu ilme katkı sunmuştur. Onların yaptığı bu açıklamalardan bazıları mecliste hadis yazan öğrenciler tarafından ilgili hadislerin sonlarına yazılarak rivayet edilmiştir. Hacimli eserlerde ve küçük cüzlerde rastlanan bu tür kayıtlar dağınık olsa da hadislerin anlaşılmasına önemli katkılar sunmuştur. Kaydedilen garîb bilgisinin haricinde de öğrencilerin hocalarına, muhaddislerin akranlarına bilmedikleri kelimeleri sorarak öğrendikleri görülmektedir. Ebû Ümeyye Ahvas b. Fadl el-Galâbî (öl. 300/912) Bağdat'ın önemli elbise tüccarlarından biridir. Üç kere vezirlik makamına getirilen İbnü'l-Furât onun mağazasından giyinirdi. Ebû Ümeyye hadis bilgisi olmayan bir râvi olarak nitelenmektedir. Kadı Ahmed b. Kâmil bazen onun yanına uğrar, o da sahip olduğu az miktardaki rivayetler içerisinde anlayamadığı yerleri ve bilmediği kelimeleri ona sorardı. Birgün sahip olduğu rivayet

¹⁵⁰² Hatîb, *Târîh*, 13/488.

¹⁵⁰³ 1/511 Lügat 316 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/421).

birikimi içerisinde bir hadiste geçen (فُرْصَةً) kelimesinin ne anlama geldiğini Ahmed b. Kâmil'e sormuştur. Ahmed b. Kâmil de ashâbu'l-hadîsin bu kelimeyi yanlış imlâ ettiğini, bu kelimenin (فُرْصَةً) değil (فُرْصَة) olması gerektiğini ve “pamuktan dokunmuş bez parçası” anlamına geldiğini söylemiştir. Fakat o yine ashabu'l-hadîsin imlâ ettiği gibi hadisi yazmış ve Ahmed b. Kâmil'in sözlerine kulak asmamıştır.¹⁵⁰⁴

Abdullah İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbu 'z-zühd'* ünün râvisi olan Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî bu eseri imlâ edereken hadislerde geçen garîb kelimeleri mecliste açıklamıştır. *Kitâbu 'z-zühd'* ü yazan öğrenciler İbn Sâ'id'in bu açıklamalarını ilgili hadislerin sonuna kaydetmiştir. Günümüze ulaşan nüshada bu kayıtlar bulunmaktadır.¹⁵⁰⁵ Hadis hafızlarından Abdülbâkî İbn Kânî *Mu'cemu's-sahâbe* adlı eserini rivayet ederken hadislerde geçen garîb kelimeleri açıklamış, bu açıklamalar öğrenciler tarafından kaydedilmiştir.¹⁵⁰⁶

Ebû Tahir el-Muhallîs, *el-Muhallîsiyyât* adlı cüzünde çoğu İbn Sâ'id'den iktibas ederek garîb kelimeleri açıklamıştır. Bu açıklamalar ilgili hadislerin sonuna kaydedilmiştir.¹⁵⁰⁷ Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah İbn Ehî Mîmî (öl. 390/999) de *Fevâidu İbn Ehî Mîmî ed-Dekkâk* adlı cüzde garîb kelimelere dair açıklamalar yapmaktadır.¹⁵⁰⁸ İbnü'l-Enbârî'nin günümüze ulaşan cüzleri incelendiğinde hadislerde geçen birçok kelimeye dair açıklama yaptığı görülmektedir.¹⁵⁰⁹ Müstakil eseri günümüze ulaşmasa da cüzlerinde hadis sonlarında yaptığı açıklamalarla garîbu'l-hadîs ilmine önemli katkılar sunmuştur.

Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd'ın, *Müsnedu Ömer b. el-Hattâb* adlı cüzünü imlâ ederken garîb kelimeleri açıkladığı görülmektedir.¹⁵¹⁰ Ebu'l-Hasan Ali

¹⁵⁰⁴ Hatîb, *Târîh*, 7/521-523; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/133-134.

¹⁵⁰⁵ İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 426 vd.

¹⁵⁰⁶ İbn Kânî, *Mu'cem*, 1/159 vd.

¹⁵⁰⁷ Muhallîs, *el-Muhallîsiyyât*, 2/253, 2/408 vd.

¹⁵⁰⁸ Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah “İbn Ehî Mîmî”, *Fevâidu İbn Ehî Mîmî ed-Dekkâk* (Mecâmî'u ez-zâ'î'l-hadîsiyye içinde), thk. Nebîl Sadeddin Cerrâr (Riyad: Dâru Advâi's-selef, 1426/2005), 205, 214, 227, 272 vd.

¹⁵⁰⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Kasım el-Enbârî, *Meclis min Emâli'bni'l-Enbârî*, thk. İbrahim Salih (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1994), 21.

¹⁵¹⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd, *Müsnedu Ömer b. el-Hattâb*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-hikem, 1415/1994), 83,

b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünen* adlı eserinde garîb kelimeleri açıklamaktadır.¹⁵¹¹ Ünlü kıraat ve nahiv âlimi Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Miksem el-Attâr (ö. 354/965) günümüze ulaşan bir hadis cüzünde yaptığı açıklamalarla garîbu'l-hadîs ilmine katkılarda bulunmuştur.¹⁵¹²

C. NÂSİH-MENSÛH İLMİ VE EDEBİYATI

Nâsîh ve mensûh ilmi, hakkında en az konuşulan ilimlerden biridir. Bu ilme dair 4./10. asırda sadece Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh* adlı bir eseri bulunmaktadır. Günümüze ulaşan eserler incelendiğinde görülmektedir ki İbn Şâhîn dışında bu asırda nesh konusuna değinen Bağdatlı muhaddis bulunmamaktadır.

İbn Şâhîn'in *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh* adlı eseri 675 rivayet içermektedir. 'Ale'l-ebvâb bir tertibe sahip olan eserde önce mensûh rivayetler zikredilmiş, ardından *el-Hilâfu fî zâlik* başlığı altında nâsîh hüküm içeren rivayetlere yer verilmiştir. Gerekli görüldüğü yerlerde hadislerden sonra râvilere, isnâda, garîb kelimelere ve illete dair açıklamalar yapılmıştır. Semîr b. Emîn ez-Züheyri¹⁵¹³ ve Ali Muhammed Muavviz ile Âdil Ahmed Abdülmevcûd¹⁵¹⁴ tahkikleriyle neşredilmiştir. İbn Abdülhak el-Vâsîfî esere bir muhtasar yazmıştır.¹⁵¹⁵ Ayrıca eserin yazma nüshalarından bazıları Paris Kütüphanesi,¹⁵¹⁶ Süleymaniye Reşit Efendi Koleksiyonu,¹⁵¹⁷ Ankara İsmail Saib Sencer Kütüphanesi¹⁵¹⁸ ve El Escorial Kütüphanesi'nde¹⁵¹⁹ bulunmaktadır.

¹⁵¹¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 2/485, 3/36, 3/275, 3/281, 4/205 vd.

¹⁵¹² Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Miksem el-Attâr, *el-Cüz fihi min hadîs Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Yakub b. Miksem el-Attâr 'an şuyûhih* (el-Fevâid içinde), thk. Hilâf Mahmud Abüssemî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 271, 278, 279 vd.

¹⁵¹³ Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1408/1988.

¹⁵¹⁴ Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

¹⁵¹⁵ Koçkuzu, "İbn Şâhin", 20/367-369; Güler, *Literatür*, 226.

¹⁵¹⁶ 718 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

¹⁵¹⁷ 120/5 (vr. 128^a – 222^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

¹⁵¹⁸ 1323 (vr. 23^a – 86^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

¹⁵¹⁹ 1107 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

D. RİVAYET EDEBİYATI

4./10. asırda telif edilen eserler incelendiğinde cüzlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Daha sonra ise sırasıyla müsnedler ve meşyahalar, sünenler, kitâbu's-sünneler, müstahrec ve müstedrekler ile musannefler gelmektedir. Tespit edilen eserler başlıklar halinde zikredilecek, neşredilenlerin neşir bilgileri, yazma olanların nüshalarının bulunduğu kütüphaneler ve yer bilgileri zikredilecektir. Biyografi ve bibliyografya eserlerinde zikredilen ama günümüze ulaşip ulaşmadığı tespit edilemeyen eserlerin ise isimleri zikredilmekle yetinilecektir.

1. Musannefler

Ebû Bekir Kasım b. Zekeriya b. Yahya el-Mutarrız'ın konulu bir hadis musannefi olduğu zikredilmiştir.¹⁵²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz eş-Şâfiî'nin (öl. 354/965) musannef türü eseri olduğunu söylemektedir.¹⁵²¹ Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbi'nin çok sayıda musannef türü eseri olduğu ifade edilmiştir. Fakat ölümünden sonra eserlerinin yakılmasını vasiyet ettiği için eserlerinden hiçbiri günümüze ulaşamamıştır.¹⁵²² Ebû Hafs Ömer b. Muhammed İbnü'z-Zeyyât'ın (öl. 375/985) engin bir rivayet birikimine sahip olduğu ve musannef türü bir eser telif ettiği ifade edilmiştir.¹⁵²³ Ebu'l-Abbas Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî'nin (öl. 357/967) bir musannefi olduğu bildirilmiştir. Fakat bu eserde kalbi huzursuz edecek türde zayıf ve meçhul râvilerden rivayet edilen hadisler olduğu ifade edilmiştir.¹⁵²⁴

2. Müsnedler ve Mu'cemler

Ebû Müslim Abdurrahman b. Muhammed İbn Mihrân (öl. 375/985) müsned müelliflerinden biridir. Ayrıca onun Süfyan es-Sevrî, Şu'be b Haccâc ve Mâlik b.

¹⁵²⁰ Zehebî, *Siyer*, 14/149.

¹⁵²¹ Hatîb, *Târîh*, 3/483.

¹⁵²² Hatîb, *Târîh*, 4/42, 48.

¹⁵²³ Hatîb, *Târîh*, 13/126.

¹⁵²⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/360.

Enes'in hadislerini topladığı cüzler telif ettiği bildirilmiştir.¹⁵²⁵ Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed İbn Nâciye el-Berberî'nin bir *Müsned*'i olduğu ifade edilmektedir.¹⁵²⁶ Eserin günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemektedir.¹⁵²⁷ Ebû Bekir Kasım b. Zekeriya b. Yahya el-Mutarrız'ın bir müsnedi olduğu zikredilmiştir. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'in *el-Müsned*'i Sahîhayn üzerine müstahrec niteliğindedir. Eser tamamlanamamıştır.¹⁵²⁸

Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî'nin *el-Müsned* adlı bir eserinin olduğu ifade edilmiştir.¹⁵²⁹ *Müsnedü Ebî Bekir es-Sıddîk* adlı eseri, Sa'd b. Abdullah'ın tahkikiyle basılmıştır.¹⁵³⁰ Ayrıca yazma bir nüshası Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵³¹ İbn Sâ'id'in bir diğer eseri *Müsnedü 'Abdillâh b. Ebî Evfâ*, Sa'd b. Abdullah'ın tahkikiyle basılmıştır.¹⁵³² *Hadîsu Abdullah b. Mes'ûd* adlı bir diğer müsnedi ise yazma olup Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵³³

Meşhur kadı Ömer b. Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Ezdî'nin (öl. 328/939) *el-Müsned* adlı bir eseri olduğu söylenmektedir. Talha b. Muhammed b. Cafer bu eseri gördüğünü ve son derece güzel bir eser olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin (öl. 331/942) *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı bir eseri olduğu ifade edilmektedir.¹⁵³⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *Müsnedü Ömer İbni'l-Hattâb* adlı eseri Mahfuzurrahman Zeynullah tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁵³⁶ *Müsned*'de 85 rivâyet

¹⁵²⁵ Hatîb, *Târîh*, 11/605.

¹⁵²⁶ İbn Hayr Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî, thk. Muhammed Fuad Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998), 119; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/443; el-Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu'l-Feyd el-İdrîsî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrafe*, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000), 71; Kehhâle, *Mu'cem*, 6/142.

¹⁵²⁷ Bilal Saklan, "İbn Nâciye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/224.

¹⁵²⁸ Güler, *Literatür*, 37.

¹⁵²⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/517; Kehhâle, *Mu'cem*, 13/225.

¹⁵³⁰ Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408 (bk. Güler, *Literatür*, 32)

¹⁵³¹ Mecmû 104 (vr. 58-65) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 93).

¹⁵³² Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ty.

¹⁵³³ Hadîs 387 (vr. 67-102) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/347; Elbânî, *Fihris*, 93).

¹⁵³⁴ Hatîb, *Târîh*, 13/82.

¹⁵³⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; Ziriklî, *el-A'lâm*, 12/9.

¹⁵³⁶ Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1415/1994.

bulunmaktadır. Neccâd'ın bir de *Müsnedü'l-mukallîn mine's-sahâbe min men ravâ 'ani'n-Nebîyyi sallallâhu 'aleyhi ve selem* adlı cüzü olduğu ifade edilmektedir.¹⁵³⁷

Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni'nin *Mu'cemu's-sahâbe*'si Halil İbrahim Kutlay (ilk 9 cilt) ile Hamdî ed-Demürdaş Muhammed tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁵³⁸ Eser 2233 rivayet ihtiva etmektedir. İbn Fethûn el-Endelüsî (öl. 519/1125), *Mu'cemu's-sahâbe* üzerinde *el-İ'lâm ve't-ta'rîf bimâ li'bn Kâni' fî Mu'cemihî mine'l-evhâm ve't-tashîf* adıyla bir eser telif etmiştir.¹⁵³⁹ Eserin yazma bir nüshası Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde¹⁵⁴⁰ bir başka nüshası ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde¹⁵⁴¹ mevcuttur.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir eş-Şâfî'nin meşyaha türü bir eseri olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴² Ebû Bekir eş-Şâfî'nin *Müsnedü Musa el-Kâzım b. Cafer b. Muhammed* adlı eseri yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁴³ Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî'nin çok sayıda musannef türü eseri olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁴⁴ İbnü'l-Ci'âbî'nin müsnedlerinden biri *Müsnedu 'Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib* adlı cüzüdür.¹⁵⁴⁵ Daha önce de zikredildiği gibi öldükten sonra eserlerinin yakılmasını vasiyet ettiği için hiçbir eseri günümüze ulaşamamıştır.

Ebû Hafs Ömer b. Muhammed İbnü'z-Zeyyât'ın meşyaha türü bir eser telif ettiği ifade edilmiştir.¹⁵⁴⁶ Ebu Müslim Abdurrahman b. Muhammed İbn Mihrân el-Bağdâdî'nin (öl. 375/985) bir müsnedi olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁴⁷ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı hacimli bir eserinin olduğu

¹⁵³⁷ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemu'l-müfehres ev Tecridu esânîdu'l-kutubi'l-meşhûra ve'l-eczâu'l-mensûra*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 149; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed er-Rûdânî es-Sûsî, *Silatu'l-halef bi mevsûli's-selef*, thk. Muhammed Hacî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988), 366.

¹⁵³⁸ Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1418/1998.

¹⁵³⁹ Halil İbrahim Kutlay, "İbn Kâni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/105.

¹⁵⁴⁰ 452 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/378).

¹⁵⁴¹ Mecmû 19 (vr. 58^a – 75^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/378).

¹⁵⁴² Hatîb, *Târîh*, 3/483.

¹⁵⁴³ Mecmû 34 (vr. 70-84) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/384; Elbânî, *Fihris*, 193).

¹⁵⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 4/42.

¹⁵⁴⁵ İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn*, 4/482; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/46.

¹⁵⁴⁶ Hatîb, *Târîh*, 13/126.

¹⁵⁴⁷ Kehhâle, *Mu'cem*, 5/182.

bildirilmektedir. Eserin 1300, 1500 ve 1600 cüz hacminde olduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır.¹⁵⁴⁸

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *Ma'rifetü's-sahâbe*¹⁵⁴⁹ ve *Mu'cemu's-şuyûh*¹⁵⁵⁰ adlı eserlerinin olduğu bildirilmiştir. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât'ın bir müsnedi olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁵¹ Ebû Bekir el-Berkânî geniş hacimli bir müsned tasnif etmiştir. Berkânî'nin Buhârî ve Müslim'in *Sahih*lerindeki hadisleri kendi isnadlarıyla zikretmek suretiyle meydana getirdiği bu eser bir yönüyle istihrâc çalışması hüviyetinde iken öbür yandan el-cem' beyne's-sahîhayn türü bir eser niteliği taşımaktadır.¹⁵⁵² Berkânî, Hatîb el-Bağdâdî'nin kendisine hadis rivayetindeki güvenilirlik durumlarını sorduğu bazı raviler hakkında "Dârekutnî onun hadisini *Sahih*'e almamı söyledi" diyerek hocası Dârekutnî'nin de bu esere katkıda bulunduğunu ifade etmektedir. Eserin yazma nüshalarından biri Haydarâbâd Âsafîye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁵³

3. Sünenler

Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî'nin *es-Sünen* adlı bir eserinin olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁵⁴ Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî'nin *es-Sünen fi'l-fikh* adlı bir eseri olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁵⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *es-Sünen fi'l-fikh* adlı bir eseri olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁵⁶

Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *es-Sünen* adlı hacimli bir eserinin olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁵⁷ Abbâsî hanedanının nadir olarak yetiştirdiği

¹⁵⁴⁸ İsmail Paşa b. Muhammed Emin el-Bağdâdî, *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: MEB, 1945-1947), 4/481; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/781; Kettânî, *er-Risâle*, 74.

¹⁵⁴⁹ Kettânî, *er-Risâle*, 127.

¹⁵⁵⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1735.

¹⁵⁵¹ İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn*, 4/481.

¹⁵⁵² Hatîb, *Târîh*, 6/27.

¹⁵⁵³ 1/670 Hadis Bölümü 595 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/474).

¹⁵⁵⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; İbn Hayr, *Fehrese*, 103; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/517; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/164; Kehhâle, *Mu'cem*, 13/225.

¹⁵⁵⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/305; Kehhâle, *Mu'cem*, 3/315.

¹⁵⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; Ziriklî, *el-A'lâm*, 12/9.

¹⁵⁵⁷ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/63; Kehhâle, *Mu'cem*, 3/63; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/132.

mütefennin âlimlerden biri olan ve hadis, kıraat, tefsir ilimleri ile ilgilenen Ebû Muhammed Abdülaziz b. Muhammed İbnü'l-Mu'tasım el-Hâşimî'nin (öl. 350/961) *es-Sünen* adlı bir eserinin olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁵⁸ Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni'nin *es-Sünen 'an ehli'l-beyt* adlı bir eserinin olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁵⁹

4. Kitâbu's-Sünne Türü Eserler

Kitâbu's-sünneleer itikâdî konuları hadislerle ele alan eserlerdir.¹⁵⁶⁰ Başlığı kitâbu's-sünne olmasa da itikâdî konuları ihtiva eden hadislerin derlenmesi suretiyle telif edilen eserler bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın *es-Sünne*'si Atıyye ez-Zehrânî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁵⁶¹ Eser yedi cilttir. Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *eş-Şerî'a fi's-sünne* adlı eseri, İsam Musa Hâdî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁵⁶² Eserin yazma nüshalarından bazıları Âsıfıyye,¹⁵⁶³ Âtîf Efendi,¹⁵⁶⁴ Nûruosmaniye¹⁵⁶⁵ Kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu eser hakkında Hasan b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ'nın (öl. 471/1078) *el-Muhtâr fî usûli's-sünne 'alâ siyâki Kitâbi's-Şerî'a* adlı eserinde açıklamalar bulunmaktadır. Söz konusu eser Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mahtut olarak bulunmaktadır.¹⁵⁶⁶

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin *Kitâb fihî mâ verade mine'n-nusûsi'l-vâride fî kitâbi'llâh ve'l-ehâdîsi'l-müte'allika bi-rü'yeti'l-Bârî* adlı eserin El Escorial Kütüphanesi'nde bir yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁵⁶⁷ *Kitâbu's-Sıfât*, Abdullah el-Ğuneymân¹⁵⁶⁸ ve Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî¹⁵⁶⁹ tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Eserin yazma nüshalarından biri Revan Köşkü

¹⁵⁵⁸ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/577; Kehhâle, *Mu'cem*, 5/257.

¹⁵⁵⁹ Kehhâle, *Mu'cem*, 5/74.

¹⁵⁶⁰ İlyas Çelebi, "Kitâbü's-Sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/115.

¹⁵⁶¹ Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989.

¹⁵⁶² Cübeyl: Dâru's-Sıddîk, 1436/2015.

¹⁵⁶³ 1/658 Hadis 377 numara.

¹⁵⁶⁴ 1360/1 (vr. 1a – 184a) numara.

¹⁵⁶⁵ 1196/1 (vr. 1-444) numara.

¹⁵⁶⁶ Hadis Bölümü 164 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).

¹⁵⁶⁷ 1445 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/420).

¹⁵⁶⁸ Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1402.

¹⁵⁶⁹ b.y., ts., 1403/1983.

Kütüphanesi'nde,¹⁵⁷⁰ bir diğeri ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁷¹ Dârekutnî'nin itikâdî hadisleri derlediği bir diğeri eseri *Ehâdîsü'n-nüzûl*, Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî tarafından tahkik edilerek basılmıştır.¹⁵⁷² Eserin yazma bir nüshası *Kitâb fi beyâni nüzûli'l-Cebbâr külle leyletin min Ramadân ve leylete'n-nusfi min Şa'bân ve yevme 'arafât ilâ semâi'd-dünyâ* başlığıyla Haydarâbâd Osmâniye Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁷³

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *Şerhu mezâhibi Ehli's-sünne ve ma'rifeti şerâi'i'd-dîn ve't-temessüki bi's-sünen* adlı eseri Âdil b. Muhammed tarafından neşredilmiştir.¹⁵⁷⁴ Eserin mahtut nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi bulunmaktadır.¹⁵⁷⁵ Abdullah b. Muhammed el-Busayrî eseri yüksek lisans tezi kapsamında tahkik etmiştir.¹⁵⁷⁶ Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Ali el-Ezecî'nin ilâhî sıfatlar konusuna dair bir eseri vardır.¹⁵⁷⁷

5. Müstahrecler ve Müstedrekler

İbrahim b. Abdüssamed b. Musa el-Hâşimî'nin *Selâsete 'aşera hadisen muvâfikaten min Muvattai Ebî Mus'ab* adlı eserinin başlığı onun Muvatta'ya kısmen bir müstahrec hüviyetinde olduğunu düşündürmektedir. Eser yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁷⁸ Dârekutnî'nin *Zikru's-sahâbe ellezîne sahhati'r-rivâyetü 'anhüm ve leysü fi's-sahîhayn* adlı eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁵⁷⁹ Dârekutnî'nin *Risâle fi beyâni mâ ittefeka 'aleyhi'l-Buhârî ve Müslim ve mâ inferade bihi ehadühümâ 'ani'l-âhâr* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁸⁰ Dârekutnî'nin *el-İlzâmât 'ale's-Sahîhayn* adlı eseri Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde *Sahîh* lerinde yer vermedikleri yetmiş hadisi ihtiva eden müsned

¹⁵⁷⁰ 510/6 (vr. 66^b – 72^a) numara.

¹⁵⁷¹ Mecmû 117 (vr. 205^a – 213^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/420; Elbânî, *Fihris*, 373).

¹⁵⁷² b.y., ts., 1403/1983 (bk. Çakan, "Dârekutnî", 8/488-490).

¹⁵⁷³ Arapça Yazmalar Bölümü 500 (vr. 35a – 79a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424).

¹⁵⁷⁴ Kahire: Müessesetü'l-Kurtuba, 1415/1995.

¹⁵⁷⁵ Hadis Bölümü 164 (vr. 43-78) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/426).

¹⁵⁷⁶ Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1405/1985 (bk. Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368).

¹⁵⁷⁷ Zehebî, *Târîh*, 9/657.

¹⁵⁷⁸ Mecmû 52 (vr. 58-60) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 185).

¹⁵⁷⁹ Mecmû 831 numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 372-373).

¹⁵⁸⁰ Serez Koleksiyonu 620/5 (vr. 35-37) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

tertibinde bir eserdir. *el-İlzâmât*, Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdî‘î'nin tahkiki ile Dârekutnî'nin bir diğer eseri *et-Tetebbu‘* ile birlikte neşredilmiştir.¹⁵⁸¹

Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Ubeydullah el-Hurfî'nin *el-Cüz'ü'l-evvel mine'l-fevâidi's-sihâh ve'l-ğarâib ve'l-efrâd* ve *Fevâidu Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* adlı cüzlerinin bir kısmı Sahîhayn'e müstahrec ve müstedrek niteliği taşımaktadır. Birçok hadisin sonunda hadisin Buharî ve/veya Müslim tarafından tahrir edildiğine veya onların şartına uygun olduğuna değinilmektedir. Bu iki cüz, Ebû Abdullah Hamza el-Cezâirî'nin tahkikiyle *Mecmû'u Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* adlı mecmua içinde neşredilmiştir.¹⁵⁸²

6. Cüzler

Cüzler fevâidler, emâlîler, belli bir konusu olmayan cüzler, belli konular için yazılan cüzler ve belirli kişilerin rivayetlerini toplayan cüzler olarak beş alt başlıkta incelenecektir.

a. Fevâidler

Fevâidler muhaddislerin sahip olduğu âlî, garib ve sahih/hasen gibi özel nitelikli rivayetleri bir araya getirdikleri özel koleksiyonlarıdır. Aşağıda zikredilen eserlerin sadece başlıklarının incelenmesi bile onların muhatevası hakkında kanaat sahibi olmaya kâfidir. Dolayısıyla fevâid türü cüzler Birinci ve İkinci Bölümlerde zikrettiğimiz koleksiyoner Bağdat hadisçiliğinin vitrini durumundadır. Tespit edilen fevâidler zikredilecektir.

Ebû Bekir Kasım b. Zekeriya b. Yahya el-Mutarrız'ın (305/917) *el-Fevâid ve'l-emâli'l-kadîmetü'l-ğarâibu'l-hisân* adlı eseri yazma olup iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁸³ Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *Ehâdisühû min mâ intekâhü'l-Habbâl 'aleyh* başlıklı cüzünün bir

¹⁵⁸¹ Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.

¹⁵⁸² Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1428/2007.

¹⁵⁸³ Mecmû 56/8 (vr. 163^a – 174^a) ve Mecmû 116 (vr. 161^a – 176^b) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 548; Sezgin, *Târîh*, 1/333).

nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,¹⁵⁸⁴ *Cüz fîhi min Fevâ'id* başlıklı cüzü ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁸⁵ Müsnidu Bağdâd olarak tanınan Ebû Abdullah Hüseyin b. Yahya İbn 'Ayyâş el-Kattân el-A'ver'in (öl. 334/945) *el-Fevâidü'l-müntekât* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Kâhire Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁸⁶ *Ehâdis müntehabe minh* başlıklı bir diğer cüzü ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁸⁷

Dârekutnî'nin *el-Fevâidü'l-efrâd*'ının iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁸⁸ *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâ'ibu'l-hisân*'ın bir nüshası Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁸⁹ *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-hisân li'bni Ma'rûf*'un bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁹⁰ *el-Fevâidü'l-müntehabetü'l-ğarâibu'l-'avâlî* Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁵⁹¹

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebû Ahmed İbnü'l-Kâss el-Bağdâdî'nin (öl. 335/946) *Cüz fîhi fevâidü hadîsi Ebî Umeyr* adlı cüzü Sâbir Ahmed el-Betâvî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁵⁹² İbnü'l-Kâs bu cüzde Ebû 'Umeyr hadisini birkaç tarikten zikrettikten sonra ondan 62 sonuç/hüküm çıkarmıştır.

Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr'ın (öl. 341/952) *el-fevâidü'l-müntekât*'ı yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁹³ Saffâr'ın bir diğer eseri olan *Fevâid müntehabe min hadîsîh* başlıklı cüzünün bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁵⁹⁴ Ebû 'Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'ın *el-Fevâidü'l-müntekât*'ı yazmadır. Esrin üç nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁹⁵ Ebû Bekir Mükerrrem b. Ahmed el-Kâdî el-Bezzâz *el-Fevâid*'i, Nebîl Sadeddin Cerrâr tarafından tahkik

¹⁵⁸⁴ Mecmû 105 (vr. 75-92) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 156).

¹⁵⁸⁵ Hadis 248/1 (8 varak) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359; Elbânî, *Fihris*, 156).

¹⁵⁸⁶ 1/107 hadis 1260 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/363).

¹⁵⁸⁷ Mecmû 387 (vr. 155-164) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 508-509).

¹⁵⁸⁸ Mecmû 35/1 (2. Kısım vr. 1^a – 10^b) ve 65/5 (vr. 110^a – 123^b) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

¹⁵⁸⁹ 5498/4 (vr. 112-116) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

¹⁵⁹⁰ Hadîs 387 (vr. 31^a – 35^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

¹⁵⁹¹ Mecmû 49/2 (vr. 144^a – 158^b), 54 (vr. 47^a – 57^a), 73 (vr. 108^a – 117^b), 80/70, 90/2 (vr. 15^a – 20^b) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

¹⁵⁹² Kâhire: Mektebetü's-sünne, 1413/1992.

¹⁵⁹³ Mecmû 83 (vr. 119-122) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

¹⁵⁹⁴ Hadis 353 (vr. 61-65) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

¹⁵⁹⁵ 34 (9, vr. 194^a – 216^b), 76 (vr. 94^a – 114^b) ve 86 (vr. 202^a – 218^b) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 85; Sezgin, *Târîh*, 1/370).

edilerek bir mecmua içinde neşredilmiştir.¹⁵⁹⁶ Ayrıca eserin 7./13. asra ait bir yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵⁹⁷

Ebû Muhammed Cafer b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (öl. 348/959) *Fevâidü'l-Huldî* başlıklı bir cüzü Nebîl Sadeddin Cerrâr tarafından tahkik edilerek bir mecmua içinde neşredilmiştir.¹⁵⁹⁸ Ebû Ahmed Hamza b. Muhammed ed-Dihkân el-Akabî'nin (öl. 347/958) bir fevâidi olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁹⁹ Meşhur Sûfî Cafer b. Muhammed el-Huldî'nin iki adet fevâidi olduğu söylenmektedir.¹⁶⁰⁰ Bunlardan *el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l-merâsî* adlı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁰¹

Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *el-Fevâidü'l-hisân el-müntekât 'ani's-şuyûhi's-sikât* adlı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁰² Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân'ın *el-Cüz' mine'l-fevâidi'l-müntekâti'l-ğarâib 'ani's-şuyûh* adlı bir eseri bulunmaktadır. Dârekutnî'nin Ebû Sehl el-Kattân'ın hadislerinden yaptığı bir intihâbdır. Bu fevaid yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁰³

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Burkânî'nin (öl. 350/961) *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâibü'l-hisânü'l-avâlî* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁰⁴ Ebu'l-Hüseyn Abdülbâkî İbn Kâni'nin *el-Fevâid*'i yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁰⁵

Ebû Bekir eş-Şâfî'nin *el-Eczâu'l-Gaylâniyyât* veya *el-Fevâidü'l-müntehabe el-avâlî 'ani's-şuyûhi'l-meşhûra bi'l-Ğaylâniyyât* adlarıyla bilinen cüzü Dârekutnî tahrîc etmiş, ondan da Ebû Tâlib Muhammed b. Muhammed b. İbrahim b. Gaylân (öl. 440/1048) rivâyet etmiştir. Râvisine nisbetle *el-Gaylâniyyât* olarak şöhret bulmuştur. Eseri Hilmi Kâmil Esad Abdülhâdî tahkik edip yayınlamıştır.¹⁶⁰⁶ Eserin

¹⁵⁹⁶ Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

¹⁵⁹⁷ Mecmû 45 (vr. 66^a–83^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/376).

¹⁵⁹⁸ Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

¹⁵⁹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1294; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/336; Kehhâle, *Mu'cem*, 4/81.

¹⁶⁰⁰ Kehhâle, *Mu'cem*, 3/150.

¹⁶⁰¹ Mecmû 45 (vr. 32^a–62^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 4/157; Elbânî, *Fihris*, 269).

¹⁶⁰² 234 (vr. 11-19) numara (bk. Bulut – Bulut, *Mu'cem*, 1/246).

¹⁶⁰³ Hadis 328 (vr. 82-97) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 228).

¹⁶⁰⁴ 79 (1, vr. 42^b–71^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/377).

¹⁶⁰⁵ Hadis 297 (vr. 151-168) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/378; Elbânî, *Fihris*, 132).

¹⁶⁰⁶ Cidde: Dâru İbn Hazm, 1417/1997.

yazma nüshaları British Museum,¹⁶⁰⁷ Tübingen Kütüphanesi,¹⁶⁰⁸ Kâhire Kütüphanesi,¹⁶⁰⁹ Zâhiriyye Kütüphanesi'nde¹⁶¹⁰ bulunmaktadır. Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin bir başka fevâidi *el-Fevâid min hadîsih* başlığıyla Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶¹¹ Dârekutnî'nin Ebû Bekir Muhammed b. Ömer en-Nersî'nin Ebû Bekir eş-Şâfiî'den rivayetlerine yaptığı intihâbdır.¹⁶¹² Şâfiî'nin diğer fevâidi *el-Fevâidü'l-müntekât* adıyla Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶¹³

Ebû Ali Muhammed b. Ahmed İbnü's-Savvâf'ın (öl. 359/969) *el-Fevâid*'i Mahmud b. Muhammed el-Haddâd tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.¹⁶¹⁴ Eserde 35 rivayet bulunmaktadır. Ayrıca eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶¹⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *el-Fevâidü'l-müntahabe* adlı cüzü mahtut olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶¹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Katî'î'nin *el-Fevâidü'l-müntekât ve'l-efrâdü'l-ğarâibu'l-hisân* adlı cüzünün mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶¹⁷ Bu eserin beşinci cüzü olan ve *Cüz'ü'l-elf dînâr* olarak bilinen cüz Bedr b. Abdullah el-Bedr'in tahkiki ile neşredilmiştir.¹⁶¹⁸ Ayrıca mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶¹⁹ Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b ez-Zühli el-Bağdâdî'nin (öl. 367/978) *'Aşeratü ehâdis müntehabe mine'l-cüzi sâlise 'aşera mine'l-fevâidi'l-müntekât min usûlihi* başlıklı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶²⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Ebherî'nin *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâibu'l-hisân* adlı cüzü yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶²¹

¹⁶⁰⁷ Add 135 ve Or. 3059 numaralar (bk. Güler, *Literatür*, 100).

¹⁶⁰⁸ 96 numara (bk. Güler, *Literatür*, 100).

¹⁶⁰⁹ 1/136 Hadis 1932 numara (bk. Güler, *Literatür*, 100).

¹⁶¹⁰ Mecmû 120 (vr. 178b – 179b) numaralar (bk. Güler, *Literatür*, 100).

¹⁶¹¹ Mecmû 92 (240-261) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 194).

¹⁶¹² Elbânî, *Fihris*, 194.

¹⁶¹³ Mecmû 90 (vr. 77-96) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 194).

¹⁶¹⁴ Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408/1987.

¹⁶¹⁵ Mecmû 105 (3. Kısım, vr. 156^a – 181^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/388; Elbânî, *Fihris*, 246).

¹⁶¹⁶ Mecmû 40 (vr. 93-110) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 19).

¹⁶¹⁷ Hadis 234 (vr. 1-8) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 198).

¹⁶¹⁸ Kuveyt: Dâru'n-Nefâis, 1414/1993.

¹⁶¹⁹ Mecmû 54/1 (vr. 1^a – 41^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/404.)

¹⁶²⁰ Mecmû 107 (vr. 194-196) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 232).

¹⁶²¹ Mecmû 59 (vr. 133-145) numarada (bk. Elbânî, *Fihris*, 186).

Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz'ın *Garâibu hadîsi Şu'be* adlı cüzü Abdullah b. Abdülaziz'in tahkiki ile yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁶²² Ayrıca eserin yazma nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶²³ *Garâibu Hadîsi'l-İmâm Ebî Abdillah Mâlik b. Enes* Ebû Abdülbârî Rıza b. Halid el-Cezâirî'nin tahkiki ile neşredilmiştir.¹⁶²⁴ Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶²⁵ *el-Cüz'ü fihî mine'l-fevâidi'l-müntekât 'ani's-şuyûhi'l-'avâlî* başlıklı cüzü mahtûttur. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶²⁶ *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-garâibu'l-hisân* adlı cüzünün yazma nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶²⁷ *Mine'l-fevâid* adlı cüzün yazma nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶²⁸

Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed İbn Ma'rûf'un *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-hisânü'l-'avâlî* adlı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶²⁹ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *el-Fevâid* adlı eseri Bedr el-Bedr tarafından İbn Şâhîn'in diğer bazı eserlerinin de bulunduğu bir mecmua içerisinde neşretmiştir.¹⁶³⁰ Eserin mahtût nüshalarından biri *el-Ehâdisü'l-efrâd* başlığıyla Zâhiriyye Kütüphanesi 90/3 numarada bulunmaktadır.¹⁶³¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer es-Sükkerî el-Harbî es-Sayrafî el-Keyyâl'in (öl. 386/966) *el-Fevâidü'l-müntekât mine'l-garâibi'l-hisân (el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-garâibu'l-hisân 'ani's-şuyûhi'l-'avâlî)* adlı cüzünün yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶³²

Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah İbn Ebî Mîmî ed-Dekkâk'ın (öl. 390/999) *el-Fevâidü'l-müntekât* adlı cüzü yazma olup nüshalarından biri Zâhiriyye

¹⁶²² Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1404 (bk. Güler, *Literatür*, 224).

¹⁶²³ Mecmû 94 (vr. 1-15) ile Mecmû 124 (vr. 126-150) numaralarda (bk. Elbânî, *Fihris*, 528).

¹⁶²⁴ Riyad: Dâru's-selef, 1418/1997.

¹⁶²⁵ Hadis 279 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/415; Elbânî, *Fihris*, 529).

¹⁶²⁶ Mecmû 10/11 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/415).

¹⁶²⁷ Mecmû 117 (vr. 214-223) ve Mecmû 10 (vr. 137-141) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 529).

¹⁶²⁸ Mecmû 80 (vr. 83-87) ve Hadis 357 (vr. 96-100) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 529).

¹⁶²⁹ Hadis 387 (vr. 31^a – 35^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/417; Elbânî, *Fihris*, 160).

¹⁶³⁰ Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994.

¹⁶³¹ Sezgin, *Târîh*, I, 426.

¹⁶³² Mecmû 18 (vr. 156^a – 174^b), Mecmû 104 (vr. 150^a – 159^b) Hadis 328 numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, I, 427; Elbânî, *Fihris*, 212).

Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶³³ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah İbn Ruzeyk ed-Dellâl'in (öl. 391/1001) *el-Efrâdü'l-Garâib* başlıklı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶³⁴

Ebu Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallis'in *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâib 'ani'ş-şuyûhi'l-'avâlî* adlı cüzünün yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶³⁵ Muhallis'in bir diğer fevâidi olan *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-'avâlî*'nin yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶³⁶ *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-garâibu'l-hisân 'ani'ş-şuyûhi'l-'avâlî*'nin bazı yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶³⁷ *el-'Avâlî el-müntekât*'ın yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶³⁸ Yedi cüzü ihtivâ eden bir mecmuadır.¹⁶³⁹ *Ehâdisu 'avâlin müntekâtun mine'l-müntekâ min seb'ati eczâ min hadîsîh* adlı cüzünün yazma nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁴⁰

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Cündî'nin (öl. 396/1005) *el-Fevâidü'l-hisânü'l-garâib* adlı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁴¹ Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin *el-Cüz' fîhi'l-fevâid ve'l-ahbâr 'an Ebî Bekr b. Düreyd* başlıklı fevâidinin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,¹⁶⁴² *el-Fevâidü'l-müntekât ve'l-hikâyâtu'l-müntehabe min hadîsîh* başlıklı fevâidinin de yine Zâhiriyye Kütüphanesi'nde¹⁶⁴³ birer yazma nüshası bulunmaktadır. Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. İbrahim el-Üşnânî el-Bağdâdî'nin *el-Cüz'ü's-sânî mine'l-esânîdi'r-rubâ'iyât tahrîcu'd-*

¹⁶³³ 107 (vr. 73-100) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 41).

¹⁶³⁴ Mecmû 94 (vr. 252-258) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 80; Sezgin, *Târîh*, 1/434).

¹⁶³⁵ Mecmû 21 (vr. 137-178), Mecmû 97 (vr. 140-158), Sîre 27 (vr. 66-79), Mecmû 97 (vr. 159-180), Hadîs 387 (vr. 247-265); Mecmû 49 (vr. 243-262), Mecmû 72 (vr. 63-82), Mecmû 97 (vr. 181-191), Mecmû 21 (vr. 179-205), Hadîs 359 (vr. 1-40), Mecmû 21 (vr. 208-223), Mecmû 97 (vr. 195-222), Mecmû 21 (vr. 21-235-258), Mecmû 97 (vr. 223-244), Mecmû 97 (vr. 247-251) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 535-538).

¹⁶³⁶ Hadîs 237 (vr. 12-19), Mecmû 104 (vr. 191-202) ve Mecmû 60 (vr. 76-92) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 538-539).

¹⁶³⁷ Mecmû 104 (vr. 67-79), Genel 4495 (vr. 1-4), Mecmû 49 (vr. 243-262); Genel 4581 (vr. 29-38) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 539).

¹⁶³⁸ Mecmû 7 (vr. 31^a – 41^b) ve 52/4 (vr. 44^a – 51^b) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/436; Güler, *Literatür*, 175).

¹⁶³⁹ Sezgin, *Târîh*, 1/436; Güler, *Literatür*, 175.

¹⁶⁴⁰ Hadîs 347 (vr. 65-71); Mecmû 52 (vr. 44-52) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 540).

¹⁶⁴¹ Genel 4517 (vr. 1-9) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 56; Sezgin, *Târîh*, 1/442).

¹⁶⁴² Mecmû 72 (vr. 95-104) numarada (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/445; Elbânî, *Fihris*, 274).

¹⁶⁴³ Mecmû 41 (vr. 88-95) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 274).

Dârekutnî adlı eseri yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁴⁴

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz eş-Şâfiî'nin *el-Esânîdü'r-rubâ'ıyyât* adlı cüzü *el-Eczâu'l-Gaylâniyyât*'ın rubâî rivâyetlerinin Dârekutnî tarafından bir araya getirilmiş halidir.¹⁶⁴⁵ Eserin yazma iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁴⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin *el-Ehâdisü'r-rubâ'ıyyât* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁴⁷ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *Mâ icteme'a 'indî mine'l-ehâdis elletî beynî ve beyne Rasûlillahi sallallahualayhivesellem erba'atü ricâl* başlıklı cüzünün mahtut nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁴⁸

b. Emâlîler

Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî'nin *Mecâlis* adlı cüzü mahtut olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁴⁹ Eser Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed'in rivayetidir. Bir diğer eseri olan *el-Emâlî'nin* İbn 'Asâkir'in semâ edip kendi hattıyla yazdığı bir mahtut nüshası¹⁶⁵⁰ ile Muhammed b. Ali el-Ahvâzî'nin semâ ettiği bir nüsha¹⁶⁵¹ Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

İbrahim b. Abdüssamed b. Musa el-Hâşimî'nin *el-Emâlî* başlıklı cüzü yazma olup bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁵² Ebû Bekir Muhammed b. Kasım b. Muhammed el-Enbârî'nin *el-Emâlî*'sinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁵³ Emâlîlerinden bir meclis İbrahim

¹⁶⁴⁴ Mecmû 85 (vr. 17^a–27^b) numara (bk. Sezgin, *Târih*, 1/332).

¹⁶⁴⁵ Başaran Selman, "Ebu Bekir eş-Şâfiî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

¹⁶⁴⁶ Hadis 359 (vr. 92-108) ve Mecmû 85 (vr. 17-27) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 193).

¹⁶⁴⁷ 85/2 numara (bk. Sezgin, *Târih*, 1/424).

¹⁶⁴⁸ Mecmû 107 (vr. 170-182) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 91; Sezgin, *Târih*, 1/426).

¹⁶⁴⁹ 87 (vr. 82^a–89^a) numara (bk. Sezgin, *Târih*, 1/347.)

¹⁶⁵⁰ Mecmû 87 (vr. 82-88) numarada (bk. Elbânî, *Fihris*, 92).

¹⁶⁵¹ Mecmû 90 (vr. 45-57) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 92).

¹⁶⁵² Feyzullah Efendi Koleksiyonu 507/11 (vr. 102^a–109^a) numara (bk. Sezgin, *Târih*, 1/351).

¹⁶⁵³ Mecmû 88 (vr. 139-196) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 44).

Salih'in tahkiki ile neşredilmiştir.¹⁶⁵⁴ Ebû Bekir Yusuf b. Yakub el-Ezrak et-Tenûhî'nin *Emâlî* adlı cüzü yazma olup hicrî 318 yılına ait bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁵⁵ Ebû Bekir Yusuf b. Yakub el-Ezrak et-Tenûhî'nin *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁵⁶

Ebu'l-Kasım Abdullah b. İshâk el-Hâmîd'in (öl. 329/940) *Hadîs* başlıklı bir cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁵⁷ Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî'nin iki emâlîsi Hamdî Abdülmecid es-Selefi tarafından ayrı ayrı tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁶⁵⁸ Ayrıca yazma nüshaları, Zâhiriyye Kütüphanesi¹⁶⁵⁹ ve Chester Beatty Kütüphanesi'nde¹⁶⁶⁰ *el-Emâlî'l-Mısriyye* adıyla bulunmaktadır.

Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *el-Emâlî* adlı bir cüzü yazma olup iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁶¹ Müsnidu Bağdâd olarak tanınan Ebû Cafer Muhammed b. 'Amr b. el-Bahterî er-Razzâz'ın (öl. 339/950) *Emâlî*'sinin yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁶² Ebû 'Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'ın *el-Emâlî*'si yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁶³ Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *el-Emâlî* adlı cüzü yazmadır. Eserin nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁶⁴

Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân'ın (öl. 350/961) *el-Emâlî* adlı cüzü yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi bulunmaktadır. Eser sadece bir varaktır.¹⁶⁶⁵ Meşhur Abbâsî Veziri Ali b. İsa'nın oğlu Ebu'l-Kasım İsa b. Ali'nin (öl.

¹⁶⁵⁴ Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1994.

¹⁶⁵⁵ Mecmû 38/1 (vr. 1^a – 15^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/356; Elbânî, *Fihris*, 582).

¹⁶⁵⁶ Mecmû 87 (vr. 111^a – 128^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 582; Sezgin, *Târîh*, 1/356).

¹⁶⁵⁷ 92 (vr. 1^a – 10^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/357).

¹⁶⁵⁸ b.y.: Dâru'n-Nevâdir, 1427/2006.

¹⁶⁵⁹ Hadis 389 (vr. 2-9), Mecmû 22 (vr. 147^a – 159^a), 23 (vr. 58^a – 71^b), 31 (vr. 50^a – 57^b) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/358; Elbânî, *Fihris*, 520-525).

¹⁶⁶⁰ 3495 (vr. 57-68) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/358; Elbânî, *Fihris*, 520-525).

¹⁶⁶¹ 51 (vr. 97^a – 102^b) ve 80 (vr. 29^a – 39^b) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359).

¹⁶⁶² 26 (vr. 20^a – 32^a), 46 (vr. 191^a – 202^b), 64 (vr. 93^a – 105^a), 73 (vr. 224^a – 234^a), 75 (vr. 110^a – 124^a), 90/6 (vr. 59^a – 67^b), 110 (vr. 108^a – 121^a) ve mecmû 120 (vr. 174^a – 178^a) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/367).

¹⁶⁶³ Mecmû 89/7 (vr. 99^a – 120^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 84; Sezgin, *Târîh*, 1/370).

¹⁶⁶⁴ Mecmû 94 (vr. 125^b – 127^a); Mecmû 106 (vr. 13-16) ve mecmu 61 (vr. 44^a – 53^a) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 195-196; Sezgin, *Târîh*, 3/237).

¹⁶⁶⁵ Mecmû 34 (vr. 218) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/375; Elbânî, *Fihris*, 227).

350/961) bir emâlisi Chester Beatty Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁶⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Katî'î'nin bir emâlisi olduğu bildirilmektedir.¹⁶⁶⁷ Meşhur sufi muhaddis Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî'nin üç meclisten ibaret *Emâlî*'si Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁶⁸ Ebû Bekir Yusuf b. Kasım el-Menâihî eş-Şâfiî'nin (öl. 375/986) *Emâlî* başlıklı cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁶⁹

Ebû Bekir Muhammed b. el-Varrâk el-Bağdâdî'nin (öl. 378/988) *el-Emâlî*'si olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁷⁰ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Sem'un el-Vâ'iz'in (öl. 387/997) *el-Emâlî* adlı cüzünün yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁷¹ Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Muhammed el-Bezzâz'ın (öl. 389/998) bir emâlisi olduğu bildirilmiştir.¹⁶⁷² Ebû Hafs Ömer b. İbrahim el-Kettânî'nin (öl. 390/1000) *el-Emâlî*'si yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁷³

Ebu Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallis'in (öl. 393/1002) *el-Emâlî*'si yazma olup nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁷⁴ Ebû Abdullah Hüseyin b. Harun ed-Dabbî'nin (öl. 398/1008) *Emâlî*'si yazmadır. Bir nüshası Leiden Kütüphanesi'nde,¹⁶⁷⁵ diğer nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde¹⁶⁷⁶ bulunmaktadır. Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (öl. 399/1008) *Emâlî*'sinin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bir yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁶⁷⁷

¹⁶⁶⁶ 3495 numara (bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/106).

¹⁶⁶⁷ Kettânî, *er-Risâle*, 93.

¹⁶⁶⁸ Mecmû 26 (vr. 208^a – 2017^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 4/162).

¹⁶⁶⁹ Mecmû 64 (vr. 131-140) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 555).

¹⁶⁷⁰ Kehhâle, *Mu'cem*, 9/57.

¹⁶⁷¹ Mecmû 117 (vr. 67-183), Mecmû 30 (vr. 47-66), Mecmû 17 (vr. 43-66) ve Mecmû 17 (vr. 31^a – 69^a ve 179^a – 198^b) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 86; Sezgin, *Târîh*, 4/171).

¹⁶⁷² Kehhâle, *Mu'cem*, 6/243.

¹⁶⁷³ el-Edebu'l-mensûr 79 (vr. 173-196) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/433).

¹⁶⁷⁴ Mecmû 118 (vr. 45-65), Mecmû 7 (vr. 30-41) ve Mecmû 60 (vr. 95-119) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 534).

¹⁶⁷⁵ 122 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/442-443).

¹⁶⁷⁶ Mecmû 22 (vr. 134^a – 144^a), Mecmû 63 (vr. 9^a – 144^a) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/442-443).

¹⁶⁷⁷ Mecmû 104 (vr. 258^a – 262^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/444; Elbânî, *Fihris*, 274).

c. Belli Bir Konusu Olmayan Cüzler

Ebû Ali Hamza b. Muhammed b. İsa b. Hamza el-Kâtib'in (öl. 302/914) *Hadîs* başlıklı bir cüzü yazmadır. Bir nüshası Zahiriyeye bulunmaktadır.¹⁶⁷⁸ Ebu'l-Berekât Dâvud b. Ahmed'in (öl. 315/927) *Hadîs* adlı cüzünün yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁷⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Abdullah b. Ebu'l-Hasan (öl. 315/927'ten sonra) *Ehâdîs* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Kâhire'deki Dâru'l-Kütüb Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁸⁰ Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî'nin *Hadîs* başlıklı bir cüzünün mahtut bazı nüshaları Zahiriyeye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁸¹

Yaşadığı dönemde "Bağdat'ın Muhaddisi" olarak şöhret bulan Ebû Hâmid Muhammed b. Harun el-Hadramî'nin (öl. 321/933) *Hadîs* başlıklı bir cüzü Zahiriyeye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁸² İbrahim b. Abdüssamed b. Musa el-Hâşimî'nin (öl. 325/936) *el-Hadîs* başlıklı cüzü yazma olup bir nüshası Raza Rampur Kütüphanesi'nde (Hindistan) bulunmaktadır.¹⁶⁸³ Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî'nin *el-Eczâu'l-Mehâmiliyyât* başlıklı bir cüzü bulunmaktadır. Eser Bağdatlıların ve İsfahanlıların rivayetlerini ihtiva etmektedir. On altı cüzdür.¹⁶⁸⁴ Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî'nin *Hadîs* başlıklı bir cüzü yazma olup bazı nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi bulunmaktadır.¹⁶⁸⁵

Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *el-Hadîs* başlıklı bir cüzü mahtut olup Köprülü Kütüphanesi,¹⁶⁸⁶ Şehid Ali Paşa Kütüphanesi¹⁶⁸⁷ ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde ¹⁶⁸⁸ birer nüshası bulunmaktadır. ¹⁶⁸⁹ Ebû Abdullah Hüseyin b. Yahya İbn 'Ayyâş el-Kattân el-A'ver'in *el-Hadîs* başlıklı bir cüzü

¹⁶⁷⁸ Kütüphanesi'nde Mecmû 103 (vr. 204^a – 208^a) numara (Sezgin, *Târîh*, 1/327).

¹⁶⁷⁹ 2/4 (vr. 38^a – 41^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/342).

¹⁶⁸⁰ 1558 (vr. 349-368) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/342).

¹⁶⁸¹ Mecmû 32 (vr. 35-40) numara (bu nüsha İbn 'Asâkir'in hattıyla yazılmış olup başı ve sonu eksiktir); Mecmû 33 (vr. 115-122) ve mecû 40 (vr. 283-295) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 92-93; Sezgin, *Târîh*, 1/347).

¹⁶⁸² Mecmû 95 (vr. 154-172) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 205).

¹⁶⁸³ 1/78, Hadîs 110 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/351).

¹⁶⁸⁴ Güler, *Literatür*, 99.

¹⁶⁸⁵ 66/7 (vr. 103^a – 114^b), 78/9 (vr. 193^b – 209^b), 94 (vr. 220^a – 229^a) ve 115 (vr. 224^a – 231^a) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/358).

¹⁶⁸⁶ 1584 (vr. 95^a – 102^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359).

¹⁶⁸⁷ 546/14 (vr. 103^a – 107^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359).

¹⁶⁸⁸ Mecmû 105 (vr. 75^a – 92^a) (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359).

¹⁶⁸⁹ Sezgin, *Târîh*, 1/359.

yazmadır. İki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde numaralarda kayıtlıdır.¹⁶⁹⁰ Ebû Ömer Hamza b. Kasım el-Hâşimî'nin (öl. 335/946) *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁹¹ Ebu'l-Hüseyin Ömer b. Hasen eş-Şeybânî İbnü'l-Üşnânî'nin (öl. 339/950) *Cüz'* başlıklı eseri yazma olup bir nüshası Kâhire Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁹²

Ebû Cafer Muhammed b. 'Amr b. el-Bahterî er-Razzâz'ın *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁹³ Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr'ın (öl. 341/952) *Cüz'* adlı eseri yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁹⁴ *Hadîs* başlıklı cüzünün iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁶⁹⁵ Ebû 'Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'ın (öl. 344/955) *Hadîs* başlıklı cüzü yazmadır. Eserin bazı nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁶⁹⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Bağdâdî'nin (öl. 345/956) bir hadis cüzü olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁹⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Abbas İbn Necîh el-Bezzâz (öl. 345/956) *Hadîs* adlı cüzü yazmadır. İki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁶⁹⁸ Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvâhid ez-Zâhid "Gulâmu Sa'leb"'in *Cüz' min rivâyeti Ebî 'Ömer ez-Zâhid Ğulâmi Sa'leb fi'l-hadîs ve'l-edeb* adlı cüzü Dublin Chester Beatty Library'de,¹⁶⁹⁹ eserin üçüncü cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁰⁰

Müsnidu Bağdâd olarak bilinen Ebu'l-Hüseyin Abdüssamed b. Ali b. Muhammed et-Tastî'nin (öl. 346/957) *Hadîs* başlıklı cüzünün bir yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷⁰¹ Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *el-Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde

¹⁶⁹⁰ Mecmû 31 (vr. 169^a– 182^a) ve 115/10 (vr. 140^a– 147^b) (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/363; Elbânî, *Fihris*, 509).

¹⁶⁹¹ Mecmû 90 (vr. 69^a– 76^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 101; Sezgin, *Târîh*, 1/365).

¹⁶⁹² 1/108, hadis 1558 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/367).

¹⁶⁹³ 31 (vr. 72^a– 90^b) ve 6 (vr. 91^a– 100^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/367).

¹⁶⁹⁴ Mecmû 81 (vr. 113-128) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

¹⁶⁹⁵ Mecmû 31 (vr. 215-224) ve Mecmû 24 (vr. 8-15) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

¹⁶⁹⁶ Hadis 348 (1. Kısım, vr. 174^a– 185^b), Mecmû 63/6 (7. Kısım, vr. 92– 120^b) ve 103 (vr. 21^a– 32^a) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/370; Elbânî, *Fihris*, 85).

¹⁶⁹⁷ Kehhâle, *Mu'cem*, 10/311.

¹⁶⁹⁸ Hadis 330 (vr. 101-124) ve Mecmû 67 (vr. 223-235) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 177, 189).

¹⁶⁹⁹ 3495/10 (vr. 95^a– 109^a) (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/283).

¹⁷⁰⁰ 16 (vr. 18^a– 88^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/283).

¹⁷⁰¹ Mecmû 80 (vr. 93^a– 97^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/374; Elbânî, *Fihris*, 465).

bulunmaktadır.¹⁷⁰² Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân'ın *Hadîs* başlıklı cüzü yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷⁰³ Meşhur Abbâsî Veziri Ali b. İsa'nın oğlu Ebu'l-Kasım İsa b. Ali b. İsa b. Davud el-Cerrah'ın bir *cüzü* olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁰⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Mekâbirî'nin (öl. 350/961) *Cüz'* başlıklı eseri yazmadır. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁰⁵

Meymûn b. İshak b. Hasan es-Savvâf'ın (öl. 351/962) *el-Cüz'* başlıklı eserinin yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷⁰⁶ Ebû Ali Sa'îd b. Osman İbnü's-Seken el-Bağdâdî'nin *es-Sahihu'l-müntekâ* adlı bir eseri olduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁰⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz eş-Şâfiî'nin *el-Cüz' fihi min hadîsîh* başlıklı cüzü Hüseyin b. ed-Dahhâk et-Tîbî'nin rivayeti olup Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷⁰⁸ Şâfiî'nin aynı adı taşıyan bir diğer cüzü ise Ebû Ali Hasan b. Ahmed'in Ebû Bekir eş-Şâfiî'den rivâyeti olup Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷⁰⁹

Ebû Ali Muhammed b. Ahmed İbnü's-Savvâf'ın *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷¹⁰ İbnü's-Savvâf'ın bir diğer *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷¹¹ Ebû Bekir Ahmed b. Yusuf İbnü'l-Hallâd'ın (öl. 359/969) *Hadîs* başlıklı bir cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷¹² Ebû Bekir Muhammed b. Cafer İbnü'l-Heysen el-Bağdâdî'nin (öl. 360/970) *Hadîs* başlıklı bir cüzünün üç nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷¹³ İbnü'l-Heysen'in

¹⁷⁰² Mecnû 31/13 (vr. 208^a – 114^b) ve 1115 (vr. 88^a – 102^a) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 196; Sezgin, *Târîh*, 3/237).

¹⁷⁰³ Mecnû 85 (vr. 227^a – 280^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/375; Elbânî, *Fihris*, 227).

¹⁷⁰⁴ Kehhâle, *Mu'cem*, 8/29.

¹⁷⁰⁵ 82/5 (vr. 85^a – 99^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 163; Sezgin, *Târîh*, 1/376).

¹⁷⁰⁶ Mecnû 75 (vr. 113-122) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 556).

¹⁷⁰⁷ Güler, *Literatür*, 62.

¹⁷⁰⁸ Hadis 330 (vr. 1-12) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 193).

¹⁷⁰⁹ Mecnû 31 (vr. 191-196) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 193).

¹⁷¹⁰ Genel 9391 (3. Kısım, vr. 1-6) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/388; Elbânî, *Fihris*, 246).

¹⁷¹¹ Mecnû 106 (vr. 84-94) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 246).

¹⁷¹² Hadis 26 (vr. 109-117) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 191).

¹⁷¹³ Mecnû 24 (vr. 1-5), Mecnû 75 (vr. 1-22) ve Mecnû 94 (vr. 210-215) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 187-188).

bir diğer eseri olan *el-Cüz' fihî müntekâ min hadîsîh* yine Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷¹⁴

Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *Erba'üne hadîsen elletî hasse'n-Nebiyu sallallahu aleyhi ve selem 'alâ hıfzihâ* adlı eseri Bedr b. Abdullah el-Bedr tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁷¹⁵ Eserin yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'i,¹⁷¹⁶ Berlin Kütüphanesi¹⁷¹⁷ ve British Museum'da¹⁷¹⁸ bulunmaktadır. Âcurrî'nin *es-Semânûn* adlı bir cüzünün olduğu ifade edilmektedir.¹⁷¹⁹ Ebû Bahr Muhammed b. Hasan el-Berbehârî'nin (öl. 362/972) *Cüz' fihî ehâdis*'i yazma olup bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷²⁰ Ebû Bekir Abdülaziz b. Cafer "Gulâmu'l-Hallâl"'ın (öl. 363/974) *Cüz' fi's-sünneti's-seneviyye*'si yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷²¹

Hadis rivayetinde zayıf ve metrûk olarak nitelenen ve Dârekutnî'nin "Deccâl!" dediği Ebû Bekir Ahmed b. Nasr ez-Zâri' el-Bağdâdî'nin (öl. 365/975) bir hadis cüzü olduğu ifade edilmiştir.¹⁷²² Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Katî'î'nin *Kıt'a min hadîsîh* başlıklı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Bu eserin sarahaten Katî'î'ye ait olduğu ifade edilmemekle birlikte Elbânî, müellifin hocalarından yola çıkarak eserin ona ait olduğunu tespit etmiştir.¹⁷²³ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbn Buhayt ed-Dekkâk'ın (öl. 372/982) *Hadîs* başlıklı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷²⁴ Ebû Hafs Ömer b. Muhammed İbnü'z-Zeyyât es-Sayrafî'nin (öl. 375/985) *Hadîs* başlıklı bir cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde

¹⁷¹⁴ Mecmû 75 (vr. 179-190) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 188).

¹⁷¹⁵ Riyad: Advâu's-selef, 1420/2000.

¹⁷¹⁶ Mecmû 4 (vr. 49^a – 80^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 18).

¹⁷¹⁷ 1456 (vr. 1-34) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 18).

¹⁷¹⁸ Add. 155 ve Or. 3060 (24 varak) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 18).

¹⁷¹⁹ İbn Hacer, *Tecrid*, 253; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/523; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/46; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/97.

¹⁷²⁰ 400/7 (vr. 63^a – 67^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/397).

¹⁷²¹ Mecmû 82 (vr. 150-161) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 497).

¹⁷²² Kehhâle, *Mu'cem*, 2/195; Güler, *Literatür*, 101.

¹⁷²³ Mecmû 40 (vr. 68-73) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 198).

¹⁷²⁴ Mecmû 75 2. Kısım (vr. 39-44) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 46; Sezgin, *Târîh*, 1/408).

kayıtlıdır. ¹⁷²⁵ İbnü'z-Zeyyât'ın *Cüz'* başlıklı bir diğer eseri ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷²⁶

Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Ebzârî'nin (öl. 377/987) *Hadîs* adlı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷²⁷ Ebû Bekir Muhammed b. el-Varrâk el-Bağdâdî'nin *Hadîs* başlıklı bir cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷²⁸ Ebu'l-Hüseyn Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz'ın *Hadîs* başlıklı cüzü mahtûttur. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷²⁹ Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed İbn Ma'rûf'un *Cüz'* başlıklı bir eseri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde başka muhaddislerin hadisleriyle beraber kendisinin hadislerinden bazılarının da bulunduğu bir mecmua mevcuttur.¹⁷³⁰

Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim b. el-Hüseyn İbn Şâzân el-Bağdadî el-Bezzâz'ın (öl. 383/993) bir hadis cüzü olduğu ifade edilmiştir.¹⁷³¹ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in (öl. 385/995) *Cüz' min hadîsîh (...)* başlıklı emâlîsi Bedr el-Bedr tarafından İbn Şâhîn'in diğer bazı eserlerinin de bulunduğu bir mecmua içerisinde neşretmiştir.¹⁷³² Eserin yazma iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷³³

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer es-Sükkerî el-Harbî es-Sayrafî el-Keyyâl'in (öl. 386/966) *el-Hadîsü ve'l-emâlî* adlı cüzünün yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷³⁴ *Ehâdîsuh (el-Harbiyyât)* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,¹⁷³⁵ *Cüz' fihi Nüşatü Abdilaziz b. el-Muhtâr 'an Süheyl b. Ebî Sâlih 'an ebîhi 'an Ebî Hureyre* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,¹⁷³⁶ *Cüz' min hadîsîh* başlıklı cüzünün

¹⁷²⁵ Mecmû 56 (vr. 199^a – 208^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/409).

¹⁷²⁶ 94/22 (vr. 258^a – 266^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/409).

¹⁷²⁷ 95 (vr. 76^a – 84^a) numara Sezgin, *Târîh*, 1/410.

¹⁷²⁸ Mecmû 117 (vr. 19-20) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 200).

¹⁷²⁹ Mecmû 56 (vr. 244^a – 262^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/415; Elbânî, *Fihris*, 528).

¹⁷³⁰ Mecmû 56 (vr. 129^a – 138^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/417).

¹⁷³¹ Kettânî, *er-Risâle*, 89.

¹⁷³² Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994.

¹⁷³³ Mecmû 71 (vr. 42^a – 49^a) ve 83/6 (vr. 96^a – 107^b) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 90).

¹⁷³⁴ Mecmû 18/11 (vr. 236^a – 252^a) ve Mecmû 55 (vr. 174^a – 180^b) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/427; Elbânî, *Fihris*, 212, 358-359).

¹⁷³⁵ Hadîs 330 (vr. 13-24); Mecmû 111 (vr. 37-50) ve Hadîs 348 (vr. 1-4) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 211).

¹⁷³⁶ Mecmû 107 (vr. 155-166) numarada (bk. Elbânî, *Fihris*, 211).

yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,¹⁷³⁷ *Min Hadîsih* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷³⁸

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Sem'ûn el-Vâ'iz'in *Cüz* ' adlı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷³⁹ Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah İbn Ebî Mîmî ed-Dekkâk'ın (öl. 390/999) bir cüzü olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁴⁰ İbn Cerîr et-Taberî'nin önde gelen öğrencilerinden biri olan Ebu'l-Ferec Muâfâ b. Zekerîya el-Cerîrî'nin (ö. 390/1000) *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsü'n-nâsihu's-şâfi* adlı eseri Abdülkerim Sâmî el-Cündî'nin tahkiikiyle basılmıştır.¹⁷⁴¹ Muâfâ b. Zekerîya'nın *Cüz* ' başlıklı dört varaklık bir eseri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁴²

Ebü Hafs Ömer b. İbrahim el-Kettânî'nin *Cüz* ' *min hadisi Ebî Hafs* başlıklı eserinin on varaklık bir yazma nüshası Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde,¹⁷⁴³ diğer bazı nüshaları Şehid Ali Paşa Kütüphanesi¹⁷⁴⁴ ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁴⁵ Ebu Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallis'in *Hadîs* başlıklı cüzü yazma olup nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷⁴⁶ *Mecâlis* adlı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,¹⁷⁴⁷ *Ehâdis mine'l-cüz'i'l-evvel min hadisi'l-Muhallis* adlı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,¹⁷⁴⁸ *Cüz* ' *müntekâ mine'l-cüz'i'r-râbi' min hadîsih* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,¹⁷⁴⁹ *Cüz* ' *fîhi müntekâ mine'l-cüzi'l-hâdiye 'aşera ve's-sâniye 'aşera min hadisi Ebî Tâhir el-Muhallis* başlıklı bir cüz ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde¹⁷⁵⁰ kayıtlıdır.

¹⁷³⁷ Mecmû 105 (vr. 33-41) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 211).

¹⁷³⁸ Mecmû 118 (vr. 3-7) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 212).

¹⁷³⁹ Mecmû 55 vr. (vr. 1^a – 4^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 4/171).

¹⁷⁴⁰ Kehhâle, *Mu'cem*, 10/208.

¹⁷⁴¹ Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

¹⁷⁴² Mecmû 68/4 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 3/257).

¹⁷⁴³ 4483 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/433).

¹⁷⁴⁴ 2822/6 (vr. 34^a – 34^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/433).

¹⁷⁴⁵ 40 (vr. 313^a – 318^b) numara (Sezgin, *Târîh*, 1/433).

¹⁷⁴⁶ Mecmû 66 (vr. 119^a – 129^a) ve Hadis 297 (vr. 206-219) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/437; Elbânî, *Fihris*, 534-535).

¹⁷⁴⁷ Mecmû 60 (vr. 95^a – 119^a) ve 118 (vr. 45^a – 56^a) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/437).

¹⁷⁴⁸ Mecmû 46 (vr. 64/1) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 535).

¹⁷⁴⁹ Mecmû 2 (vr. 84-89) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 535).

¹⁷⁵⁰ Mecmû 88 (vr. 52-70) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 535).

Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbn Zünbûr el-Varrâk el-Kâğîdî'nin (öl. 396/1005) *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁵¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kassâr'ın (öl. 397/1007) *Hadîs* başlıklı bir cüzü¹⁷⁵² ile *Cüz'* başlıklı bir eseri¹⁷⁵³ Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (öl. 399/1008) *el-Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷⁵⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed İbnü'l-Hammâmî'nin (öl. 417/1027) *Hadîs* başlıklı bir cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷⁵⁵

d. Belli Konular İçin Yazılan Cüzler

Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *Kitâbu'l-ğurabâ*'sı Bedr el-Bedr tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.¹⁷⁵⁶ Eser memleketinden çıkıp ilim tahsil eden garîb ilim tâliblerinin üstünlüklerine dair hadisleri ihtiva etmektedir. Eserin mahtut iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁵⁷ Ebu'l-Feth Yusuf b. Ömer el-Kavvâs'ın Hz. Muaviye'nin faziletlerini zikreden hadisleri ihtiva eden bir cüzü olduğu zikredilmiştir. Bu cüzün bir kısmını fareler kemirerek tahrib etmiştir. Günümüze ulaştığı bilinmemektedir.¹⁷⁵⁸ Ebu Muhammed el-Heysem b. Halef b. Muhammed ed-Dûrî'nin *Kitâbu zemmi'l-livât ve mâ ruviye fi't-teşdîdi ve'n-nehyi 'anh* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁵⁹

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın *el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi 'ani'l-münker* adlı cüzü Yahya Murad'ın tahkikiyle neşredilmiştir.¹⁷⁶⁰ Ayrıca eserin mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷⁶¹ Hallâl'ın bir diğer eseri olan *el-Hass 'ale't-ticâre ve's-sinâ'a ve'l-'amel ve'l-inkâr 'alâ men yedde'î't-*

¹⁷⁵¹ Mecmû 111 (vr. 159-161) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/441).

¹⁷⁵² Hadis 163 (vr. 42-45) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 217).

¹⁷⁵³ Mecmû 41 (vr. 99-109) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 217).

¹⁷⁵⁴ Mecmû 41/7 (vr. 88^a - 95^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/444).

¹⁷⁵⁵ Mecmû 118 (vr. 3^a - 11^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/470).

¹⁷⁵⁶ Kuveyt: Dâru'l-hulefâ, 1403.

¹⁷⁵⁷ Mecmû 27/5 (vr. 48 - 64^a) numarada ve Genel Bölümü 4572 (vr. 48-63) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 19).

¹⁷⁵⁸ Hatîb, *Târîh*, 16/478.

¹⁷⁵⁹ Mecmû 9 (vr. 156^a - 164^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/336; Elbânî, *Fihris*, 572).

¹⁷⁶⁰ Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.

¹⁷⁶¹ Hadis 245 (vr. 1-25) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 366-367).

tevekkül fî terki'l-‘amel ve'l-hucce ‘aleyhim fî zâlike adlı eseri Fevvâz Muhammed el-‘Avdî tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁷⁶² Ayrıca eserin mahtut iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.¹⁷⁶³

Şîî bir bürokrat olan Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Ebu’s-Selc’in (öl. 325/936) *Târîhu’l-eimme*,¹⁷⁶⁴ *Ahbâru’n-nisâ el-Mahmûdât*,¹⁷⁶⁵ *Ahbâru Fâtıma ve’l-Hasan ve’l-Huseyn aleyhimu’s-selâm*,¹⁷⁶⁶ *Men kâle bi’t-tafdîl mine’s-sahâbe*,¹⁷⁶⁷ ve *el-İhtiyâr mine’l-esânîd*¹⁷⁶⁸ adlı eserlerinin olduğu ifade edilmiştir. Ebu’l-Hüseyin Ömer b. Muhammed el-Ezdî’nin (öl. 328/939) *el-Ferec ba‘de’ş-şidde* adlı bir cüzü olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁶⁹

Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî’nin *Kitâbü’d-Du‘â* adlı cüzü mahtût olup bir nüshası Şehid Ali Paşa Kütüphanesi’nde,¹⁷⁷⁰ bir başka nüshası ise Zâhiriyye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.¹⁷⁷¹ Mehâmîlî’nin bir diğer eseri olan *Salâtu’l-‘ideyn* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.¹⁷⁷²

Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî’nin *Ahbârü’s-sıbyân* ve *el-Âdâb* adlı eserlerinin olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁷³ Ebû ‘Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü’s-Semmâk’ın *Kitâbu’d-Dîbâc* adlı eserin yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.¹⁷⁷⁴ İbnü’s-Semmâk’ın bir diğer eseri *Cüz’ fîhi hadîsu münker ve nekîr ve hadîsu Züreyb vasiyyi ‘Îsâ ‘aleyhi’s-selâm ve ğayru zâlik* adlı cüzünün bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.¹⁷⁷⁵

Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd’ın *er-Red ‘alâ men yekûlu’l-Kur‘ân mahlûk* adlı cüzü Rızallah Muhammed İdrîs tarafından tahkik edilerek

¹⁷⁶² Kuveyt: b.y., 1443/2022.

¹⁷⁶³ Mecmû 116 (vr. 101-113) ve Mecmû 118 (vr. 26-40) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 367).

¹⁷⁶⁴ İsmail Paşa, *İdâhu’l-meknûn*, 3/214; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 2/34; Kehhâle, *Mu‘cem*, 9/9.

¹⁷⁶⁵ İsmail Paşa, *İdâhu’l-meknûn*, 3/47; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 2/34; Kehhâle, *Mu‘cem*, 9/9.

¹⁷⁶⁶ İsmail Paşa, *İdâhu’l-meknûn*, 3/185; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 2/34; Kehhâle, *Mu‘cem*, 9/9.

¹⁷⁶⁷ İsmail Paşa, *İdâhu’l-meknûn*, 4/584; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 2/34; Kehhâle, *Mu‘cem*, 9/9.

¹⁷⁶⁸ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 326.

¹⁷⁶⁹ Güler, *Literatür*, 138.

¹⁷⁷⁰ 546/5 (vr. 74^a – 87^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/358; Elbânî, *Fihris*, 525).

¹⁷⁷¹ Sezgin, *Târîh*, 1/358; Elbânî, *Fihris*, 525.

¹⁷⁷² Mecmû 90/10 (2. Kısım vr. 119^a – 143^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 525; Sezgin, *Târîh*, 1/358).

¹⁷⁷³ Kehhâle, *Mu‘cem*, 12/9.

¹⁷⁷⁴ 48/3 (3. Kısım) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/370).

¹⁷⁷⁵ Mecmû 86 (vr. 202-207/2) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 84).

neşredilmiştir.¹⁷⁷⁶ Ayrıca eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷⁷⁷ Neccâd'ın *Zikru men kânet lehû mine 'l-âyâti min hâzihi 'l-ümmе ve men tekelleme ba'de'l-mevt min ehli'l-yakîn* adlı cüzü yazmadır. Eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁷⁷⁸

Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni'nin *Kitâbü Yevm ve leyle ve Fedâilu'l-Kur'ân* adlı iki cüzü olduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁷⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *Tahrîmu'n-nerd ve 'ş-şatranc ve 'l-melâhi* adlı eseri Muhammed Saîd Ömer İdrîs tarafından tahkik edilip basılmıştır.¹⁷⁸⁰ Eserin mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁸¹ *Ahbâru Ömer b. Abdilaziz* adlı eseri Abdullah Abdurrahim 'Aylân tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.¹⁷⁸² Ayrıca eserin mahtut nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁸³ Âcurrî'nin bir başka eseri *Farzu talebi 'l-'ilm'in* mahtut bir nüshası Berlin Kütüphanesi'nde,¹⁷⁸⁴ *Cüz' fihi mes'eletü'l-cehri bi'l-Kur'ân fi't-tavâf* adlı eseri Kâhire Kütüphanesi'nde,¹⁷⁸⁵ *Vusûlü 'l-müştâkîn ve nüzhetü 'l-müstemi 'în'i* Bursa Ulu Camii Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁸⁶ *Ahlâku 'l-'ulemâ* adlı eseri Ahmed Hâc Muhammed Osman tarafından neşredilmiştir.¹⁷⁸⁷ Eserin yazma nüshalarından biri Âşir Efendi Kütüphanesi'nde,¹⁷⁸⁸ bir diğeri ise Kâhire Kütüphanesi'nde¹⁷⁸⁹ bulunmaktadır. *et-Tasdik bi'n-nazar ilallahi Teâlâ fi 'l-âhire* Muhammed Gıyâs el-Canbâz tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁷⁹⁰ Eserin Zâhiriyye Kütüphanesinde iki yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁷⁹¹ *Ahlâku hameleti 'l-Kur'ân* Muhammed Amr Abdüllatif

¹⁷⁷⁶ Kuveyt: Mektebetü's-Sahâbeti'l-İslâmiyye, 1400/1980.

¹⁷⁷⁷ Mecmû 17/7 (vr. 87^a – 98^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 3/237).

¹⁷⁷⁸ Mecmû 76 (vr. 214-218) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 196).

¹⁷⁷⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemu 'l-müfehres*, 107; Kutlay, "İbn Kâni", 20/105.

¹⁷⁸⁰ Riyad: b.y., 1402/1982.

¹⁷⁸¹ Mecmû 42/3 (vr. 36^a – 53^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 18; Sezgin, *Târîh*, 1/391).

¹⁷⁸² Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.

¹⁷⁸³ Mecmû 30/1 (vr. 1-22) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390).

¹⁷⁸⁴ 101 (vr. 87-101) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390).

¹⁷⁸⁵ 1/107 Hadis 1926 ve 2024 numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/392).

¹⁷⁸⁶ 2067/1 (vr. 1^a – 47^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).

¹⁷⁸⁷ Riyad: Advâu's-Selef, 1428/2007.

¹⁷⁸⁸ 277/1 (vr. 1^a – 33^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390).

¹⁷⁸⁹ 1/85 Hadis 26 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390).

¹⁷⁹⁰ Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1405/1985.

¹⁷⁹¹ Mecmû 28/14 (vr. 185^a – 200^b) ve Mecmû 116 (vr. 114^a – 118^b) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 17; Sezgin, *Târîh*, 1/391).

tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹⁷⁹² Eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, Berlin Kütüphanesi,¹⁷⁹³ Âşir Efendi Kütüphanesi,¹⁷⁹⁴ Zâhiriyye Kütüphanesi,¹⁷⁹⁵ Kâhire Kütüphanesi'nde¹⁷⁹⁶ kayıtlıdır. Âcurrî'nin *Kitâbu'l-ğurabâ*'sı Bedr el-Bedr tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.¹⁷⁹⁷ Eserin mahtut iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁷⁹⁸ *Mâ verade fî leyleti'n-nusf min Şâ'bân* Kâhire Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁷⁹⁹ *Edebu'n-nufûs*, Ebû Musa Abdülaziz b. Muhammed el-Mekkî tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.¹⁸⁰⁰ Eserin mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸⁰¹

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin *es-Sünenü'l-me'sûra* adlı eseri 1306 yılında Delhi'de, ardından 1386/1966 yılında Ebu't-Tayyib el-Azîmâbâdî'nin *et-Ta'likü'l-muğnî 'ale'd-Dârekutnî*'si ile Kahire'de basılmıştır.¹⁸⁰² *Fedâilu's-sahâbe ve menâkıbuhum* eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸⁰³ Günümüze ulaşmadığı sanılan *Kitâbü'l-Eshiyâ' ve'l-ecvâd*, Vecâhet Hüseyin tarafından Kalküta'da neşredilmiştir.¹⁸⁰⁴ Eserin yazması Bankipür Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸⁰⁵

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *et-Tefsîru'l-Kebîr*'inin otuz cilt olduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁰⁶ Onun *Delâilü'n-nübüvve* adlı bir eserinden söz edilmektedir.¹⁸⁰⁷ *et-Terğîb fî fezâ'ili'l-a'mâl ve sevâbi zâlik* adlı eseri Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail'in tahkikiyle basılmıştır.¹⁸⁰⁸ *Fadlu zikri lâ ilâhe illallah* adlı cüzünün yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde

¹⁷⁹² Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

¹⁷⁹³ 576 (vr. 68-91) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).

¹⁷⁹⁴ (1) 277/2 (vr. 35 – 68^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).

¹⁷⁹⁵ Mecmû 66 (vr. 131^a – 144^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).

¹⁷⁹⁶ 1/58 Hadis 26 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).

¹⁷⁹⁷ Kuveyt: Dâru'l-Hulefa, 1403

¹⁷⁹⁸ Mecmû 27/5 (vr. 48 – 64^a) ve Genel 4572 (vr. 48-63) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 19).

¹⁷⁹⁹ 1/142 Hadis 26 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).

¹⁸⁰⁰ Demenhur: Mektebetü Lîne, 1412/1992.

¹⁸⁰¹ Hadis 248 (vr. 23-29) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 17; Sezgin, *Târîh*, 1/392).

¹⁸⁰² Güler, *Literatür*, 74.

¹⁸⁰³ Mecmû 47/2 (11. Bölüm, vr. 14^a – 24^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 373; Sezgin, *Târîh*, 1/424).

¹⁸⁰⁴ Sezgin, *Târîh*, 1/421.

¹⁸⁰⁵ 5/2/101 numara 372 (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/421).

¹⁸⁰⁶ İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn*, 3/302; İsmail Paşa, Hediyetü'l-'ârifin, 1/781; Kettânî, *er-Risâle*, 79; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/40.

¹⁸⁰⁷ Kettânî, *er-Risâle*, 105.

¹⁸⁰⁸ Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

bulunmaktadır.¹⁸⁰⁹ *Fedâilu Fâtûmati'z-Zehrâ* adlı cüzünün mahtût nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸¹⁰ Ayrıca eser Bedr el-Bedr tarafından İbn Şâhîn'in diğer bazı eserlerinin de bulunduğu bir mecmua içerisinde neşredilmiştir.¹⁸¹¹ *Fedâilu şehri Ramazân*'ın mahtût nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸¹² Ayrıca eser Bedr el-Bedr tarafından tahkik edilerek yukarıda zikredilen mecmua içerisinde neşredilmiştir. *Kitâb fi'l-ferec ba'de's-şidde* Julian Joel Obermann tarafından İbrânîce tercümesiyle birlikte neşredilmiştir.¹⁸¹³ İbn Şâhîn'in yüz cüz hacminde *ez-Zühd ve'r-Rakâik* adlı bir eserinin olduğu bildirilmiştir.¹⁸¹⁴

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Bükeyr es-Sayrafi'nin *Kitâbu fedâili men ismuhû Ahmed ev Muhammed* adlı eserinin yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi,¹⁸¹⁵ Leiden Kütüphanesi¹⁸¹⁶ ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸¹⁷ Ebu Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallis'in *el-İntifâ fi ahbâri'l-Medîneti'l-Münevvera* adlı bir cüzü olduğu ifade edilmektedir.¹⁸¹⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Halef İbn Merzubân el-Bağdâdî'nin (öl. 309/921) *Kitâbu's-sûkalâ'sı* Me'mûn Mahmud Yasin'in tahkikiyle basılmıştır.¹⁸¹⁹ Ayrıca eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁸²⁰ İbn Merzubân'ın bir diğer eseri *el-Murûe ve mâ câe fi zâlike 'ani'n-Nebî* adlı cüzün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸²¹

¹⁸⁰⁹ Mecmû 136-8 numara (bk. Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368).

¹⁸¹⁰ 17/6 (vr. 104^a – 115^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/426; Elbânî, *Fihris*, 91).

¹⁸¹¹ Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994.

¹⁸¹² Mecmû 20 (vr. 195^a – 203^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/426; Elbânî, *Fihris*, 91).

¹⁸¹³ New Haven 1933 (bk. Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368).

¹⁸¹⁴ Rûdânî, *Sıla*, 258; Kehhâle, *Mu'cem*, 7/273; Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368.

¹⁸¹⁵ Genel Bölüm 5296 (vr. 133-136) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 50).

¹⁸¹⁶ 91 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/430).

¹⁸¹⁷ Tasavvuf Bölümü 20 (vr. 57-61) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/430).

¹⁸¹⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/175; Kehhâle, *Mu'cem*, 10/140.

¹⁸¹⁹ Beyrut: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân – Dâru İbn Kesîr, 1412/1991.

¹⁸²⁰ Mecmû 28 (vr. 19-27) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 157).

¹⁸²¹ Mecmû 56 (vr. 1-6) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 157).

e. Belirli Kişilerin Rivayetlerini Toplayan Cüzler

İbrahim b. Abdüssamed b. Musa el-Hâşimî'nin *el-Hâşimiyyât* adlı cüzünün yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸²² Ebû Muhammed Yezdâd b. Abdurrahman el-Kâtib'in (öl. 327/938) *Cüz' min hadisi Ebî Sa'îd Abdillâh b. Sa'îd el-Eşec* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁸²³ Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *Hadîsü İbni's-Semmâk ve Ca'fer b. Muhammed b. Nasr (Nusayr) el-Huldî* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁸²⁴

Müsnidu Bağdâd olarak tanınan Ebû Abdullah Hüseyin b. Yahya İbn 'Ayyâş el-Kattân el-A'ver'in *Hadîsuhû 'ani'l-Hasen b. 'Arafe* başlıklı cüzünün yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸²⁵ Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr'ın *Hadîsü Muhammed Sinân el-Kazzâz el-Basrî 'an şuyûhih* adlı cüzü yazma olup iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁸²⁶ Saffâr'ın bir diğer eseri *Min hadisi Abdillâh b. el-Muharremî ve Zekerîyya el-Mervezî* de yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁸²⁷

Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni'nin *Cüz' min hadisi Ebî 'Ubeyde Müccâ'a b. Zübeyr* adlı eserinin yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹⁸²⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Yusuf İbnü'l-Hallâd'ın (öl. 359/969) *Cüz' fihî min hadisi Ebi'l-'Abbâs Muhammed b. Yunus el-Küdeymî* adlı eserinin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁸²⁹

Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz'ın *Hadîsuhû 'an Hâcib b. Erkîn* başlıklı cüzü mahtûttur. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸³⁰ *Müntekâ min hadisi Hişâm b. 'Ammâr* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁸³¹

¹⁸²² Mecmû 63 (vr. 188-189) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 185).

¹⁸²³ Mecmû 18 (vr. 211-224) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 578).

¹⁸²⁴ Hadis 348 (vr. 174-185) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 156).

¹⁸²⁵ Mecmû 115 (vr. 140-146) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 509).

¹⁸²⁶ Mecmû 31 (vr. 163-166) ve Mecmû 18 (vr. 1-4) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

¹⁸²⁷ Mecmû 81 (vr. 113-124) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 439).

¹⁸²⁸ Mecmû 35 (vr. 68-75) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 468).

¹⁸²⁹ Hadis 297 (vr. 26-32) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 190).

¹⁸³⁰ Mecmû 56 (vr. 234-262) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 528).

¹⁸³¹ Mecmû 63 (vr. 104-153) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 529).

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin *el-Cüz'ü's-Sâlis ve'l-ıŝrûn min hadîsi Ebi't-Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh ez-Zühli el-Kâdi rahimehullâh* adlı eser, Hamdi Abdülmecit es-Selefi tarafından tahkik ve tahrîc edilip basılmıştır.¹⁸³² *Ahbâru 'Amr b. 'Ubeyd* Muhammed b. Abdullâh Âlu Âmir tarafından tahkik edilip basılmıştır.¹⁸³³ Eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸³⁴

¹⁸³² Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1406.

¹⁸³³ Riyad: Dâru't-Tevhîd, 2006.

¹⁸³⁴ Mecmû 106 (vr. 98^a – 105^b) numara (bk. Sezgin, *Târih*, 1/424; Elbânî, *Fihris*, 372).

III. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde 4./10. asırda Bağdatlı muhaddisler tarafından katkı sunulan hadis ilimleri ve bu ilimlere verilen katkılar ele alınmıştır. Bağdatlı muhaddislerin katkısı tespit edilen ilim dalları ele alındığı için herhangi bir katkı sunulduğuna dair bilgi bulunmayan esbâbu vurûdi'l-hadîs ve muhtelifü'l-hadîs ilimleri ele alınmamıştır. 4./10. asırda Bağdatlı râvilerin telif ettiği 326 eser tespit edilmiştir. Bu eserlerden 54'ü (%16,5) ricâl, 4'ü (%1,2) ilel, 7'si (%2,1) garîbu'l-hadîs, 1'i (%0,3) nâsih ve mensûh, 5'i (%1,5) câmi veya musannef, 26'sı (%7,9) müsned veya mu'cem, 6'sı (%1,8) sünen, 9'u (%2,7) kitâbu's-sünne, 6'sı (%1,8) müstahrec veya müstedrek, 208'i (%63,8) cüzdür. Bu cüzlerin 54'ü fevâid, 27'si emâlî, 70'i konusu olmayan cüz, 45'i belirli konular için yazılan cüz, 12'si ise belirli kişilerin rivayetlerini toplayan cüzdür.

Görüldüğü üzere eserlerin çoğunluğunu cüzler oluşturmaktadır. Bu durum dönemin rivayet anlayışını yansıtmaktadır. Seçici bir yöntemi benimseyen râviler sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetleri öncelemiş ve elde ettikleri bu rivayetleri özel koleksiyonlarda derlemiştir. İşte bu cüzlerden fevâidler söz konusu özel nitelikli hadislerin derlenmesi suretiyle telif edilmiştir. Daha önce yapılan bir çalışmada hadis merkezlerinde telif edilen eserler sayılarına göre sıralanmıştır. Söz konusu araştırmaya göre ilk 3 asırda telif edilen cüzlerin %21,4'ü Bağdatlı muhaddislerin eseridir.¹⁸³⁵ Burada dikkat edilmesi gereken husus Bağdat'ın 2./8. asrın ortalarında kurulmuş olmasıdır. Yani Bağdat'ta sadece 1,5 asırda diğer merkezlerde 3 asırda telif edilenlerden daha fazla cüz telif edilmiştir. Buradan çıkarılması gereken bir diğer sonuç da Bağdatlı muhaddislerin her asırda diğer türlerden daha fazla cüz telif etmeleridir. Bunun sebeplerinden biri dönemin hadis rivayet anlayışında yatmaktadır. Zikredildiği üzere en fazla konusu olmayan cüzler bulunmaktadır. Bu cüzlerden bir kısmı muhaddislerin hocalardan dinlediği asıllar olmalıdır. Yani telif amacı gütmeyen hadis tahsili sırasında yazılan nüshalardır. 4./10. asırda hocalardan hadis dinleyecek öğrencilerin ders öncesinde bu hadisleri yazarak hocaların huzuruna

¹⁸³⁵ Sandıkcı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 583.

gittiklerinden bahsedilmişti. Bu nüshaların önemli bir kısmı ders öncesinde yazılan nüshalar olmalıdır.

Eserlerin %16,5'lik bölümünü ricâl eserinin teşkil ettiği görülmektedir. Bağdatlı muhaddisler ricâl ilmine diğer türlerden daha fazla ilgi duymuş ve kuruluşundan itibaren Bağdat'ta önemli ricâl âlimleri bulunmuştur. 3./9. asırda Basra'da 27, Şam'da 24, Bağdat'ta ise 22 ricâl eseri telif edildiği tespit edilmiştir.¹⁸³⁶ 4./10. asırda ise 54 ricâl eserinin telif edildiğini tespit ettik. Bu eserler başta Dârekutnî olmak üzere asrın önemli ricâl âlimlerinden büyük bir kısmının Bağdat'ta bulunmasının bir sonucu olsa gerektir.

26 eser ile toplam eser sayısının %7,9'unu teşkil ederek üçüncü sırada bulunan türler müsned veya mu'cem türleridir. 3./9. asırda da İslam coğrafyasında telif edilen 127 müsnedin 31'inin (%24,4) Bağdat'ta yazıldığı tespit edilmiştir.¹⁸³⁷ Bu sayı ile Bağdat 3./9. asırda en fazla müsned telif edilen hadis merkezi konumundadır. Müsnedler 4./10. asırda Bağdatlı muhaddislerin tercih ettiği telif türü olmayı sürdürmüştür. Bu tercihin arkasında Bağdatlı muhaddislerin ezber usulünün olduğu düşünülebilir. Bağdatlı hâfızların genellikle terceme¹⁸³⁸ esaslı bir hıfz usulü benimsedikleri anlaşılmaktadır. Asrın önemli hafızlarından Ebû Ali en-Nîsâbûrî'nin İbnü'l-Ci'âbî hakkında zikrettiği anlatı bu usulün Bağdatlı hâfızların genel yönelimi olduğunu göstermektedir. Söz konusu anlatıya göre Ebû Ali en-Nîsâbûrî, İbnü'l-Ci'âbî'nin diğer Bağdatlı hâfızlar gibi sadece bir râvinin hadislerini, sadece bir konuyu veya sadece bir tercemeyi ezberleyen hafızlardan biri olduğunu düşünmektedir. Onun bu düşüncesini öğrenen Bağdatlı bir muhaddis İbnü'l-Ci'âbî'nin çok geniş bir hadis birikimine sahip olduğunu söyleyerek onu uyarmıştır. Bunun üzerine Ebû Ali en-Nîsâbûrî, İbnü'l-Ci'âbî'yi sınamak için ona farklı özellikteki birçok rivayet sormuş, bunların tamamına dair geniş birikimi olduğunu anlayınca hafıza gücüne şaşırmıştır.¹⁸³⁹ Bağdatlı muhaddislerin söz konusu ezber

¹⁸³⁶ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 586.

¹⁸³⁷ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 582.

¹⁸³⁸ Terceme esaslı hıfz, belirli bir tarikten gelen farklı metinlerin ezberlenmesidir. Meselâ Nesâî'nin İbn Lehî'a'nın hadislerine terceme terceme sahip olduğu ifade edildikten sonra "Yani Kuteybe → İbn Lehî'a gibi [tarik tarik]" denilerek tasrih edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, 14/131.)

¹⁸³⁹ Hatîb, *Târîh*, 4/43.

usulüne en uygun sistem müsned ve mu'cemler olduğu için bu tür yaygınlık kazanmış olmalıdır.

Câmi ve musannef türünün fazla tercih edilmediği görülmektedir. 3./9. asırda 1 câmi, 1 de musannef eser tespit edilmiştir.¹⁸⁴⁰ 4./10. asırda 5 musannef eser tespit ettik. Câmi türünde yazılmış eser tespit edemedik. 4 ilel eserinin 3'ü Dârekutnî'ye aittir. Hallâl'in telif ettiği ilel eseri ise kendi görüşlerini değil Ahmed b. Hanbel'in ilel hakkındaki görüşlerini ihtiva etmektedir. İlel ilminin yüksek bir uzmanlık seviyesi gerektirmesi sebebiyle bu türde her asırda az miktarda eser telif edilmiş olmalıdır. Nitekim 3./9. asırda sadece 4 eser bulunmaktadır.¹⁸⁴¹ Eserlerin 7'si (%2,1) garîbu'l-hadîs türündedir. Bu asırda Arap Dilinin önemli isimleri Bağdat'ta bulunarak Bağdat Dil Ekolü'nün teşekkülüne öncülük etmiştir. Garîbu'l-hadîs türü eserlerin hadis ilmine ilgi duyan Arap Dili âlimleri tarafından yazıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu türün Arap Dili çalışmalarıyla doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Kitâbu's-sünne türündeki eserlerin oldukça az olduğu (%2,7) görülmektedir. İtikâdî içerikli hadisleri derleyen söz konusu eserlerin az olmasının Ashâbu'l-hadîs'in muârizları durumundaki Mutezilenin bu asırda yok olmakla yüz yüze kalmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

¹⁸⁴⁰ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 581, 583.

¹⁸⁴¹ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 585.

SONUÇ

Bağdat 4./10. asrın en önemli hadis merkezlerinden biridir. Bağdat'ın bu asırda vefat eden hadis hafızlarının %20,60'ına ev sahipliği yapması bunu teyit eden önemli verilerden biridir. Bağdat'ın bu asırda önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan etkenlerden biri Bağdat'taki âlî isnâda sahip muhaddislerin ve hadis otoritelerinin çokluğudur. Bir araştırmada âlî isnad sahibi muhaddisler şehirlere göre sınıflandırılmış ve 83 muhaddisin 43'ünün Bağdatlı olduğu tespit edilmiştir. Bir başka deyişle tek başına Bağdat tüm İslam coğrafyasından daha fazla âlî isnâd sahibi muhaddis yetiştirmiştir. Bu duruma zemin hazırlayan temel etken kuşkusuz Bağdatlı muhaddislerin seçici hadis eğitimidir. Bağdatlı hadis otoriteleri hocalardan hadis yazacak öğrencilerin bu hocaların sahih, âlî ve garîb rivayetlerini ders öncesinde seçip sonra bunları hocaya okumaları gerektiğini ifade etmiştir. Hadis öğreniminin başında olan ve hadislerin isnad inceliklerine vakıf olamayan öğrencilerin bile bu hazırlığı hadis hafızlarından yardım almak suretiyle mutlaka yapmaları gerektiği ifade edilmiştir. Bu hassasiyetin sonucunda Bağdat âlî isnad ve garîb hadislerin merkezi konumuna yükselmiştir. Ayrıca Bağdat'ta âlî isnad sahibi muhaddislerin sayısının fazla olması, erken yaşta hadis öğrenimine başlanması ve muhaddislerin uzun bir ömür sürmesiyle de yakından ilişkilidir. Bağdatlı muhaddislerin hadis öğrenimine başlama yaş ortalaması 10,7 olarak tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, bu muhaddislerin oldukça uzun bir yaşam sürdükleri ve ortalama ömürlerinin 82,7 yıl olduğu belirlenmiştir. Bu faktörler, Bağdat'ın hadis ilmi açısından sahip olduğu öncü konumu pekiştirmekte ve şehrin İslam ilim geleneğindeki merkezi rolünü anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

Bağdat'ın 4./10. yüzyılda önemli bir hadis merkezi haline gelmesinde, şehrin hac kabilelerinin toplanma merkezi olması kritik rol oynamıştır. Abbâsî hilâfetinin başkenti olarak kurulmasının ardından Bağdat, sadece siyasi ve kültürel bir merkez olmakla kalmamış, aynı zamanda hac yolculuklarının da odak noktası haline gelmiştir. Özellikle bedevîlerin ve diğer başıbozuk grupların hac kabilelerine yönelik saldırılarını önlemek ve hacıların güvenliğini sağlamak amacıyla Horasan ve

Mâverâünnehir gibi uzak bölgelerden gelen hacılar, hac mevsiminden iki ay önce Bağdat'ta toplanır, burada bir süre konaklar ve ardından Abbâsî devletinin muhafızları eşliğinde ihtişamlı bir kervanla kutsal topraklara doğru yola çıkardı. Hac dönüşünde ise yine Bağdat'ta buluşulur ve buradan herkes kendi memleketine dağılırdı. Bu süreç, Bağdat'ı sadece bir transit noktası olmaktan çıkarıp İslam coğrafyasının dört bir yanından gelen muhaddislerin buluşma ve bilgi alışverişinde bulunma merkezi haline getirmiştir. Hac öncesi ve sonrasında Bağdat'ta bir araya gelen muhaddisler, birbirlerinden hadis rivayet etmiş, kendi bölgelerindeki eserleri burada aktarmış ve böylece bölgeler üstü ortak bir İslam kültürünün oluşmasına önemli katkılar sunmuştur. Bu durum, Bağdat'ın hadis ilmi açısından bir cazibe merkezi olmasını sağlamıştır. Kaynaklarda, Bağdat'a gelen 389 yabancı âlimden 81'inin hacca giderken veya hac dönüşünde bu şehre uğradığı kaydedilmiştir. Geriye kalan 308 âlimin de bir kısmının hac maksadıyla Bağdat'a yolu düşmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu istatistikler, Bağdat'ın sadece siyasi ve ekonomik değil, aynı zamanda ilmi ve kültürel bir kavşak noktası olduğunu göstermektedir. Hac kabilelerinin toplanma merkezi olması, Bağdat'ın hadis ilmi açısından bir çekim merkezi haline gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Bağdat'ın hadis merkezi olarak yükselişi, sadece yerel dinamiklerle değil, aynı zamanda İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen âlimlerin burada bir araya gelmesiyle de yakından ilişkilidir. Bu buluşmalar, Bağdat'ı hadis rivayetlerinin, ilmi tartışmaların ve kültürel etkileşimlerin merkezi haline getirmiş, şehrin İslam ilim geleneğindeki öncü rolünü pekiştirmiştir.

Hadis merkezlerinin gelişiminde coğrafi faktörlerin, özellikle de ulaşım imkânlarının belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Bağdat'ın stratejik konumu ve sahip olduğu ulaşım ağı, şehrin bir hadis merkezi olarak yükselişinde kritik bir avantaj sağlamıştır. Bağdat, sadece kara yollarıyla değil, Fırat ve Dicle nehirleri ile bu nehirlerin kolları sayesinde su yolu ulaşımına da elverişli bir konumda bulunmaktaydı. Nehirler, Orta Çağ'ın en önemli ticaret ve seyahat yollarından biri olarak, Bağdat'ı İslam coğrafyasının dört bir yanına bağlayan bir ulaşım ağı oluşturmuştur. Nehir yolu ulaşımı, kara yoluna kıyasla daha hızlı, daha konforlu ve daha güvenli bir seyahat imkânı sunmuştur. Özellikle uzak bölgelerden gelen

öğrenciler ve âlimler için Bağdat'ı cazip bir çekim merkezi haline getirmiştir. Nehir yolu ulaşımının sağladığı bu kolaylıklar, Bağdat'ın sadece bir ilim merkezi olarak değil, aynı zamanda bir kültür ve ticaret merkezi olarak da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Farklı coğrafyalardan gelen âlimler, tüccarlar ve seyyahlar, Bağdat'ta bir araya gelerek bilgi, kültür ve ticaret ağlarını genişletmiştir. Bu durum, Bağdat'ın sadece hadis ilmi açısından değil, İslam medeniyetinin entelektüel ve ekonomik gelişimi açısından da bir kavşak noktası haline gelmesini sağlamıştır. Öte yandan, nehir yolu ulaşımı, seyahat güvenliğini de artırmıştır. Kara yolunda sıkça karşılaşılan bedevî saldırıları ve diğer güvenlik tehditlerine karşı daha korunaklı bir alternatif sunmuştur. Bu da özellikle hac kabileleri ve ilim yolcuları için Bağdat'ı daha güvenli bir durak haline getirmiştir.

Bağdat'ın 4./10. yüzyılda sadece bir hadis merkezi değil, aynı zamanda İslami ilimlerin bütüncül bir şekilde geliştiği entelektüel bir merkez olması, hadis ilminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Bu dönemde, hadis dışındaki İslami ilimlerde de dönemin önde gelen âlimlerinin önemli bir kısmı Bağdat'ta bulunuyordu. Ayrıca birçok itikadi ve fikhî mezhebin merkezinin bu sırada Bağdat olması, şehri İslam düşüncesinin ve hukukunun tartışıldığı bir forum haline getirmiştir. Bu entelektüel çeşitliliğin, hadis ilminin gelişimine dolaylı ancak derin etkileri olmuştur. Bağdat'a gelen öğrenciler, hangi ilim dalına yönelik olursa olsun, az ya da çok hadis dinlemiş veya hadis rivayet etmiştir. Bu durum, hadislerin İslam'ın temel bilgi kaynaklarından biri olması ve diğer İslami ilimlerin hemen hepsinin hadislere başvurma ihtiyacı duymasından kaynaklanmaktadır. Örneğin fıkıh âlimleri, hüküm çıkarırken hadisleri temel referans olarak kullanırken; kelim âlimleri, itikadi meseleleri tartışırken hadislerden deliller getirmiştir. Tefsir ilmi ise Kur'an'ın anlaşılmasında hadislerden yararlanmışlardır. Bu disiplinler arası etkileşim, hadis ilmini besleyen ve zenginleştiren bir ortam yaratmıştır. Ayrıca, Bağdat'ta bulunan farklı mezheplerin ve ilmi geleneklerin bir arada bulunması, hadis rivayetlerinin çeşitlenmesine ve farklı isnad zincirlerinin korunmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle Hanefî, Şafiî, Hanbelî gibi fıkıh mezhepleri ile Mutezile, Eş'arî gibi itikadi mezheplerin Bağdat'ta temsil edilmesi, hadislerin farklı perspektiflerle ele alınmasını ve yorumlanmasını

sağlamıştır. Bu durum, hadis ilminin sadece rivayet boyutunda değil aynı zamanda dirayet boyutunda da gelişmesine imkân tanımıştır.

Önemli hadis merkezlerinin büyük ölçüde ticaret yolları üzerinde kurulan şehirler olduğu görülmektedir. Bu durum, seyahat güvenliğinin sağlanması ile yakından ilişkilidir. Zira, özellikle uzun mesafeli seyahatlerde güvenlik problemleri, hadis öğrencileri ve âlimler için ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Bedevî saldırıları, yol kesiciler ve diğer güvenlik tehditleri, tek başına seyahat edenler için ciddi riskler oluşturmuştur. Bu nedenle, hadis öğrencileri ve muhaddisler, ticaret kervanlarıyla birlikte seyahati tercih etmiştir. Ticaret kervanları, muhafız birlikleriyle korunmaları ve düzenli rotaları sayesinde, hem güvenli hem de konforlu bir seyahat imkânı sunmuştur. Ticaret yolları, sadece mal ve hizmetlerin değil, aynı zamanda bilgi ve kültürün de aktarımını sağlayan bir ağ işlevi görmüştür. Hadis öğrencileri, bu yollar üzerinde seyahat ederken, farklı bölgelerdeki âlimlerle buluşma ve onlardan hadis rivayet etme fırsatı bulmuştur. Özellikle İpek Yolu, Baharat Yolu ve diğer önemli ticaret güzergâhları, hadis ilminin yayılmasında ve farklı coğrafyalardaki rivayetlerin bir araya getirilmesinde kilit rol oynamıştır. Bu durum, hadis merkezlerinin ticaret yolları üzerinde yoğunlaşmasının temel nedenlerinden biridir. Bağdat, Halife Ebû Cafer el-Mansûr tarafından kurulmadan önce de önemli bir ticaret merkeziydi ve “Bağdat Kenti” veya “Bağdat Pazarı” olarak anılıyordu. Bağdat erken dönemlerden itibaren uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Şehrin kurulmasının ardından kısa sürede Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika, Orta Asya ve hatta Baltık Denizi’ne uzanan ticaret yollarının kesişim noktası haline gelmiştir. Fırat ve Dicle nehirlerinin Basra Körfezi’ne bağlanması, Bağdat’ı okyanus ötesi ticaretin de merkezi yapmıştır. Bağdat’ın ticari canlılığı, hadis ilminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Tüccar muhaddisler, ticari seyahatlerini hadis rihlelerine dönüştürerek, gittikleri bölgelerde hem ticaret yapmış hem de hadis rivayet etmiştir.

Bağdat, 4./10. yüzyılda İslam dünyasının en önemli hadis merkezlerinden biri olarak öne çıkmış olsa da şehrin coğrafi yapısı ve şehir içi ulaşım ağı, hadis eğitimini önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. Fırat ve Dicle nehirleri ile bu nehirlerin kolları tarafından adeta bir ağ gibi sarılan şehir, su yollarıyla bölünmüş yapısıyla

günümüzdeki Venedik'e benzetilmiştir. Bu coğrafi özellik, şehir içi ulaşımı büyük ölçüde zorlaştırmış ve hadis öğrencileri ile âlimler için ciddi engeller oluşturmuştur. Nehir ve kanallardan geçiş, ücretli yolcu kayıkları, taş köprüler ve seyyar duba köprülerle sağlanmıştır. Ücretli kayıkların maliyetli olması fakir öğrenciler için büyük bir engel oluşturmuştur. Taş köprülerin az sayıda olması ulaşımın çoğunun seyyar duba köprüler aracılığıyla yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte seyyar duba köprülerin can güvenliğini sağlayacak korkuluklara sahip olmaması, dalga ve akıntı zamanlarında tehlike arz etmesi hadis ilmini olumsuz etkilemiştir. Bu tehlikeli köprüler hadis eserlerinin kaybına ve öğrencilerin can güvenliğinin tehdit edilmesine neden olmuştur. Tüm bunlar hadis ilminin gelişimine olumsuz etki etmiştir. Bağdat'ın hadis öğrenimini olumsuz etkileyen coğrafi özelliklerinden biri de hava sıcaklıklarıdır. Yaz mevsiminde yaşanan aşırı sıcaklar, hadis öğrenimini önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. Sıcaklıkların hadis öğrenimini engelleyecek seviyelere yükselmesi, öğrencilerin ve âlimlerin ilmi faaliyetlerini sekteye uğratmıştır.

Bağdat'ın hadis merkezi olarak karşılaştığı en büyük zorluklardan biri, siyasi ve iktisadi krizlerdir. Şehir, Büveyhîlerin hakimiyeti altına girmeden önce Abbâsî hilafetinin zayıflamasından cesaret alan birçok güç tarafından taciz edilmiş, devlet halkın mallarına ve canlarına kasteden suçlulara ve canilere söz geçiremez olmuştur. Devlete gelir sağlayan tüm kaynaklar elden çıkarılmış ve sarayın ihtiyaçları bile karşılanamaz olmuştur. Bu siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, halkın güvenliğini ve refahını olumsuz etkilemiş, özellikle âlimler ve ilmi faaliyetler üzerinde derin izler bırakmıştır. Siyasî ve ekonomik krizlerin etkisiyle şehrin önemli âlimlerinden bazıları burayı terk etmiştir.

Bağdat, öğrencilerin gün boyu hocaların evlerini dolaştığı, her gün cami ve mescidlerde hadis imlâ meclislerinin kurulduğu hareketli bir hadis merkezidir. Bağdat'ta hadis öğreniminin yoğun olarak yapıldığı mekânlar evler ve camiler/mescidlerdir. Hadis öğreniminin çoğu evlerde kıraat yöntemi uygulanarak yapılmıştır. Evlerde yapılan hadis eğitimi Bağdat hadisçiliğini asıl hüviyetine kavuşturan meclislerdir. Zira bu meclislerde öğrenci merkezde olup onların sahip

olmak istediği rivayetlerin özelliklerine göre hadisleri meclis öncesinde belirleyip ardından ferden veya grup halinde hocaların evlerine gidip istedikleri hadisleri sırayla hocaya okuyarak bu koleksiyonlara sahip oldukları nitelikli bir eğitim uygulanmıştır. Bu koleksiyonlar için tercih edilen rivayetler sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetler olmuştur. Hadislerin niteliklerini bile anlamayan öğrencilere, meclise gelmeden önce hadisleri seçme sorumluluğu verilmesi kuşkusuz onların bu konudaki farkındalıklarını ve bilgilerini artırmıştır. Böylece daha nitelikli bir hadis eğitimi uygulanmıştır. Bu nitelikli eğitimin sonucunda Bağdat âlî ve garîb hadislerin en fazla bulunduğu hadis merkezi konumuna yükselmiştir.

Hadis rivayeti, sadece bir bilgi aktarımı değil, aynı zamanda ibadet niteliği taşıyan bir faaliyet olarak kabul edilmiştir. Ancak, hadis meclisleri salt bir ibadet sessizliği içinde cereyan eden pasif öğrenme ortamları olmamış; aksine, dönemin eğitim anlayışına uygun olarak öğrenci merkezli bir yapıya sahip olmuştur. Bu meclisler, yalnızca hocanın rivayet ettiği hadislerin dinlenip yazıya geçirildiği yerler değil, öğrencilerin aktif katılım gösterdiği, isnâd zincirlerinden râvilerin güvenilirliğine, garîb kelimelerin anlamlandırılmasından hadisın fikhî ve kelâmî hükümlerine kadar birçok konuda sorular sordukları, hatta gerektiğinde hocaya itiraz edip yanlışları düzelttikleri interaktif ilim ortamlarıdır. Bu yönüyle hadis meclisleri, katılımcıların entelektüel kapasitesini en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen dinamik tartışma halkaları olarak işlev görmüştür.

Özellikle ev ortamında icra edilen hadis meclislerinde genel bir imlâ uygulaması bulunmadığından her öğrenci kendi belirlediği hadisleri öğrenme özgürlüğüne sahipti. Bu meclislerde her öğrenci, kendi ilgi alanlarına ve hedeflerine uygun hadisleri seçerek eğitim sürecine katılmıştır. Bu durum, öğrencilerin kendi çabaları, bilgi birikimleri ve hazırlık düzeyleri doğrultusunda hadis birikimlerini şekillendirmelerine olanak tanımıştır. Hocaların özel nitelikli hadislerini iyi bilenler veya bilenlere sorarak tespit edenler onlardan en iyi hadisleri alırken bilmeyenler herkeste olan varyantları yazmıştır. Dolayısıyla bu eğitimin sonunda sivrilen ve öne çıkanlar hadis meclislerine gelmeden önce hazırlığını iyi yapanlar olmuştur.

Evlerden sonra hadis öğreniminin en aktif şekilde gerçekleştirildiği mekânlar, cami ve mescidler olmuştur. Bu mâbedler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicretinden itibaren ilim öğretiminin merkezi haline gelmiş ve tarih boyunca bu önemini korumuştur. Cami, halife tarafından içinde cuma namazı kılınmasına izin verilen ve minberi bulunan mâbedlere verilen isimken; mescid, büyüklüğü ne olursa olsun, halife tarafından "cuma camii" statüsü tanınmamış ve bu nedenle cuma namazı kılınmayan tüm mâbedleri ifade etmektedir. Cami ve mescidler, hadis öğrenimi açısından bazı farklılıklar göstermektedir. Mescidlerde, farklı günlerde hadis meclisleri düzenlenebilirken, camilerde genellikle cuma günleri hadis meclislerinin kurulduğu görülmektedir. Ayrıca, mescidlerde muhaddisler diledikleri zaman hadis rivayet edebilirken, camilerde hadis meclisi kurmak için halifeden izin alınması zorunludur. Camilerde kendilerine meclis kurma izni verilen muhaddisler, vefat edene, rivayet etmeyi kendi istekleriyle bırakana veya halife tarafından kürsüleri ellerinden alınana kadar bu mekânlarda hadis tahdîs etme hakkına sahiptir.

İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Bağdat'ta da eğitim, üç aşamalı bir süreç izlemiştir. Eğitimin ilk basamağını, okuma-yazma becerilerinin kazandırıldığı, Kur'ân-ı Kerîm'in öğretildiği ve temel dinî bilgilerin aktarıldığı küttâb eğitimi oluşturmaktaydı. Bu eğitim kurumları genellikle mescidlerde veya müeddib adı verilen öğretmenlerin evlerinde faaliyet göstermekteydi. Küttâb eğitimini başarıyla tamamlayan ve ilim yolunda ilerlemeyi arzu eden öğrenciler, mescidlerde düzenlenen genel ilim halkalarına katılmaktaydı. Bu aşama, belirli bir alanda uzmanlaşmadan önce farklı ilim dallarına dair temel bilgilerin edinildiği bir süreci ifade etmekteydi. Mescidlerde yürütülen bu eğitim, bir ihtisas eğitimi niteliği taşımamakla birlikte, öğrencilere çeşitli disiplinlerden haberdar olma ve genel kültürel birikim edinme fırsatı sunmaktaydı. Genel ilim halkalarında eğitim gören öğrenciler, zamanla kişisel eğilimleri, ailelerinin yönlendirmesi veya hocalarının teşviki gibi faktörlerin etkisiyle belirli bir ilim dalına yönelerek ihtisas eğitimine başlamaktaydı. Böylece, eğitim süreci temel bilgilerin kazanılmasıyla başlayıp, genel bir ilmî perspektifin edinilmesiyle devam ederken, en sonunda öğrencinin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda belirli bir alanda uzmanlaşmasıyla tamamlanmaktaydı.

Bağdat'taki camilerde yalnızca halifenin izin verdiği sınırlı sayıdaki muhaddis, hadis meclisi kurabilme yetkisine sahipti. Bu kısıtlamanın temel nedenlerinden biri, cami sayısının yetersiz olmasıdır. 4./10. yüzyılda Bağdat, İslam dünyasının en fazla hafız ve muhaddis barındıran ilim merkezi olmasına rağmen, dönemin sonlarına kadar şehirde yalnızca 6 cami ibadete açılabilmiştir. Bağdat camileri yalnızca muhaddislerin hadis halkalarına ev sahipliği yapmamakta, aynı zamanda fakihlerin tedris ve fetva halkaları, sûfilerin ve vâizlerin vaaz halkaları, kelamcılarının münâzara halkaları ve nahiv ulemasının edebiyat halkaları gibi farklı ilmî disiplinlere yönelik eğitim ve tartışma ortamlarını da barındırmaktaydı. Bu durum, camilerde mevcut alanın birçok farklı ilim ehli tarafından paylaşılmasını zorunlu kılmış, her bir âlim için ayrı bir meclis tahsis edilmesini imkânsız hâle getirmiştir. Dolayısıyla, şehirdeki âlimlerin çokluğu ve cami mekânlarının sınırlılığı, hadis meclislerinin ancak belirli muhaddislere tahsis edilmesine neden olmuştur.

Meclis sahibi âlimler, kendilerine tahsis edilen meclislerde hem bizzat hadis rivayet edebilme hem de istedikleri kişilere rivayet izni verme yetkisine sahip olmuştur. Bağdatlı ulemâ, kendilerine meclis tahsis edilmemiş yerel muhaddisler ile şehir dışından gelen muhaddislerin camilerde hadis rivayet etme sorununu, bu şekilde çözmüş görünmektedir. Bu sayede, meclis sahibi âlimler, hem kendi rivayetlerini aktarmış hem de diğer muhaddislerin rivayet birikimlerini cami gibi merkezi mekânlarda paylaşmalarına olanak tanımıştır.

Hadis meclisi tahsis edilen muhaddisler, bizzat hadis rivayetini terk etseler bile, kendi istekleri doğrultusunda meclislerini sonlandırmadıkları sürece bu meclisler faaliyetlerine devam edebilmiştir. Bu durum, bir muhaddise meclis tahsis edilmesinin yalnızca ilmî ehliyeteye değil, aynı zamanda büyük bir prestije işaret ettiğini göstermektedir. Zira meclis sahibi muhaddisler, yaşlılık veya çeşitli sebeplerle aktif tahdîsi bırakmış olsalar dahi, kendi adlarına kurulan meclislerde başka muhaddislerin hadis rivayet etmelerine nezaret edebilme hakkına sahip olmuşlardır. Bu uygulama, hadis meclislerinin yalnızca ilmî bir eğitim sahası olmanın ötesinde, bir otorite ve temsil mekanizması olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Hadis hafızları ve önde gelen muhaddislerin, birbirlerinin meclislerine katıldığına dair çeşitli anlatılar mevcuttur. Bu meclisler, isnâd, metin ve ricâl ilimlerinde derinleşmek isteyen öğrenciler için bir ilim şölenine dönüşmüş; farklı hafızlardan hadis dinleme ve geniş bir perspektife ulaşma imkânı sunmuştur. Bu katılım, yalnızca ilmi müzakereleri zenginleştirmekle kalmamış, aynı zamanda hadis ilmi içindeki hiyerarşiyi ve akademik dayanışmayı da pekiştirmiştir. Özellikle önde gelen hafız ve muhaddislerin bir meclise katılımı, o meclisin ilmî itibarı açısından büyük bir prestij kaynağı olarak görülmüştür. Bu nedenle, muhaddisler, kendi imlâ meclislerinde saygınlığın artmasını sağlamak amacıyla dönemin tanınmış hafızlarını davet etmeye özen göstermiştir. Bu durum, hadis meclislerinin yalnızca bir eğitim ortamı olmadığını, aynı zamanda ilmî otoritenin, akademik kimliğin ve mesleki hiyerarşinin şekillendiği sosyal alanlar olduğunu göstermektedir.

Muhaddisler genellikle haftada bir kere imlâ usulü ile cami ve mescidlerde hadis rivayet etmiştir. Diğer günler ise evlerine gelen öğrencilere kıraat usulü ile hadis rivayet etmişlerdir. Günümüze ulaşan emâlîler incelendiğinde haftanın her günü farklı muhaddislerin imlâ meclisleri olduğu anlaşılmaktadır. Cami ve mescidlerde genellikle imlâ usulünün uygulandığı ve hocanın merkezde olduğu bir hadis eğitimi yapılmıştır. Hoca merkezde olsa da kendi hadisleri içinden sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetleri seçerek veya seçtirerek imlâ etmesi beklenmiştir. Meclislerde hadis rivayetinin yanında hadislerin illeti, içerdiği fikhî hükümler, garîb kelimeler ve diğer inceliklerin de konuşulduğu görülmüştür.

Hadis rivayet mekânları yalnızca evler, camiler ve mescidlerle sınırlı kalmamış; hanlar, ribatlar, muhaddislerin iş yerleri ve dükkânları gibi kamusal alanlarda da hadis rivayeti gerçekleşmiştir. Özellikle ticari ve sosyal hayatın canlı olduğu çarşılar, caddeler ve meydanlar, muhaddislerin ilmi faaliyetlerine ev sahipliği yaparak, hadis öğretiminin yalnızca belirli dinî mekânlarla sınırlı kalmadığını, aksine toplumun her kesimine ulaşan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, hadis eğitiminin formel bir yapıya sıkışmadığını, aksine hayatın akışı içinde, gündelik mekânlarda da sürdüğünü ortaya koymaktadır. Muhaddislerin iş yerlerinde ya da ticari merkezlerde hadis rivayet etmeleri, ilmin yalnızca belirli bir sınıfa veya

zümreye hitap etmediğini, toplumun her kesimiyle iç içe geçtiğini gösteren önemli bir unsurdur. Zira bu tür kamusal alanlarda yapılan hadis meclisleri, ilmi faaliyetlerin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış ve hadislerin, belirli ilim merkezlerine bağımlı kalmaksızın dinamik bir biçimde aktarılmasına imkân tanımıştır. Bu bağlamda, hadis öğreniminin yalnızca bir eğitim süreci olarak değil, aynı zamanda bir sosyokültürel olgu olarak değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Zira ilmin kamusal alanlara taşınması, İslam toplumlarında bilginin herkes için erişilebilir kılınması ve ilmi geleneğin günlük hayatın bir parçası hâline gelmesi açısından oldukça önemlidir.

Bağdat'ta hadis ilmiyle meşgul olan ilim taliblerinden, uzmanlaşmış muhaddislere kadar her seviyedeki râvinin, rivayet ve râvi seçimi konusunda son derece bilinçli davrandığı görülmektedir. Bu yüksek farkındalığın, hadislerin tamamının bir önceki asırda kitaplar ve cüzler hâlinde tedvin ve tasnif edilmiş olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Zira 4./10. yüzyıl muhaddislerinin, önceki asırlarda zaten derlenmiş ve eserlerde kayıt altına alınmış hadisleri, uzun ve zahmetli rıhleler gerçekleştirmek suretiyle tekrar toplamaya yönelmeleri için güçlü bir gerekçeye ihtiyaç duydukları aşikârdır. Daha önce yapılmış aynı tür derlemelerin aynen tekrarlanmasının, böylesine zahmetli bir ilim yolculuğuna çıkmak için yeterli motivasyon sağlayamayacağı açıktır. İşte bu nedenle, bu asrın muhaddisleri, tedavülde bulunan hadisleri rastgele toplamak yerine, sıhhat, uluv ve teferrüd gibi belirli niteliklere sahip olanları seçerek derlemeye yönelik sistematik bir eğilim geliştirmiştir.

Hadis rivayetinde râviler arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Kimi râviler sahip oldukları tüm hadisleri ezberlerken, kimileri ise yalnızca sınırlı bir kısmını hafızalarında tutmaktadır. Kitabın rivayet aracı olarak otorite kazandığı ve hafızadan rivayetin hoş karşılanmadığı bu “kitap asrında”, hadislerinin büyük bir kısmını ezberlemeyen râvilerin daha yaygın olduğu görülmektedir. Bu dönemde râviler, hadisleri yazıya geçirerek hocalarından dinlemekte, ardından bu yazılı metinlerden okuyarak rivayet etmektedir. Öyle ki, hadis hafızları dahi rivayet

esnasında doğrudan ezberlerine başvurmak yerine, kitaplarından okuyarak hadis nakletmektedir.

Hadislerini ezberlemeyerek büyük ölçüde yazılı kaynaklara bağımlı hâle gelen muhaddisler, çeşitli nedenlerle kitaplarını kaybettiklerinde hadis birikimlerinin önemli bir kısmını da yitirmiştir. Bu kayıplar; kitapların nehre düşmesi, yangın, hırsızlık, satmak zorunda kalmak, emanet edilen kişi tarafından kaybedilmesi ya da fare ve güve gibi zararlıların tahribi gibi farklı sebeplerle gerçekleşmiştir. Hadis kitaplarının bu tür yollarla kaybolması, râviler açısından iki temel sonuç doğurmuştur. Eğer râvi, kaybettiği kitabındaki hadislerin bir kısmını ezberlemişse, sadece hafızasında kalanları rivayet edebilmiş ve bu süreçte hadis birikiminin büyük bir kısmını kaybetmiştir. Ancak, eğer kaybettiği hadisleri başkalarının kitaplarından rivayet etmeye teşebbüs etmişse, bu durum cerh edilmesine ve Ashâbu'l-hadîsin ondan rivayet almaktan kaçınmasına neden olmuştur. Birinci seçeneğin de iki farklı sonucu olmuştur. İlk olarak, kitabını kaybeden râvi, yalnızca sağlam bir şekilde ezberlediği az sayıdaki hadisi rivayet etmeyi tercih etmiş ve bu sayede hadislerinin çoğunu kaybetse bile güvenilirliğini koruyabilmiştir. İkinci durumda ise râvi, hafızasına aldığı ancak tam anlamıyla sağlam bir şekilde zapt edemediği hadisleri de rivayet etmeye çalışmıştır. Bu durum, genellikle rivayetlerinde hata yapmasına yol açmış ve hadis münekkidlerinin eleştirilerine maruz kalmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla, bir râvinin ezberlememiş olduğu hadisler, her zaman kaybolma riski altında olmuştur.

Muhaddisler, râvilerin içindeki hadisleri ezber de olsalar kitaplarından hadis rivayet etmeleri ve bu kitapların asıl nüshaları olması gerektiği hususunda çok titiz davranmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, bir hocanın asıl nüshasından hadis yazan öğrencinin kendi nüshasını asıl nüshayla muâraza edip karşılaştırması gerektiğini ve bunun semâ edilen kitaplardan rivayetin sıhhat şartı olduğunu ifade etmiştir. Bu örnekler göstermektedir ki, 1./7. asrın sonlarında Ashâbu'l-hadîsin gündemine giren ve 2./8. asrın ikinci yarısı ile birlikte gitgide gündemden düşmeye başlayan kitâbetü'l-hadîs tartışmalarının sonucunda 4./10. asırda kitabın mutlak zaferi gerçekleşmiş ve kitap, hadis rivayetinde asıl araç konumuna yükselmiştir.

Râvilerin, meslekleri ve uzmanlık alanlarına göre tasnif edilmesi, toplumun farklı kesimlerinin hadis ilmine olan ilgisinin çeşitliliğini daha açık bir şekilde ortaya koymuştur. Hadis rivayeti, tarih boyunca toplumun ortak değerlerinden biri olmuş; dilenciden eczacıya, berberden şâire, vezirden halifeye kadar geniş bir yelpazede yer alan bireyler, az ya da çok bu rivayet ağına dâhil olmuştur. Hadis rivayeti, her kesimden insan için farklı anlamlar taşımıştır. Dindar bir Müslüman için rivayet, Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) ulaşan zincirin bir halkasını teşkil etmenin manevî bir ifadesiyken, bir vezir veya bürokrat için dindarlığını göstermek ve otoritesine meşruiyet kazandırmak adına önemli bir araç olabilmıştır. Kıraat âlimleri, hadisleri Kur'ân'ın faziletlerini ve kıraatleri destekleyici bir unsur olarak değerlendirirken, nahiv âlimleri ise dilbilimsel analizlerde başvurabilecekleri bir istişhâd kaynağı olarak kullanmıştır. Bu farklı motivasyonlara rağmen, hadis rivayeti, toplumun her tabakasından insanı ortak bir zeminde buluşturan güçlü bir sosyal ağ inşa etmiş ve meclisleri çok yönlü bir etkileşim alanına dönüştürmüştür.

Hatîb el-Bağdâdî, hadis ilminde hâfızlık makamının muhaddisler için en üstün sıfat ve derece olduğunu vurgulamış, ancak bu seviyeye ulaşabilen âlimlerin son derece sınırlı olduğunu belirtmiştir. Nitekim, Bağdatlı 1160 râvi arasından yalnızca 34 kişinin -yani toplam sayının yalnızca %2,93'ünün- hadis hâfızı olduğu düşünüldüğünde, Hatîb el-Bağdâdî'nin bu tespiti daha da anlam kazanmaktadır. Sehâvî Bağdat'ı "âlî isnad ve hıfz yurdu" olarak tanımlayarak, şehrin hadis rivayetindeki merkezi konumuna dikkat çekmiştir. Hadis hâfızlarının genel râvi kitlesine oranla sayıca az olması bir gerçek olmakla birlikte, Bağdat önceki asırlarda olduğu gibi 4./10. yüzyılda da diğer bölgelere kıyasla daha fazla hadis hâfızına ev sahipliği yapmış ve ilim dünyasında önemli bir merkez olmaya devam etmiştir. Bu dönemde yaşayan toplam 239 hadis hâfızının 33'ü (%14,16) Bağdatlıdır. Buna ek olarak, farklı şehirlerde doğup daha sonra Bağdat'a yerleşerek hayatlarının büyük kısmını burada geçiren 15 hâfiz de hesaba katıldığında, şehirdeki toplam hadis hâfızı sayısı 48'e ulaşmaktadır. Bu rakam, dönemin toplam hâfızlarının %20,60'ına tekabül etmekte olup, Bağdat'ın tek başına İslam dünyasındaki hadis hâfızlarının beşte birine ev sahipliği yaptığını göstermektedir.

Bağdatlı 1160 hadis râvisi arasında 64 kişi (%5,51) aynı zamanda fakihtir. Fukahâ, hadis ilmiyle en fazla ilgilenen meslek grubu olarak öne çıkmaktadır. Hadis rivayet eden fakihlerin sayısının görece yüksek olmasının yanı sıra, hadisin birçok alanında otorite kabul edilen “muhaddis fakih” tipindeki râvilerin de fazlalığı, fukahânın diğer ilim dallarına mensup âlimlerden ayrışmasını sağlamaktadır. Bunun temel nedeni, hadisin fikhî hüküm istinbâtında Kur’ân’dan sonra en önemli kaynak olmasıdır. Bu dönemde, hadislerin hangi bağlamda ve ne amaçla zikredildiğine bakılmaksızın, isnadlarıyla birlikte ve muhaddislerin usulüne uygun şekilde aktarılması esas bir kural olarak benimsenmiştir. Dolayısıyla, dönemin bir fakihi ister eser telif etsin, ister ders versin, isterse münâzara meclislerinde bulunarak ilmî tartışmalara katılsın, kendisinin doğrudan dinleyerek edindiği bir rivayet birikimine sahip olmak zorundaydı. Bu gereklilik, fukahânın hadis rivayetine duyduğu ilgiyi artırmış ve onların hadis alanındaki yoğunluğunu açıklayan temel etkenlerden biri olmuştur. Fukahânın meslekî eğilimleri nedeniyle fikhî rivayetlere özel bir önem verdiği görülmektedir. Fakih râviler, muhaddis fakih râvi ve fakih râvi olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Muhaddis fakih râvi, hadis ilmiyle uzun yıllar sistematik olarak meşgul olmuş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis yazmış ve sahip olduğu birikimi hadis meclislerinde aktarmış râvidir. Fakih râvi ise, hadis ilmiyle derinlemesine ilgilenmemiş, görece sınırlı bir hadis birikimine sahip olan fakihleri ifade etmektedir.

Bağdatlı 1160 hadis râvisi arasında 72 kişi (%6,12) kıraat âlimidir. Kıraat âlimleri, tıpkı fukahâ gibi hadis ilmiyle diğer râvi gruplarına kıyasla daha fazla ilgilenmiştir. Bu ilginin temelinde Kur’ân ve hadisin İslâm’ın iki ana kaynağı olması sebebiyle birlikte tahsil edilme eğilimi ve kıraat ilminin de bir rivayet disiplini olması nedeniyle kıraat âlimlerinin hadis rivayetine doğal bir yatkınlık göstermesi yatmaktadır. Kıraat âlimleri, hadis rivayetiyle ilgilenme yoğunluklarına göre iki temel kategoriye ayrılabilir: muhaddis mukrî râvi ve mukrî râvi. Muhaddis mukrî râvi, hadis ilmiyle uzun süre meşgul olmuş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiş ve geniş bir rivayet birikimine sahip râvidir. Buna karşılık mukrî râvi, hadis ilmiyle derinlemesine ilgilenmemiş, nispeten az sayıda hadis rivayet etmiş ya da hiç hadis rivayet etmeyerek yalnızca kıraat ilmine veya kıraat âlimlerine dair bilgi ve anlatılar aktarmış râvileri ifade etmektedir.

Bağdat'ın birçok ilimle ilgilenen mütefennin âlim profili edebiyat câmiasına da yansımış görünmektedir. Bu tür râviler de diğerleri gibi kendi ana branşları haricinde kişisel entelektüel ilgileri sebebiyle hadis ilmiyle az veya çok ilgilenmiştir. Bu râvilerden bazılarının hadis hâfızı olduğu ve en üst seviyede hadis ilmiyle ilgilendiği görülürken bazıları orta seviyede bir muhaddis kadar ilgilenmiş, bazıları birkaç hadis rivayet etmiş, bir kısmı da hiç hadis rivayet etmeyip sadece edebî bilgi ve şiir rivayet etmiştir. Dil ve edebiyat âlimlerinin hadis rivayeti dışında hadis ilmine sunabilecekleri en önemli katkı garîbu'l-hadîs türü eserler yazmak olsa gerektir. Bu tür hadis sözlüklerinin genellikle hadis ilmiyle ilgilenen dil ve edebiyat ulemâsı tarafından yazıldığı görülmektedir. Bu asırda Bağdatlı râvilerden 7 kişinin garîbu'l-hadîs telif ettiği bilinmektedir.

Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 23'ü (%1,98) sûfî olarak tespit edilmiştir. Tasavvuf, bir düşünce ekolü olarak Bağdat'ta önemli bir yere sahip olmasına ve Bağdat tasavvuf okulunun çok sayıda müntesibi bulunmasına rağmen, sûfilerin râviler arasındaki oranının nispeten düşük olması dikkat çekicidir. Bu durum, sûfilerin hadis rivayetine karşı mesafeli bir tutum sergilemeleriyle açıklanabilir. Tasavvuf ehlinin, daha çok manevi tecrübe ve içsel bilgiye odaklanmaları, hadis rivayeti gibi zahiri ilimlere olan ilgilerini sınırlandırmış olabilir. Sûfî râviler, hadis rivayetine olan ilgileri ve bu alandaki faaliyetleri açısından iki temel gruba ayrılabilir: muhaddis sûfî râvi ve sûfî râvi. Muhaddis sûfî râviler, hadis ilmini bir disiplin olarak benimseyen, birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinleyerek geniş bir rivayet birikimine sahip olan ve bu birikimlerini hadis meclislerinde aktaran râvilerdir. Diğer grup olan sûfî râviler ise hadis ilmiyle bir disiplin olarak ilgilenmemiş, ya çok az sayıda hadis rivayet etmiş ya da hiç hadis rivayet etmeyip yalnızca tasavvufî bilgiler, menkıbeler ve manevi anlatılar aktarmış râvilerdir.

Bürokratların hadis ilmiyle olan ilişkisi, genel olarak sınırlı ve bireysel ilgi düzeyinde kalmıştır. Az sayıda bürokrat hadis ilmiyle uzmanlık seviyesinde ilgilenmiş olsa da, büyük bir kısmının ya hadis rivayetiyle yalnızca yüzeysel bir biçimde ilgilendiği ya da bu alana hiç yönelmediği görülmektedir. Meslekleri gereği dil ve edebiyat alanında derinleşen bürokratlar arasında sadece kişisel entelektüel

merak nedeniyle hadis rivayetiyle ilgilenen küçük bir grup mevcuttur. Hatîb el-Bağdâdî'nin incelediğimiz 125 yıllık süreç içinde yalnızca 35 bürokrat râvi zikretmesi (toplam râvilerin %3,01'i) bu durumun istatistiki bir göstergesidir. Üstelik, hadis rivayetiyle ilgilenen sınırlı sayıdaki bürokratin önemli bir kısmı hadis değil, daha çok edebi bilgi ve anlatılar aktarmıştır. Bürokratların hadis ilmine mesafeli duruşu, edebu'l-kâtib literatürü incelendiğinde de açıkça görülmektedir. Bürokratların sahip olması gereken mesleki ve entelektüel donanımı ele alan bu eserlerde, hadis ilmine hemen hiç yer verilmemesi, şer'î ilimlerin bürokratik bilgi birikimi içinde zorunlu görülmediğini göstermektedir. Dolayısıyla, bürokratlar için hadis rivayeti, kişisel bir entelektüel ilgi alanı olarak kalmış, mesleki ya da akademik bir gereklilik olarak öne çıkmamıştır.

Hadis, toplumun ortak paydası haline gelmiş, hadis rivayeti, yalnızca ilmi bir uğraş olarak değil, aynı zamanda ibadet olarak da görülmüş; bu nedenle eğitim düzeyinden bağımsız olarak toplumun her kesiminin ilgisini çekmiştir. Ancak, halkın hadis ilmine olan ilgisi homojen bir yapıya sahip olmamış, bireysel eğilimlere ve yaşam koşullarına bağlı olarak farklı seviyelerde tezahür etmiştir. Bazıları, hadis ilmini uzun yıllar tahsil ederek önemli hâfız ve muhaddisler arasında yer alırken, bir kısmı ise Bağdat'ta camilerde, mescitlerde, çarşıda, pazarda, günlük hayatın her anında kurulan hadis meclislerine katılarak az sayıda hadis öğrenmiş ve ömür boyu bu hadisleri rivayet etmekle yetinmiştir. Bu durum, hadis rivayetinin toplumun her katmanında ne kadar yaygın ve kabul gören bir pratik olduğunu ortaya koymaktadır. Genç yaşlarda ilim yolculuğuna çıkıp hadis tahsiline başlayan bazı kimseler ise, hayatın getirdiği zorunluluklar nedeniyle eğitimlerini yarıda bırakarak meslekî uğraşlarına yönelmişlerdir. Bu grup içerisindeki râvilerin, genellikle az sayıda hadise sahip oldukları ve bunları dükkânlarına gelen talebelere rivayet ettikleri görülmektedir. Tüccar, esnaf ve zanaatkârlar, eğer hadis ilmiyle uzun süreli bir ilgi kurmamış ve yalnızca fırsat buldukça dinledikleri birkaç hadisi rivayet etmişlerse, sosyal çevreleri de çoğunlukla meslektaşlarıyla sınırlı kalmıştır. Bu durum, hadis rivayetinin toplumsal yayılımının ne kadar geniş olduğunu, ancak bireylerin ilgi düzeylerine göre farklılaştığını göstermektedir.

Bağdat diğer ilimlerde olduğu gibi hadis ilminde de önde gelen âlimlerin yetiştiği önemli bir hadis merkezidir. Hadis ilimleri içerisinde ricâl ilmi Bağdatlı muhaddislerin her zaman ilgi duyduğu ve önemli otoriteler yetiştirdiği bir ilim dalıdır. Bu asırda Bağdat'ta râviler hakkında bilgi veren veya cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapan 15 ricâl âlimi bulunmaktadır. Bu âlimlerden ricâl bilgisi rivayet eden çok sayıda râvi bulunmaktadır.

Bağdatlı 1160 râviden 825 kişi hakkında cerh ve/veya ta'dîl değerlendirmesi yapılmıştır. Bu 825 râviden 715'i (%86,66) hakkında ta'dîl lafızları, 93'ü (%11,27) hakkında cerh lâfızları kullanılmış ve 17'si (%2,06) hakkında bazı münekkidler cerh lâfzı kullanırken bazıları ta'dîl lâfzı kullanmışlardır. Bağdatlı râvilerin güvenilirlik oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bunun ardında Bağdat hadis câmiasında derinlemesine kök salmış denetim anlayışı yatmaktadır. Bağdatlı muhaddisler yalan söyleyen ve muteber hadis rivayet usullerine aykırı davranan râvileri deşifre etmiş, onlardan rivayet edilen kitapları yakarak imha etmiş, toplu bildirimler yayımlayarak onların aleyhinde kamuoyu oluşturmuş, hatta devlet adamlarına şikayet ederek tutuklanmalarına öncülük etmişlerdir. Tüm bu hassasiyet râvilerde rivayet disiplini ve güvenliği sağlanmasında etkili olmuş görünmektedir.

Bağdatlı muhaddislerin telif ettiği kitap ve cüzler incelendiğinde onlardan bazılarının illetlere, garib kelimelere, nâsih ve mensûh hadislere değindikleri görülmektedir. Kayda geçen bu değerlendirmeler göstermektedir ki meclislerde sadece rivayet ile yetinilmemiş, hadis ilimlerinde otorite olan âlimler hadisleri hadis ilimleri açısından değerlendirmiştir. Bu da Bağdatlı hadis otoritelerinin meclislerinin niteliğini göstermesi açısından kayda değerdir.

4./10. asırda Bağdatlı râvilerin telif ettiği 326 eser tespit edilmiştir. Bu eserlerden 54'ü (%16,5) ricâl eseri, 4'ü (%1,2) ilel eseri, 7'si (%2,1) garîbu'l-hadîs, 1'i (%0,3) nâsih ve mensûh, 5'i (%1,5) câmi veya musannef, 26'sı (%7,9) müsned veya mu'cem, 6'sı (%1,8) sünen, 9'u (%2,7) kitâbu's-sünne, 6'sı (%1,8) müstahrec veya müstedrek, 208'i (%63,8) cüzdür. Bu cüzlerin 54'ü fevâid, 27'si emâlî, 70'i konusu olmayan cüz, 45'i belirli konular için yazılan cüz, 12'si ise belirli kişilerin rivayetlerini toplayan cüzdür. Eserlerin sayıca az olduğu dikkat çekmektedir. Birçok

muhaddisin yüzlerce eser yazdığı, bu eserler içinde geniş hacimli konulu ve müsned türü kitaplar bulunduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında 4./10. asırda râvilerin mutlaka kendi yazdıkları ve hocaların nüshasıyla muaraza ettikleri asıllardan hadis rivayet etmesine yönelik katı tutum gereği 1160 râvinin her birinin en az birer cüzü olması beklenirdi. Kaynaklarda bazı muhaddislerin evler ve sandıklar dolusu kitaba sahip oldukları bildirilmektedir. Anlaşılan o ki bu kitapların çoğu kısa süre içinde kaybolmuştur. Bu durumun birçok sebebi olduğu muhakkaktır. Fakat en önemli sebep daha önce faydalarından bahsettiğimiz seçici hadis öğreniminin menfi ve yıkıcı etkisi olmalıdır. Zira bu öğreniminin odağında hocanın kitabı değil bu kitabın içindeki az sayıdaki nitelikli rivayet bulunmaktadır. Dolayısıyla ravilerin kitapları içinden söz konusu hadisler seçildikten sonra bu kitaplara yönelik ilgi kaybolmakta ve muhaddisler bunları toplu olarak rivayet etmeye yönelmemektedir. Dolayısıyla bu kitaplar hocanın vefatından kısa süre sonra kaybolmuş olmalıdır.

Gelecekteki yapılacak araştırmalara katkı sunmak amacıyla çalışmanın sınırlılıkları sebebiyle üzerinde durulamayan bazı konulara değinilecektir. Çalışmanın başında râvilerin çok daha detaylı olarak incelenmesi amaçlanmış ve kapsamlı bir taslak hazırlanmıştır. Fakat araştırma derinleştikçe tezin hacmi büyümüş, bu da bizi yatay ama yüzeysel bir araştırma yapmakla dikey bir araştırma yapmak arasında seçim yapmak zorunda bırakmıştır. Birçok konuyu yüzeysel araştırmak yerine az sayıda konuyu derinlemesine çalışmayı tercih ettik. Çalışmanın başında planladığımız konuların gelecekteki çalışmalara katkı sağlayacağını umuyoruz.

- Bağdat'taki hoca-talebe ilişkileri ve rivayet ağları özel bir çalışmayla incelenmelidir. Her ne kadar bu dönemde her hocadan belirli özellikteki hadisleri almaya yönelik bir eğilim söz konusu olsa da İbn Sâ'id özelinde gördüğümüz kadarıyla öğrencilerin bazı hocalarla derin bağları olduğu anlaşılmaktadır.
- Çalışmamızın başında râvilerin memleket-ikâmet bilgilerini kaydettik. Bu verilerle işin başında Bağdat'a hangi coğrafyalardan kısmî veya nihâî göç olduğu, aynı zamanda Bağdatlı ravilerden kaçının hangi şehirlere nihâî göç

ettiğini tespit etmek istedik. Bu verilerin toplanması ve analizi sosyal, siyasi, ekonomik ve ilmî olarak birçok konuda önemli sonuçlar elde edilmesini sağlayacaktır. Mesela birçok Bağdatlı râvinin Mısır'a yerleşmesi, Mısır'ın bir ilim merkezi olarak yükselmeye başladığı izlenimini vermiştir. Elbette bu verilerin analizi yapılarak nihâî bir görüş bildirecek derinlikte incelenmemiştir. Bu konuda gelecekte yapılacak araştırmalar önemli tarihi boşlukları dolduracaktır.

- Râvilerin defnedildikleri kabristanlara dair bilgiler amaçsızca verilmiş olarak düşünülebilir. Fakat bu bilgileri dikkatle topladıkça bizde, kişilerin medfen tercihlerinin alelade bir karar olmadığı, mezhepsel ve grupsal aidiyetlerin bu konuda önemli etkilerinin olduğu kanaati oluştu. Kişilerin hayatta iken benimsedikleri mezhepsel ve grupsal ilkeler doğrultusunda ait oldukları düşünce yapısını temsil eden önder şahısların bulunduğu kabristana defnedilme eğilimleri bulunduğunu gördük. Bu konu, kültürel-antropolojik bir perspektifle incelenip önemli sonuçlar çıkarılmaya uygun görünmektedir.
- Râvilerin isim ve künyelerinde dikkat çekici bir durum tespit ettik. Şîî ve Sünnî düşünce yapısında önemli yeri olan kişilerin adlarının yoğunlukta olduğunu fark ettik. Sünnî ve/veya Şîî grupların sembol isimleri sayılan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin isim ve künyelerde önemli sayıda bulunduğunu gördük. Ebû Bekir, Ebû Hafs, Ebu'l-Hasan künyeleri ile Ömer, Ali, Hasan, Hüseyin isimleri bunlardan bazılarıdır. Râvilerin isim ve künyelerinin istatistiksel verilere dönüştürülerek kültürel-antropolojik bir perspektifle incelenmesi dönemin düşünce dünyasına ışık tutacak sonuçlar elde edilmesine imkân verecektir.
- Çalışma esnasında hadis merkezlerinin coğrafi durumlarının hadis ilmine önemli etkileri olduğu tespit edilmiştir. Benzer çalışmaların diğer hadis merkezleri özelinde de yapılması faydalı olacaktır.
- Ticaretin hadis rivayetine etkisi konusunda müstakil çalışmalar yapılmalı, ticaret yollarının rihle güzergâhlarıyla ilişkisi detaylı olarak incelenmelidir.
- Hadis merkezlerindeki hâfızların rihlelerin yönünü belirleyen en önemli unsur olduğu görülmektedir. Hadis hafızları üzerine yapılacak kronolojik ve tematik

araştırmalar hadis merkezlerinin tarihsel seyri içerisindeki yükseliş ve düşüş dinamiklerini aydınlatmaya imkn sağlayacaktır.

- Akademik araştırmalarda, özellikle hadis ilmine önemli katkılar sunmuş muhaddisler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, eserleri günümüze ulaşmamış olan muhaddislerin büyük lde ihmal edildiği görülmektedir. Bu muhaddisler, hadis ilminin gelişimine önemli katkılar yapmalarına rağmen, eserlerinin zaman içinde kaybolması nedeniyle hak ettikleri akademik ilgiyi görememiştir. Bununla birlikte, söz konusu muhaddislerin görüşlerine, ricl literatüründe sıklıkla atıf yapıldığı bilinmektedir. Onlara yapılan atıfların sistematik bir şekilde derlenerek analiz edilmesi, söz konusu muhaddislerin hadis tenkit metodolojilerinin ve ilmi yaklaşımlarının ortaya çıkarılmasına katkı sağlayacaktır. Bu tür bir çalışma, hadis tarihindeki eksik halkaların tamamlanmasına ve bu alandaki bilgi birikiminin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına imkn taniyacaktır.
- Rivayet eserlerinde hadis ilminin farklı konularına dair değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu eserler, yalnızca rivayetlerin aktarımını sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda hadis ilimlerine dair katkılar da sunmaktadır. Dolayısıyla, rivayet eserlerinin hadis ilimlerine sağladığı katkıyı kapsamlı bir şekilde ele alan müstakil bir çalışmanın yapılması, hadis araştırmalarına önemli bir perspektif kazandıracaktır.
- 4./10. asırda ricl bilgisinin kaynağı durumundaki hadis otoritelerinin hayatları ve ricl değerlendirme metodları hakkında müstakil çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abayhan, Yasemin. “Sosyal Psikoloji Perspektifinden İnsan Doğası ve Liberalizm”. *Liberal Düşünce Dergisi* 1/81 (Nisan 2016), 39-46.
- Adanavî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Salih el-Hazzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-hikem, 1417/1997.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. “İbn Hurdâzbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ahsen, Muhammed Manazir. *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat 170-289 hicri / 786 - 902 miladi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Akdoğan, Mehmet Nur. *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi: Savaşlar, Salgınlar ve Yağmalar*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- ‘Alâî, Salahaddin Ebû Sa‘îd Halil b. Keykeldî. *el-Muhtelitîn*. thk. Rıfat Fevzi Abdülmuttalib – Ali Abdülbasıt el-Mezîd. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1417/1996.
- Ali Sa‘d, Kasım. *Cemheretü terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikiyye*. 3 Cilt. Abdu Dabi: Dâru'l-buhûsli'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-turâs, 1423/2002.
- Altıkulaç, Tayyar. “İbnü'l-Münâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Âlu ‘Asîmîn, Salih b. Abdülaziz b. Ali. *Teshîlu's-sâbile li-mürîdi ma‘rifeti'l-Hanâbile*. thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- Âlu ‘îd, Ebû Amr Yâsir b. Muhammed Fethî. *Fadlu'r-Rahîmi'l-Vedûd tahrîcu Süneni Ebî Dâvûd*. 18 Cilt. ed-Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1440.
- Apaydın, H. Yunus. “Kerhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Arslan, İhsan. *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Arslantaş, Nuh. “Abbâsîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar”. *Belleten* 79/286 (Aralık: 2015), 847-876. <https://doi.org/10.37879/belleten.2015.847>
- Arslantaş, Nuh. “Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası*

- Sempozyum 07-08-09 Kasım 2008*. ed. İsmail Safa Üstün. 1/319. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2011.
- Aslan, Abdülgaffar. “4./10. Yüzyılda Kelam - Tasavvuf İlişkisi -İbn Fûrek Örneği-“. *Dinî Araştırmalar* 5/14 (2002), 61-76.
- ‘Attâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahled ed-Dûrî. *Min hadisi Muhammed b. Osman b. Kerâme ve hadîsu Tâhir b. Halid b. Nizâr el-Eylî rivâyetü Muhammed b. Mahled el-Attâr ‘anhuma*. thk. Âmir Hasan Sabrî. b.y., Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1423/2003.
- ‘Attâr, Reşidüddin Ebu’l-Hüseyin Yahya b. Ali. *Nüzhetü ’n-nâzır fî zikri men haddese ‘an Ebi’l-Kasım el-Begavî mine’l-huffâzi ve’l-ekâbir*. thk. Meş‘al b. Bânî el-Cebreyn el-Matîrî. b.y., Dâru İbn Hazm, 1423/2002.
- Aybakan, Bilal. “Şâfiî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aycan, İrfan. “Taberî”. *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/606-608. Ankara, Otto Yayınları, 2020.
- Aydın, Cengiz. “Abdurrahman es-Sûfi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Aydın, Cengiz. “Ebü’l-Vefâ el-Bûzcânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydınlı, Abdullah. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/148. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aydınlı, Osman. “Mu’tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni”. *İslâmî İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 9-41.
- ‘Aynî, Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Meğâni’l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Me‘âni’l-âsâr*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1427/2006.
- Azimli, Mehmet. “Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”. *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 22/82 (Bahar 2010), 157-163.
- Azimli, Mehmet. “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhiler”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 19-32.
- Bâbu İshâk, Rafâil. *Ahvâlu Nasârâ Bağdâd fî ‘ahdi’l-hilâfeti’l-‘Abbâsiyye*. Bağdat: Matbaatu Şefik, 1960.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tahir, *el-Fark beyne’l-fırak ve beyânü’l-fırkati’-n-nâciye*. Beyrut: Dâru’l-âfâki’l-cedîde, 1977.

- Bâmahrame, Ebû Muhammed Tayyib b. Abdullah el-Hicrânî. *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yâni'd-dehr*. thk. Bû Cum'a Mekrî vd. 6 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2008.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin. *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Başaran, Selman. "Ebu Bekir eş-Şâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Bilim Adamları*. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2012.
- Bedir, Murteza. "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 07-08-09 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün. 1/621-632. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2011.
- Belâzûrî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988.
- Berkânî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed. *Suâlâtü'l-Berkânî li'd-Dârekutnî*. thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî. Lahor: Kütübhânei Cemîlî, 1404 h.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Menâkıbu's-Şâfi'î*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-türâs, 1970.
- Beyrûtî, Ebû Muaviye Mâzin b. Abdurrahman. *Târîhu Neysâbûr Tabakâtu Şuyûhi'l-Hâkim*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427.
- Bezci, Ramazan. "Bağdat'taki Arap Dili Grameri Akımları ve Süreçleri". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2022), 247-270. <https://doi.org/10.33420/marife.1103948>
- Bezzâz, Ebû Bekir Mükerrerem b. Ahmed. *Fevâidu Mükerrerem el-Bezzâz (Mecmû' fîhi selâsetü resâil hadîsiyye içinde)*. thk. Nebil Sadeddin Cerrâr. b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Bozhüyük, Mehmet Emin. "Kûhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/346-347. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Üsâme. *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Zemmu ahlâkı'l-küttâb (Selâsü resâil içinde)*. nşr. Yuşa Finkel. Kahire: el-Matba'atu's-Selefiyye, 1344.

- Cerrahoğlu, İsmail. “Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 79-102.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. nşr. Sâid Bektaş. 8 Cilt. b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye – Dâru's-Sirâc, 1431/2010.
- Cevrekânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim. *el-Ebâtîlu ve'l-menâkîru ve's-sihâhu ve'l-meşâhîr*. thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firyevâî. 2 Cilt. Riyad-Hindistan: Dâru's-Sumey'î – Müessesetü Dâri'd-da've, 1422/2002.
- Çakan, İsmail Lütfi. “Da'lec b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çakan, İsmail Lütfi. “Dârekutnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/488-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çalışkan, İsmail. “Sicistanî”. *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/463-464. Ankara, Otto Yayınları, 2020.
- Çelebi, İlyas. “Mutezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Çelik, Mehmet - Yaşar, Şükran. “Ortaçağ Bilim Dünyasından bir Portre İslam Aleminin Batlamyosu: el-Battânî (H. 244-317/ M. 858-929)”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2005), 13-20.
- Çetin, Abdurrahman. “Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ai b. Ömer. *el-Mütelif ve'l-muhtelif*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali. *Tabakâtu'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, t.y.
- Dayf, Şevkî. *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, y.y., 2. Basım.
- Demir, Mahmut. “Şi'î Apokaliptik Bir Rivayeti Tarihlendirmek: Hadis-Tarih İlişkisi Bağlamında Berasa Mescidi'ne Dair Bir Rivayetin Analizi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 61/1 (2020), 59-86.
- Demir, Mustafa. *el-Hattabi ve Garibu'l-Hadis Adlı Eseri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Demirci, Mehmet. “Hakikat-ı Muhammediyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Duman, Soner. "Usulü'l-fikh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/218-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Dûrî, Abdulazîz. *Târîhu'l- 'Irâk el-iktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-vaḥdeti'l-'Arabiyye, 1995.
- Dûrî, Abdülazîz. "Bağdat (Genel Bakış)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dündar, Abdülhamit. *4./10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*. Bilecik: Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar: İllet ve Şâz*. Ankara: İSAM Yayınları, 2016.
- Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî, *el-Ma'üne 'alâ mezhebi 'alimi'l-Medîne el-İmâm Mâlik b. Enes*. thk. Humeş Abdülhak. 3 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye Mustafa Ahmed Bâz, t.y.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1394/1974.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Târîhu Asbahân/Ahbâru Asbahân*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1410/1990.
- Ebu's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-İsfahânî. *Tabakâtu'l-muhaddisîne bi-Asbahân ve'l-vâridîne 'aleyhâ*. thk. Abdülgafur Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddin. *Fihrisu mahtûtâti Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye: el-müntehab min mahtûtâti'l-hadîs*. nşr. Meşhûr Hasan Âlu Selmân. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1422/2001.
- Enbârî, Kemaleddin Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985.
- Eroğlu, Şerife. *Orta Çağ Bağdat'ında Bilginin İntikali (800-1258)*. Bartın: Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Erul, Bünyamin. "Vehim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/616-617. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Fâsî, Takıyyuddin Muhammed b. Ahmed. *el-'İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1998.

- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Neyrîzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/71-72. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "Abdülkahir el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fırat, Nurullah. "Büveyhîlerin Abbâsîlere Hâkim Olduğu Yüzyılda Eğitim-Öğretim ve Kurumları Üzerine Bir Değerlendirme". *Baberti Dergisi* 17 (Haziran 2023), 107-131.
- Fîrûzâbâdî, Mecdeddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub. *el-Bülğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-lüğa*. b.y., Dâru Sa'dî'd-dîn, 1421/2000.
- Geçkin, Hatice. *Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şiilik*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gençel Efe, Zehra. "Abbâsî Sarayında Rol Alan Hekimler: Buhtîşû' Aile ve Tıp Tarihi Açısından Önemi". *KaraM Dergisi* 20/78 (Yaz 2023), 477-497. <https://doi.org/10.56694/karadearas.1329920>
- Golole, Adan Jarso. *Büveyhî Hâkimiyetine Giden Süreçte Bağdat'ta Siyâsî, İktisâdî ve İçtimâî Hayat (279-334/892-945)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Göktaş, Recep Gürkan. *Hadis Cüzlerinin Hadis Literatür Tarihini Anlamaya Katkısı: Muccâ'a İbn Ez-Zubeyr Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Göktürk, İsmail - Yılmaz, Mehmet. "Kahramanmaraş Şehir Kimliği Üzerine Toplumsal Yapı Çözümlemesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2018), 19-34.
- Görgün, Tahsin. "Mettâ b. Yunus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/417-418. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Görmez, Mehmet. "Taberânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Güler, Zekeriya. *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*. Konya: Adal Ofset, 2002.
- Günay, Hacı Mehmet. "İbnü'l-Mugallis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/129-130. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Günaydın, Tuğçe. *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

- Güner, Ahmet. “Büveyhîler Devrinde Bağdat’ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları”. *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*. ed. Alim Yıldız. 1/328. Sivas: y.y., 2010.
- Güner, Ahmet. “Ortaçağ İslâm Dünyasında Gözde Bir Tıp Kurumu: Adudî Hastahanesi (el-Bîmâristânü'l-'Adudî)”. 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı 1-6 Eylül 2002, ed. Nil Sarı – Ali Haydar Bayat vd. 1/366-370. Ankara: Sarıyıldız Basımevi, 2005.
- Güner, Ahmet. “Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm’i”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2001), 65-92.
- Güner, Ahmet. “Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 07-08-09 Kasım 2008*. ed. İsmail Safa Üstün. 1/151-170. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2011.
- Güngör, Mevlüt. “Cessâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gürer, Dilaver. “Şîblî, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gürkaynak, İpek. “Çevresel Psikoloji: Doğası, Tarihçesi, Yöntemleri”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 21/1 (Ağustos 1988), 1-9. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000993
- Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed. *el-Esâmî ve'l-künâ*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1436/2015.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî. *Mâ'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*. thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1397/1977.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî. *Suâlâtü'l-Hâkim en-Nîsâbûrî li'd-Dârekutnî*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.
- Halebî, Burhaneddin Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed. *el-Keşfu'l-hasîs 'ammen rumiye bi vad'i'l-hadîs*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: Âlemü'l-kütüb-Mektebetü'n-Nahda, 1407/1987.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halil b. Abdullah el-Kazvînî. *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemî'l-hadîs*. thk. Muhammed Said Ömer İdris. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- Hamevî, Şihabeddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

- Hamevî, Şihâbeddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu‘cemu’l-üdebâ İrşâdü’l-erîb ilâ ma‘rifeti’l-edîb*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1993.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Müttefik ve’l-müfterik*. thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî. 3 Cilt. Dımeşk: Dâru’l-Kâdirî, 1417/1997.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *Târîhu Medîneti’s-selâm ve ahbâri muhaddisihâ ve zikri kuttânihe’l-‘ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridihâ*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422/2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Lâlekâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/85. 27/85-86. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Herevî, Ebu’l-Fadl Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mu‘cem fî müştebihi esmâi’l-muhaddisîn*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1411/1990.
- Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hoyladı, Adnan. *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Hurfî, Ebu’l-Kasım Abdurrahman b. Ubeydullah. *Fevâidu Ebi’l-Kâsım el-Hurfî (Mecmû‘u Ebi’l-Kâsım el-Hurfî içinde)*. thk. Abdullah Hamza el-Cezâirî. Amman: ed-Dâru’l-Eseriyye, 1428/2007.
- İrâkî, Zeyneddin Abdurrahim b. Hüseyin. *el-Vefeyât*. nşr. Ahmed Abdusettar. Mısır: Dâru’z-Zehâir, 1439/2018.
- İrâkî, Zeyneddin Ebu’l-Fadl Abdurrahim b. Hüseyin. *Zeylû Mizâni’l-i’tidâl*. thk. Ali Muhammed Mu‘avvîd-Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1416/1995.
- İbn Abdülhâdî, Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbnü’l-Mibred. *Mu‘cemu’l-kütüb*. thk. Yüsrâ Abdülğani el-Büşrâ. Mısır: Mektebetü İbn Sînâ, y.y.
- İbn Abdülhâdî, Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbnü’l-Mibred. *Tabakâtu ‘ulemâi’l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî-İbrahim ez-Zeybek. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.
- İbn Abdülhâdî, Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbnü’l-Mibred. *Tezkiretü’l-huffâz ve tabsıratu’l-eykâz (Mecmû resâili’l-Hâfiz İbn Abdi’l-Hâdî içinde)*. nşr. Nureddin Talib. Suriye: Dâru’n-Nevâdir, 1432/2011.

- İbn ‘Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî, el-Kâmil fî du‘afâi’r-ricâl, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvîd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1418/1997.
- İbn ‘Arrâk, Nureddin Ali b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhü ‘ş-şerî‘ati’l-merfû‘a ‘ani’l-ahbâri’ş-şeni‘ati’l-mevdû‘a*. thk. Abdülvehhab Abdüllatif – Abdullah Muhammed es-Siddîk el-Ğumârî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1399.
- İbn ‘Asâkir, Ebu’l-Kasım Ali b. Hasan. *Târîhu Medîneti Dimeşk ve zikru fadhîhâ ve ve tesmiyetu men hallehâ mine’l-emâsil ve ‘ctâze bi nevâhîhâ min vâridîne ve ehlihâ*. thk. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amravî. 80 cilt. Beyrut: Dâru’l-fîkr, 1995.
- İbn Cümei‘, Ebu’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed es-Saydâvî. *Mu‘cemu’ş-şuyûh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. Beyrut/Trablus: Müessesetü’r-Risâle/Dâru’l-Îmân, 1405.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-İlel li’bni Ebî Hâtîm*. thk. Sa‘d b. Abdullah el-Humeyd vd. 7 Cilt. Riyad: Müessesetü’l-Cerîsî, 1427/2006.
- İbn Ebû Ya‘lâ, Ebu’l-Hüseyin Muhammed. *Tabakâtu’l-Hanâbile*. Nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu’s-sünneti’l-Muhammediyye, 1371/1952.
- İbn Ehî Mîmî, Ebu’l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah. *Fevâidu İbn Ehî Mîmî ed-Dekkâk (Mecâmî‘u eczâi’l-hadîsiyye içinde)*. thk. Nebîl Sadeddin Cerrâr. Riyad: Dâru Advâi’s-selef, 1426/2005.
- İbn Ferhûn, Burhaneddin İbrahim b. Ali b. Muhammed el-Ya‘murî, *ed-Dîbâcü’l-müzheb fî ma‘rifeti a‘yânî ‘ulemâ’i’l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu’n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru’t-Türâs, t.y.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tabsîru’l-müntebih bi tahrîri’l-müştebih*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmîyye, t.y.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu’t-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd Deken: Matba‘atu Dâiratu’l-me‘ârifi’n-Nizâmiyye, 1325-1327.
- İbn Hacer, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-Mu‘cemu’l-müfehres ev Tecrîdu esânîdu’l-kutubi’l-meşhûra ve’l-eczâu’l-mensûra*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Hacer, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nüzhetü’l-elbâb fî’l-ekâb*. thk. Abdülaziz Muhammed b. Salih es-Sedîrî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409/1989.

- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Ta'rifü ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*. thk. Asım b. Abdullah el-Karyûtî. Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983.
- İbn Hacer, Şihabeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizân*. nşr. Abdülfettah Ebû Ğudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbilî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî*, thk. Muhammed Fuad Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.
- İbn Kâdi Şühbe. Takıyyuddin Ebû Bekir b. Ahmed. *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*. thk. Hafız Abdülalim Hân. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407.
- İbn Kâni', Abdülbâkî. *Mu'cemu's-sahâbe*. thk. Salâh b. Salim el-Musarrâtî. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'l-ğurabâ el-Eseriyye, 1418.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımeşkî. *Tabakâtu's-Şâfi'iyyîn*. thk. Enver el-Bâz. Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 2004.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *et-Tekmil fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikâti ve'd-du'afâi ve'l-mecâhîl*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlu Numan. 4 Cilt. Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 1432/2011.
- İbn Keyyâl, Ebu'l-Berekât Zeyneddin Muhammed (Berekât) b. Ahmed. *el-Kevâkibu'n-neyyirât fi ma'rifeti men ihtelela mine'r-ruvât ve's-sikât*. thk. Abdülkayyum Abdu Rabbi'n-Nebî. Dımeşk-Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1401/1981.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Edebu'l-kâtib*. thk. Muhammed ed-Dâlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- İbn Kutluboğa, Zeyneddin Ebu'l-Fidâ Kasım. *es-Sikât min men lem yeka' fi'l-kütübi's-sitte*. thk. Şâdî b. Muhammed Salim Âlu Numan. 9 Cilt. San'a: Merkezu'n-Nu'mân, 1432/2011.
- İbn Kutluboğa, Zeyneddin Ebu'l-Fidâ Kasım. *Tâcu't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.
- İbn Mâkûlâ, Emir Ebû Nasr Ali b. Hibetullah. *el-İkmâl fi raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*. nşr. Abdurrahman b.

- Yahya el-Muallimî el-Yemânî. 7 Cilt. Hindistan: Dâru'l-me'ârifî'l-Osmâniyye, 1381/1661-1386/1966.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak el-'Abdî. *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996.
- İbn Miksem, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Attâr. *el-Cüz fihî min hadîs Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Yakub b. Miksem el-Attâr 'an şuyûhih (el-Fevâid içinde)*. thk. Hilâf Mahmud Abüssemî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed el-Hâzin. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibu'l-himem*. thk. Ebu'l-Kasım İmâmî. 8 Cilt. Tahran: Dâru Surûş, 2000-2002.
- İbn Müflih, Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. *el-Maksadu'l-erşed fi zikri ashabi'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Asîmîn. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülğani. *Tekmiletü'l-ikmâl*. thk. Abdülkayyûm Abdürabbi'n-Nebî. 6 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ Yayınları, 1408-1418 h.
- İbn Nukta, Mu'înuddin Ebû Bekir Muhammed b. Abdülğani el-Bağdâdî. *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1408/1988.
- İbn Sem'ûn, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *Emâlî İbn Sem'ûn el-Vâ'iz*. thk. Âmir Hasan Sabrî. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed. *el-Hâmis mine'l-efrâd (Mecmû' fihî min musannefâti'l-Hâfız Ebî Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhîn içinde)*. thk. Bedr el-Bedr. Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed. *Târîhu esmâi's-sikâ*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Kuveyt: ed-Dâru's-selefiyye, 1404/1984.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf. *en-Nücûmu'z-zâhira fi mülûki Mısır ve'l-Kâhira*. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 1348/1929.
- İbn Yunus, Ebû Sa'îd Abdurrahman b. Ahmed es-Sadefî. *Târîhu İbn Yûnus el-Mısri*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421.

- İbnü'l-‘Adîm, Kemaleddin Ömer b. Ahmed el-Halebî. *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*. thk. Mehdî ‘Îd er-Ravâdiyye. 12 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2016.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *ed-Du‘afâ ve'l-metrûkûn*. thk. Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Hass ‘alâ hıfzi'l-‘ilm ve zikru kibâri'l-huffâz*. thk. Fuad Abdülmun‘im. İskenderiye: Müessesetü’ş-şebâbi'l-câmi‘a, 1412.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-‘İlelü'l-mütenâhiye fî'l-ehâdîsi'l-vâhiye*. thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî. 2 Cilt. Faysalâbâd: İdâretü'l-‘ulûmi'l-eseriyye, 1401/1981.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Mevdû‘ât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü’s-selefiyye, 1386-1388/1966-1968.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûki ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadis Atâ – Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Dâru Hicr, 1409 h.
- İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. nşr. Gotthelf Bergsträsser. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. Kasım. *Meclis min Emâli'bni'l-Enbârî*, thk. İbrahim Salih. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1994.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-‘Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1400/1980.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Hemdânî. *el-Büldân*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996.
- İbnü'l-‘İmâd, Ebu'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Dîmeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.

- İbnü'l-Kıfî, Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1406/1982.
- İbnü'l-Kıfî, Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf. *el-Muhammedûn mine'ş-şu'arâ ve eş'âruhum*. thk. Hasan Ma'merî. b.y., Dâru'l-Yemâme, 1390/1970.
- İbnü'l-Mukaffa', Abdullah. *Kelîle ve Dimne*. Kahire: el-Matbaatu'l-emîriyye bi Bulak, 1937.
- İbnü'l-Mulakkın, Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Mısrî. *el-'İkdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*. thk. Eymen Nasr el-Ezherî – Seyyid Mihenî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1997.
- İbnü'l-Mulakkın, Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali. *Tabakâtu'l-evliyâ*. thk. Nureddin Şuraybe. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1415/1994.
- İbnü'l-Muzaffer Ebu'l-Hüseyin Muhammed el-Bezzâz. *Ğarâibu hadîsi'l-İmâm Mâlik b. Enes radiyallahu 'anh*. thk. Ebû Abdülbârî Rıza b. Halid el-Cezâirî. Riyad: Dâru's-selef, 1418/1997.
- İbnü'l-Muzaffer, Ebu'l-Hüseyin Muhammed el-Bezzâz. *Hadîsu Şu'bete'bni'l-Haccâc*. thk. Salih Osman el-Lahhâm (Amman: ed-Dâru'l-Osmâniyye, 1424/2003)
- İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah el-Mervezî. *Kitâbu'z-zühd ve'r-rakâik*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. b.y., t.y.
- İbnü'l-Müstevfî, Mübarek b. Ahmed el-İrbilî. *Târîhu İrbil*. thk. Sami es-Sakkâr. 2 Cilt. Irak: Dâru'r-Reşîd, 1980.
- İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer. *Târîhu İbni'l-Verdî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebû Yakub. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İbnü's-Sâ'î, Taceddin Ebu Talib Ali b. Enceb. *ed-Dürrü's-semîn fî esmâi'l-musannifîn*. thk. Ahmed Şevkî Binebîn-Muhammed Sa'îd Hineşî. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1430/2009.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman, *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûreddin 'Itr. Suriye-Beyrut: Dâru'l-fikr-Dâru'l-fikri'l-mu'âsır, 1986.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman. *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*. thk. Muhyiddin Ali Necîb. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğın Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

- İlhan, Avni. “Ebû Hâşim el-Cübbâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İlhan, Avni. “Müfid, Şeyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/500-502. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İsfahânî, Ebu'l-Kasım İsmail b. Muhammed b. Fadl. *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*. thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed. 4 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1420/1999.
- İsmail Paşa b. Muhammed el-Bağdâdî. *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1951.
- İsmail Paşa b. Muhammed Emin el-Bağdâdî. *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. nşr. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1945-1947.
- İsmâ'îlî, Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim. *el-Mu'cem fi esâmî şuyûhi Ebî Bekr el-İsmâ'îlî*. thk. Ziyad Muhammed Mansûr. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'l-ulûmi ve'l-hikem, 1410.
- İşler, Emrullah. “Zeccâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kâdî'l-Mâristân, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbaki. *Ehâdisu's-şuyûhi's-sikât eş-şehîr bi'l-Meşyahati'l-kübrâ*. thk. eş-Şerîf Hâtim b. Ârif el-'Avnî. 3 Cilt. Mekke, Dâru 'âlemi'l-fevâid, 1422.
- Kallek, Cengiz. “Ebû Sa'îd el-Berda'î”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/219-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kan, Kadir. *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-842)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. “Garîbü'l-Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kara, Cahid. “İbn Havkal”. *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/634-636. Ankara, Otto Yayınları, 2020.
- Kara, Cahid. “İbn Hurdâzbih”. *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/601-603. Ankara, Otto Yayınları, 2020.
- Kara, Mustafa. “Ebû Muhammed el-Cerîrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/190. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Karabudak, Muhsin. *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Karabulut, Ali Rıza – Karabulut, Ahmed Turan. *Mu‘cemu târîhi’t-türâsi’l-İslâmî fi mektebâti’l-‘âlem – el-mahtûtât ve’l-matbû‘ât*. 6 Cilt. Kayseri: Dâr’l-‘Akabe, 1422/2001.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. “İlelü’l-hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Kelîle ve Dimne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/210-212. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kârî, Ali b. Sultân. *el-Esmâru’l-ceniyye fi esmâi’l-hanefiyye*. thk. Abdulmuhsin Abdullah Ahmed. 2 Cilt. Irak: Merkezü’l-buhûs ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye, 1430/2009.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. nşr. Şerefeddin Yaltkaya-Rıfat Bilge el-Kilisî. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1360/1941-1362/1943.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Süllemü’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010.
- Katî‘î, Ebû Bekir Ahmed b. Cafer. *Cüzü’l-Elf dînâr*. thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Kuveyt: Dâru’n-nefâis, 1414/1993.
- Kaya, Eyüb Said. “Maliki Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kaya, Eyyüb Said. *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Kaya, Mahmut. “Sâbit b. Kurre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/353-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kaya, Mahmut. “Sinân b. Sâbit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/239-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kayacak, Ahmet. “Bağdat’tan Endülüs’e Mantık Geleneği ve İbn Rüşd”, Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek: İbn Rüşd. 2/409-418. Sivas: 2009.
- Kazvînî, Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali. *Meşyhatü’l-Kazvînî*. thk. Âmir Hasan Sabrî. b.y., Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2005.

- Kazvîni, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, y.y.
- Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu'l-Feyd el-İdrîsî. *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrafe*. thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.
- Kettânî, Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed. *Zeylü Târîhi mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*. thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd. Riyad: Dâru'l-'Asime, 1409.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Berbehârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kızıklı, Salih Zafer. “Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 133-149.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Mısırî. *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*. Beyrut: Matbaatu'l-âbâ, 1908.
- Koçkuzu, Ali Osman. “İbn Şâhîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/367-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Köse, Saffet. “İbn Ebû Akîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kudâme b. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1981.
- Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefîyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1993.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. Şerif. Kahire: Metâbi'u Müesseseti Dâri's-Şa'b, 1409/1989.
- Kutlay, Halil İbrahim. “İbn Kâni”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kümillâî, Muhammed Hıfzurrahman b. Muhibburrahman. *el-Budûru'l-mudîyye fi terâcimi'l-Hanefîyye*. Kâhire: Dâru's-Sâlih, 1439/2018.
- Kütübî, Ebû Abdullah Salahaddin Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü'l-Vefeyât*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974.

- Landau, Jacob M. "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Le Strange, Guy. *Baghdad During the Abbasid Caliphate*. Londra: Oxford, 1924.
- Leknevî, Abdülhay Ebu'l-Hasenât Muhammed b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. Muhammed Bedreddin el-Halebî. Mısır: Matba'atu's-Sa'âde, 1324.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Salim. *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*. nşr. Abdülmecid Hayâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Makdisî, Ebû Muhammed Abdülgani b. Abdülvahid. *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Salim Âlu Numan. 10 Cilt. Kuveyt: Şeriketü Ğirâs, 1437/2016.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyuddin Ahmed b. Ali. *el-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1427/2006.
- Mehâmilî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail. *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbn Mehdî el-Fârisî*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî. b.y., Dâru'n-nevâdir, 1427/2006.
- Mehâmilî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail. *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbnü's-Salt*. thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefî. b.y., Dâru'n-Nevâdir, 1427/2006.
- Melchert, Christopher. "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü". çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 221-236. <https://doi.org/10.15370/muifd.23136>.
- Merzubânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmrân. *Mu'cemu's-şu'arâ*. nşr. Fritz Krenkow. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1402/1982.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Mizzî, Cemaleddin Ebu'l-Haccâc Yusuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1413/1980-1992.
- Moğultay b. Kılıç, Alaaddin. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*. thk. Muhammed Osman. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2011.
- Mu'âfâ b. Zekerıyya, Ebu'l-Ferec. *el-Celîsu's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsu'n-nâsihu's-şâfi*. thk. Abdülkerim Samî el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.

- Muhallıs, Ebû Tahir Muhammed b. Abdurrahman. *el-Muhallısıyyât ve eczâ uhrâ li Ebî Tâhir el-Muhallıs*. thk. Nebîl Sadeddin Cerrâr. 4 Cilt. Katar: Vizâretü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Muhallıs, Muhammed b. Abdurrahman. *Seb'atü mecâlis min emâlî Ebî Tâhir el-Muhallıs*. nşr. Muhammed b. Nasır el-'Acemî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemu'l-muhtelitîn*. Riyad: Dâru advâi's-selef, 1425/2005.
- Muhaysin, Muhammed Muhammed Muhammed Sâlim. *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân 'abra't-târîh*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992.
- Müftüoğlu, Ferruh. "Bettânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/9-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Münzirî, Zekiyüddin Ebû Muhammed Abdülazim b. Abdülkavi. *et-Tekmile li vefeyâti'n-nakale*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Nâhıd Abdürrezzak el-Kaysî - Süheyle Merzübân Hasan. "el-Haccu fi'l-'Irâk 'abre't-târîh". *Mecelletü dirâsât fi't-târîh ve'l-âsâr* 70 (2019), 3-43.
- Neccâd, Ebû Bekir Ahmed b. Selman. *Musnedu Ömer b. el-Hattâb*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-hikem, 1415/1994.
- Nevevî, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref. *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-luğât*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, t.y.
- Ökten, Sadettin. "İbnü'l-A'lem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/482-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öngören, Reşat. "İbn Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/336. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öz, Mustafa. "İmâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özaydın, Abdülkerim. "Adudüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 1/392-393.
- Özaydın, Abdülkerim. "Berâsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özcan, Esat. "Tefsir İlminin Temel Kaynakları (IV-VI. Asırlar)". *Batman Akademi Dergisi* 4/1 (2020), 21-40.

- Özdemir, Ali İhsan. “Ebû Ca’fer et-Taberî ve “Câmiu’l-Beyân an Te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân” Adlı Tefsîrinin Özellikleri”. *İslâmî Araştırmalar* 14/1 (2001), 150-156.
- Özkan, Halit. *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitab’ın Tarihi*. çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Pekdoğru, Yakup - Alkan, Harun. “Cüneyd-i Bağdâdî’nin Halifesi Ebû Muhammed el-Cerîrî: Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri”. *Sufiyye* 10 (2021), 239-261. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.958940>
- Polatoğlu, Selahattin. *Abbâsî Devleti’nde Kâtipler (132-334/750-945)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Râğîb, Ebu’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî. *el-Müfredât fî ğarîbi’l-Kur’ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî. Dimeşk/Beyrut: Dâru’l-Kalem/ed-Dâru’ş-Şâmiyye, 1412.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü’l-fâsil beyne’r-râvi ve’l-vâ’î*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1971.
- Ribe’î, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah. *Târîhu Mevlidi’l-‘ulemâ ve vefeyâtihim*. thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd. 2 Cilt. Riyad: Dâru’l-‘Âsime, 1410.
- Rûdânî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed es-Sûsî, *Sılatu’l-halef bi mevsûli’s-selef*. thk. Muhammed Hacî. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1408/1988.
- Sa’d, Fehmî. *el-Âmme fî Bağdâd fî’l-karneyni’s-sâlis ve’r-râbi’ li’l-hicre*. Beyrut: Dâru’l-müntehabi’l-‘Arabî, 1413/1993.
- Sâbî, Ebu’l-Hasan Hilâl b. Muhassin. *el-Vüzerâ ev Tuhfetü’l-ümerâ fî târihi’l-vüzerâ*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. b.y.: Mektebetü’l-a’yân, y.y.
- Sâbî, Ebu’l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin. *Rüsûmu Dâri’l-hilâfe*. thk. Mihâil ‘Avvâd. Beyrut: Dâru’r-Râidi’l-‘Arabî, 1986.
- Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi’l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâs, 1420/2000.
- Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek. *eş-Şu’ûr bi’l-‘ûr*. thk. Abdürrezzak Hüseyin. Amman: Dâru Ammâr, 1409/1988.

- Said, Hayrullah. *Mevsû'atu'l-varrâka ve'l-varrâkîn*. Beyrut: Müessesetü'l-intişâri'l-'Arabî, 2011.
- Saklan, Bilal. "İbn Nâciye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/224. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Salih b. Abdülaziz. *Teshîlü's-sâbile li müridi ma'rifeti'l-Hanâbile*. thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- Sâmerrâî, Kasım Hasan Âlu Şâmân – Sâmerrâî, Fâtin Sa'dî Yâsîn. "Neş'etü ve tetavvuru mahalleti Bâbi'l-merâtib fi Bağdâd". *Mecelletü'l-Meleviyye li'd-Dirâsâti'l-âsâriyye ve't-târîhiyye* 6/15 (2019), 15-32.
- Sandıkçı, S. Kemal. "İbn Ukde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'asr*. thk. Müfid Muhammed Kamîha. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403/1983.
- Sehâvî, Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *et-Tuhfetü'l-latîfe fi târîhi'l-Medîneti's-Şerîfe*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1414/1993.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *el-Î'lân bi't-tevbîh li men zemme ehle't-târîh*. thk. Salim b. Ğitr b. Salim ez-Zafîrî. Riyad: Daru's-Sumey'î, 1438/2017.
- Sehmî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf. *Suâlâtu Hamza b. Yusuf es-Sehmî*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.
- Sehmî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf. *Târîhu Cürcân*. Thk. Muhammed Abdulmu'îd Khan vd. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1987.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî vd. 13 Cilt. Haydarâbâd: Meclisü dâireti'l-me'ârifî'l-Usmâniyye, 1382-1402/1962-1982.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân ed-Dîmeşkî. *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*. 2 Cilt. Mısır: Matba'atu Serkîs, 1346/1351.

- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Mahmud Fehmî Hicâzî. 5 Cilt. Riyad: Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Yayınları, 1411/1991.
- Sıbt İbnü'l-'Acemî, Burhaneddin Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed et-Trablûsî el-Halebî. *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihtilât*. thk. Alaaddin Ali Rıza. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1988.
- Sonay, Ahmet. *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya. *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Muttâkî Lillâh Târîhu'd-Devleti'l-'Abbâsiyye min Kitâbi'l-evrâk*. nşr. J. Heyworth-Dunne. Mısır: Matbaatu's-Sâvî, 1935.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya. *Edebu'l-küttâb*. nşr. Muhammed Behcet el-Eserî. Bağdat/Kahire: el-Mektebetü'l-'Arabîyye/el-Matba'atu's-Selefiyye, 1341.
- Sûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali. *el-Fevâidü'l-'avâli'l-müerreha mine's-sihâh ve'l-ğarâib*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmurî. b.y., Müessesetü'r-Risâle – Dâru'l-İmân, 1406/1985.
- Sûse, Ahmed. *Atlasu Bağdâd*. Bağdat: Matbaatu Müdîriyyeti'l-Mesâhati'l-Âmme, 1371/1952.
- Sübkî, Taceddin Abdülvehhab b. Takıyyüddin. *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. b.y., Dâru Hicr, 1413.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin en-Nîsâbü'rî. *Suâlâtu's-Sülemî li'd-Dârekutnî*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd vd. Riyad: Halid b. Abdurrahman el-Cerîsî, 1427.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin en-Nîsâbü'rî. *Tabakâtu's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Süveysî, Muhammed. “Ebherî, Ebu Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/74-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Saydâ: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-Leâliu'l-masnû'a fî'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*. thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. 'Uveyyîda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996.

- Süyûfî, Celeleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Hüsni'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, 1387/1967.
- Süyûfî, Celeleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tabakâtu'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403.
- Süyûfî, Celeleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tabakâtu'l-müfessirîne'l-'ısrîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396.
- Süyûfî, Celeleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Hamdî Demürdâş. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004.
- Şâfî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz. *Kitâbu'l-Fevâid eş-şehîr bi'l-Ğaylâniyyât*. thk. Hilmi Kamil Esad Abdülhâdî. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1997.
- Şen, Mehmet Emin. *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Şenel, Abdülkadir. "Neccâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/480. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *Tabakâtu'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-râidi'l-Arabî, 1970.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1387/1967.
- Tanrıverdi, Eyyüp. "el-Mes'ûdiye Göre Abbâsiler Döneminde Arapça Kültürü ve Kültürler Arası İletişim". *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları* 14 (Ekim 2008), 185-216.
- Temîmî, Mevlâ Takıyyuddin İbn Abdülkadir ed-Dârî. *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed Hulv. 4 Cilt. Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1983-1989.
- Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. *Nişvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*. thk. Abbûd eş-Şâlcî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- Tenûhî, Ebu'l-Mehâsin Mufaddal b. Muhammed el-Ma'merî. *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ğayrihim*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru Hicr, 1412/1992.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

- Toksarı, Ali. “İbn Şâzân el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/369-370. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Topaloğlu, Nuri. “İbn Ebü'l-Fevâris”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/463. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Topgül, Muhammed Enes - Maden, Ömer Faruk. “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarıısı Basra Örneği”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 37-68. <https://doi.org/10.26570/isad.846686>
- Topgül, Muhammed Enes. “Hicri 3. Asrın başlarında sünnete sarılmak: ‘Saç-sakalını da boyardı!’”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/59 (Nisan 2018), 87-116. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001484.
- Touati, Houari. *Ortaçağda İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Tüccar, Zülfikar. “Sîrafî, Ebû Sa‘îd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ubeydî, İman Mahmud Hammâdî - Düleymî, Latif Halef Muhammed. “Nusûs mefkûde min kitâbi Ahbâri'l-kudât li Ebi'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhid (t. 380 h.) cem‘ ve dirâse ve tahkik”, *Mecelletü Dirâsât fi't-târîh ve'l-âsâr* 59 (Haziran 2017), 104-255.
- Uğur, Mücteba. “Bündâr, Muhammed b. Beşşâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Uleymî el-Makdisî, Mucîruddin Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman. *et-Târîhu'l-mu'teber fi enbâi men ğaber*. thk. Nureddin Talib vd. 3 Cilt. Suriye: Dâru'n-nevâdir, 1431/2011.
- Uludağ, Süleyman. “Hallâc-ı Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “İşârî Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- ‘Umerî, Ekrem Ziya. *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fi Târîhi Bağdâd*. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- ‘Umerî, Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah. *Mesâliku'l-ebşâr fi memâliki'l-emsâr*. Abu Dabi: el-Mecma‘u's-sekâfî, 1423 h.
- Unat, Yavuz. “Battânî ve Zîc-i Sâbî Adlı Astronomi Eseri”. *Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik: Makaleler*. ed. Yavuz Unat. Ankara: Lotus, 2008, 219-247.

- Uyar, Mazlum. “İbnü’l-Cüneyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân. *Ahbâru’l-kudât*. nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâgî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü’t-ticâriyyetü’l-kübrâ, 1947.
- World History Encyclopedia, City Plan of Medieval Baghdad. Erişim 21 Şubat 2024. <https://www.worldhistory.org/image/12003/city-plan-of-medieval-baghdad/>
- Ya’kûbî, Ahmed b. Ebû İshak. *el-Büldân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’lilmiyye, 1422/2002.
- Yâfî, Afîfüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Esad el-Yemenî. *Mir’âtü’l-cenân ve ‘ibretü’l-yakzân fî ma’rifeti havâdisi’z-zamân*. nşr. Halil el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1997.
- Yavuz, Mehmet. “İbn Cinnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yunus Vehbi. “Ahkamu’l-Kur’an”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/553. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş’ariyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazıcı, Tahsin. “Deylem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldırım, Taner. “Abbâsî Devletinde Tüccarın Siyasi Rolü ve Devletin Özel Mülkiyete Müdahalesi”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 8/2, (2013), 111-131.
- Yıldırım, Taner. *Ticaretin Altın Çağı*. ed. Yunus Emre Tansü. Elazığ: İKSAD Yayınları, 2022.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler’de Emîrülümerâlığın Ortaya Çıkışı”. *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1979-1980), 97-108.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Yılmaz, Saim. *Abbâsilerde Mu’tazid Dönemi ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Yiğit, İsmail. “Bağdat’ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum 07-08-09 Kasım 2008*. ed. İsmail Safa Üstün. 1/41. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2011.

- Yüksek, Ali. "Taberi Mezhebinin Ortaya Çıkışı ve Karakteristik Özellikleri", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 26 (2015), 455-482.
- Zebîdî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, 2009.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Komisyon. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-irşâd ve'l-enbâ, 1385-1422/1965-2001.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Dîvânu'd-du'afâ ve'l-metrûkîn ve halkın mine'l-mechûlîn ve sikâtin fihim lîn*. thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nahda el-Hadîse, 1387/1967.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn*. thk. Hemmâm Abdurrahim Sa'îd. Amman: Dâru'l-Furkân, 1404.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Muktenâ fî serdi'l-künâ*. thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd. 2 Cilt. Medine: el-Meclisü'l-'ilmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1408.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Zeylu Dîvâni'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nahda el-Hadîse, t.y.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bucâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-emsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1997.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî haberi men ğaber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, y.y.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-Muğni fî'd-du'afâ*. thk. Ebu'z-Zehrâ Hâzim el-Kâdî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvi. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. thk. Zekeriya Umeyrât. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Ziriklî, Hayreddin b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'lilm li'l-melâyîn, 2002.